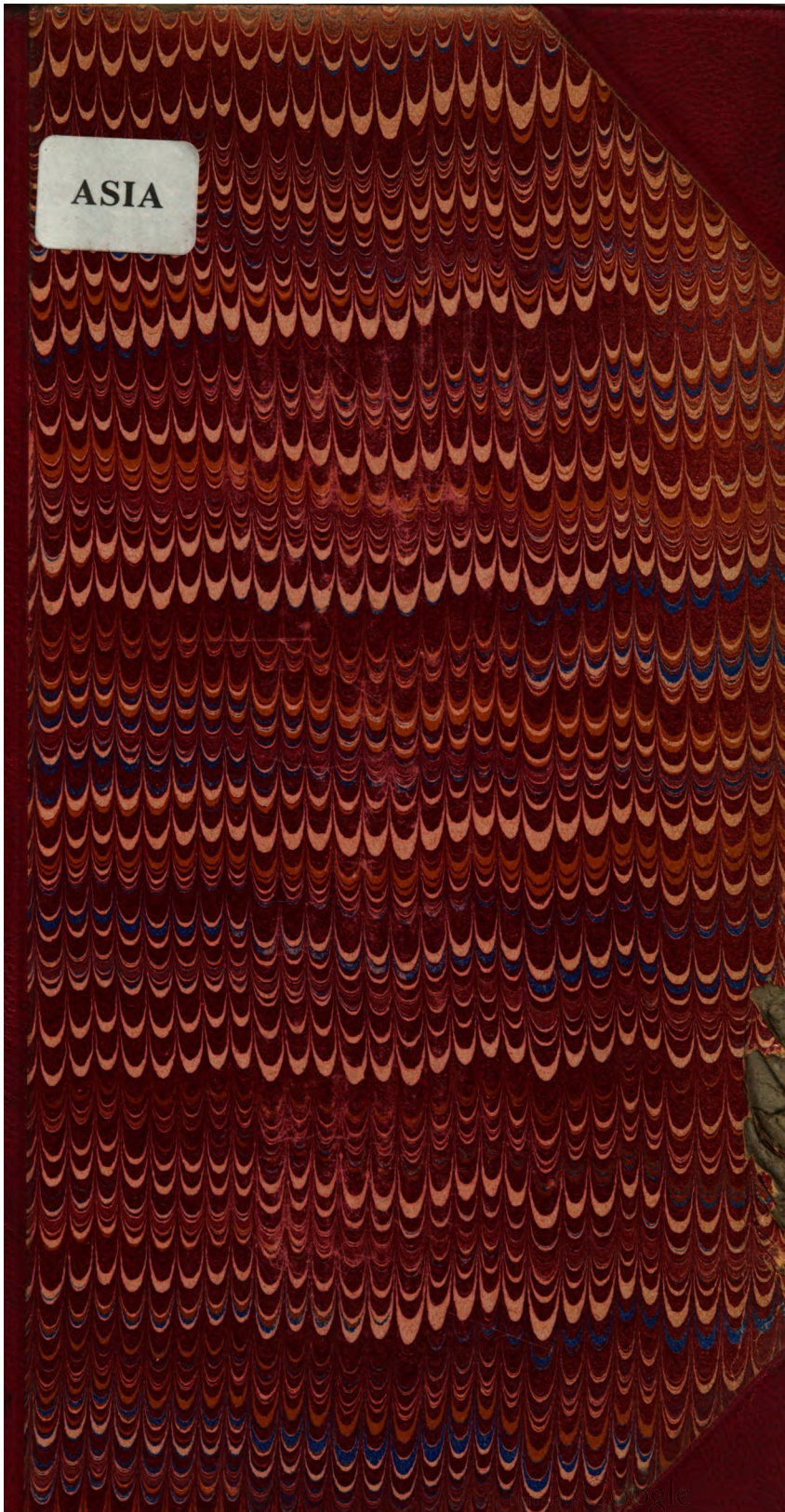

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<http://books.google.com>

ASIA

Cornell University Library

THE GIFT OF

Asiatic Society of Bengal

A.107/97

30/9/1897

Cornell University Library

THE GIFT OF

Asiatic Society of Bengal

A. 107/197

30/9/1897

CORNELL UNIVERSITY LIBRARY

3 1924 071 121 184

DATE DUE

LIBRARY ANNEX

Interlibrary
Loan

GAYLORD

PRINTED IN U.S.A.

Cornell University Library

THE GIFT OF

Asiatic Society of Bengal

A.107/197

30/9/1897

CORNELL UNIVERSITY LIBRARY

3 1924 071 121 184

DATE DUE

LIBRARY ANNEX

Interlibrary
Loan

GAYLORD

PRINTED IN U.S.A.

PK
2971
B588
A68
V.3

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New series Nos. 874, 878, 879, 881, and 882.

THE AITAREYA BRAHMANA

OF THE RG-VEDA,

WITH THE

Commentary of Sáyana Achárya.

EDITED BY

PANĐIT SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. III.

Calcutta:

Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS.

1896.

R23

Aug 7/177

SN

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(ऋग्वेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्यव्रतशर्म्भणा

यथामति संशोध्य सगृहीक्य च सम्पादितम् ।

॥ तृतीयभागः ॥

(पञ्चमषष्ठपचिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५३-संवत्समायां सत्ययन्त्रेषु यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथेह खलु पञ्चमषष्ठपञ्चिकादयात्मके ऽस्मत्कल्पिते ऐतरेय-
द्वितीयभागे आदितश्चतुरध्यायां हादशाहविधिः समाह्वतः ;
ततोऽध्यायेनैकेन अग्निहोत्रविधिर्बोधितः, प्रसङ्गसङ्गत्यान्ततो ऽत्रैव
व्याहृतिब्रह्मत्वविवेकश्चोपदिष्टः ; ततः पञ्चभिरध्यायैः प्रधानतो
होहोचक्रगोचरं शस्त्रादिकं वर्णितम् ।

तदेतस्यैतरेयकस्यादितः पञ्चविंशत्यध्यायाः एकाहाहीनसत्र-
लक्षणसर्वविधयागविषया इति पञ्चपञ्चिकात्मक आथो यागकाण्डः,
तत एषा पञ्चाध्यायी षष्ठपञ्चिका तु शस्त्रकाण्ड इति सुवचम् ।

इह हि शस्त्रकाण्डे शिल्पविधिप्रकरणे (३३८-३७६ पृ०)
वाल्खिल्याना मसकञ्चुतेः, ततः (३८५-४०१ पृ०) कुन्ता-
पादीनां शंसनविधेस्त्रावगम्यत एवैषां मन्त्राणा मपि ऋक्संहि-
तान्तर्गतत्वम्, किञ्चास्मदृष्टे ऋक्परिशिष्टे समुपलब्धपाठाना मपि
देवनीयपदाना मेतद्वाङ्मणे प्रपठ्य विधानात् (४०७ पृ०) शाखा-
न्तरीयत्व मेवेति । अत्र पञ्चैकपदाविधादावपि (३२६ पृ०) एव
मेवास्ति किञ्चिच्चिन्तनीय मिति शम् ॥

कलिकाता ।
संवत् १९५३ ।

सामश्रमी श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(सम्पादकः)

॥ अथ सङ्केताक्षरसूची ॥

अनु० सू० ... अनुपदसूत्रम् ।	जु० ... जुहोत्यादिः ।
आप० औ० आपस्तम्बश्रीतम् ।	ना० वृ० नारायणकृता वृत्तिः ।
आर० आ० आरख्यार्थिकः ।	प० अ०ख०पञ्चिकायाः अ०ख० ।
ऋ० अनु० ऋग्वेदानुक्रमणी ।	पञ्च० सू० ... पञ्चविधसूत्रम् ।
ऋ० प० ... ऋक्परिशिष्टः ।	महा० आ० महानान्त्रार्थिकः ।
बौ०ध० सू० गीतमधर्मसूत्रम् ।	साङ्ग्या०ब्रा०साङ्गायनब्राह्मणम् ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

(२१) अथ प्रथमाध्यायः ... (हादशाहे पृष्ठः षडहः) ... १
तत्र प्रथमः खण्डः (तृतीयाह्निरूपणम्*) ... ,,
अथ द्वितीयः खण्डः (,,) ... ११
अथ तृतीयः खण्डः (चतुर्थाह्निरूपणम्) ... १७
अथ चतुर्थः खण्डः (,,) ... २५
अथ पञ्चमः खण्डः (,,) ... ३५

* प्रथमत्रितीयाह्नयोः ब्रह्मादिनिरूपणं नामातं पूर्वोऽध्याये ।

(२२) अथ द्वितीयाध्यायः ... (द्वादशाह एव)	...	४१
तत्र प्रथमः खण्डः (पञ्चमाहनिरूपणम्)	...	”
अथ द्वितीयः खण्डः (”)	...	४८
अथ तृतीयः खण्डः (”)	...	५३
अथ चतुर्थः खण्डः (षष्ठाहनिरूपणम्)	...	५७
अथ पञ्चमः खण्डः (”)	...	६१
अथ षष्ठः खण्डः (”)	...	६३
अथ सप्तमः खण्डः (”)	...	६५
अथ अष्टमः खण्डः (”)	...	७३
अथ नवमः खण्डः (”)	...	७८
अथ दशमः खण्डः (”)	...	८५
(२३) अथ तृतीयाध्यायः (द्वादशाहे छन्दोमस्राहः)	...	८१
तत्र प्रथमः खण्डः (सप्तमाहनिरूपणम्)	...	”
अथ द्वितीयः खण्डः (”)	...	१०३
अथ तृतीयः खण्डः (अष्टमाहनिरूपणम्)	...	१०८
अथ चतुर्थः खण्डः (”)	...	११६
(२४) अथ चतुर्थाध्यायः (द्वादशाह एव)	...	१२३
तत्र प्रथमः खण्डः (नवमाहनिरूपणम्)	...	”
अथ द्वितीयः खण्डः (छन्दोमशेषः)	...	१३०
अथ तृतीयः खण्डः (दशमाहनिरूपणम्)	...	१३७
अथ चतुर्थः खण्डः (”)	...	१४४
अथ पञ्चमः खण्डः (”)	...	१४८
अथ षष्ठः खण्डः (”)	...	१५३

- (२५) अथ पञ्चमाध्यायः ... (अग्निहोत्रयागः) ... १६३
 तत्र प्रथमः खण्डः (अग्निहोत्रहोत्रम्) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (तत्र वैकल्पप्रायश्चित्तम्) १६७
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्र भावनाहोमः) ... १७१
 अथ चतुर्थः खण्डः (तत्रानुदितहोमनिन्दादि) १७८
 अथ पञ्चमः खण्डः (तत्रोदितहोमप्रशंसा) १८२
 अथ षष्ठः खण्डः (अग्निहोत्रयागशेषः) ... १८१
 अथ सप्तमः खण्डः (व्याहृतिसृष्टिकथा) ... १८५
 अथ अष्टमः खण्डः (ब्रह्मत्वनिर्णयः) ... २०२
 अथ नवमः खण्डः (ब्रह्मण्यः कर्त्तव्यम्) ... २०६

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

- (२६) अथ प्रथमाध्यायः ... (यावत्सुक्नुब्रह्मखयोः) ... २१३
 तत्र प्रथमः खण्डः (यावत्सुक्त्तव्यम्) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (अभिष्टवगतर्कसङ्घा) २१८
 अथ तृतीयः खण्डः (सुब्रह्मस्याग्नीध्रयोः) २२४
 (२७) अथ द्वितीयाध्यायः (मैत्रावरुणादीनाम्) ... २३२
 तत्र प्रथमः खण्डः (होत्रकाणां ब्रह्मणि) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (अहर्मेवेतु स्तोत्रियानुरुपौ) २३७
 अथ तृतीयः खण्डः (चारुष्णीकाः) ... २३८
 अथ चतुर्थः खण्डः (परिधानीयाः) ... २४२
 अथ पञ्चमः खण्डः (उभयः परिधानीयाः) २४६

- (२८) अथ तृतीयाध्यायः ... (होत्रानिरूपणम्) ... २५६
 तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तानि) ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (प्रातस्सवने प्रस्थितयाज्याः) २६१
 अथ तृतीयः खण्डः (माध्यन्दिने सवने उन्नीय-
 मानसूक्तम्, प्रस्थितयाज्याश्च) ... २६५
 अथ चतुर्थः खण्डः (तृतीयसवने उन्नीयमान-
 सूक्तम्, प्रस्थितयाज्याश्च) ... २७०
 अथ पञ्चमः खण्डः (सवनत्रयसाम्यादिकथा) २७७
 अथ षष्ठः खण्डः
 अथ सप्तमः खण्डः } (अग्निष्टोमादिषु होत्रकाणां
 अथ अष्टमः खण्डः } प्रयोगनिर्णयाः) २८०-३००
- (२९) अथ चतुर्थाध्यायः .. (विविधशंसनकथा) ... ३०१
 तत्र प्रथमः खण्डः (अहर्गणेषु माध्यन्दिनीय-
 शस्त्रकृप्तिः) ... ३०१
 अथ द्वितीयः खण्डः (सम्पातसूक्तविधिः) ३०४
 अथ तृतीयः खण्डः (सम्पातानां विधयः) ३११
 अथ चतुर्थः खण्डः (अह्वीनसूक्तानि) ... ३१६
 अथ पञ्चमः खण्डः (कदन्तः प्रगाथाः) ... ३२२
 अथ षष्ठः खण्डः (सूक्तप्रतिपदः) ... ३२८
 अथ सप्तमः खण्डः (युक्ति-विमुक्ती) ... ३३२
 अथ अष्टमः खण्डः (शिल्पस्वरूपाणि) ... ३३८
 अथ नवमः खण्डः (दूरोहशंसनम्) ... ३४७
 अथ दशमः खण्डः (शंसनविचारः) ... ३५२

(३०) अथ पञ्चमाध्यायः ... (शिल्पशंसनादि) ... ३६०
 अथ प्रथमः खण्डः (होढशिल्पम्) ... ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (मैत्रावरुणशिल्पम्) ३६५
 अथ तृतीयः खण्डः (ब्राह्मणाच्छंसिशिल्पम्) ३७२
 अथ चतुर्थः खण्डः (अच्छावाकशिल्पम्) ३७४
 अथ पञ्चमः खण्डः (विश्वजिति विचारः) ३८१
 अथ षष्ठः खण्डः (कुन्तापादिशंसनम्) ... ३८५
 अथ सप्तमः खण्डः (ऐतशप्रलापादिशंसनम्) ३८४
 अथ अष्टमः खण्डः (देवनीथाख्यायिका) ... ४०२
 अथ नवमः खण्डः (तदाख्यायिका शेषः) ... ४०६
 अथ दशमः खण्डः (भूतेच्छदादिशंसनम्) ४१४

॥ अथ यान्त्रिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अक्षरम् (वकारादि) ...	१९	अन्युद्धरणम् ...	१६४
— (श्री) ...	१९८	अङ्गानि (हीनकाः) ...	२५४
अग्निः (जेष्टा) ...	२२९	अच्युतः ...	८, ५२, ७२, १०१, ११५, १२९
अग्निहोत्रम् ...	१६५, २००	अच्युता ...	८, १६, १९, ३२, ५६, ७२, ८९, १०२, १०७, ११४, १२१, १२९, १३५
अग्निहोत्री ...	१६८	अच्छा
अग्नीत् ...	२८३	अच्छायाकः ...	२९३, २९५,
अग्नीत्प्रवचनम् ...	२२९
अग्निर्वायुः ...	३९६	अच्छावाकप्रवराः ...	२८९, २९५, २९९, ३४५, ३४९, ३५२,
अन्यायेयम् ...	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा	
अच्छावाकशस्त्रम्	२३५, २७९, २९२, २९३	अनर्षेदि ...	२२६	
अच्छावाकौया	...	३०९	अनर्षसीनानि ...	६४
अतिच्छन्दाः	६८, ६९	अनावत् ...	१४, १६,
अतिजागतम्	३७५, ३७९	७०, ७४, ७६, ८९, १२८, १३२, १३५	
अतिमग्नम्	३७०	अनाः श्लेषानि ...	२०१
अतिवादः	३८७, ४०१	अन्वः ...	३००
अतिग्रसनम्	२५३, २३७	अनूष्ठाः ...	३१४
अतिग्रसार्धद्वयः	...	२५७	अन्वाहार्यः ...	२००
अयवक्षेत्रवान्	२०३	अन्वाहार्यपचनः	२००
अधीतरसम्	२७३	अभिजित् ...	३१०
अध्यर्षकारम्	५१	अभितष्टीवः ...	३३२
अध्यायवान्	५२	अभितष्टीयम् ...	३००, ३३२
अध्यासः	४४, ५६	अभितष्टवत्यः ...	२६८
अध्ययुः	२१५, २८३	अभिवत् ...	३२०
अध्ययुप्रत्ययम्	१९९	अभित्वः (प्रातस्त्ववनिक्तः) ...	२१५
अनभ्यावर्षीनि	...	३१०	— (माध्यन्दिनः) ...	२२२
अनवानम्	२५२, ३४९	अभित्वनीयाः	२१९
अनाराग्रंसीः	३००	अभित्वत् ...	२५३
अनिरक्तम् ...	९४, १०७, ३२२, ३६२		अभ्यावर्षीनः ...	३०९
अनुकथाः	२७७, ३७८	अमध्यन्दिनसन्धि	३७९
अनुचरवती	१८७	अवातयामम् ...	३०, ९६, १९६
अनुदितहीमी	६८१	अर्धभाक् ...	३०९
अनुद्वय	२००, २१०	अर्धैर्विहारः ...	३६८
अनुरूपः	२३७, ३०२	अर्धदत्तम् ...	३१५
अनुवषट्कारः	...	२२८	अर्धदोदासर्षी	३१६
अनुसवनम्	२७७	अविज्ञाता ...	१९९, ३०९
अनूचानः	१४८	अविवाक्यम् ...	१४०, १६४
अनुरूपम्	४	अविज्ञताः ...	३४७, ३५७

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठ
अन्न	...	आध्वर्यवम्	१८९, २०३
अन्नवत्	...	आहुष्टुभम्	९८
अन्नाभिधानी	...	आयुष्यम्	९८
अन्नाचलारिः	...	आरम्भणीया	१२४०, ३०३, ३२४
असमायी	...	आरम्भणीयानि	२९२
असम्भेदितः	...	आर्तिः	१८९, २०९
असौमकान्तवम्	...	आलिङ्ग्यम्	२२६, ४०५
अहरहःशस्यम्	...	आर्भवः	१०६
अहर्गन्धः	...	— (पवमानः)	२७९
अहीनः	२४८, १०२, ३३०, १३४	आर्भवम्	३८, ७६, १२०, १३४
अहीनकर्म	...	आर्भवत्वम्	२७२, २७६
अहीनगताः	...	आर्भवनीयानि	३१५
अहीनपरिधानीयाः	...	आवापम्	३१४
अहीनसन्ततिः	...	आश्विनम्	१६५
अहीनसूक्तानि	२४९, ३०३, ३०८, ३१०, ३११	आश्विनस्यम्	४१६
अहीनसूक्तान्तम्	...	आश्विनस्याः	४१६
अहीनद्वयः	...	आश्ववनीयः	१८९, २१०
आधीनः	...	आश्ववनीयाः	२५७
आधीनयागः	...	आहावः	१५५
आधीनप्रीयः	...	इष्टप्रथमयज्ञाः	२१५
आधीनप्रीया	...	इन्द्रगायाः	३८७, ३९३
आनेयम् (मातस्यवनम्)	...	उकथम्	२८२
आथकचम्	...	उकथसंस्थः	२८८
आजिज्ञासिन्वाः	...	उकथानि	४१९
आज्यप्रसमे	...	उकथिन्वः	२७७, २८२
आज्यम्	५, २८, १११, १२६, २८२	उत्करः	२२६
आतानः	३२, ४७, ९८, ११२, १२७		

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उदानयनम्	२२९	अलिङ्गः (१६)	... २१५, २२६
उदितहोमी	१८१	अपभवत् ३१८
उद्गाता	२१५		
उद्गातप्रैषाः	२८७	एकपदा ३४१, ३४२
उद्गातशाम्	२८६	एकप्रैषाः ३८३
उद्गीथः	१४६	एकातिथिः १८७, १८८
उद्गीथम्	१८९, २०३	एकानरिताः ३६९
उन्नीयमानम्	२६६, २७१	एकाङ्गः २५१, २०२, ३५८
उन्नीयमानानि	२५७	एवयामवत् ३७५, ४१९
उन्नेता	२१५		
उपरिष्ठादायतना	३६४	एकाङ्गिकम् २५२
उपरिष्ठादुदकः	१६	एकाङ्गिकाः २४८, २३६, ३८७
उपविभोक्तम्	३३६	ऐतद्व्यपलापः ३८७, ३९६, ३९९
उपांश	२२८	ऐन्द्रः (यज्ञः) २५८, २६३, २६७
उपाकृतः	२०४	— (उषाकपिः) ४१९
उपावच्छटा	१६८	ऐन्द्रम् (एकाङ्गिकम्) ३५७
उभयः	२४७, २५०, ३३६	— (दुग्धम्) १६५
		— (भाष्यन्दिनसवनम्) २६७
ऊनातिरिक्तम्	२८	— (रूपम्) २६३
ऊर्ध्वत्वम्	१२०	— (शस्त्रम्) २३४
		ऐन्द्रम् २८९
अक्षुष्यही	५९	ऐन्द्राघ्नं (शस्त्रम्) २३५
अक्षुपरिशिष्टः (ग्रन्थः)	२८३	ऐन्द्राणि २९२
अक्षवानाम्	३४३	ऐन्द्रावाहस्यत्वम् २८९, ४१८, ४१९, ४२०
अस्मियम्	१०५	ऐन्द्रावाहस्यत्वा ४१९, ४२०
अक्विहारः	३६८	ऐन्द्राभेवं (शस्त्रम्) २७३
अजीषम्	२७३	ऐन्द्राभेव्यः २७१
अतुप्रैषाः	५८	ऐन्द्रावद्वयम् २८८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
ऐन्द्रावबन्धम् (ऐकाहिकम्)	३५७	क्षैतिवत् ...	१२६, १३२, १३५
ऐन्द्रावबन्धी	३५८	खिलतृक्काणि ...	३४७, ३५१
ऐन्द्रावैश्ववम्	२८९	खैलिकम् ...	३५२
ऐन्द्राः (बालखिल्याः) ...	३५७	गतवत् ...	१२६, १३२
अं	१९८	गवामयनमूलम् ...	२५१
अकवत्	१२७	गाथा ...	१८७
अकस्मारी	३०३, ३३१	भायचतृतीयसवनः ...	१०६,
अदुम्बरी	१५०	१२१, १२२, १३५, १३६	
अधिहम्	७	भायचम् ...	२५८
अः	३२४	गार्सिमदम् ...	१३
अङ्गलः (प्रगण्याः) ...	३०३, ३२४	गार्हपत्यः ...	१९९, २१०
अयाशुभीयम्	९८	गूर्दम् ...	३५८
अरिष्यत्	३८, ९४	गृहपतिः ...	२८२
अवयः	३२१	यङ् (मन्त्रः) ...	१५७
अारव्या	३८७, ३९१	यावस्तुद् ...	२१४, २१६, २१७
अन्तापम्	३८७	यावस्तोवीया ...	२२०
अन्तापाध्यायः	३८७	यावाणः ...	२१५
अर्वत्	४५, १११	चतुरसराभ्यासः ...	२९६, २९७
अतम्	४, ६९	चतुर्विंशः (स्तोमः) ...	९९
अन्तचम्	१०२	चतुर्विंशम् (अष्टः) ...	३१०
अश्वशवासी	८३	चतुर्विंशद्दः ...	३३५
अवलशः	२६१	चतुर्विंशतारः ...	१४७, १५७
अवलसूक्तानि	२५९	अत्वारिंशः (स्तोमः) ...	१००
अश्वपायिनामयनम् ...	२००	चमसीन्नयनम् ...	२७१
अदसूक्ताः	३५०	चातुर्मास्यानि ...	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
कन्दीगप्रत्ययम्	... १८८	दक्षिणा	... २२८, ४०८
कन्दीगाः	... १३	दक्षपूषंभासी	... २००
कन्दीमः	... ८८, १३८	दक्षराचम्	... ३५८
जगन्प्रातस्त्ववनः	... १८	दक्षर्वम्	... ३२२
जगन्प्रासाहा	... १०६, २०८	दक्षिणी	... ११८
जनकल्याः	... २८०, ३८३	दाक्षायणयज्ञः	... २००
जागतम्	... ४, २८, ३४, ३८, ८८, ११८, १३३, १८२, २५०, ३०५, ३०८	दाक्षिणी	... ४१०
जातवत्	... २८, ३४, ३८, ८८, १०६, १०७	दिशांक्षुभयः	... ३८०, ३८२
जातवेदस्य (सूक्तम्)	१६, १२१, १३५	दीक्षिताः	... २४३
जातवेदस्या	... १२१, १३५	दूरीकरणम्	... ३४०, ३४८, ३५०
ज्योतीषि	... १८०	देवक्षेत्रम्	... ५०
ज्योतीष्यसवनिक्यः	... २०६	देवनीयः	... ३८०, ४०३, ४११
तिस्रोदेवताः	... २५८	देवपवित्रम्	... ४१०
द्वितीयसवनम्	... २०३, २८२, २८८	देवशिल्पानि	... ३६१
त्रयस्त्रिंशः (सोमः)	... ६०	दावाश्रयिणीयम्	... १०५, १२०, १२४
त्रिणवः (स्तीमः)	... ४३	— (दुग्धम्)	... १६५
त्रिवत्	... १३४, १३५	विपदाः	... १०६, १३४
त्रिवान्	... ८, १०, १४, ७०	विहूतवत्	... १११
त्रिष्टुप्	... २८३	वैपदः (दक्षः)	... ३५८
त्रिष्टुप्प्रातस्त्ववनः	१११, १२६, १२७	द्वित्री	... १११
त्रैष्टुभम्	... ११३, ११८, २६०	द्वुक्चः	... २०८
त्र्यचरम्	... १८	द्विष्णुशस्त्रक्षुमित्सूक्तम् *	... ३४०
		धीतरसम्	... २०३

* यद्यप्यस्त्रक्षुचितेषु सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु एव निवास्ति पाठः, परं मेघः स्नातु लिपिकर-
प्रमादप्रवाहज इत्यस्माकम् ; “शिशुशस्त्रक्षुमित्सूक्तम्”-इत्येवम्पाठेनैवेह भवितव्यमिति
सुधीभिराकलयनीयम् ।

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सेतुः	२२५	पराश्विषु	३०८, ३१०
नगरी	१८८	परिधानीयाः	२४२, २५१, २५७, २८३, २८४, २८७
नभाकम्	३४१	परिधानीयावैलक्षण्यम्	२५१
नवायातम्	२४८	पर्यसवान्	८
नानादेवत्याः	२६४, २७६	पर्यायद्वयः	२४८
नाभाकाः	३४१	पर्यासः	४८, ३३४
नाभानिदिष्ठम्	६८, ७८, ३६२, ४१८	पवमानस्तीचाधि	२०६
नाराशंसम्	३६८, २८८, ३६३	पद्यमत्	३१८
नाराशंस्यः	३८७, ३८८	पाङ्क्तः ११४, ११८, १२८, १३३, ३७३	
नाराशंस्या	३८७	पाङ्क्तम्	२८, ५४
निगदः	२२५	पावीवतः	२२८
निनर्हः	२८८, ३८०	पादविहारः	२६८
निष्टसवत्	८, ७२	पारिचिह्न्यः	३८७, ३८०
निविदध्यायः	३८७	पारुष्केपम्	६८
नि	२८३	पारुष्केपी	६१, ३१४
निषवेष्टनम्	२१६	पारुष्केपीयम्	६३
नेष्टा	२१५, २२८, २८३	पावमान्यः	४१८
नेष्ट्रीया	२८२	पिववान्	१०२
न्यङ्गाः	२८३	पीतवत्	२६३
न्यूङ्गः २१, २४, २८८, ३७३, ३७५, २८०, ४१७		पीतवत्यः	२५७, २६६, २७१
पङ्क्तिः	३१४, ३१८	पुनरावृत्तम्	१४
पङ्क्तिशंसः	३७२	पुनर्निष्ठमम्	१४, ८८
पवीभाजनम्	२२८	पुनर्वत्	१११
पवीशाला	१४१	पुरस्तादायतना	२६४
पदावयाङ्गम्	३८८, ४१३	पुरस्तादुदकः	१६
पनायम्	२८३	पुरीगवी	४११
		पुरीगुवाक्याः	२५८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
पुरीरुगध्यायः ...	३८७	पूर्वरः ...	२८७
पृष्ठाः (षडहः) ...	१३८	पूर्वहिकाः ...	३८७, २९९
पी ...	२८३	पुत्रताहुतिः ...	२८७
पोता ...	२१५, २८३	प्रशास्ता ...	२१०, २८७
पोदनेष्टारी ...	२८५	— (मैत्रावरुणः) ...	२७७, २८७
पोषीया ...	२८२	प्रसर्पणम् ...	१४१
पोषणम् ...	१६५	प्रस्तावः ...	१४६
प्र ...	२८३	प्रस्तीता ...	२१०, २१५
प्रत्तमं (शस्त्रम्) ...	७, ३१	प्रस्थितयान्याः ...	६१, २६२, २६८, २७६
	४६, ७०, ९७, १११, १२६,	प्रस्थितसीमाः ...	२६३, २६८
प्रकृतिपूर्वम् ...	२५१	प्राजापत्यम् ...	३२१
प्रगाथाः (कवन्तः) ...	३०३, ३२४	प्राणः (हीता) ...	२५४
प्रयाजम् ...	३८९-३९२	प्राणाः (१०) ...	३२२
प्रजापतेस्तन्वः ...	१५८, १५९	— ...	१९३, २८६
प्रणवः ...	३४१	प्रातराहुतयः ...	१७७
प्रणोता ...	२४०	प्रातस्त्रयनम् ...	२५८
प्रणोदमती ...	२४०	प्रातरनुवाकः ...	२०४
प्रतिचरः ...	१५५	प्रातस्सवनिक्वः ...	२७६
प्रतिज्ञानम् ...	४०५	प्रैषः ...	२८३, २८४, २८६
प्रतिपदः (चारुभक्षीयाः)	३०३	प्रैषकर्षा ...	२८६
प्रतिप्रस्थाता ...	२१५	प्रैषसमाह्वयः ...	२८५
प्रतिराघः ...	३८७, ४०१	प्रैषाध्यायः ...	२८३, २८७
प्रतिष्ठा (एकाङ्गः) ...	२५१, २५२	प्रैषसूक्तम् ...	२८३, २८७
प्रतिष्ठितपदम् ...	३३		
प्रतिहर्ता ...	२१५	वद ...	३५०
प्रतिहारः ...	१४७	वद्विर्वेदि ...	२२६
प्रत्युचम्भनम् ...	१०२	वद्वृचः ...	१३, ३०९
प्रत्येवयामरुत् ...	३८०	वद्विभिव्याहृतम् ...	१६

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
बाह्यतम् ४६, ७२, १२०	महत्तम् ...	१११, ११२, ११३, ११०
— (अहः) १८५	महावदाः २०३
बाह्यस्थम् १६५	महानाम्नाः ४९ ३४५
वृहती योनिः ११५	महात्रालभिद्	३४२, ३४४, ३६८
वृहस्पतम् १०१, १२९	महात्रतम् ३१०, ३४५
त्र २८३	महासूक्तम् ३५०
त्राक्षत् ३१९	महासोमानि ३१५
त्राक्षलम् १९९, २०३	माध्यन्दिनम् २६७
त्राक्षा २१०, २१५	माध्यन्दिनीयशस्त्रकृतिः ३०१
त्राक्षः २०४	माध्यन्दिन्यः २७६
त्राक्षीयम् १५८, १६०	मानुषशिल्पम् ३६९
त्राक्षबाष्पसिंशस्त्रम् २३४, २७९	मारुतः ३७६
त्राक्षबाष्पसिंशुक्तम् २९२	मारुतम् ...	३९, १०७, १२५, २६३
त्राक्षबाष्पसिंशुः ...	२१५, २३४, २४०, २४३, २५०, २५२, २६२, २७७, २८५, २८९	माहानामानानि ३४५
		सुख्यर्त्विजः ३४८
		सूत्रप्रकृतिः २५१
भावनाहीनः १७३	सैवम् १६५
भिवक् २०९	सैवावकथः ...	२४५, २३३, २४०, २४३, २४८, २५२, २५७, २८८
भूतेच्छदः ३८७, ४१६	सैवावकथशस्त्रम्	२३४, २४९, २७९
		सैवावकथसूक्तम् २९२
महत् ४७, ५४	यजुष्यत्वः १७८
महतीः ...	२५७, २६६, २७१	यज्ञः २०३
मध्यायतना ३६४	यज्ञगाथा ...	१८३, १८३, १८५, १८६; १९२, १९४, २१८
मनः (यावस्तु) २२२	यज्ञवेशसम् २३३
मरुत्वतीयः ८, ९	यथाप्रवृत्तम् २८७
मरुत्वतीयम् ७१, २८२		
— (शस्त्रम्) ११२, १२७		
मरुत्वतीयनिष्प्लवल्ली २७९		

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
यान्या	२५९	लोकाः	१९०
— (अष्वावाकस्य)	२६४, २६९, १०५	वस्यः	२२५
— (आग्नीप्रस्य)	२६४, २६९, २०५	वपुष्मत्	५६
— (नेष्टुः)	२६४, २६८, २०५	वर्णाः	१९८
— (पोतु)	२६४, २६८, २०४, २०५	वर्णनिः	२०४
— (ब्राह्मणाष्कसिनः)	२६४, २६८	वर्तन्वो	२०४
— (मैत्रावरुणस्य)	२६३, २६८	वर्षिष्ठः	२२७
— (ह्योतु)	२७, २६३, २६८	वषट्कर्त्तारः	२८७
युक्तावती	३३०	वह्वाविषी	५९
युक्तिः	३३३	वक्रिवत्	३०९
योषा (नेष्टा)	२३९	वाक् (सुब्रह्मण्या)	२२५
रतवत्	४	वाचःकूटः	३४१, ३४४
रथनरपृष्ठम्	१०२	वाचंयमः	२०५
रथनरस्य योनिः	१०२, १२९	वाचीरूपम्	२८
रथवत्	९९	वायम्	२८७
राजा	२२५	वायव्यम्	१६५
राथनरम्	१०२	वावृणम्	१६५
राथनराधि	९	वालखिल्वाः	३४१, ३४२, ३५७, ३६७, ४१९
राथनरी (रात्रिः)	१८५	वाशिता	३११
रूपसम्बन्धाः	२५७, २६६, २७१	वासिष्ठः	२०४
रितः	१२८	वासिष्ठम्	३२०
रिवान्	७२	विक्रताम्बि	२९८
रैभ्यः	३८७, ३९०	विक्रतिः	२९९
रैवतम्	६८, ६९	विचुद्राः	४४
रोहितम्	६२	विष्कन्दाः	२८, ३८
रौद्रम्	१६५	विपर्यासः	३७७
		विमुक्तिः	३३३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
विस्मयः ...	२१४	वैशामिचम् ...	३१८, ३२१
विरिफितम् ...	२८	वैशवम् ...	१६५
विवचुचः ...	२४३	व्यतिमर्शम् ...	२४३
विश्रजित् ...	३१०, ३०७, २८२	व्यन्वारम्भणम् ...	२५१
विषमाः ...	२७८	व्याहनस्या ...	४१७
विषविद्या ...	२१५	व्याहावः ...	३२७
विषुवत् ...	३१०	व्याहृतयः ...	२०१
विष्णुन्यङ्गः ...	३८०		
विहरणम् ...	२९९	शस्त्रम् ...	२०९
विहारः ...	३४३, ३४४	शस्त्रम् ...	२५५
विहताः ...	३५७, ३६७	श्राक्तरम् ...	४५, ५०
वीर्यम् (चिष्टुप.)	२९४	श्रान्तानि ...	३२५
वधन्वत् ...	५२, १२१	श्रित्यलम् ...	३४३
वधश्चत् ...	५९	श्रित्यम् (ब्राह्मण्यार्द्धसिनः)	३८७
वधश्चती ...	२५७, २६६, २७१	— (मैत्रावरुणस्य) ...	३६७
वधा (अघीत्)	२२९	— (ह्रीतुः) ...	३६१
वधाकपिः ...	३७२, ४१९	श्रित्यानि (चलारि) ...	२९८, ४१९
वेदाः ...	१९७	शुक्रवत् ...	१८
वैमदम् ...	२८	शुक्रवती ...	२७२
वैमदी ...	३१४	शुक्राणि ...	१९७
वैराजम् ...	२८	शुक्रियम् ...	२७२
वैरुपलम् ...	५	शुक्रिवत् ...	१२५, १२६, १२४
वैशदेवम् ...	२८२,	शुक्रंशुवीया ...	३३१
	१५, ३८, ७०, १२१, १२५, २६२	शुक्राहीनः ...	१७१
— (अहीराजम्) ...	१६५	शुक्रमाद्यदेवता ...	२८०
— (तृतीयसवनम्) ...	२३६		
— (दुग्धम्) ...	१६५	षडहसोत्रियाः ...	३०३, ३०८
वैशदेवाग्निमाकृते ...	२७९	षोडशकालम् ...	१६५

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
संशंसनम् ...	३५४, ४१९	— (भैत्रावरुणस्य) ...	३१३
संस्कारः ...	३८३	— (वसिष्ठस्य) ...	३०८
संस्था ...	१२८	— (वामदेवस्य) ...	३०६
सञ्ज्ञानम् ...	९८	— (विश्वामित्रस्य) ...	३०७
सत्यव्रतम् ...	१२५, १२६, १३२	सम्पाद्यमानदेवता ...	२८०
सचपरिवेषणम् ...	८१	सम्पारिष्यः ...	२४१
सचम् ...	२१४	सर्पराज्ञी ...	१४५, १४६
सचायणम् ...	३३०	सर्बचक्रः ...	२१४
सचासाह्वीयम् ...	३५८	सर्वव्यापद ...	१९९, २०९
सस्वनि ...	९८	सतनकल्पनम् ...	२३७
सस्वानम् ...	२०१	सऽनीयम्रैषाः ...	२८३
सप्तऋतम् ...	६९	सङ्घचराधि ...	८७, ३७६
सप्तरूपा ...	३४७	सङ्घतमी ...	२९६
सप्तर्षिजः ...	२६०	सङ्घनम् ...	२९६
सप्तसप्त ...	२५९	सामप्रगाथः ...	१०२, ११५, १२९
सप्तानुवचनम् ...	२५९	सायमाहुतयः ...	१७७
सप्तयाध्यायितः ...	१५१	सार्पराज्ञानि ...	१४५
सप्तयाविवितः ...	१५१	साविचम १४, ५५, १०५, १२०, १३४, १६५	
सप्तयास्तमिवितः ...	१५१	सिमा ...	५१
सप्ताः ...	२७८	सिवासवः ...	२४३
सप्तानोदकम् १२५, १२८, १३६		सुकीर्तिः ...	३७२
सम्बन्धम् ...	२१९	सुतः ...	३०२
सम्बन्धाः ...	२७८	सुतवती ...	२५७, २६६, २७१
सम्पातसूक्तानि ...	३०६	सुब्रह्मण्यः ...	२१५
— (अश्ववाकस्य) ...	२१३	सुब्रह्मण्या ...	२२५, २२६, २२९
— (नोघसः) ...	२०८	सुब्रह्मण्याज्ञानम् ...	२२६
— (ब्राह्मणाच्छंसिनः) ...	३१३	सूक्तप्रतिपदः ...	३२५, ३२९
— (भरद्वाजस्य) ...	३०८	सूक्तम् (यजमानः) ...	२६०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सूक्तानुवचनम् ...	२५९	इववत् ...	२८
सूक्तान्ताः ...	२५४	इविर्यञ्जसंस्थाः ...	२००
सोमपीथः ...	२५२	इविर्यञ्जाः ...	२००
सोत्रामची ...	२००	इविषत् ...	५६
सोपर्चम् ...	३५१	इी ...	२८३
सोम्यम् ...	१६५	इीता २१५, २६२, २७३, २७९, २८५	
सोत्रम् ...	२५९	इीचकश्चाधि ...	२५७
सोत्रियः ...	२२७, ३५५	इीचकाः ... २३२, २४७, २४८, २७९, २८५	
सोत्रियाणुपी ...	२८८, २८९	इीचकौ ...	२८५
स्तोमभागाः ...	२०४	इीता ... २१५, २२०, २७७,	
स्तोमवृद्धिनियमः ...	२५२	२७८, २८२, २८३, २८४, ३५१	
सर्वम् ...	३१९	इीचाशंसिनः ... ३८६, ३२५	
सर्वत् ...	१२८	इीखिनी ... ३४४, ३६८	
इंसवती ...	३४९	इीवम् ... १९९, २०३	
		इीचामशाः ... १९९	

मानसः (यद्) * १४१ (पद मिद् मिहैव १९ पृ० १० पङ्क्तानन्तरं निवेश्यम्)
 त्रीः ... १४० (पद मिद् मिहैव १५ पृ० २३ पङ्क्तानन्तरं निवेश्यम्)

• एष चेहैवाये षष्ठे खल्ले सुव्यक्तः—“ते वा यद् मग्द्वत्”—इत्यादिना (१५३, १५७ पृ०) ।
 उद्गाहगेयं मानसं स्तीवं तु विहित मेवं सामब्राह्मणे—“प्रत्यक्षः प्रपद्य संपराश्री च्छभिः
 सुवन्ति—० मनसोपावर्षयति, मनसा छिहरोति, मनसा प्रस्तौति, मनसोदगायति,
 मनसा प्रतिहरति, मनसा निघन सुपयन्त्यसमाप्तस्य समाप्तैः”—इति ता० ब्रा० ४.९.९ ।
 मानसस्य दशमाहाङ्गताधिकरणं च भीमासादृशेने द्रष्टव्यम् (जै० सू० १० अ० ६ पा०
 ३४-४४ सू० १३ अधि०) । उद्धृतं च तत् तै० सं० ७.३.१ भाष्ये (ए० सी० सु० ३२९ पृ०) ।
 “इतरैः स्तोत्रैर्वाचिकौ स्तुतिः क्रियते, ‘ताभिः’ सांपराश्रीभिरच मानसयज्ञस्य प्रवर्षमान-
 लान् मनसा स्तुतिं कुर्युः”—इति च सा० भा० तत्रैव (३२७ पृ०) ॥

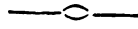
॥ अथेहालोच्यस्थानमूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
२	७	५७	२	७७	१५	८२	३	८६	१
६१	१२	१३७	२	१४४	१०	१४४	१८	१४८	१
१७१	१३	१७८	१२	१८२	१७	१८१	३	१८१	८
१८५	११	१८६	६	१८६	८	१८७	३	२०२	१
२०२	१७	२०७	३	२१३	६	२१३	१३	२१८	४
२४७	१	२५६	१०	२७०	५	२८८	४	३०४	१३
३०६	४	३१७	१६	३१७	१८	३२३	११	३२३	१८
३२२	५	३३२	१०	३३८	१६	३४२	१५	३४२	१८
३४५	१	३४७	२२	३५१	२४	३४२	१४	३५८	१६
३६१	८	३६३	१	३६४	१	३८७	१४	३९४	८
४०१	२०	४०२	२	४०२	१४	४०२	१७	४०६	६
४१७	२१	॥							

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
आहननं	आहनस्यं	४१६	१८
उतेमाशु	उते माशु	४०७	१०
तदेषाभियज्ञगाथा	तदेषाभि यज्ञगाथा	१८३	३, ८
“	“	१८६	८
“	“	१८२	१४
नेतसन्न विचे०	नेत सन्नविचे०	४०७	५, ६
पते	ऽप ते	१५४	१७
“	“	१६०	११
पत्वा	पत्त्वा	४०७	१०
वहरासिवणी	वहराविणी	५७	१२
शिथिरं	शिथिरं	२८८	६
सूक्तानुवन	सूक्तानुवचन	२५८	८

अथेहापराख्येष्वेव मन्त्रिच्छिक्कराख्यशुद्धानि पदानि स्युः, तानि त्वादर्श मनपेक्षैव मतिमद्भिरनायासशोध्यानीति शम् ॥

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति
सप्तदश स्तोमो वैरूपं सामं जगती ऋन्दो यथादेवत
मेनेन यथास्तोमं यथासामं यथाऋन्दसं राधोति य
एवं वेदं यद्वै समानोदकं * तत्तृतीयस्याङ्गो रूपं
यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निवृत्तं यद्रत-
वद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता
निहच्यते यदसी लोको ऽभ्युदितो यद्वैरूपं यज्जागतं
यत् कृतं मेतानि वै तृतीयस्याङ्गो रूपाणि युक्त्वा हि
देवहूतमां अश्वान् अग्ने + रथीरिवेति तृतीयस्याङ्ग
आज्यं भवति देवा वै तृतीयेनाङ्गा स्वर्गं लोकं मायं-
स्तानसुरा रक्षांस्यन्वारयन्ते विरूपा भवन्ति विरूपा

* 'समानीदकं' ख, उ ।

+ 'तमां अश्वान् अग्ने' क, 'तमां अश्वान् अग्ने' ख, 'तमांऽ अश्वान् अग्ने' ग, 'तमांश्
अश्वान् अग्ने' घ, 'तमां अश्वान् अग्ने' ङ । 'तमांश् अश्वान् अग्ने' ङ ।

भवतेति भवन्त आर्यंस्ते यद्विरूपा भवत विरूपा भव-
 तेति भवन्त आर्यंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वं
 विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एवं वेद
 तान् इ स्मान्वेवागच्छन्ति स मेव सृज्यन्ते तानश्रवा
 भूत्वा पङ्क्तिरपाङ्गत यदश्रवा भूत्वा पङ्क्तिरपाङ्गत तद-
 श्रवाना मश्रवत्वं मश्रुते यद्यत्कामयते य एवं वेद
 तच्चादश्रवः पशूनां जविष्ठस्तच्चादश्रवः प्रत्यङ् पदा
 हिनस्थप पाप्मानं हते य एवं वेद तच्चादेतदश्रव-
 वदाज्यं भवति तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं
 वायवायाहि वीतये वायो याहि शिवा दिव इन्द्रश्च
 वायवेषां सुताना मा मिषे वरुणे वय मश्रिवना-
 वेह गच्छत मायाद्गद्रिभिः सुतं सजूर्विश्रवेभिर्देवेभि-
 रुत नः प्रिया प्रियास्त्रित्यौष्णिहं प्रउगं समानो-
 दकं * तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं तं त
 मिद्राधसे महे चय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्व-
 तीयस्य प्रतिपदनुचरौ निवृत्तवत् त्रिवत्तृतीये
 ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं मिन्द्र नेदीय एदिहीत्य-
 च्युतः प्रगाथः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मण-
 स्पत्यो निवृत्तवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं

* सगानीदकं ख, उ।

मग्निर्नेता' त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति'
 धाय्या अच्युता' न किः सुदासो रथं' पर्यासनरीरम-
 दिति' मरुत्वतीयः प्रगाथः पर्यस्तवांस्तृतीये ऽहनि
 तृतीयस्याङ्गो रूपं' वार्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं'
 त्रिवत्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' यद् द्याव इन्द्र
 ते शतं' यदिन्द्र यावतस्त्व मिति' वैरूपं पृष्ठं भवति'
 राथन्तरे ऽहनि तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' यद्वा-
 वानेति धाय्याच्युताभि त्वा शूर नोनुम इति' रथ-
 न्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति' राथन्तरं ह्येतदह-
 रायातने' नेन्द्र त्रिधातु शरण मिति सामप्रगाथ'
 स्त्रिवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' त्व मू षु
 वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भिन्नान्याहुर्देवतास्तोमसामञ्चन्दांस्यङ्गस्तस्य तस्यापि षष्ठाम् ।
 विहहाक्त्वादुत्तरं स्यात् समानं स्वान्स्वांस्तोकान्त्रिकोणेष्वाहसु ॥
 सिद्धानि शस्त्राणि षडेव हीत्रास्याज्येन सूक्तप्रउगे तृचाश्च ।
 मरुत्वतीये प्रतिपत्-तृची च धाय्याः प्रगाथाश्च तथैव सूक्तम् ॥
 निष्क्रेवथ्ये स्तोत्रियः पृष्ठयोनिर्योनिस्थाने स्व-स्व-सामप्रगाथः ।
 तार्क्ष्यत् सूक्तात् पूर्व मन्थे तु नित्थेस्त्रात् स्वात् सूक्ताज्जातवेदस्य मन्थत् ॥
 इन्दोमानां वैश्वदेवात् पुरस्तादायाहोमाहुभुसूक्तानि चैव ॥

राथन्तर मयुष्मं स्याद् इहत्सामेतरद्भवेत् ।

वैरूपादि द्वितीयं स्यात् तृतीयादिष्वनुक्रमात् ॥

अथेन्द्रपूर्वीं निहवः प्रगाथो धाय्याश्च तांश्चै च समान मन्त्राम् ।
स्वात् स्वात् तथा जातवेदस्य मयं छन्दोम आथस्त्राहकसृतीयः ॥

अथ द्वादशाहान्तर्गतस्य नवरात्रस्य तृतीय महर्निरूपयति—
“विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति, सप्तदश स्तोमो वैरूपं
साम जगतीच्छन्दः”—इति । देवतासु मध्ये विश्वे देवाः, स्तोमानां
मध्ये सप्तदशः, साम्नां मध्ये वैरूपं, छन्दसां मध्ये जगती, तान्ये-
तानि तृतीयस्याहो निर्वाहकाणि । यद्यपि पृष्ठे षडहे प्रथम-
तृतीयपञ्चमान्यहानि राथन्तराणि, द्वितीयचतुर्थषष्ठान्यहानि
बार्हतानि ; तथापि रथन्तर-बृहत्सामसम्बन्धः साधारणो वैरूपादि-
सामसम्बन्धो विशेषस्तृतीयेऽहनि ; सत्यपि हि रथन्तरपृष्ठे वैरूपं
साम द्वितीयत्वेन प्रयुज्यते, अतो वैरूपस्यैतस्मिन्नहनि असाधा-
रणत्वान्निर्वाहकत्वमुच्यते ॥ वेदनं प्रशंसति—“यथादैवत मेनेन
यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद”—इति ।
उक्तदेवतादीनां वेदिता एतान्यतिक्रम्य तत्प्रसादेन समृद्धो
भवति ॥

एतस्याहः सम्बन्धिषु मन्त्रेषु पूर्ववलिङ्गानि निरूपयति—
“यद्द्वै समानोदकं तत् तृतीयस्याहो रूपं, यदश्ववद्यदन्तवद्यत्
पुनराहृतं यत् पुनर्निवृत्तं यद्गतवद्यत् पर्यस्तवद्यत् त्रिविद्यदन्त-
रूपं, यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते, यदसौ लोकोऽभ्युदितो यद्द्वै-
रूपं यज्जागतं यत् कृत मेतानि वै तृतीयस्याहो रूपाणि”—
इति । उदकं: समाप्तिः, समान उदकं: तुल्या समाप्तिर्यस्य मन्त्र-
भागस्य तत् ‘समानोदकम्’ ; तादृशं यदेवास्ति, तत् तृतीय-
स्याहो ‘रूपं’ निरूपकम्, लिङ्गमित्यर्थः । अश्वशब्दोपेतम् ‘अश्व-
वत्’ ; अन्तशब्दोपेतम् ‘अन्तवत्’ ; पठितस्यैव पुनः पाठः ‘पुन-

राहत्तम्'; पुनरपि नितरां 'नृत्तं' नर्त्तनं 'पुनर्निनृत्तं', स्वरविशेष-
शास्त्ररक्षां पुनःपुनरावर्त्तनेन वा नर्त्तनसादृश्यम् । पुनराहत्तं
पठितस्त्वैव पादस्याहत्तिः, अत्र तु स्वराक्षरमात्रस्येति विशेषः ।
'रक्तवत्'-इति धात्वर्थमात्रं मत्र विवक्ष्यते । 'पर्यस्तवत्'-इति
पर्यासशब्दवत् । 'त्रिवत्'-इति त्रिशब्दोपेतम् । 'अन्तरूपम्'-
इति अन्तशब्दोपेतम् ; पूर्वं मुक्तस्यैवायं मनुवादः ; अथवा पुन-
र्वचनं प्राधान्यप्रतिपादनार्थं तदीयार्थपरिग्रहार्थं वा । उक्तमे
पादे देवताया अभिधानं, स्वर्गलोकस्य कथनं, वैरूपसामसम्बन्धित्वं,
जगतीच्छन्दस्सम्बन्धित्वं, भूतार्थप्रत्ययोपेतः करोतिधातुर्धातुमात्रं
वा, एतानि सर्वाणि द्वितीयस्याह्नो रूपाणि ॥

इदानीं माज्यशस्त्रं विधत्ते—“युक्त्वा हि देवहूतमां अग्र्यां अग्ने
रधीरिवेति (सं० ८.७५.) द्वितीयस्याह्नो माज्यं भवति”-इति ॥

तदेतच्छस्त्रं प्रशंसितुं माख्यायिका माह—“देवा वै द्वितीये-
नाह्ना स्वर्गं लोकं मायंस्तानसुरा रक्षांस्यन्ववारयन्तः ; ते विरूपा
भवत विरूपा भवतेति भवन्त आयंस्ते यद्विरूपा भवत विरूपा भव-
तेति भवन्त आयंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वम्”-इति ।
यदा देवाः द्वितीयं महारुहाय तेन स्वर्गं लोकं गताः, तदानीं
मसुरा रक्षांसि च 'तान्' देवान् 'अनु'गम्य स्वर्गप्रवेशो यथा न
भवति तथा 'अवारयन्त' निवारितवन्तः । ततः 'ते' देवास्तान-
सुरान् प्रति 'विरूपाः' विरुद्धरूपोपेता भवतेति शपित्वा 'भवन्तः'
स्तेन रूपेणैवाविर्भवन्तः 'आयन्' स्वर्गं प्रत्यागच्छन् । विरूपा
भवतेति वीक्षा सर्वदेवोक्तिद्योतनार्था, असुरशापित्यन्त मादराधा
वा । 'ते' देवाः यस्मात् कारणादसुरान् प्रति विरूपत्वं शप्यं दत्त-
वन्तः, तस्मादसुराणां 'तद्' विरुद्धं रूपं वैरूपाख्यं सामाभवत्,—

विरूपीक्तिसम्बन्धादेव तस्य वैरूपं नाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एवं वेद”-इति । वेदिता पूर्वं केन चित्पाप्मना विरुद्धरूपयुक्तो भूत्वापि पश्चाद्देदनसामर्थ्यात् पाप्मानम् ‘अप हते’ विनाशयति ॥

प्रासङ्गिकं वैरूपशब्दनिर्वचनं कृत्वा प्रकृत मेवोपाख्यानशेषमाह—“तान् स्नान्वागच्छन्ति, स मेव सृज्यन्ते ; तानश्ना भूत्वा पद्भिरपावत ; यदश्ना भूत्वा पद्भिरपावत, तदश्नाना मश्नत्वम्”-इति । देवशापात् कुरूपत्वं प्राप्ता असुराः पुनरपि ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ पश्चादागच्छन्त्येव, न तु परित्यजन्ति । आगत्य च देवैः ‘संसृज्यन्त एव’, न तु दूरे तिष्ठन्ति । तदानीं देवाः सर्वेऽप्यश्नरूपधारिणो भूत्वा पृष्ठत आगच्छतः तानसुरान् पद्भिः ‘अपावत’ स्वकीयपादताडनेर्हतवन्तः । यस्मादेव मश्ना भूत्वा पद्भिर्हतवन्तः, तस्मान्नोक्तेऽपि पादताडनकुशलाभां चतुष्पदाना मश्ननाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“अशनुते यद्यत् कामयते य एवं वेद”-इति ॥

देवैरश्नवेषकृतं व्यापार मिदानीन्तनेष्वश्वेषु दर्शयति—“तस्मादश्नः पशूनां जविष्ठस्तस्मादश्नः प्रत्यङ् पदा हिनस्ति”-इति । यस्मादश्नरूपैः देवैर्वेगेन गमनं पद्भिस्ताडनं चाश्रितम्, तस्मान्नोक्तेऽपि पशूनां मध्ये ऽश्वोत्पन्नवेगवान्, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् स्त्रीकिकोऽश्नः ‘प्रत्यङ्’ पृष्ठतः पादेन पुरुषं ‘हिनस्ति’ ताडयति ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”-इति ॥

युक्ताहीति सूक्तं प्रशस्याज्यविधिर्निगमयति—“तस्मादेतद्-श्नवदाज्यं भवति तृतीयेऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपम्”-इति ।

यस्मादश्वस्य ईदृशो महिमा, तस्मात् 'अश्ववत्' अश्वशब्दोपेतं
 "बुद्ध्वा हि"—इति सूक्तं (सं० ८. ७५.) तृतीये ऽहन्याज्यशस्त्रं
 भवति । यदश्ववदिति पूर्वसञ्चयस्योक्तत्वादिदं मश्वशब्दोपेतं
 सूक्तं तृतीयस्याङ्गो रूपकम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“वायवा याहि वीतये, वायो याहि
 शिवा दिव, इन्द्रश्च वायवेषां सुताना, मा मित्रे वरुणे वय, मश्वि-
 नावेह गच्छत, मा याञ्छद्रिभिः सुतं, सजूर्विश्वेभिर्देवेभि, उत नः
 प्रिया प्रियास्त्रिष्वीष्णिहं प्रउगं समानोदर्कं तृतीयेऽहनि तृतीय-
 स्याङ्गो रूपम्”—इति । “वायवा याहि वीतये”—इत्येका (सं०
 ५.५१.५.), “वायो याहि शिवा दिवः”—इत्यादिके द्वे ऋषी (सं०
 ८.२६.२३, २४.), मिलित्वा सोऽय मेकस्तृचः ; “इन्द्रश्च वायवेषां
 सुतानाम्”—इत्यादिके द्वे ऋषी (सं० ५.५१.६, ७.), तृचत्वसम्पा-
 दनाय तयोरन्यतरा द्विरावर्त्तनीया ; “आ मित्रे वरुणे वयम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७२.१-३.) ; “अश्विनावेह गच्छतम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७५.७-९.) ; “आ याञ्छद्रिभिः सुतम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.४०.१-३.) ; “सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.५१.८-१०.) ; “उत नः प्रिया प्रियासु”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ६.६१.१०-१२.) ; त एते सप्त तृचाः
 उष्णिकच्छन्दस्ताः । तत्सर्वं मौष्णिकं प्रउगशस्त्रं कुर्यात् । तत्र
 समानोदर्कत्वं तृतीयस्याङ्गो लिङ्गम् । आ मित्रे वरुणे इति
 सूक्ते तिस्रश्च “नि बहिषीत्यादिकोऽन्तिमः पाद एक
 एव । अश्विनावे इति सूक्तेऽपि “हंसाविवेत्यादिकोऽन्तिमः
 पाद एक एव । आ याहीति सूक्तेऽपि “वृषन्निन्द्रेत्यन्तिमः
 पाद एक एव । सजूर्विश्वेभिरिति तृचेऽपि “आ याञ्छन्न इत्य-

न्तिमः पाद एक एव । एवं कतिपयेषु समानोदकैर्त्वं लिङ्गम् * ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य ढचद्वयं विधत्ते—“तं त मिद्राधवे महे, त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरी, निवृत्तवत् त्रिवत् ढतीयेऽहनि ढतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तं त मित्यादिकस्तृचो मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् (सं० ८.२२.६-८.) ; तस्योपक्रमे ‘तं तं’—इति द्विरावृत्तः शब्दो नृत्तगतताज्ञानुकरस-सदृशः, अन्ते च ‘कृष्टीनां नृतुः’—इति नर्त्तनवाची शब्दः श्रूयते ; तदिदं निवृत्तवलिङ्गम् । “त्रय इन्द्रस्य”—इत्यय मनुचरस्तृचः (सं० ८.२.७-८.) ; तस्यादी त्रिशब्दश्रवणात् इदं त्रिवलिङ्गम् ॥

अथ प्रगाथद्वयं विधत्ते—“इन्द्र नेदीय एदिहीत्यश्रुतः प्रगाथः ; प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिरिति ब्राह्मणस्यत्वो, निवृत्तवांस्तृतीयेऽहनि ढतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “इन्द्र नेदीयः”—इतिप्रगाथस्य (सं० ८.२३.५,६.) पूर्वयोरप्यङ्गोर्विहितत्वादश्रुतत्वम् । अथ प्रग्रथनेन ढचत्वं सम्पादयितुं चतुर्थः पादः षष्ठः पादश्च त्रिस्त्रिरभ्यस्यते, तस्य नृत्तसमानत्वादयं प्रगाथो निवृत्तलिङ्गवान् । एवं ब्राह्मणस्यत्वप्रगाथोऽपि (सं० १.४०.५,६.) द्रष्टव्यम् । यद्वा यस्मिन् ‘इन्द्रो वरुषो मित्रो अर्यमा’—इत्योकारस्य त्रिरभ्यासो नृत्तसमानः ॥

अन्यास्त्रिस्त्र नृचो विधत्ते—“अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिन्वन्त्यप इति धाव्या अश्रुताः”—इति । यद्यप्यश्रुतत्वं द्वितीयस्याङ्गो लिङ्गं †, तथाप्यत्र वाचनिकः प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

* वायवा याहीत्यस्या षचि, इन्द्रश्चेति इृचोऽयान्तिमं वाक्यम् ‘अभि प्रथः’—इति समानम् ; उत नः प्रियेति ढचे तु समानोदकैर्त्वं वचनादेव ।

† २भा० ४१७ पृ० १७पं० द्रष्टव्यम् ।

अथान्यं प्रगाथं विधत्ते—“न किः सुदासो रथं पर्यास नरीर-
मदिति मरुत्वतीयः प्रगाथः, पर्यस्तांस्मृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो
रूपम्”—इति । अस्मिन् प्रगाथे ‘यस्य मरुतः’—इति तृतीयपादे
श्रवणादयं मरुत्वतीयः ; अत्र ‘पर्यास’—इति श्रुतत्वादयं पर्यस्त-
लिङ्गवान् (सं० ७.३२.१०, ११.) ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“त्रार्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं त्रिवत्
तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । आदौ त्रिशब्दस्य
श्रुतत्वात् त्रिवलिङ्गयुक्तं मिदं सूक्तम् (सं० ५.२६.१, २.) ॥

अथ निष्केवष्यशस्त्रे स्तोत्रियाङ्गुरूपी प्रगाथी विधत्ते—“यद्
द्याव इन्द्र ते शतं, यदिन्द्र यावतस्त्व मिति वैरूपं पृष्ठं भवति
राथन्तरेऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । वैरूप-
साम्ना निष्पाद्यं तृतीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रम् ; तस्य च साम्ना आधार-
मृतौ “यद् द्यावः”—इति (सं० ८.७०.५, ६.) प्रगाथः स्तोत्रियः,
“यदिन्द्र”—इति (सं० ७.३२.१८, १९.) प्रगाथोऽङ्गुरूपः । तदुभयं
रथन्तरसामसम्बन्धिनि तृतीयेऽहनि युक्तम् । प्रथमतृतीयपञ्चमान्य-
हानि राथन्तराणि * ; रथन्तरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य गातव्यत्वात् ।
वैरूपसाम्नाप्यत्र पृष्ठस्तोत्रं गातव्यम् ; वैरूपसाम्नाकरयोः रथन्तरपुत्र-
त्वेन † तृतीयेऽहनि युक्तत्वात् । तस्मात् तृतीयेऽहनि एतत्
प्रगाथद्वयं शंसनीयम् ; वैरूपसामसम्बन्धस्य तृतीयदिवसलिङ्गस्य
विद्यमानत्वात् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“यद्वावानेति (सं० १०.७४.६.) धाव्या-
च्युता”—इति । सर्वेष्वहःस्वच्युतत्वं सर्वस्याप्यङ्गो लिङ्गं भवतीति
तृतीयेऽहन्यपि तद्युक्तम् ॥

* २भा० ३९७ पृ० * † द्रष्टव्यम् ।

† २भा० ३९६, ३९७ पृष्ठयोः द्रष्टव्यम् ।

अपरं प्रगाथद्वयं विधत्ते—“अभि त्वा शूर नोनुम इति
रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन”
—इति । “अभि त्वा शूर”—इत्येषा (सं० ७.३२.२२.) रथन्तर-
सान्नी योनिः * ; तां पूर्वीज्ञाया धाय्याया ‘अनु’ पश्चात्
‘निवर्त्तयति’ शंभेदित्यर्थः । एतच्च तृतीय महः ‘आयतनेन’
स्थानेन ‘राथन्तरम्’ अयुग्माना मङ्गां रथन्तरसम्बन्धित्वात् ॥

अथान्यप्रगाथं विधत्ते—“इन्द्र त्रिधातु शरण मिति साम-
प्रगाथस्त्रिवांस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्रत्यस्य
वैरूपसान्नः सम्बन्धी “इन्द्र त्रिधातु”—इति (सं० ६.४६.८, १०.)
प्रगाथः ; स च त्रिशब्दयुक्तत्वात् त्रिवान् । अतो लिङ्गसङ्गावात्
तृतीयेऽहनि योम्यः ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“त्य मू षु वाजिनं देवजुत मिति
(सं० १०.१७८.) तार्क्ष्योऽच्युतः”—इति । तार्क्ष्यनाम्नः सूक्तविशे-
षस्याच्युतत्वं सर्वदिनसम्बन्धि लिङ्गम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(एकविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्तं^१ सुमा
नोदकं तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं^१ तदु सजनीय^१

* २भा० २८४ पृ० १८ पं० '७' द्रष्टव्यम् ।

मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत्सजनीयं मेतस्मिन् वै शश-
मानं इन्द्रमिन्द्रियमाविशति तद्वाप्याहुश्छन्दो-
गास्तृतीये ऽहनि बह्वृचा इन्द्रस्येन्द्रियं शंसन्तीति
तद्गार्त्समदमेतेन वै गत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामो-
पागच्छत्स परमं लोकमजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम
गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद तत्सवितुर्वृ-
षीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रति-
पदनुचरौ राथन्तरे ऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो
रूपम् तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रमन्तो
वै महदन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो
रूपम् घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथि-
वीयं घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधेति पुनरावृत्तं पुन-
र्निवृत्तं तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपमनश्वो
जातो अनभीशुरुक्थ्यद्वत्यार्भवं रथस्त्रिचक्र इति
शिवत् तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम् परावतो ये
दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमन्तो वै परावतो-
ऽन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्
तद्गायमेतेन वे गयः ज्ञातो * विश्वेषां देवानां
प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकमजयदुप विश्वेषां

* 'श्रावी' घ, ङ, भाष्यसम्मतम् ।

देवानां प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं यं
 एवं वेद वैश्वानराय धिषणा मृतावृध इत्याग्नि-
 मारुतश्च प्रतिपदन्तो वै धिषणान्तस्तृतीय मह-
 स्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम् धारावरा मरुतो
 धृष्णखोजस इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै
 बह्वन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युता
 त्व मग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदश्च पुर-
 स्तादुदकं * तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम् त्वं त्व
 मित्युतरं अह मभिवदति सन्तत्यै सन्ततैस्त्राहै-
 रव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ २ ॥

अथ निविष्टानीयं सूक्तं विधत्ते — “यो जात एव प्रथमो मन-
 स्वानिति सूक्तं समानोदकं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”-
 इति । अस्मिन् सूक्ते “ऋषयस्य मङ्गा स जनास इन्द्रः”-इत्यन्तिमः
 पादः सर्वास्वृष्टु (१—१५.) समानः । तस्मादिदं सूक्तं (सं०
 २.१२.) समानोदकलिङ्गोपेतम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति—“तद्दु सजनीय मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत्
 सजनीय मेतस्मिन्वै शस्यमान इन्द्र मिन्द्रिय मा विशति”-इति ।
 ‘तद्दु’ तच्च सूक्तं ‘सजनीयं’ सजनशब्दोपेतं ‘स जनास इन्द्रः’-इति-
 श्रुतत्वात् । बहुजनयुक्तत्वं मेवैक मुत्सर्षकारणम् । किञ्च यत्

* ‘दुदकं’ उ ।

‘सजनीयं’ सूक्तं मस्ति, एतदेवेन्द्रस्येन्द्रियं सुच्यते । कथं तत् ?
उच्यते— पुरा कदाचिद्रेतस्मिन्नेव सूक्ते शस्यमाने सति ‘इन्द्रियं’
चक्षुरादिपाठवम् ‘इन्द्र’ देव माविशति । तस्मादिन्द्रियप्रवेशे
हेतुत्वादिदं प्रशस्तम् ॥

शाखान्तराध्येतप्रसिद्धा प्रशंसति—“तद्वाय्वाहुश्छन्दोगासृ-
तीये ऽहनि बहुचा इन्द्रस्येन्द्रिवं शंसन्तीति”—इति । ‘तद्’ तस्मि-
न्नेव सजनीयसूक्ते ‘छन्दोगाः’ छन्दांसि गायन्तीति सामवेदिनः, पर-
स्परं भवन्नाहुः,—पृष्ठस्य षडहस्य तृतीयेऽहनि ‘बहुचाः’ ऋष्ये-
दाध्यायिनो ह्योत्तारः इन्द्रस्य सम्बन्धीन्द्रियरूपं सजनीयसूक्तं शंस-
तीति । अतोऽस्य सूक्तस्येन्द्रियप्रदत्वप्रसिद्धिर्भवती ॥

ऋषिसम्बन्धं मुपजीव्य प्रशंसति—“तदु गार्क्षमद जेतैन वै
ऋक्षमद इन्द्रस्य प्रियं धामीपागच्छन् परमं लोकं मजयत्”—
इति । ऋक्षमदो नाम कश्चिदृषिस्तेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं ‘गार्क्ष-
मदम्’ । कथं मिति, तदुच्यते—‘एतेनैव’ सजनीयसूक्तेन ऋक्ष-
मदाख्यो महर्षिः इन्द्रं तोषयित्वा, तस्मिन्नेन्द्रस्य प्रियं स्थानं प्राप्य,
ततः स तेनेन्द्रेणानुगृहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥ वेदनं प्रशं-
सति—“उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं
वेद”—इति ॥

वैश्वदेवस्य शस्त्रे दृश्यं विधत्ते—“तस्सवितुर्ब्रह्मीमहे ऽद्या
नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ, राधन्तरेऽहनि
तृतीयेऽहनि तृतीयस्याहो रूपम्”—इति । “तस्सवितुः”—इति
द्वयः (सं० ५.८२.१-३.) प्रतिपत्, स च राधन्तरसाह्नः सम्बन्धी ;
“अद्या नो देव सवितः”—इति (५.८२.४-६.) अनुचरः । तदे-
तदुभयं राधन्तरसम्बन्धिन्यस्मिन् योग्यम् ॥

सविददेवताकं सूक्तान्तरं दर्शयति— “तद्देवस्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रम्”—इति । ‘तत्’ एतत् ‘सावित्रं’ सविददेवताकम् (सं० ४.५३.) । तत्र हि सवितुर्देवस्य सम्बन्धि ‘वार्यं’ वरणीयं ‘महत्’ अधिकं तेज इत्ययं मर्थः श्रूयते; अतः सविदसम्बन्ध-श्रवणात् सावित्रम् ॥

पूर्वत्र ढचे रथन्तरसम्बन्धरूपं लिङ्गं मुक्तम् , अत्र तु लिङ्गान्तरं दर्शयति—“अन्तो वै महदन्तसृतीय महसृतीयेऽहनि ढती-यस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र प्रथमपादे महच्छब्दोऽस्ति ; महश्च वस्तु काम्यमानानां वस्तूनां मन्तो भवति,— न खलु महतोऽप्यधिकं केनचित् क्वचित् किञ्चिदधिकं काम्यते ; तादृशस्याभावात् । तस्मान्महद्वक्त्रेवान्तो भवति । इदञ्च ढतीयं महः प्रथमस्य षाहस्यान्तः । ‘अन्तः’ अन्तत्वसाम्यात् ढतीयेऽहनि “तद्देवस्य”—इत्यादिकं योग्यम् । यद्यप्यन्तशब्दोऽत्र नास्ति, तथाप्युक्तनीत्यान्तशब्दार्थस्य सङ्गावादान्तवलिङ्गं मस्ति ॥

ढचान्तरं विधत्ते—“घृतेन द्यावापृथिवी अभि ढते इति (सं० ६.७०.) द्यावापृथिवीयं घृतश्रिया घृतपृषा घृताहधेति पुनराहत्तं पुनर्निवृत्तं ढतीयेऽहनि ढतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्यावापृथिवीदेवताकत्वं विस्मष्टम् । घृतश्रियेत्यादिः द्वितीयः पादः ; तत्र घृतशब्दस्य पुनःपुनराहत्तिरेकं लिङ्गम् ; तथा षाहस्या नृत्तगततालानुकरणं प्रतीतं पुनर्निवृत्तं लिङ्गान्तरम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“अनञ्चो जातो अनभीशुं क्वथ्य इत्यार्भवं (सं० ४.३६.) ; रथस्त्रिचक्र इति त्रिवत्, ढतीयेऽहनि ढतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋचश्चतुर्थपादे

“ऋभवो वेद्यामसि”—इतिश्रवणात् ऋमुदेवताकत्वम् । प्रथमाया ऋवो द्वितीयपादे “रथस्त्रिवक्त्रः”—इति त्रिशब्दोपेतं लिङ्गम् ॥

बहुदेवताकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“परावतो ये दिधिषन्त आप्य मिति (सं० १०.६३.) वैश्वदेवम्; अन्तो वै परावतोऽन्तस्त्रुतीय महस्त्रुतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋवः पूर्वाहं एवं पठ्यते—“विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यन्नियानि वः”—इति । तत्र देवा इति यद् बहुवचनम्, अत्र प्रथमाया ऋववचनार्थपादे “देवा आसते”—इति बहुवचनम् ; तेन वैश्वदेवं बहुदेवताकं मिदम् । परावत इत्यनेन शब्देन दूरदेशोऽभिधीयते ; स च निवासदेशापेक्षयान्तो भवति ; तृतीय महश्च त्रयहस्यान्तः; अतः पूर्ववत् अर्थतोऽन्तवक्षिणं मक्षि ॥

तदेतत् वैश्वदेवसूक्तं प्रशंसति—“तद् गाय मेतेन वै गयः ज्ञावो विश्वेषां देवानां प्रियं धामोपागच्छस्य परमं लोकं मजयत्”—इति । ‘तद्’ तदेतत्सूक्तं ‘गाय’ गयेन दृष्टं पूवनामकस्य पुत्रो गयनामको महर्षिः ‘एतेन’ परावत इत्यादिसूक्तेन विश्वेषां देवानां प्रियं स्थानं प्राप्य तैरनुगृहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥ वेदनं प्रशंसति—“उप विश्वेषां देवानां प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”—इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते—“वैश्वानराय धिषणा मृता-हृद्य इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद् (सं० ३.२.१.) ; अन्तो वै धिषणात्स्त्रुतीय महस्त्रुतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र धिषणेत्यन्तःकरणवाचकः श्रूयते ; अन्तःकरणं च भूम्या-देरन्तं प्राप्तुं शक्नोति । तथा चान्यत्र श्रूयते—“न वा इमा मश्वरथो न वाश्वतरैरथः सद्यः पर्याप्तु मर्हति ; मनो वा इमां सद्यः

पथ्यासु मर्हति”-इति । ‘अन्तः’ सहसा भूम्याद्यन्तप्राप्तिहेतुत्वात्
‘धिश्रया’-शब्दोऽन्तस्योपलक्षकः । अन्तस्तृतीय मित्यादि पूर्ववत् ॥
मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते—“धारावरा मरुतो धृष्य्वोजस
इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तस्तृतीय महस्तृतीये
ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”-इति । मारुतत्व मत्र विस्पष्टम् ।
बहुविधम् ‘अभि व्याहृत्यम्’ अभिव्याहरणीयं शंसनीयं सृज्यातं
यस्मिन्सूक्ते तद् ‘बह्वभिव्याहृत्यम्’ ; अत्र हि पञ्चदशर्चाः शंसनीया
इति बहुत्वम्, बहूनां देवानां अभिव्याहरणीयानां विश्वमानत्वा-
द्बहुत्वम् । तस्य बहुत्वस्य अनेकत्वद्वित्वापेक्षयान्तत्वम् ; अतो-
ऽन्तवर्जिङ्ग मस्ति (सं० २.३४.) ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १
६६.) जातवेदस्याच्युता”-इति । अच्युतत्वं सर्वेषां मन्त्रां साधारणं
सिद्धम् ॥

जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“त्व मन्त्रे प्रथमो अङ्गिरा
ऋषिरिति (सं० १.३१.) जातवेदस्यं पुरस्तादुदर्कं तृतीये ऽहनि
तृतीयस्याङ्गो रूपम्; त्वं त्व मित्युत्तरं त्रयं मभिवदति सन्तल्यै”-
इति । यद्यपि त्वमन्न इत्यग्निरेव देवता प्रतीयते; तथाप्यसौ जात-
वेदः-शब्दवाच्यो भवति ; जातस्य सर्वस्य जगतो वेदितृत्वात् ।
तस्मादेतत्सूक्तं ‘जातवेदस्यम्’ । तच्च ‘पुरस्तादुदर्कम्’ उदर्कशब्दो
ऽवसानवचनः ; अवसानं च विच्छेदः । सोऽपि द्विविधः,—पुर-
स्तादुपरिष्ठाच्च; उपक्रमात् पूर्वं शंसनीयस्याभावात् अयं पूर्वकाली-
नीनो विच्छेदः पुरस्तादुदर्कं इत्युच्यते । शंसनात् पूर्वकालीनो
ऽविच्छेदः उपरिष्ठादुदर्कः । समानोदर्कत्वं च तृतीयस्याङ्गो सिद्धं
युक्तम् । तत्रोपरिष्ठादुदर्कसाम्यं सजनीयादिषूदाहृतम् (१२५०) ;

अत्र पुरस्तादुदर्कसाभ्यं लिङ्गत्वेनोदाह्रियते । तथा ह्यस्मिन् सूक्ते
 सर्वास्वप्यृक्षु “त्व मन्ने”—इति पदद्वयं समाञ्जातम्, तदिदं समा-
 नोदर्कत्व मेकं लिङ्गम् । असक्तदभिधानादेव पुनराहत्तलिङ्गं च
 वक्तुं शक्यम् । किञ्च लोके कश्चित्पुरुषं सम्बोध्याभिसुखीकृत्य
 त्व मिति वदन्ति ; एव मत्रापि उत्तरत्रयह मभिसुखीकृत्यैव
 प्रत्यृचं त्वं त्व मिति शब्दः प्रयुज्यते, तच्च प्रथमद्वितीययोस्त्रयहयोश्च
 ‘सन्ततै’ विच्छेदराहित्याय भवति ॥ वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशं-
 सति—“सन्ततैस्त्रयहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति”—
 इति । ‘ये’ पुरुषाः प्रत्यृचं त्वं-शब्दैः सूचितं त्रयहयोः सातत्यं
 विद्वांसो ऽनुतिष्ठन्ति, ते पुरुषाः ‘सन्ततैः’ परस्परसम्बद्धैः, अत
 एव विच्छेदरहितैस्त्रयहैरनुतिष्ठन्ति, तेषां विघ्नो न भवती-
 त्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (एकविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते कृन्दांसि तृतीये-
 ऽहन्येतदेव तत उच्छिष्यते वागित्थेव तदेतदक्षरं
 चाक्षरं वागित्थेक मक्षर मक्षर मिति चाक्षरं स

एवैष उत्तरस्त्राहो वागेकं गौरेकं द्यौरेकं ततो वै
 वागेव चतुर्थं महर्वहति तद्यच्चतुर्थं महर्न्यूङ्गयन्त्ये-
 तदेव तदक्षरं मभ्यायच्छन्त्येतद्वर्धयन्त्येतत्प्रविभाव-
 यिष्यन्ति चतुर्थस्याङ्ग उद्यत्या अन्नं वै न्यूङ्गो यदेळ्वा
 अभिगेष्णाश्चरन्त्ययान्नाद्यं प्रजायते तद्यच्चतुर्थं महर्न्यू-
 ङ्गयन्त्यन्नं मेव तत्प्रजनयन्त्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै तस्माच्चतुर्थं
 महर्जातवद् भवति चतुरक्षरेण न्यूङ्गयेदित्याहु-
 श्चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुध्यै चाक्षरेण न्यूङ्गये-
 दित्याहुस्त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव
 लोकाना मभिजित्या एकाक्षरेण न्यूङ्गयेदिति इ
 स्माह लाङ्गलायनो ब्रह्मा मौङ्गल्य एकाक्षरा वै
 वागेष वाव सम्प्रति न्यूङ्गं न्यूङ्गयति य एकाक्षरेण
 न्यूङ्गयतीति इत्रक्षरेणैव न्यूङ्गयेत् प्रतिष्ठाया एव
 द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव
 तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्माद्
 इत्रक्षरेणैव न्यूङ्गयेत्मुखतः प्रातरनुवाके न्यूङ्गयति
 मुखतो वै प्रजा अन्नं मदन्ति मुखत एव तदन्नाद्यस्य
 यजमानं दधाति मध्यत आज्ये न्यूङ्गयति मध्यतो
 वै प्रजा अन्नं धिनोति मध्यत एव तदन्नाद्यस्य यज-
 मानं दधाति मुखतो मध्यन्दिने न्यूङ्गयति मुखतो

वै प्रजा अन्नं मदन्ति मुखत एव तदग्नाद्यस्य यज-
मानं दधाति तदुभयतो न्यूङ्गं परिगृह्णाति
सवनाभ्या मग्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥ ३ ॥

द्वादशाहमध्यवर्तिनो नवरात्रस्य “त्रयस्य वा एते त्र्यहाः”—इति
सत्पूर्वं सुक्तम् * , तत्र प्रथमस्त्राहो ऽभिहितः । स च पृष्ठपञ्चदशस्य
पूर्वो भागः ; अयं तस्योत्तरो भागो नवरात्रे मध्यमस्त्राहो वक्तव्यः ;
तस्मिंश्च यत्र प्रथमं महत्सत् नवरात्रे चतुर्थं महर्भवति । तत्र शस्त्र-
कृप्तिं मुपरिष्ठाद्विधास्यन्ते ; आदीं तावत् न्यूङ्गो वक्तव्यस्तदर्थं
प्रस्तौति—“आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि तृतीये ऽह्नये-
तदेव तत उच्छिष्यते वागित्येतदेतदक्षरं त्र्यक्षरं वागित्येकं मक्षरं
मक्षरं मिति त्र्यक्षरम्”—इति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहसु त्रिदश-
पञ्चदश-सप्तदशाख्याः ‘स्तोमाः’ ‘आप्यन्ते’ समाप्ता इत्यर्थः । तथा
गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीत्येतानि ‘छन्दांसि’ ‘आप्यन्ते’ समाप्तानि ।
तत ऊर्ध्वम् ‘एतदेव’ वक्ष्यमाणम् ‘उच्छिष्यते’ पूर्वं मनुक्तत्वात् उल्का-
र्षेणावशिष्यते । तस्यैवावशिष्टस्य ‘वागिति’ निर्देशः । एवकारस्तु
पूर्वोक्तदेवताव्याहृत्यर्थः । ‘अनिर्वै देवता’—‘इन्द्रो वै देवता’—‘विश्वे
वै देवा देवता’—इत्येवं तस्य तस्याङ्गो निर्वाहकं देवतात्रयं पूर्वं
सुक्तत्वात् † नावशिष्टम् ; वाग् देवता पूर्वं मनुक्तत्वादवशिष्टा ।
तस्य वाचकं ‘वागिति एतत्’ शब्दरूपं ‘तदेतदक्षरं’ वकारादि-
वर्णात्मकं पुनरपि ‘त्र्यक्षरं’ त्रिभिरक्षरैरुपेतम् । कथं मेतदिति ?
तदेतत् स्पष्टीक्रियते—वागित्युक्ते सत्येकाक्षरं भवति ; वकार-

* २भा० ३६६५० द्रष्टव्यम् ।

† २भा० ४००, ४१३५० अथ च १५० द्रष्टव्यम् ।

गकाराभ्यां युक्तस्याकाराक्षरस्य एकत्वात् ; तदेवाक्षर मिति वाग्देवतानाम्नीच्चार्यमाणं त्र्यक्षरं भवति ; अतो वाग्देवताया नामनि एकरूपत्वं त्रिरूपत्वं च सम्पन्नम् ॥

तत्र रूपत्रयसम्पत्तौ प्रयोजन माह—“स एवैष उत्तरस्त्राहो वागिकं गौरिकं शौरिकम्”—इति । वाग्देवताया अक्षरशब्देन व्यवहारे सति योऽय मकारादीनां त्रयाणां समूहः, स एष एव ‘उत्तरस्त्राहः’ चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाहरूपोऽभवत् । उत्तरस्याहस्त्रयस्य निर्वाहकं देवतात्रयस्वरूपं सम्पन्न मित्यर्थः । तत्र लोकात्रय-प्रसिद्धा या वाग्देवता, तदेकं स्वरूपम् ; या च गौर्देवता, तद्वि-तीयं स्वरूपम् ; यापि शौर्देवता, तत्तृतीयं स्वरूपम् ॥

एवं सति किं फलित मित्याशङ्क्य फलितं दर्शयति—“ततो वै वागेव चतुर्थं महर्वहति”—इति । यस्माद्देवतात्रयं निष्पन्नम्, ‘ततो वै’ तस्मादेव कारणाद् वागेव प्रथमदेवता मध्यमत्रयस्य प्रथमं नवरात्रापेक्षया चतुर्थं महर्वहति ॥

एतस्मिन्नहनि न्यूनं विधत्ते—“तद्यच्चतुर्थं महर्न्यूनयन्त्येतदेव तदक्षरं मभ्यायच्छन्त्येतद्वर्षयन्त्येतद्विभावयिषन्ति चतुर्थस्याङ्ग उद्यत्वे”—इति । यस्मात् कारणाद्वागेव चतुर्थस्याङ्गो निर्वाहिका, तस्मात् कारणाद्यदि चतुर्थं महरूपे तानि ‘ऊङ्गयन्ति’ ओका-रस्य सूत्रोक्तप्रकारेणोच्चारण विशेषं कुर्युः, तदानीं मीतदेव वागि-त्येतदक्षरं देवताया वाचकम् ‘अभि’लक्ष्य ‘आयच्छन्ति’ उद्यमं कुर्वन्ति । न केवलं सुद्यमः किञ्चित्क्षरं ‘वर्षयन्ति’, इतिप्रकार एव ‘प्रविभाषयिषन्ति’—इत्यनेन स्पष्टीक्रियते, प्रभुत्वं विभुत्वं वाक्षरस्य कर्तुं मिच्छन्ति । प्रभुत्वं सामर्थ्यम्, विभुत्वं विशा-लत्वम् ॥

न्यूस्वस्वरूप माश्वलायनेन वर्णितम्—“चतुर्थेऽहनि प्रातरनु-
 वाकं प्रतिपद्यर्द्धार्धो न्यूस्वो द्वितीयं स्वर भोकारं त्रिमात्र
 मुदात्तं त्रिस्तस्य तस्य चोपरिष्ठादपरिमितान् पञ्च वार्द्धीकाराननु-
 दात्तानुत्तमस्य तु त्रीन् पूर्वं मच्चरं निहन्यते न्यूस्व्यमाने”— इति
 (श्री० ७.११.१-५.) । अस्यार्थः—“चतुर्थेऽहनि प्राप्ते सति
 प्रातरनुवाकस्य येय ऋक् प्रथमास्ति, तस्या ऋधो यो हावर्द्धर्चौ
 तयोरर्द्धर्चयोर्वावादी, तयोरान्योन्युस्वः कर्तव्यः । नितरा मत्वन्त-
 विषमप्रकारेषु ‘अङ्गनम्’ उच्चारणं ‘न्यूस्वः’* । कथं मिति, तदेव
 स्पष्टीक्रियते—“आपो रेवतीः चयथा”—इति (सं० १०.३०.१२.)
 प्रातरनुवाकस्य प्रतिपत् । तस्याः पूर्वार्द्धस्यादौ योऽयं द्वितीयस्वरः
 भोकारः प्रकाराद्भूत्वाभावी, तं त्रिमात्रोपेत मुदात्तस्वरयुक्तं त्रिवार
 मुच्चारयेत् । त एते त्रय भोकाराः सम्पद्यन्ते । तत्रैकैकस्यो-
 कारस्योपरि पुनरप्योकारा अर्द्धस्वरूपा ऋस्वमात्रा अपरिमिताः
 पञ्च वोच्चारणीयाः । ते चार्द्धीकाराः सर्वेऽप्यनुदात्ताः । उत्तमस्य
 तु त्रिमात्रस्योकारस्योपरि त्रीनर्द्धीकारानुच्चारयेत् । तेष्वर्द्धी-
 कारेषु प्रथम मच्चरं ‘निहन्यात्’ अत्यन्तनीचस्वरिषानुदात्तं कुर्व्या-
 दिति । एवं सति उदात्तास्त्रिमात्रास्त्रय भोकारा अर्द्धीकारास्त्रयो-
 दश इत्येव भोकाराः भोऽयं सम्पद्यन्ते । प्रथमद्वितीययोस्त्रिमात्र-
 योर्मध्ये पञ्चानुदात्ता अर्द्धीकाराः ; द्वितीयतृतीययोस्त्रिमात्रयो-
 र्मध्ये पञ्चानुदात्ता अर्द्धीकाराः ; तृतीयस्य त्रिमात्रस्योपरिष्ठा-
 दनुदात्ता अर्द्धीकारास्त्रयः ; सोऽयं मुच्चारणविशेषो न्यूस्व इत्यु-
 च्यते । सोऽयं न्यूस्वश्चतुर्थस्याङ्गः ‘उद्यत्वे’ उद्यमनाय सर्वस्मादु-
 क्तर्थाय भवति ॥

* “तदपि निदर्शनादौदाहरिषामः—“आपोऽ यो यो नो यो यो यो३ यो यो यो

त मिसं न्यूखं प्रशंसति—“अन्नं वै न्यूखी यदेळवा अभि
 गेष्याश्चरन्त्यथान्नाद्यं प्रजायते, तद्यच्चतुर्थं महन्न्यूखयन्त्यन्नं मेव
 तद्यजनयन्त्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै; तस्माच्चतुर्थं महर्जातवद्भवति”—इति ।
 योऽय मुक्तो न्यूखोऽस्ति, तदेतत् ‘अन्नं वै’ अन्नसाधनत्वादनस्वरूप
 मेव । कथं मेतदिति, तदुच्यते—इळ-शब्दोऽन्नवाची, तद्येषां कर्ष-
 काणा मस्ति, ते कर्षकाः ‘इळवाः’ । ते च वर्षन्तं पर्जन्यम्
 ‘अभि’लक्ष्य ‘गेष्याः’ हर्षेण गायन्तो यदाचरन्ति, अथ तदानी
 मन्नाद्यं प्रजायते । सकालवृष्टिसृष्टिं च दृष्ट्वा कर्षका ह्वयन्ति,
 ह्वष्टाश्च गायन्तीति यदस्ति, तस्मद्दृग् मिदं चतुर्थेऽहनि न्यूखरूप
 मुच्चारणम् । अतोऽनेनोच्चारणेनान्नं मुत्पादयन्ति । तदेव मन्ना-
 द्यस्य ‘प्रजात्यै’ उत्पादनार्थं सम्पद्यते । ‘तस्मात्’ अन्नप्रजाति-
 युक्तत्वादेव चतुर्थं महः ‘जातवद्भवति’ । जातवत्त्वं मेतस्मिन्नहनि
 मन्त्रवचनेनोपरिष्टाद् वक्ष्यते ॥

न्यूखस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषं विधत्ते—“चतुरक्षरेण न्यूख-
 येदित्याहुश्चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुक्षैः”—इति । मन्त्रे योऽय
 मादौ चतुरक्षरो भागस्तेन ‘न्यूखयेत्’ चत्वार्यक्षराण्युच्चार्य्यं तदन्ते
 यथोक्तं न्यूखं प्रयुञ्ज्यादिति केचिद्व्याजिका आहुः । चतुस्सङ्ख्या
 पादचतुष्टयोपेतानां पशूनां प्राप्तिर्भवतीति तदभिप्रायः ॥

पदान्तरं विधत्ते—“त्रक्षरेण न्यूहयेदित्याहुस्त्रयो वा इमे
 त्रिव्रतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्यै”—इति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥

ओ ओ३ ओ ओ ओ रिवतीः चयथा हि वसः क्रतुश्च भद्रं विधयामस्तच्च । रायी३ ओ ओ
 ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ३ स्थः स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्
 दृणते वयोधी३ मापी३”—इति आ० श्रौ० ७.११.७ ।

पञ्चद्वय मुक्ता तृतीयपञ्चं विधत्ते — “एकाक्षरेण न्यूङ्गुर्येदिति ह स्माह लाङ् लायनो ब्रह्मा मीङ्गल्य एकाक्षरा वै वागेष वाव सम्प्रति न्यूङ्गं न्यूङ्खयति य एकाक्षरेण न्यूङ्खयतीति”—इति । लाङ्-लाङ्गल्यस्य महर्षेः पीत्रो ‘लाङ्गलायनः’; मुङ्गलाङ्गल्यस्य पुत्रो ‘मीङ्गल्यः’, स च ‘ब्रह्मा’ इत्येतन्नामको ब्राह्मणः । स ह्येक मक्षर सुच्चारय-श्रूङ्खयेदिति । तत्किम् ? तत्रेय सुपपत्तिः,—येयं वागहर्देवतेति पूर्व मुक्ता, सेय मेकाक्षरा ; तथा सति यः पुमानेकाक्षरेण न्यूङ्खयति, एष एव सम्प्रति सम्यक् न्यूङ्ख मनुतिष्ठति । अक्षरसङ्ख्याया देवतानुसारित्वादिति तस्य महर्षेरभिप्रायः ॥

तदेतत् पञ्चत्रय ऋषीकृत्य स्वाभिप्रेतं पञ्चं विधत्ते — “इक्षरेणैव न्यूङ्गयेत् प्रतिष्ठाया एव ; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुवश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ; तस्माद् इक्षरेणैव न्यूङ्गयेत्”—इति । एवकारः पूर्वीकृतपञ्चत्रयव्याहृत्यर्थः । ‘प्रतिष्ठाया एव’ यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं मेव हि द्विसङ्ख्या ; दाभ्यां पादाभ्या मवस्थितत्वात् पुरुषो ‘द्विप्रतिष्ठः’ । स्पष्ट मन्यत् ॥

प्रातरनुवाके विशेषेण स्थानं विधत्ते — “मुखतः प्रातरनुवाके न्यूङ्खयति ; मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति, मुखत एव तदन्नादस्य यजमानं दधाति”—इति । प्रातरनुवाके मुखत अर्द्धर्चस्यादौ द्वितीयस्मिन्नक्षरे न्यूङ्खयेत् । प्रजानां सर्वासां मुखेनैवान्नादनात् । तथा सति यजमान मन्नाद्यस्य ‘मुखत एव’ समीप एव स्थापयति ॥

आज्यशस्त्रे स्थानविशेषं विधत्ते — “मध्यत आज्ये न्यूङ्गयति ; मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति, मध्यत एव तदन्नादस्य यजमानं दधाति”—इति । ‘मध्यतः’ तृतीयपादे इत्यर्थः । तथा चाश्वला-

यन आह—“आग्निं न खड्गिभिरित्याण्वम् * ; तस्योत्तमावर्जं
तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्गः”—इति (त्रौ० ७.११.८.८.) । अत्र हि
मध्यभागे धृतम् । तत्र प्रजां ‘धिनोति’ प्रीणयति । ततस्तत्पाठे-
नान्नाद्यस्य मध्यतो धारणे यजमानम् अवस्थापयति ॥

माध्यन्दिने सवने स्नानविशेषं विधत्ते — “मुखतो माध्यन्दिने
न्यूङ्गयति, मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति, मुखत एव तदन्नाद्यस्य
यजमानं दधाति”—इति । ‘मुखतः’ अर्धर्चादी । तथा चाश्व-
त्थानो मरुत्वतीयं निष्क्रेवत्यश्च निरूप्य पश्चादिदं माह—
“शुचीहवीयस्य तु † तृच आदेशर्धर्चादिषु न्यूङ्गः”—इति (त्रौ०
७.११.२८.) ॥

सवनद्वयगतं न्यूङ्गं प्रथंसति—“तदुभयतो न्यूङ्गं परिगृह्णाति
सवनाभ्या मन्नादास्य परिगृह्णीत्यै”—इति । ‘उभयतः’ प्रातश्सवने
माध्यन्दिनसवने च ‡ ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशत्याध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

* “आग्निं न खड्गिभिः”—इति सं० १०.२१.१ ।

† “शुची इव निन्द्र महत्वात् इन्द्र”—इति सं० २.११.१ ।

‡ “न्यूङ्गाः षोडश षोकारासन्न केचिदुदासाः केचिदुदासाः”—इति पा० १.२.३४ ।
“न्यूङ्गयन्ते अधि पक्व आमिषि”—इति (सं० १०.९४.३.) षड्चो व्याख्याने ‘न्यूङ्गयन्ते—
ब्रह्मविशेषं कुर्वन्ति’—इति सा० भा० । साङ्ग्या० ब्रा० १२.६ ; २५.१६ । साङ्ग्या० त्रौ० १०,
५.२१ ; १२.१३.१,५,७ । कात्या० त्रौ० १.८.१८ । इहाण्वये पुनः ६.१९,२९ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वाग्वै देवता चतुर्थं महर्षिहतेः कविंश्च स्तोमो वैराजं
सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथा-
सामं यथाच्छन्दसं राधोति य एवं वेद यद्वा एति च
मेति च तच्चतुर्थस्याङ्गो रूपं यद्देव प्रथम महस्तदे-
तत्पुनर्यच्चतुर्थं बभूवुक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिषवद्य-
त्पथमे पदे देवता निरुच्यते यदयं लोको ऽभ्युदितो
यज्जातवद्यववद्यच्छुक्रवद्यवाचो रूपं यद्वैमदं यद्वि-
रिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वैराजं यदानुष्टुभं
यत्करिष्यद्यत्पुथमस्याङ्गो रूपं मेतानि वै चतुर्थस्याङ्गो
रूपाग्निं न स्ववृत्तिभिरिति चतुर्थस्याङ्ग आञ्जं
भवति वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे-
ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं महर्षेण पाङ्गम् पाङ्गो यज्ञः
पाङ्गाः पशवः पशूना मवरुचैः ता उ दश जगत्पौ जगत्-
प्रातस्सवन एष चरुहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं ता उ
पञ्चदशानुष्टुभं चानुष्टुभं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो
रूपं ता उ विंशतिर्गायत्राः पुनः प्रायगीयं ह्येतदह-
स्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं तदेतदस्तुत मयस्त मयात-
यामसूक्तं यज्ञ एव साक्षात्तद्यदेतच्चतुर्थस्याङ्ग आञ्जं

भवति यज्ञादेव तद्यज्ञं तन्वते वाच मेव तत्पुनरुप-
 यन्ति सन्तत्यै सन्ततैस्त्राहेरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं
 विद्वांसो यन्ति वायो शुक्रो अयामि ते विहि होचा
 अवीता वायोः शतं हरीणां मिन्द्रश्च वायवेषां सोमा-
 नां मा चिकितान सुकृतू आ नो विश्वाभिरूतिभिस्
 त्य मु वो अप्रहृण मप त्यं वृजिनं रिपु मन्वितमे
 नदीतम इत्थानुष्टुभं प्रउग मेति च प्रेति च शुक्रवच्च-
 तुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं तं त्वा यज्ञेभिरीमह
 इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य मिवै-
 तदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं मिदं वसो सुत मन्व
 इन्द्र नेदीय एदिहि प्रैतु ब्रह्मणस्पति रग्निर्नेता त्वं
 सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपः प्र व इन्द्राय बृहत इति
 प्रथमेनाङ्गा समान आतानश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो
 रूपं श्रुधी इव मिन्द्र मा रिषण्य इति सूक्तं इववच्च-
 तुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं मरुत्वा इन्द्र वृषभो
 रणायेति सूक्तं मुयं सहोदा मिह तं ह्रुवेमेति इव-
 वच्चतुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन
 प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्य-
 वत् * इमं नु मायिनं ह्रुव इति पर्यासो इववाञ्चतुर्ये

* "प्राच्यावत्" क ।

ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं ता उ गायत्री गायत्री
 वा एतस्य चग्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो व-
 हति यस्मिन् निविहीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं
 दधाति पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा शुधी हवं
 विपिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति बार्हते
 ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं यद्वावानेति
 धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवामह इति बृहतो योनि
 मनु निवर्त्तयति बार्हतं ह्येतदहरायतनेन त्वमिन्द्र
 प्रतूर्तिष्विति सामप्रगाथो ऽशस्तिहा जनितेति
 जातवांस्यतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं त्व मूषु
 वाजिनं देवजुत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥

चतुर्थं महर्विधत्ते—“वाग्वै देवता चतुर्थं महर्वहत्येकविंश
 स्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथा-
 साम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

चतुर्थस्याङ्गो गमकानि मन्त्रगतानि लिङ्गानि दर्शयति—
 “यद्वा एति च प्रेति च तच्चतुर्थस्याङ्गो रूपं, यद्येव प्रथम मह-
 स्तदेतत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे
 देवता निरुच्यते यदयं लोकोऽभ्युदितो यज्जातवद्यत्पवद्यत्पुत्र-
 वद्यद्वाचो रूपं यद्वैमदं यद्विरिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वि-
 राजं यदानुष्टुभं यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याङ्गो रूपं मेतानि वै चतुर्थ-
 स्याङ्गो रूपाणि”—इति । आकारः प्रथमश्चेति यदेव पूर्वत्र प्रथम

स्वाङ्गो निरूपक युक्तम् *, तदत्र चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् । प्रथम-
 स्यहापेक्षया प्रथम महः पूर्वं यदुक्तम्, तदेतत्पुनरपि मध्यम-
 चाहापेक्षया प्रथम महत्त्वयते ; अतो नवरात्रापेक्षया यत् चतुर्थं,
 तस्य त्रहापेक्षया प्रथमत्वात्प्रथमस्याङ्गो लिङ्गान्यत्र योग्यानि ;
 तत एव तद्युक्तवदित्वाभ्यायं लोकोऽभ्युदित इत्यन्तानि पूर्वोक्ता-
 न्येवाभिहितानि † । 'जातवत्' जनिधातुयुक्तम् । 'हववत्' इति
 ह्यतिधातुयुक्तम् । 'शुक्रवत्' शुक्रशब्दयुक्तम् । 'वाचो रूपं' वाक्-
 प्रतिपादकशब्दयुक्तम् । 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् ।
 विरिफितातुः क्लेशार्थे वर्त्तते ; विशेषक्षेत्रेण न्यूङ्गेनोच्चारितम्
 'विरिफितम्' । 'विच्छन्दाः' इति विविधच्छन्दसा युक्तम् । तद्वृत्तं
 चातिरिक्तं च 'अनातिरिक्तम्' अक्षरज्ञासदृशी इत्यर्थः । वैराजाख्य-
 सामसम्बद्धं 'वैराजम्' । अनुष्टुप्छन्दसम्बद्धम् 'आनुष्टुभम्' ।
 जातवदित्वादीनि अत्र विशेषलिङ्गानि । भविष्यद्दर्शवाचिप्रत्य-
 योपेतं धातुरूपं 'करिष्यत्'—इत्युच्यते । अत्र यच्चूतनं यच्च पूर्वोक्तं
 प्रथमस्याङ्गो रूपं मस्ति, तानि सर्वाण्यपि चतुर्थस्याङ्गो निरू-
 पकाणि ॥

इदानीं मान्यशस्त्रं विधत्ते—“आग्निं न स्वहृत्तिभिरिति
 चतुर्थस्याङ्गं आज्यं भवति ; वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषे-
 श्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । आग्निं मित्वादिषं
 (सं० १०.२१.) सूक्तं 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् ।
 'विरिफितं' न्यूङ्गरूपेण विशेषक्षेत्रेणोच्चारितम् । अत एव 'विरि-
 फितस्य' विशेषक्षेत्ररूपतया युक्तस्य विमदाख्यस्य महर्षेः सम्बन्धि ।

* २ भा० ४०० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

† २ भा० ४०० पृ० ८—१० पं० द्रष्टव्यम् ।

पती विमदेन दृष्टत्वं विरिफितत्वञ्चेति लिङ्गद्वयसद्भावाच्चतुर्थे
 ऽन्वयेतच्छूत्रं योग्यम् ; तस्माच्चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

ऋक्सङ्घां हृन्द्बोपजीव्य सूत्रं प्रशंसति—“अष्टर्षे पाङ्कम् ;
 पाङ्को यज्ञः, पाङ्काः पशवः, पशूना भवरुचैः”—इति । ऋक्सङ्घो-
 त्तरतोपबुञ्जसे । यत् किञ्चिच्छब्दयोगाम् ‘पाङ्कम्’ । पूर्वीक-
 ष्विष्यङ्गादिभिः * यज्ञस्य पाङ्कत्वम् । चतुर्भिः पादैर्मुखेन च,
 पञ्चावयवैः ‘पशवः पाङ्काः’ । तस्मादेतच्छंसनं पशुपासैर् भवति ॥

जमतीद्वारा पुनः प्रशंसति—“ता इ. दश जगत्या जगत्यातः-
 सवन एष त्र्यहस्त्रेण चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । ‘ता इ’ तास्तु
 सूत्रगतता अष्टाहचो ‘दश जगत्यः’ सम्प्रथ्यन्ते । कथं सम्प्रतिरिति,
 तदुच्यते— सूत्रस्याथन्तयोर्ऋचोस्त्रिराष्ट्रस्था द्वादश पङ्क्तयो भव-
 न्ति ; पङ्क्तिष्वैकचत्वारिंशदक्षरा ; ततो मिलित्वा अशीत्यधिक-
 चतुःशताक्षराणि सम्प्रदायन्ते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां
 दशसङ्ख्याकानां तावन्त्वेवाक्षराणि । एवं जगतीसम्प्रतिः ।
 जमतीच्छन्दोयुक्तं प्रातस्सवनं यस्य मध्यमस्य त्र्यहस्य सोऽयं ‘जमत्-
 क्षरातस्सवनः’ । पूर्वं मेव हृन्द्सां विवाद्दो जगत्याः प्रातस्सवन-
 क्षान् सुक्तम् † । अतः प्रातस्सवने जगतीसम्बन्धचतुर्थस्याङ्गो
 निरूपकः ॥

अनुष्टुप्सम्बन्धेन प्रशंसति—“ता इ पञ्चदशानुष्टुभ आनुष्टुभं
 ऋतदहस्त्रेण चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । तास्तु दश जगत्यः
 ‘पञ्चदशानुष्टुभः’ सम्प्रथ्यन्ते । तथाहि,— अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
 जगती ; द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् ; तथा सत्वेकैका जगती सार्धानुष्टुप्-

* १ भा० ३८२ पृ०, २ भा० १०५ पृ० दृष्टव्यम् ।

† २ भा० १२५ पृ० ४ ख० दृष्टव्यम् ।

भवति । अहश्चेतदनुष्टुभः सव्यन्धि ; अनुष्टुभो निर्वाहकत्वस्योक्त-
त्वात् * । तेनेदं सूक्तं अनुष्टुभद्वारा चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

गायत्रीद्वारा प्रशंसति—“ता उ विंशतिर्गायत्राः पुनः प्राय-
चीयं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । तास्तु दश
जगत्सु पुनरपि प्रत्येकं द्वेषा विभज्यमाना चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रो विंशतिर्भवन्ति । गायत्रीसम्बन्धस्यान्यथ—“प्रायचीयं
प्रथम महर्गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायचीय महः”—इति-
श्रुत्यन्तरात् । इदं चाहर्मध्यमे ब्राह्मे प्रथमत्वात् प्रायचीयम् ।
अतो गायत्री द्वारा सम्बन्धस्य वक्तुं शक्यत्वादेतच्छूक्तं (सं० १०.२१.)
चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

सारयुक्तत्वेन पुनः प्रशंसति—“तदेतदसुत मशस्त मयात-
यामसूक्तं यन्न एव साक्षात् तद्यदेतच्चतुर्थस्याङ्ग आण्यं भवति,
यन्नादेव तद् यन्नं तन्वते ; वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै”—
इति । ‘तदेतत्’ आग्निमित्यादि सूक्तम् (सं० १०.२१.); उद्गा-
ढभिः पूर्वं मसुतं होढभिरप्यशस्तम् ; तस्मात् ‘अयातयामं’
गतसारं न भवतीति साक्षाद् यन्न एव ; यन्नमध्ये सारत्वात् । तन्नो
सति यद्येतच्छूक्तं मत्राण्यं भवेत्, तदानीं यन्नरूपादेव सूक्ताद् यन्न-
रूप महः ‘तन्वते’ विस्तारयन्ति, किञ्चाहर्देवतां ‘वाच मेव’ तेन
सारयुक्तेन पुनः प्राप्नुवन्ति । तच्च मध्यमस्य ब्राह्मणस्य ‘सन्तत्यै’
विच्छेदराहित्याय भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“सन्तत्यैस्त्रयहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति
थ एवं विद्वांसो यन्ति”—इति । पूर्ववद्ब्राह्मणम् ॥

अथ प्ररुगशस्त्रं विधत्ते—“वायो शुक्रो अयामि ते, विद्हि

* चतुर्थं महर्गइति ०—० अनुष्टुप् कन्दा—इत्युक्तिः २५. ४०. २ पं० द्रष्टव्या ।

होत्रा अवीता, वायो शतं हरीषा, मिन्द्रश्च वायवेषां सोमाना,
मा चिकितान सुक्रतू, आ नो विश्वाभिरुतिभिस्, त्व मु वो अप-
हश्च, मप त्वं वृजिनं रिपु, मन्वितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउग
मेति च प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
वायो शुक्र इत्याद्यं प्रतीकम् (सं० ४.४७.१.) । विहि होत्रा इति
(सं० ४.४८.१.) द्वितीयम् । वायो शत मिति (सं० ४.४८,५.)
तृतीयम् । इन्द्रश्चेति (सं० ४.४७.२.) चतुर्थम् । आ चिकिता-
नेति (सं० ५.६६.१.) पञ्चमम् । आ नो विश्वाभिरिति (सं०
८.८.१.) षष्ठम् । त्व मु व इति (सं० ६.४४.४.) सप्तमम् ।
अप त्व मित्यष्टमम् (सं० ६.५१.१३.) । अन्वितम इति (सं०
२.४१.१६.) नवमम् । अत्रादैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः, इतरैः
षट्प्रतीकैः षडृचाः । एतत्सर्वं मनुष्टुप्छन्दसां प्रउगशस्त्रं कार्यम् ।
अत्र आकारः, प्रशब्दः, शुक्रशब्दश्चेति लिङ्गानि द्रष्टव्यानि । वायो
इत्यत्र शुक्रवस्त्रिङ्गम् । विहि होत्रेत्यस्या मृचि ‘वायवा चन्द्रेण’—
इत्याकारः । वायोः शत मित्यत्र “रथ आ यातु”—इत्याकारः ।
इन्द्रश्चेत्यत्र द्वितीयस्या मृचि “आ यातम्”—इत्याकारः । आ
चिकितानेत्यत्र, आ नो विश्वाभिरित्यत्राकारौ स्पष्टौ । त्व मु वो
अपहश्च मित्यत्र प्र-शब्दः । अप त्वं वृजिन मित्यत्र तृतीयस्या मृचि
“आ सुगम्”—इत्याकारः । अन्वितम इत्यत्र “प्रशस्ति मन्व”—
इति प्र शब्दः । अतो लिङ्गसङ्गावेन चतुर्थेऽहनि योग्यत्वात् इदं
सर्वं चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदं विधत्ते—“तं त्वा यज्ञेभिरीमह
इति (सं० ८.६८.१०.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायान्य
मिवैतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र यदेतदीमह

इति पदं मसि, तद् वाचामह इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते ; याज्या च दीर्घकालेन कलप्रदा ; तस्मादेतदहः 'अभ्यायान्म मित्र' अमितो दीर्घं कर्त्तव्य मित्र प्रयोजनादुत्पन्नेन दृश्यते । तेन याज्यार्षवाप्ति-धातुदारेण दीर्घत्वेन साम्यप्रतीतेरिदं मन्त्रवाक्यं चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

अन्धान्तराणि विधत्ते—“इदं वसो सुत मन्त्र (सं० ८. २.१.), इन्द्र नेदीय एहिहि (सं० ८.५३.५.), प्रैतु ब्रह्मचर्यमिति (सं० १.४०.३.), रन्निनेता (सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.६१.२.), पिन्वन्वपः (सं० १.६४.६.), प्र व इन्द्राय वृहत् (८.८६.३.) इति प्रथमेनाङ्गा समान आतानचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । 'आतानः' अस्त्रकृतिः । सा चेदं वसो सुत मित्रादिका । अस्मिन् चतुर्थेऽहनि पूर्वोक्तेन प्रथमेनाङ्गा समा-नात्साम्यं चेत् लिङ्गम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“शुधी इव मिन्द्र मा रिन्व इति (सं० १.१०.) सूक्तं इवचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । इवशब्दोपेत मेतस्याङ्गो विशेषलिङ्ग मिति पूर्व सूक्तम् ॥

अन्वस्मिन्वपि सूक्ते तस्मिन् दर्शयति—“मरुत्वा इन्द्र वृषभो वषायेति (सं० ३.४७.) सूक्तं, सुधं सद्गोदा सिद्ध तं हुवेमिति इवचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । मरुत्वानित्वाच्च सूक्तस्य “उग्रम्”—इत्यादिरन्तिमः पादः ; तत्र “हुवेम”—इति इव-शब्दार्थवाचो धातुर्दृश्यते ; अतो लिङ्गसङ्गावाद्ङो निरूपकम् ॥

एतत्सूक्तं प्रथमसति—“तद् वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं द्वाभारायतन्नादेवैतेन न प्रथयत”—इति । 'तद्' तद्सूक्तं ऋष्टुपुः-इत्यस्मिन् । प्रतिष्ठितानि पदानि प्रतिनियताच्चरसङ्गासुक्ताः प्रादाः

यस्मिन् सूक्ते तत्सूक्तं 'प्रतिष्ठितपदम्' । तादृशेन तेन सूक्तेन 'सवनं'
माध्यन्दिनसवनगतं मरुत्वतीयशस्त्रं 'दाधार' धारितवान् भवति ।
एतेन सूक्तेन स्वयम् 'आयतनात्' स्वकीयगृहात् कदाचिदपि न
प्रच्यवते ॥

अन्त्यं ढचं विधत्ते—“इमं नु मायिनं हुव इति पर्यासो हुव-
वांसतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । इमं ग्वित्वादिस्तृच-
विशेषः (सं० ८.७६.१-३.) परितः पूर्वीक्ताना मन्ते प्रक्षेपणीयः ।
तत्र “हुवे”—इति हुवशब्दार्थो धातुरस्ति, अतश्चतुर्थस्याङ्गो निरु-
पकस्तृचः ॥

तदेतन्नशंसति—“ता उ गायत्री गायत्री वा एतस्य त्राहस्य
मध्यन्दिनं वहन्ति”—इति । 'ता उ' ताः सूक्तगता ऋचः गायत्री-
च्छन्दस्काः गायत्राश्च 'एतस्य' मध्यमस्य त्राहस्य 'मध्यन्दिनं'
सवनं वहन्ति । पूर्वीक्तनिर्वाहक्रमेण जगत्याः प्रातस्सवनवाहित्वं
गायत्र्या माध्यन्दिनसवनवाहित्वं च दर्शितम् ॥

यस्मिन् ढचे निविधानं विधत्ते—“तद्वैतच्छन्दो वहति
यस्मिन्निविधीयते ; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति ।
'यस्मिन्' छन्दसि 'निविन्' पदसमूहः प्रक्षिप्यते, तदेतत् छन्दो
'वहति' सवनस्य निर्वाहकं भवति । तस्मान्निर्वहणाय तासु
गायत्रीषु निविदं दध्यात् ॥

अथ वैराजसामसम्बद्धं ढचद्वयं विधत्ते—“पिबा सोम मिन्द्र
मन्दतु त्वा, शुधी हुवं विपिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति,
बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । पृष्ठसोम-
साधनस्य वैराजसामः आधारः “पिबा सोमम्”—इत्यादि (सं०
७.२२.१-३.) सोत्रियस्तृचः, “शुधी हुवम्”—इत्याद्यनुरूपः (सं०

७.२२.४-६.) ; अतो वैराजसामसम्बन्धो लिङ्गम् । किञ्च बृह-
 क्षामो ऽपस्यं वैराजसाम, इदं चाह्युग्मरूपत्वात् बृहक्षामसम्बन्धि ;
 अतोऽपि कारणात् अस्मिन्नहनि एतत् ढवदयं युक्तम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“यद्वावानेति धाव्याच्युता”—इति । अच्यु-
 तत्वं सर्वसम्बन्धि लिङ्गमित्युक्तम् ॥

तस्मान्मृच ऊर्ध्वं मन्थं प्रगाथं विधत्ते—“त्वा मिद्धि हवामह
 इति (सं० ६.४६.१,२.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति ; बार्हतं
 ह्येतदहरायतनेन”—इति । त्वा मिद्धीम्यस्या मृचि बृहक्षाम
 उत्पन्नम् ; तस्मादेतं योनिभूतं प्रगाथं पूर्वोक्तधाव्याम् ‘अनु’ धञान्
 षङ्केत् । ‘एतदहरायतनेन’ शुक्लाहस्वरूपस्थानेन ‘बार्हतं’ बृह-
 क्षामसम्बन्धं लिङ्गमित्युक्तम् ॥

वैराजसाम्नः सम्बन्धिन् प्रगाथं विधत्ते—“त्वं मिन्द्र प्रतूत्ति-
 ष्विति (सं० ८.६८.५,६.) सामप्रगाथः”—इति ॥

तत्र लिङ्गं दर्शयति—“अथस्त्रिहा जनितेति जातकांसतुर्थे
 ऽहेनि चतुर्वंस्वाङ्गो रूपम्”—इति । उक्ते प्रगाथे ढतीवपादोऽयम् ।
 अत्र “अथस्त्रिहा जनिता”—इति ; ततोऽयं जातवान् । ‘जनि-
 कास्तुयुक्तं जातवस्व’ चैतस्याङ्गी लिङ्गम् ॥

तत्र मू ष्वितिघृक्तविशेषस्याच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“त्वं मू धु
 वाजिनं देवजुत मिति (सं० १०.१७८.) तास्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥”

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वैदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(एकविंशोऽध्यायः) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नदोति सूक्तं त्रैमदं
 विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो
 रूपं युधमस्य ते वृषभस्य स्मराज इति सूक्तं मुञ्चं
 गभीरं जनुषाभ्युग्र मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थ-
 स्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
 दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते त्य मु वः सचासाह
 मिति पर्यासो विप्रवासु गीर्ष्वायत मित्यभ्यायास्य
 मिवैतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं ता उ गायत्रो
 गायत्रो वा एतस्य ब्राह्मस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-
 तच्छन्दी वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद् गाय-
 त्रीषु निविदं दधाति विप्रवो देवस्य नेतुम् तत्सवितु-
 र्वरेण्य मा विप्रवदेवं सत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रति-
 पदनुचरो बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं
 मा देवो यातु सविता सुरत्न इति साविच मेति
 चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम् प्र द्यावा यज्ञैः
 प्रुथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं प्रेति चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम् प्र ऋभुभ्यो दृत मिव वाच-
 मिथ्य इत्थार्भवं प्रेति च वाच मिथ्य इति च चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम् प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति

वैश्वदेवं प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं
 ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन
 चतुर्थस्याहो रूपं वैश्वानरस्य मुमती स्यामेत्याग्नि-
 मारुतस्य प्रतिपदितो जात इति जातवच्चतुर्थे ऽहनि
 चतुर्थस्याहो रूपं क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति
 मारुतं न किर्क्षेष्वां जनूंषि वेदेति जातवच्चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं ता उ विच्छन्दसः सन्ति
 द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याहो रूपं
 जातवेदसे मुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्निं
 नरो दीधितिभिररण्योरिति जातवेदस्य हस्तच्युती
 जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं
 ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिषट्भ-
 स्तेन चतुर्थस्याहो रूपं मङ्गो रूपम् ॥ ५ ॥

॥ इत्थैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

विमदेन महर्षिणा दृष्टं न्यूहसहितं सूक्तं विधत्ते—“कुह
 श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नथेति (सं० १०.२२.) सूक्तं वैमदं विरिफितं
 विरिफितस्य ऋषेवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपम्”—इति । पूर्व-
 वद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“युधस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं
 सुतं गभीरं अनुषाभ्युष मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो

रूपम्”—इति । युष्मत्स्येति (सं० ३.४६.) सूक्ते “उरुं गभीरम्”
-इति यः पादः, तत्र “जनुषा”—इतिश्रवणात् ‘जातवत्’ जनि-
धातुयुक्तं सिद्धं मस्ति ॥

सूक्तगतं छन्दोऽवलम्ब्य प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
पदेन सवन् दाधारायतनादेवैतेन न प्रथ्यवते”—इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

द्वितीयं दृचं विधत्ते—“त्य मु वः सत्रासाह मिति (सं०
८.८१.७-८.) पर्यासो विश्वासु गीर्षायत मित्वभ्यायाम्य मिवै-
तदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । परितः प्रचेपणीयः
‘पर्यासः’ अस्मिन्सूत्रः । तस्मिन् “विश्वासु”—इति यः पादः, तत्र
षायत मिति शब्दो दीर्घत्ववाचकः श्रूयते । अहश्चैतत् ‘अभ्या-
याम्य मिव’ प्रयोगाधिक्यादतिदीर्घं मिव ; अतोऽत्र दीर्घत्वं
सिद्धम् ॥

छन्दो द्वारा प्रशंसति—“ता उ गायत्री गायत्री वा एतस्य
अहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविधीयते ;
तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रान्तरं विधत्ते—“विश्वो देवस्य नेतुस्, तस्मवितुर्वरेण्य,
मा विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी ; बार्हते ऽहनि
चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विश्वो देवस्य”—इति
(सं० ५.५०.१.) ऋगोक्ता, “तस्मवितुः”—इति (सं० ३.६२.१०,
११.) द्वे ऋचौ । एष दृचो बृहत्सामसम्बन्धी, वैश्वदेवस्य
प्रतिपत् । “मा विश्वदेवम्”—इति (सं० ५.८२.७-८.) दृचो
ऽनुचरः । अङ्गो शुभ्रत्वाद् बार्हतत्वम् ; बृहत्सामसम्बन्ध एव
मन्वसिद्धम् ॥

सविष्टदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “आ देवी वातु सपिता सुरज इति (सं० ७.४५.) सविष्ट मेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । आकारोऽत्र लिङ्गम् ॥

प्र-शब्दलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते—“प्र आवा वन्नैः पृथिवी नमो-भिरिति (सं० ७.५१.) आवापृथिवीयं; प्रेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धेति लिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते—“प्र ऋभुभ्यो दूत मिव वाच मिष्य इत्यार्भवं; प्रेति च वाच मिष्य इति च चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । ऋभुदेवताकत्वं स्पष्टम् । प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धश्च प्रेति चेत्यादिना प्रदर्शयति ॥

प्र-शब्देन ऋक्-शब्देन चोपेतं सूक्तान्तरं विधत्ते—“प्र शुभ्रैतु देवी मनीषेति (सं० ७.३४.) वैश्वदेवं; प्रेति च शुभ्रवचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । अत्र बहुदेवताकत्वाद् वैश्व-देवत्वम् ॥

नानाविधच्छन्दोयुक्तत्वरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति—“ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । ‘ता उ’ तासु सूक्तगता ऋषो ‘विच्छन्दसः’ विविधच्छन्दोयुक्ताः; तत्रैकविंशतिः द्विपदाः सन्ति, अष्टाविंशति-चतुष्पदाः सन्ति; ‘तेन’ विच्छन्दस्त्वेन अङ्गो निरूपकम् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते—“वैश्वानरस्य सुमती स्यामि-त्याग्निमासतस्य प्रतिपद्; इतो जात इति जातवचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । तस्य सूक्तस्य (सं० १.८८.) प्रथ-माया ऋक्-सूक्तीमपादे “इतो जातः”-इति चवचाज्जातवच्छब्दो-पेतं लिङ्गं भवति ॥

मरुदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“क ई व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं; न किञ्चिंषां जनूंषि वेदेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्मिन् सूक्ते (सं० ७.५६.) तृतीयस्या मृचि * “मरुद्भिरसु”—इतिश्रवणान्मारुतम् । न किर्हीत्यादिकः प्रथमायाः † ऋचप्लृतीयः पादः । तत्र “जनूंषि”—इति ‘जनि’धातु-युक्तत्वं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दस्वयुक्तं लिङ्गान्तरं दर्शयति—“ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्मिन् सूक्ते एकादश द्विपदाः, इतराश्चतुष्पदाः ‡ ॥

अच्युतत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.८८.) जातवेदस्याच्युता”—इति ।

जातवेदोदैवताक मन्यत् सूक्तं विधत्ते—“अग्निं नरो दौधि-तिभिररश्शीरिति (सं० ७.१.) जातवेदस्यं; इस्तच्युती जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । जातस्य जगतो वेदिदृत्वात् अग्निरेव ‘जातवेदाः’ । इस्तच्युतीत्यादिः द्वितीयः पादः; तत्र “जनयन्त”—इतिश्रवणाज्जनिधातुयुक्तं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दोरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति—“ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिष्टुभस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूप मङ्गो रूपम्”—इति । अत्राष्टादश विराजः, इतरास्त्रिष्टुभः ॥

* पञ्चम्या मृचीति वक्तुं सूचितम् ।

† द्वितीयाया इति वक्तव्यम्; न हि प्रथमा ऋक् चतुष्पदा ।

‡ क ई व्यक्ता इति पञ्चविंशत्युक्तं सूक्तम् । तत्र आद्या एकादश द्विपदाः, विंशत्यक्षरा विराजः; त्रिष्टुभस्तुदंश त्रिष्टुभः । तदिह यदुक्तं पुरसात् ‘द्वितीयस्या ऋचि’—इति, यथोक्तं ‘प्रथमाया ऋचः’—इति, तदुभयं नैव भाष्यकारस्यैतस्य धम मावेदयतीति स्फुटम् ।

अध्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपश्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपश्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ गौर्वे देवता पञ्चम महर्वहति चिणव स्तोमः
शाकरं सामं पङ्क्तिच्छन्दो* यथादेवत मेनेन यथास्तोमं
यथासामं यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद यद्वै नेति
न प्रेति यत्स्थितं यत्पञ्चमस्याङ्गो रूपं यद्येव द्वितीय
महस्तदेतत्पुनर्यत्पञ्चमं यदूर्ध्ववद्यत्पतिवद्यदन्तर्वद्
यद्वृषणवद् यद्वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते
यदन्तरिक्षं मभ्युदितं यदुग्धवद् यदूर्ध्ववद् यद्वेनुमद्
यत्पृश्निमद् यन्मवद् यत्पशुरूपं यदध्यासवद्विचुद्रा
इव हि पशवो यज्जागतं जागता हि पशवो यद्वा-
हृतं बाहृता हि पशवो यत्पाङ्कं पाङ्का हि पशवो
यद्दामं वामं हि पशवो यद्वविष्मद्विहिं पशवो यद्
वपुष्मद् वपुर्हि पशवो यच्छाकरं यत्पाङ्कं यत्कुर्वद् यद्
द्वितीयस्याङ्गो रूपं मेतानि वै पञ्चमस्याङ्गो रूपाणीम
मू षु वो अतिथि मुषर्वुध मिति पञ्चमस्याङ्गं चाज्यं

* "पङ्क्तिच्छन्दी" घ, ङ ।

भवति जागत मध्यासवत्पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्च-
 मस्थाङ्गो रूपं मा नो यच्चं दिविस्पृश मा नो वायो
 महे तने रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षस इमा उ
 वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनो देवं देवं वो ऽवसे
 देवं देवं बृहदु गायिषे वच इति बार्हतं प्रउगं पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्थाङ्गो रूपं यत्पाञ्चजन्यया विशेति
 मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्पाञ्चजन्ययेति पञ्चमे ऽहनि
 पञ्चमस्थाङ्गो रूपं मिन्द्र इत्सीमपा एक इन्द्र
 नैदीय एदिच्छुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ऽग्निर्नेता त्वं सोम
 व्रतुभिः पिन्वन्यपो बृहदिन्द्राय गायतेति द्वितीये-
 नाङ्गो समान आतानः पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्थाङ्गो
 रूपं मवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति सूक्तं
 महत्पाङ्कं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्थाङ्गो रूपं
 मित्था हि सोम इन्मद इति सूक्तं महत्पाङ्कं
 पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्थाङ्गो रूपं मिन्द्र पिब
 तुभ्यं सुतो मदायेति सूक्तं महत् चैष्टुभं तेन प्रति-
 ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते
 मरुत्वा इन्द्र मीढ्व इति पर्यासो नेति न प्रेति
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्थाङ्गो रूपं ता उ गायत्रो
 गायत्रो वा एतस्य त्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-

तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविहीयते^१ तच्छाद् गाय-
त्रीषु निविदं दधाति ॥ १ (६) ॥

अथ नवरात्रापेक्षया पञ्चमं, मध्यमत्राहापेक्षया द्वितीय
महर्विधत्ते—“गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति त्रिणव स्तोमः
शाक्तरं साम पङ्क्तिच्छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम
यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद”—इति । पूर्वत्र वागिकं गौरेकं
शौरेक मिति देवताया रूपत्रय मुक्तम् ; तत्र वागात्मकं रूपं
चतुर्थे ऽह्न्युक्तम्, पञ्चमस्याहो गौरेव देवता निर्वाहिका । स्तोमावां
मध्ये त्रिणवो निर्वाहकः । तस्य त्रिणवस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दो-
गौरेव मान्नातम्—“नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः
स एकया, नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः सपञ्चभिः ;
नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिः ; वज्रो
वै त्रिणवः”—इति * । अस्याय मर्थः । एकस्तृचस्त्रिभिः पर्यायै-
रावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमायास्त्रिः पाठः, द्वितीयायाः पञ्चकत्वः
पाठः, तृतीयस्याः सक्रदेव पाठः । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सक्र-
त्पाठः, द्वितीयस्याः त्रिः पाठः, तृतीयस्याः पञ्चकत्वः पाठः ।
द्वितीयपर्याये प्रथमायाः पञ्चकत्वः पाठः, द्वितीयस्याः सक्रत्पाठः,
द्वितीयस्यास्त्रिः पाठः । एव माहत्ताभिः समविंशतिसङ्ख्याकाभि-
र्ऋग्भिस्त्रिणवः स्तोमो भवति । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमस्याहो मन्त्रलिङ्गानि दर्शयति—“यद् निति न प्रेति
यद् स्थितं यत्पञ्चमस्याहो रूपम्”—इति । आकारः प्र-शब्दश्च नात्र

लिङ्गमिति नकारहयेन प्रतिषिध्यते । यत्तु 'स्थितं' तिष्ठति-
धात्वर्थरूपमप्रचलितं तत् पञ्चमस्याङ्गो निरूपकम् ॥

द्वितीयेऽहन्युक्तं लिङ्गजातं पञ्चमेऽहन्यतिदिशति— “यद्देव
द्वितीयमहस्तदेतत् पुनर्यत्पञ्चमम्”—इति । नवरात्रापेक्षया
यत्पञ्चममहर्विद्यते, तत् पृथङ् न भवति, किन्तु यदेव द्वितीय
महस्तदेव पञ्चमत्वेन पुनः क्रियते ; तत्रत्यं लिङ्गजातमत्रानु-
सन्धेयमित्यर्थः * ॥

तानि लिङ्गानि दर्शयति—“यदूर्ध्ववद्यत्तिवद्यदन्तर्वद्यद् वृष-
खद्वद् यद् वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्षमभ्युदि-
तम्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति—“यद्गुध्वद् यद्दूध्वद्यद्देनु-
मद्यत्पृश्निमद्यग्महद्यत्पशुरूपं यदध्यासवद् विक्षुद्रा इव हि पशवो,
यज्जागतं जागता हि पशवो, यद्वाहृतं बाहृता हि पशवो, यत्पाङ्कं
पाङ्का हि पशवो, यद् वामं वामं हि पशवो, यद्द्विषद्द्विषद्द्विषद्
पशवो, यद्द्विषद्द्विषद्द्विषद् पशवो, यद्द्विषद्द्विषद्द्विषद् यत्पाङ्कं यत्कुर्वद्, यद्
द्वितीयस्याङ्गो रूपमेतानि वै पञ्चमस्याङ्गो रूपाणि”—इति ।
दुग्धोधधेनुपृश्निमच्छैरूपेण यद्यदस्ति, तत्सर्वं लिङ्गम् । तथाविधं
पशुरूपं यदस्ति, तदपि लिङ्गम् । पशुरूपस्य बहुविधत्वमेव यद-
ध्यासवदित्यादिना प्रपञ्चते । अधिकपादस्य प्रक्षेपः ‘अध्यासः’ ।
प्रकृतौ यावदस्ति, तावतोऽप्यधिकपादोपेतम् ‘अध्यासवत्’ ;
पशूनामपि चतुर्भ्यः पादेभ्योऽधिकं मुखमेकं परिगच्छते ; अतो
ऽध्यासवत्पशुरूपं भवति । तदेव ‘विक्षुद्रा इव’—इत्यनेन स्पष्टी-
क्रियते । विविधाः क्षुद्राः ‘विक्षुद्राः’ ; एकस्मादन्यो न्यूनः,

* २भा० ४१४५० २प० दृष्टव्यम् ।

तस्मादप्यन्यो न्यूनः ;— गजापेक्षया अश्वः क्षुद्रः, तदपेक्षया महिषः क्षुद्रः, ततो गौः, ततो ऽजेत्येवं पशुषु क्षुद्रत्वं द्रष्टव्यम् । 'जागतं' जगतीसम्बद्धं यदस्ति, तदपि पशुरूपम् ; सोमाहरण-प्रसङ्गे * जगत्याः पशूना मानीतत्वाज्जागतत्वम् । तथा 'बार्हतं' बृहतीसम्बद्धं पशुरूपम् ; पशुविषये छन्दसा माजिधावने † बृहत्या विजयेन पशूनां बार्हतत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दसम्बद्ध मपि पशुरूपम् ; पङ्क्तिमुखेन पञ्चावयवैः उपेताः पशवः पाङ्क्ताः । यत् 'वामं' रमणीयं सूक्तं स्वरवर्णादिभिः आव्यं भवति, तदपि पशुरूपम् ; लोकेऽपि गवाश्वदिपशव इति यदस्ति, तद् 'वामं' रमणीयं दृश्यते । 'हविषद्' हविःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशु-स्वरूपम् ; पशवो हि देवतासम्बद्धहविःस्वरूपेण द्रूयन्ते । 'वपु-षद्' वपुःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशुस्वरूपम् ; पशवो हि वपुः-पुष्टाङ्गा भूत्वा दृश्यन्ते । "विदा मघवन्"—इत्यादिषु महानास्त्रीघृत्यत्रं 'शाक्तरं' साम ‡ ; तत्सम्बद्ध मेकं लिङ्गम् । पाङ्क्त मिति यत् पुनर्वचनं, तत् पञ्चसङ्ख्यायुक्तं ; पूर्वत्र पङ्क्तिच्छन्दः-सम्बद्ध मिति विशेषः । 'कुर्वत्'—इति वर्त्तमानार्थवाचिप्रत्ययोपेतं धातुमात्रं विवक्षितम् । एतच्च द्वितीयस्याङ्गो रूप मिति पूर्व मुक्तम् § । एवं च सति यानि द्वितीयेऽहन्युक्तानि लिङ्गानि, यानि चात्र नूतनानि, एतानि सर्वाण्यपि पञ्चमस्याङ्गो निरूपकाणि द्रष्टव्यानि ॥

* २ भा० ११६ पृ० १७पं०—११७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ भा० २५७ पृ० १०पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ सामसंहितासु महानास्त्रीसाम प्रथमैव गन्त्यः, तच्चारण्यकाश्रयनान्नेऽध्यापयन्ति ।

§ २ भा० ४१६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

आज्यशस्त्रं विधत्ते — “इम मू षु वो अतिथि सुषर्बुध. मिति पञ्चमस्याङ्ग आज्यं भवति ; जागत मध्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । इम मू ष्वित्वादि सूक्ते (सं० ६. १५.) ; जगतीच्छन्दोयुक्ता आद्या नवर्षः शंसनीयाः * । तत्र ढतीयस्या ऋचि जगतीच्छन्दस्त्रोभ्यः चतुर्थपादेभ्योऽधिकः पादो “भरद्वाजाय सप्रथः”—इत्येषः समाज्जायते । अतोऽधिकपादयुक्तत्वादित् मध्यासवत्पशुं तत्र पशुरूपम् ; पशोरपि पादचतुष्टयादधिकस्य सुखस्य विद्यमानत्वात् । तदेतस्मिं गयुक्तं पञ्चमे ऽहनि विनियोक्तुं युक्तं योज्यम् ; तस्मादेतत्पञ्चमस्याङ्गो ‘रूप’ निरूपकम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते— “आ नो यन्न दिविष्ट्यश्च, मा नो वायो महे तने, रथेन पृथुपाजसा, बहवः सूरवक्षस, इमा उ वां दिविष्ट्यः, पिबा सुतस्य रसिनो, देवं देवं वो ऽवसे देवं देवं †, बृहद् गायिषे वच इति बार्हतं प्रउगं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । आ नो यन्न मिति (सं० ८.१०१.८, १०.) द्वे ऋषौ, आ नो वायो इत्येका (सं० ८.४६.२५.), सोऽयं प्रथमस्तृषः ; रथेनेत्यादिः (सं० ४.४६.५-७.) द्वितीयः, बहव इत्यादिः (सं० ७. ६६.१०-१२.) ढतीयः, इमा उ वा मित्यादिः (सं० ७.७४.१-३.) चतुर्थः, पिबा सुतस्येत्यादिः (सं० ८.३.१-३.) पञ्चमः, देवं देव मिति (सं० ८.२७.१३-१५.) षष्ठः, बृहदिति (सं० ७.८६.१-३.) सप्तमः । तदेतत्सप्तकं बृहतीच्छन्दोयोगाद् ‘बार्हतम्’ । अतो लिङ्गसङ्गावात्पञ्चमेऽहनि योज्यतया तस्य निरूपकम् ॥

* इम मू षु व इत्येकीनविंशत्यां सूक्तम् । तत्रादितो नवर्ष एवात्र शंसनीया नवर्षि, “इम मू षु वो अतिथि सुषर्बुध मिति नवोऽज्यम्”—इतिकल्पोक्तेः (७.१२.) ।

† द्वादशमूर्त्तौ यर्षो यज्ञववारणायैह पादाधिकप्रतीकग्रहणम् ।

अथ शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते — “यत्पाञ्चजन्यया त्रिशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्याञ्चजन्येति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गोरूपम्” —इति । अस्मिंस्तृचे प्रथमाया मृचि (सं० ८.६३.७.) पाञ्चजन्येति पदे पञ्चशब्दयोगो लिंगम् ॥

अथ द्वितीयेनाङ्गा समानत्वलिङ्गयुक्तं शस्त्रकृत्तिं विधत्ते — “इन्द्र इक्षोमपा एक (सं० ८.२.४.), इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.), उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (सं० १.४०.१.), ऽग्निनेता (सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.६१.२.), पिन्वन्यपो (सं० १.६४.६.), बृहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८६.१.), द्वितीयेनाङ्गा समान आतानः, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्” —इति । ‘आतानः’ शस्त्रकृत्तिः ॥

अथ मदशब्दलिङ्गेन पञ्चपादोपेतपाङ्गत्वलिङ्गेन चोपेतं सूक्तं विधत्ते — “अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति (सं० ८.३६.) सूक्तं मदत् पाङ्गं पञ्चपदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्” —इति । अत्र द्वितीयपादे “पिवा सोमं मदाय” —इतिश्रवणात् इदं सूक्तं मदद्भवति । पञ्चपादाः विस्पष्टाः * ॥

तादृश मेवान्यत्सूक्तं विधत्ते — “इत्या हि सोम इन्द्र इति सूक्तं (सं० १.८०.) मदत्पाङ्गं, पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्” —इति ॥

पुनरपि मदशब्दलिङ्गोपेतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते — “इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति (सं० ६.४०.) सूक्तं मदत्त्रैष्टुभं ;

* अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिषः, पिवा सोमं मदाय कं शतकृती । धंते भाग मधारयन्, विश्वाः सेहानः प्रतना उरु ज्यः, समसुजिन्म हत्वा, इन्द्र सत्यते’ —इति ।

तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रष्यवते”-
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

आकार प्रशब्दवर्जितमरुत्वतीयशस्त्रस्थान्ते प्रक्षेपणीयं ढचं
विधत्ते—“मरुत्वा इन्द्र मीढ्व इति पर्यासो निति न प्रेति पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । परितो प्रक्षेपणीयः पर्यासः ॥

तस्मिंस्तृचे निविद्यानं विधत्ते—“ता उ गायत्रो गायत्रो
वा एतस्य त्रयहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
न्निविधीयते ; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति । पूर्व-
वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्त्रेण साम्ना राथन्तरे
ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं मिन्द्रो वा
एताभिर्महानात्मानं निरमिमीत तस्मान्महानाम्नो
ऽथो द्रुमे वै लोका महानाम्नो द्रुमे महान्त
द्रुमान्वै लोकान् प्रजापतिः सृष्टेदं सर्वं मशक्तोद्य-
दिदं किं च यदिमाल्लोकान् * प्रजापतिः सृष्टेदं

* “यदिमान् लोकान्” क, ज, ठ ; “यदिमाल्लोकान्” ख, ग, ङ, झ ; “यदिमाल्लोकान्”
घ, ट ; “यदिमाल्लोकान्”—इतिव व्यवहारसम्मतः ।

सर्वं मशक्तोद्यदिदं किञ्च तच्छक्तयोऽभवंस्तच्छक्तीणां
 शक्तीत्वं ता ऊर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत यदूर्ध्वाः
 सीम्नो ऽभ्यसृजत तत्स्त्रिमा अभवंस्तस्त्रिमानां
 सिमात्वं स्वादोरित्या विषूवत उप नो हरिभिः सुत
 मिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषणवान् पृश्नि-
 माग्मद्वान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं
 यद्वावानेति धाय्याच्युताभि त्वा शूर नोनुम इति
 रथन्तरस्य योनि मनु निवर्तयति राथन्तरं ह्येतदह-
 रायतनेन मी षु त्वा वाघतश्चनेति सामप्रगाथो
 ऽध्यासवान् पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं त्य
 मू षु वाजिनं देवजूत मिति ताच्च्योऽचुतः ॥ २ (७) ॥

अथ शाक्तरसामसम्बन्धेन लिङ्गेन युक्ता ऋषी विवक्षते—
 “महानाञ्जीश्वर सुवती शाक्तीषु साम्ना राथन्तरे ऽहनि पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विदा मघवनू”—इत्यादयी
 त्व ऋषी महानाञ्जीसक्यकाः * । तासूत्रात्तारः शाक्तराखेय
 साम्ना † सुवती ; अहयेद मयुग्मत्वाद्वायन्तरम् ; शाक्तरं साम
 च रथन्तररूपजन्यत्वाद्वायन्तरम् ; अतोऽह ता ऋषी योग्वाः ॥

‘महानाञ्जी’-शब्दं निर्वक्षते—“इन्द्रो वा एताभिर्महाना-
 ञ्जानं निरमिमीत, तस्मान्महानाञ्जो ऽथो इमे वै लोका महा-

* सा० महा० पा० १—९ ; ऐ० सा० ४. १—१५ ।

† तत्र साम ऋषीर्नामयन्त्येभ्यः पृथगेवाजातम् ।

नाम्ना इमे महान्तः”—इति । पुरा कदाचिदिन्द्रः स्वयं मेव ऐश्वर्यादिगुणैर्महान् भविष्यामीति विचार्य “विदा मघवन्”—इत्यादि-भिर्ऋग्भिः स्वात्मानं गुणैर्महान्तं निर्मितवान् । तस्मान्महत्त्वनिर्माणसाधनत्वात्सहानान्नीशब्दवाचाः सम्प्रदाः । अपि च महानान्नामो भूरादिलोकत्रयस्वरूपाः; लोकाश्च महान्तः; तस्माद-प्यासां महानान्नीत्वम् ।

ननु शक्नोतीत्यत्र साम शक्नोतीति वक्तव्यं,— शक्नोती च सप्तपादोपेता; न चैता ऋचस्तथाविधाः, किन्तु पादचतुष्टयोपेता अनुष्टुभः; तत् कश्च मासां शक्नोतीत्यमित्याशङ्क्य शक्तिप्रदत्वाच्छक्नोतीत्येवमिति निर्वचनं दर्शयति— “इमान्वै लोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वं मशक्तोद्यदिदं किञ्च; यदिमास्तोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वं मशक्तोद्यदिदं किञ्च, तच्छक्त्योऽभवत्सच्छक्नोतीत्यां शक्नोतीत्यम्”—इति । पुरा प्रजापतिः “विदा मघवन्”—इत्यादिका महानान्नीरनुसन्धाय, तदात्मकान् लोकान् (प्रजापतिः) सृष्ट्वा, ताभिर्महानान्नीभिरनुष्टुभीतं, पञ्चादेषु लोकेषु यत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमप्राणिजातं स्रष्टव्यं मस्ति, तत्सर्वं स्रष्टु मशक्तोत् शक्तिमानभूत् * । यस्मादेवं प्रजापतिरकरोत्, तस्माच्छक्तिहेतुत्वात् एता ऋचः शक्नोतीनामकाः अभवन् । अनेन प्रकारेण तासां शक्नोतीत्यं सम्प्रदानम् ॥

प्रकारान्तरेण महानान्नीः प्रशंसति— “ता ऊर्वाः सीञ्जी ऽभ्यसृजत; यदूर्वाः सीञ्जी ऽभ्यसृजत, तस्मिन्ना अभवंस्तस्मिन्नानां सिमात्वम्”—इति । या एता महानान्नाः सन्ति, ताः ‘सीञ्ज ऊर्वा अभ्यसृजत’ “अग्नि मीळे”—इत्यारभ्य “यथा वः सु सहासति”—

* “शक्तिमानभूत्”—इति क, ख, घ ।

इत्यन्ता दाशतयीनां सीमा ; तस्याः 'सीम्नः' ऊर्ध्वभाविनीः कृत्वा प्रजापतिः अभितः सृष्टवान् ; अत एवैताः संहिताः संहितायां नाम्नायन्ते किन्तु आरण्यकाण्डे * आन्नायन्ते । अथवा नवैता ऋचस्त्रिवेदेभ्य उपरि स्थितत्वेन प्रयुज्यन्ते । तथा चाश्वलायन आह—“शाक्तरं चेत्पृष्ठं महानान्नाः स्तोत्रियस्ता अध्वर्हकारं नव प्रकृत्या तिस्रो भवन्ति”—इति (श्री० ७.१२.१०.) । अस्याय मर्थः । यदा शाक्तर सान्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पाद्यते, तदानीं महानान्ना ऋचः स्तोत्रियस्तृचो भवति । तासु 'प्रकृत्या' स्वभावेन नवसङ्ख्याकास्तथापि तिस्रः कर्तव्याः । अध्वर्हकार मिति अत्रोपाय उच्यते । अधिकोनाह्येन युक्ता मेका मृच मेक मर्हचं कृत्वेत्युक्तं भवति । ततस्त्रयाणा मर्हर्चना मेकार्हत्वे सति तिस्र ऋचो भवन्तीति । सोऽयं सीम्नः उल्लङ्घनप्रकारः । यस्मात्सीम्नः ऊर्ध्वः सतीः प्रजापतिरसृजत, तस्मात् 'सिमा'-इत्येतन्नामका अभवन् । महानान्नीनां मनेन प्रकारेण सिमानामकत्वं विज्ञेयम् * ॥

स्तोत्रिय सुक्तानुरूपं ढचं विधत्ते—“खादोरित्या विषूवतः उप नो हरिभिः सुत, मिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषणात् पृश्निमान्मदान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । खादोरित्यादिरध्ययनप्रकारेणैकस्तृचः (सं० १.८४. १०.) उप न इत्यादिर्हितीयः (सं० ८.८३.३१.) इन्द्रं विश्वा इति (सं०

● चतुर्थे इति शेषः ।

+ अथ सप्तमब्राह्मणयोः—“इन्द्रः प्रजापति सुपाधावत् इव ७/ इतानीति, तस्या एत-
 च्छन्दोभ्य इन्द्रियं वीर्यं निर्माय प्रायश्चदितेन शक्तुङ्गीति; तच्छकरीणां शकरीत्वम् ।
 सीमान मभिनत् तत् सिमा । मङ्गा मकरीत् तन्मङ्गा । महान् घोष आसीत्तन्महा-
 नाद्यः”—इति ता० ब्रा० ११.४ । “ऐन्द्रो महानामूरः प्रजापतेर्वा विष्पीर्वा विश्वामिवस्व
 वा सिमा वा मङ्गा वा शकरीर्वा वा”—इति आर्वे० ब्रा० ३.२६ ।

१.११.१.) तृतीयः ; एतन्नयं मिलित्वा पूर्वोक्तस्तोत्रियसाहस्रा-
दनुकरूपरक्षो भवति । तत्र स्वादोरित्येतस्मिन् “वृष्णा मदन्ति”-
इति वृषस्त्वत्वं च दृश्यते, “सोमं त्रीषन्ति पृत्रयः”-इति पृत्रि-
मत्त्वम्, “इदं विक्षा अवीवृधन्”-इति वृधन्त्वम् ; तान्येतानि
पञ्चमे ऽहनि योग्यत्वात् पञ्चमस्य गमकानि ॥

अच्युतत्वलिङ्गेन धाव्यां विधत्ते—“यद्वाग्नेति (सं० १०.
७४.६.) धाव्याच्युता”-इति ॥

तां धाव्या मनु रघन्तरसामयोनिः शंसनं विधत्ते—“अमि त्वा-
शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रघन्तरस्य योनि मनु निवर्त्त-
यति ; रायन्तरं ह्येतदहरायतनेन”-इति । अयुष्मत्वादङ्गो रघ-
न्तरायतनत्व मेतदेव तस्मिन्नम् ॥

शाक्तरसामसम्बन्धि-सामप्रगाथं विधत्ते—“मो षु त्वा वाच-
तस्यनेति (सं० ७.३२.१.) सामप्रगाथो ऽध्यासवान् ; पशुरूपं, पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”-इति । ऋग्द्वय मेव सर्वत्र प्रगाथस्य
स्वरूपम् ; अत्र तु “रायस्नामः”-इत्येवा (सं० ७.३२.३.) द्विप-
दाधिकत्वेन प्रक्षिप्ता * ; तस्मादयं प्रगाथो ऽध्यासवान् । तच्च
पशुरूपत्वात् पञ्चमे ऽहनि योग्यम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गेन सूक्तविशेषं विधत्ते—“त्व मू षु वाजिनं
देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तास्वीं ऽच्युतः”-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (७) ॥

* तदयं प्रगाथकृच इवेति प्रलिनम् । “मो षु त्वा वाचतस्यनेति सविपद उपसंज्ञ-

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्रेदं ब्रह्म वृचतूर्येष्वाविथेति सूक्तं पाङ्कं पञ्चपदं
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्यारो रूपं मिन्द्रो मदाय वावृध
 इति सूक्तं मद्रत्याङ्कं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चम-
 स्यारो रूपं सचा मदासस्तव विश्वजन्वा इति सूक्तं
 मद्रत्त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतना-
 देवैतेन न प्रच्यवते त मिन्द्रं वाजयामसीति
 पर्यासः स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्यारो रूपं ता उ गायत्रो गायत्रो वा
 एतस्य चाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति यच्चिन्नविहीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं
 दधाति तत्सवितुर्वृणीमहे ऽद्या नो देव सवित-
 रिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो राथन्तरे ऽहनि
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्यारो रूपं मुदु ष्य देवः सविता
 दमूना इति साविचं मा दाशुषे सुवति भूरि वाम
 मिति वामं पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्यारो रूपं
 मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं
 इवञ्चोचेति पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्यारो रूपं
 मृभुर्विष्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं वाजो वै

स्येद् द्विपदान्-इति प्राच० श्री० ७.३ । सामसंहितायां तु (उ० प्रा० ८.२.६.१, २.)
 पूष एवेत्यस्य सामप्रगायत्य नम्याहृतम् ।

पशवः पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपं स्तुषि
 जनं सुव्रतं नव्यसीभिरिति वैश्वदेव मध्यासवत्पशु-
 रूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपं हविष्यान्त
 मजरं स्वर्दिदीत्याग्निमारुतश्च प्रतिपद्द्विष्यत्यञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपं वपुर्नु तच्चिकितुषे चिद-
 स्त्विति मारुतं वपुष्यत्यञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपं
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्नि-
 हीता गृहपतिः स राजेति जातवेदश्च मध्यास-
 वत्पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम् ॥(३)८ ॥

पञ्चपादोपेततया पाङ्कत्वलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते — “प्रेदं ब्रह्म
 वृत्रतूर्येषाविद्येति (सं० ८.३७.) सूक्तं पाङ्कं ; पञ्चपदं, पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम्” — इति ॥

मदशब्देन पाङ्कत्वेन च लिङ्गद्वयेनोपेतं सूक्तं विधत्ते —
 “इन्द्रो मदाय वावृध इति (सं० १.८१.) सूक्तं महत्पाङ्कं ; पञ्च-
 पदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम्” — इति ॥

मदिधातुलिङ्गकं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते — “सत्रा मदा-
 सस्तव विश्वजन्या इति (सं० ६.३६.) सूक्तं महत् त्रैष्टुभं ; तेन
 प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रथ्वते” — इति ॥

शस्त्रान्ते प्रक्षेपणीयं षडं विधत्ते — “त मिन्द्रं वाजयामसीति
 (सं० ८.८२.७-८.) पर्यासः ; स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं,
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम्” — इति । स वृषेत्यादिस्तृतीयः
 पादः ; तत्र वृषभशब्दश्रवणात् पशुरूपत्वम् ॥

तस्मिंस्तृचे निविहानं विधत्ते— “ता उ गायत्रो गायत्री वा एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्द्वैतच्छब्दो वहति, यस्मिन्निविहीयते ; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य ढचद्वयं विधत्ते— “तत्सवितुर्वृषीमहे, अद्या नो देव सवितरिति, वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ; राधन्तरे ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तत्सवितुः”—इति (सं० ५.८२.१-३.) ढचः प्रतिपत्, “अद्या नः”—इति (सं० ५.८२.४-६.) ढचोऽनुचरः ; तावुभौ रथन्तरसम्बन्धिनौ । अह्न्यायुग्मत्वात् राधन्तरम् ; एवं लिङ्गं सम्पादनीयम् ॥

रमणीयत्ववाचकेन वामशब्दलिङ्गेन युक्तं ढचं विधत्ते— “उदु थ देवः सविता दमूना इति (सं० ६.७१.४-६.) सावित्रम् ; आ दाशुषे सुवति भूरि वाम मिति वामं पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । सावित्रत्वं स्पष्टम् । “आ दाशुषे”—इति चतुर्थः पादः ; तत्र “भूरि वामम्”—इति वामशब्दरूपं लिङ्गं पशुरूप मस्ति ॥

पशुवाचकेनोच्चशब्दरूपेण लिङ्गेन युक्तं चतुर्ऋचं विधत्ते— “मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति (सं० ४.५६.१-४.) द्यावापृथिवीयं ; रुवहोचेति पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । रुवदित्यादिश्चतुर्थः पादः ; तत्रोचेति पुङ्गवाभिधायकः शब्दोऽस्ति ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “ऋभुर्विभा वाज इन्द्रो नो अश्नेत्यार्भवं (सं० ४.३४.) ; वाजो वै पशवः पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । पशोर्द्विष्टेन देवतात्वात् दत्तं वाजः ; वाजशब्दः पशुरूपं लिङ्गम् ॥

अध्यासलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — “स्तुभे जनं सुव्रतं नव्यसीभि-
रिति (सं० ६.४८.) वैश्वदेव मध्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्च-
मस्याङ्गो रूपम्”—इति । त्रिष्टुप्छन्दस्के सूक्ते “विश आ देवीः”
—इत्येकः पादोऽधिकः प्रक्षिप्यते * ; सोऽय मध्यासो लिङ्गम् ॥

शस्त्राकारस्य प्रतिपदं सूक्तं विधत्ते — “हविष्यान्त मजरं
स्वर्विदीत्वाग्निमारुतस्य प्रतिपद्विषमत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । हविःशब्दोपेतत्व मत्र (सं० १०.८८.) लिङ्गम् ॥

वपुःशब्दोपेतं मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते — “वपुर्नु तच्चिकितुषे
चिदस्विति (सं० ६.६६.) मारुतं ; वपुषत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चम-
स्याङ्गो रूपम्”—इति । “मारुतो वावृधन्त”—इतिश्रवणात्सूक्तं
मारुतम् ; वपुःशब्दलिङ्गं तु स्पष्टम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृषं विधत्ते — “जातवेदसे सुगवाम
सोम मिति (सं० १.८८.१.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

अध्यासलिङ्गेन युक्तं जातवेदोदेवताकं ऋचं विधत्ते —
“अग्निर्हीता गृहपतिः स राजेति (६.१५.१३-१५.) जात-
वेदस्या मध्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
त्रिष्टुप्छन्दकस्य ऋचस्यावसाने “ता तरेम”—इत्यधिकः पादो-
ऽध्यासः † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) ऋतीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

* “विश आ देवीश्चान्नवाम”—इति सं० ६.४८.१५ ।

† “ता तरेम तवावसा तरेम”—इति सं० ६.१५.१५ ।

देवक्षेत्रं वा एतद्यत्षष्ठ महर्देवक्षेत्रं वा एत आग-
 ष्कन्ति ये षष्ठ महारागच्छन्ति न वै देवा अन्योऽन्यस्य
 गृहे वसन्ति नर्तुर्त्तुर्गृहे वसतीत्याहुस्तद्यथायथ
 मृत्विजं चतुयाजान् यजन्यसम्प्रदायं तद्यथर्त्तुतून्
 कल्पयन्ति यथायथ जनतास्तदाहुर्नर्तुमैषैः प्रेषितव्यं
 नर्तुमैषैर्वषट्कृत्यं वाग्वा चतुमैषा आप्यते वै वाक्
 षष्ठे ऽहनीति यदतुमैषैः प्रेष्येयुर्यदतुमैषैर्वषट्कुर्बुर्वाच
 मेव तदाप्तां श्रान्ता मृक्णावर्ही वहराविणी मृच्छेयु-
 र्यद्वेभिर्न प्रेष्येयुर्यद्वेभिर्न वषट्कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य
 च्यवेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्वा ईयु*
 स्तस्माद्गमेभ्य एवाधि प्रेषितव्यं मृग्मेभ्यो ऽधि वषट्-
 कृत्यं तं न वाच माप्तां श्रान्ता मृक्णावर्ही वह-
 रासिवणी मृच्छन्ति नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवन्ते न यज्ञात्
 प्राणात् प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्वायन्ति ॥ (४) ६ ॥

अथ षष्ठ महारागभ्यते— “देवक्षेत्रं वा एतद्यत् षष्ठ महर्देव-
 क्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये षष्ठ महारागच्छन्ति”—इति । द्वाद-
 शाह-मध्ये नवरात्रान्तर्गते षष्ठषष्ठहे यत् षष्ठ महारस्ति, तदे-
 तत् ‘देवक्षेत्रं वै’ देवानां निवासस्थान मेव । एवं सति ‘ये’
 यजमानाः षष्ठ महारनुतिष्ठन्ति, एते देवानां निवासस्थान
 भागच्छन्ति ।

* “इयु” इ, भा०-च ।

अथास्मिन् षष्ठेऽहनि ऋतुप्रेषेषु ऋतुयाज्यासूक्ते कश्चिद् विशेषं विधातुं प्रसूति — “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तु-
र्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुस्तद्यथायथ सृत्विज ऋतुयाजान् यजन्थ-
सम्प्रदायं तद्यथर्तुत्कल्पयन्ति यथायथं जनताः”—इति । देवाः
सर्वेऽपि अन्योऽन्यस्य गृहे वासं नैव कुर्वन्ति ; किन्तु स्वस्व एव
गृहे । एवं च सत्यतुरप्यृतोरन्यस्य स्थाने न वसति, किन्तु सर्वोऽपि
वसन्ताद्युतुः स्वस्व एव स्थाने निवसति । तस्मात् कारणात्
यथायथं स्वस्वस्थान मनतिक्रम्य सर्वोऽप्यृत्विजः ऋतुयाजान्
यजेयुः ; ‘असम्प्रदायम्’ अन्यत्रैव षट्त्वा । अयं मर्थः—ऋतुय-
ज्ञाणां प्रचारो यदा वर्तते, तदानीं मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतेन
मन्त्रेण होत्रादीन् प्रेषति, अन्ते च याज्यया वषट् कुर्वन्ति ;
अध्वर्युयजमानो तु प्रेषिती स्वस्वयाज्यां होत्रे प्रयच्छतः । तदिदं
प्रकृतावगुष्ठानम् । अत्र तु तौ होत्रे न प्रयच्छतः, किन्तु स्वयं नैव
याज्यां पठत इति । तथा सति ‘यद्यत्तु’ तं त मृतु मनतिक्रम्य
सर्वाद्युतुत्विजः ‘कल्पयन्ति’ स्वस्वप्रयोजनसमर्थान् कुर्वन्ति । ऋतूनां
तथा कल्पने सति ‘जनताः’ जनसमूहः ‘यथायथं’ स्वं स्वं स्थान
मनतिक्रम्य व्यवस्थिताः सुखिनी भवन्ति । एव मृतुयाजा अत्र
प्रसुताः । तत्रैतच्चिन्धते,— किं मृतुयाजेषु प्रेषवषट्कारो प्रकृति-
वन्न कर्त्तव्या वृत् कर्त्तव्यी ? आहोस्त्रिषकारान्तरेण कर्त्तव्यी ?
इति ॥

तत्र तावदकरणपक्षं सुपन्थस्यति— “तदाहुर्नर्तुप्रेषैः प्रेषि-
तव्यं नर्तुप्रेषैर्वषट्कृत्यं, वाग्वा ऋतुप्रेषा आप्यते वै वाक् षष्ठे ऽह-
नीति”—इति । ऋतुयाज्यार्थं मैत्रावरुणेन पठितव्या मन्त्राः
‘ऋतुप्रेषाः’ । तैः प्रेषमन्त्रैर्होत्रादीन् प्रति च न प्रेषितव्यम्,—

“होता यच्चदिन्द्रम्”—इत्यादिभिः * प्रेषणं न कर्त्तव्यम् । होत्रा-
दिभिश्च ऋतुप्रेषमन्वैर्न वषट् कर्त्तव्यं, याज्यात्वेन न पठितव्या
इत्यर्थः । तत्रेय मुपपत्तिः— ये ऋतुप्रेषाः, ते सर्वेऽपि ‘वाग्भै’
वायूपैव ; वाक् च षष्ठे ऽहनि ‘आप्यते’ समाप्यते ; न हि समा-
प्तायां वाचि मन्त्रप्रयोगो युज्यत इति निषेधवादिना मभिप्रायः ॥

तेषां मेव मत माश्रित्य विधिवादिनां पक्षे दोषं दर्शयति—
यदृत्तुप्रेषैः प्रेष्येयुर्यदृत्तुप्रेषैर्वषट्कुर्युर्वाच मेव तदामां आन्ता मृक्-
चवर्ही वहराविष्णी मृच्छेयुः”—इति । य ऋतुप्रेषास्तात्पूर्वको
वषट्कारश्चानुष्ठीयेरन्, तदानीम् ‘आमां’ समाप्तां वाच मेव
ऋच्छेयुः । कीदृशीं वाचम् ? ‘ऋक्षवहीम्’ । ‘वहः’ बलीवर्हस्य
लाङ्गलादिवहनप्रदेशः, ‘वृक्षः’ भन्नः, “वृजो भञ्जे”—इति धातुः ।
वृक्षो भग््नो वहो वहनप्रदेशो यस्या वाचः, सा ‘ऋक्षवही’,
आन्तात्वाद्यज्ञभारं वोढु मग्नत्वेत्यर्थः । ‘वहराविष्णीम्’ अग्न्य-
वहननिमित्तो रावो रोदनरूपो ध्वनिर्यस्याः, सा ‘वहराविष्णी’
तादृशीम् ; उपद्रवइययुक्तां कृत्वा वाचं विनाशयेयुः ॥

एव मनुष्ठानपक्षे दोष मुक्त्वा निषेधपक्षे व्यवस्थिते सति
विधिवादी स्वाभिप्रेत मनुष्ठानं हृदि निधाय निषेधपक्षे बाध मुप-
न्यस्यति— “यद्देभिर्न प्रेष्येयुर्यद्देभिर्न वषट् कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य
अवेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्वा ईयुः”—इति । ‘यद्’
यदि वा ‘एभिः’ मन्वैर्न प्रेष्येयुः, यदि वा एभिर्मन्वैर्याज्यामन्वैर्न
वषट् कुर्युः । तदानीं मृत्विजो यज्ञस्य ‘अच्युतात्’ अविनष्टात्प्रयो-
गात् ‘अवेरन्’ विनश्येयुः, यज्ञप्रयोगः साङ्गो न भवेदित्यर्थः ।
किञ्च तस्माद्यज्ञात् स्वकीयप्राणात् ‘प्रजापतेः’ स्वकीययजमाना-

* २भा० २१८—२४१ पृ० ६६० दृश्यः ।

इवादिपशुभ्यश्च 'जिह्वा ईयुः' ऋत्विजः सर्वेऽपि कुटिला भूत्वा गच्छेयुः, यज्ञप्राचयजमानपशुभ्यो अष्टा भवेयुरित्यर्थः ॥

इत्थं विधिनिषेधपक्षयोर्द्वयोरपि बाधमुक्त्वा प्रकारान्तरेण अनुष्ठानं सिद्धान्तयति— “तस्माद्ऋग्भ्य एवाधि प्रेषितव्यं मृग्मेभ्योऽधि वषट्कृत्यं; तं न वाच मासां आन्ता मृक्चवर्हीं वहराविशीं वृच्छन्ति; नाच्युताद्यज्ञस्य चवन्ते, न यज्ञाव्याघ्राज्जापतेः पशुभ्यो जिह्वायन्ति”—इति । यस्मादनुष्ठानपक्षे आन्ता मित्वाद्युक्तदोषः, परित्यागपक्षे तु अच्युतादित्याद्युक्तदोषः, 'तस्माद्' दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरेणानुष्ठेयम् । प्रकृतौ हि मैत्रावरुणः तं प्रेषमन्त्रं पठित्वा होतर्यजित्वादिना प्रेषति; होत्रादयश्च तत एव याज्यां प्रेषरूपा मेव पठित्वा, तदन्ते वीषडिति वषट् कुर्वन्ति; अत्र तु न तथा कर्त्तव्यम् । किं तर्हि? 'ऋग्भ्यः' एव 'अधि' ऋक्शिरस्त्रोभ्यो होत्रादिविषयप्रेषेभ्य एवोषं' मैत्रावरुणो होतर्यजित्वादिना प्रेषेत, होत्रादयश्च तथैव ऋग्भ्योऽधि वषट्कृत्यं “तुभ्यं हिन्वानः”—इत्याद्युक्शिरस्त्रैः प्रेषैः यक्षेयुः । तथा सति प्रकृतिवदनुष्ठानाभावाद् वाच मासा मित्वादि-रनुष्ठानपक्षे प्रोक्तो दोषो न भवति; अनुष्ठानपरित्यागस्याप्यभावात् प्रतिषेधपक्षे प्रोक्तोऽच्युतादित्यादिदोषोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पारुच्छेपीरुपदधति^१ पूर्वयोः सवनयोः^२ पुरस्ता-
त्प्रस्थितयाज्यानां^३ रोहितं वै नामैतच्छन्दो यत्पारु-
च्छेप मेतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गांल्लोकानरोहद्रोहित
सप्त स्वर्गांल्लोकान् * य एवं वेद^४ तदाहुर्यत्पञ्चपदा
एव पञ्चमस्याङ्गो रूप^५ षट्पदाः षष्ठस्याथ कश्चा-
त्सप्तपदाः षष्ठे ऽहञ्छस्यन्त इति षड्भिरेव पदैः षष्ठ
महराप्रुवन्त्यपच्छिद्येवैतदह्यत्सप्तमं तदेव सप्तमेन
पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति^६ वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति
सन्तत्यै^७ सतन्तैस्त्रैरहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो
यन्ति ॥ (५) १० ॥

अथ सवनप्रये कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते— “पारुच्छेपीरुप-
दधति पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तात्प्रस्थितयाज्यानां रोहितं वै नामै-
तच्छन्दो यत्पारुच्छेप मेतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गांल्लोकानरोहत्”-
इति । प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च याः ‘प्रस्थितयाज्याः’
चोदकेन प्रकृतितः प्राप्ताः, तासां पुरस्तात् ‘पारुच्छेपीः’ पारुच्छे-
पाख्येन महर्षिणा * दृष्टा ऋचः उपदध्युः ;— एकैकां पारु-
च्छेपी मृच मुक्ता पञ्चादेकैकां प्रस्थितयाज्यां पठेत् । “दृष-

* इह सर्वत्रैव पूर्ववत् (४८ पृ० “ * ”) पाठभेदोऽवगन्तव्यः ।

+ “पारुच्छेप. ऋचिः ; पूर्ववच्छेपः, पारुचिपारुचि श्रेयोऽस्सेति वा”-इति निरु० १०.

४. ५. “पारुच्छेपो देवीदासिः”-इति ऋ० अष्ट० ।

त्रिद्र वषयाणास इन्दवः”—इत्याद्याः (सं० १.१३८.६.), “पिषा सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः”—इत्याद्याश्च (सं० १.१३०.२.), पारुच्छेप्यः ऋचः * सूचकारेषु विस्मष्ट मुदाहृताः † । पारुच्छे-
पीष्वृक्षु यच्छन्दोऽस्ति, तदिदं रोहितनामकम् । कथं मिति, तदुच्यते— ‘एतेन’ पारुच्छेपीयेन छन्दसा पुरा कदाचिदिन्द्रः
‘सप्त स्वर्गान् लोकान् अरोहत्’ उत्तमाधमभोगावस्थानविशेषान्
सप्तसङ्ख्याकान् स्वर्गान् रोहित्यनेन छन्दसेति ‘रोहितं’ नाम
सम्पन्नम् ॥ वेदनं प्रथंसति— “रोहति सप्त स्वर्गोलोकान् य
एवं वेद”—इति ॥

तस्मिन् छन्दसि चोद्य मुग्नावयति— “तदाहुर्यत्पञ्चपदा एव
पञ्चमस्याङ्गो रूपं षट्पदाः षष्ठस्याथ कस्मात्सप्तपदाः षष्ठे ऽहच्छ-
स्यन्त इति”—इति । सङ्ख्यासाम्यात्पञ्चपदोपेता ऋचः पञ्चमे ऽहनि
युक्ताः, षट्पदोपेताः षष्ठे ऽहनि ; पारुच्छेप्यस्तु सप्तपदोपेताः,
अतः षष्ठेऽहनि तच्छंसनं मयुक्तं मिति चोद्यवादिना मभिप्रायः ॥

तत्रोत्तरं माह—“षड्भिरेव पदैः षष्ठं महाराप्नुवन्व्यपच्छिदैरवै-
तदहुर्यत्सप्तमं, तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति, वाचं मेव
तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै”—इति । एकैकस्या सृचि य एते प्रथम-
भाविनः षट् पादास्तैः सर्वैर्यदा षष्ठं महाराप्नुवन्ति, तदानीं सुप-
रितमं यत्सप्तमं महस्तात् ‘अपच्छिदैरव’ पृथक्त्वेन तस्य विच्छेदं
कालैव प्राप्नोति ; तस्माद् विच्छिन्नं सप्तमं महस्तेन सप्तमेन पादेनाभि-
मुख्येनोपक्रम्य वसन्ति । तथा सति विच्छिन्नां वाचं मेव पुनरपि

* ताः सर्वाः सं० १.१२०—१३९ सूक्तगताः द्रष्टव्याः ।

† “षष्ठस्य प्रातस्सवने मस्थितयाज्यानां पुरस्तात्”—इत्युपक्रम्य ‘वषमिन्द्र वषयाणास इन्दवः’
०—० ‘पिषा सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः’ ०—० पारुच्छेप्यः”—इति आच० त्री० नं. १.१—११ ।

प्राप्नुवन्ति । तच्च मध्यमयोस्त्रयहयोः सन्तत्यै सम्पद्यन्ते ॥ वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“सन्ततैस्त्रयहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विहांसो यन्ति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१०) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा लोकेषु एषु समयतन्त ते वै देवाः
षष्ठेनैवाङ्गैभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान् प्राणुदन्त तेषां
यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं
प्रौष्यन्त त एतेनैव हृन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि
वसून्याददत् तद्यदेतत्पदं पुनःपदं स एवाङ्गुश
आसञ्जनाया ऽऽक्षिप्तो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः
सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद ॥ (६) ११ ॥

पारुष्येपीयं हृन्द उपाख्यानेन प्रशंसति—“देवासुरा वा एषु
लोकेषु समयतन्त; ते वै देवाः षष्ठेनैवाङ्गैभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान्
प्राणुदन्त ; तेषां यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं

प्रीप्यन्त ; त एतेनैव छन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि वसून्याददत् ; तद्यदेतत्पदं पुनः पदं स एवाद्भुश आसञ्जनाय”—इति । देवाश्चासुराश्च लोकविषये यदा ‘समयतन्त’ सङ्ग्राम मकुर्वत, तदानीं ‘ते’ देवाः षष्ठ महरनुष्ठीय, तस्मामर्थेन असुरान् लोकेभ्यो निष्कारितवन्तः । तदानीं ‘तेषाम्’ असुराणां सम्बन्धीनि ‘वसूनि’ धनानि बहून्यासन् । कीदृशानि ? ‘अन्तर्हस्तीनानि’ हस्तिनां गजानां सुपरि भारवहनाय स्थापितानि ; यद्वा स्वकीयस्य हस्तस्यान्तर्मध्ये गोप्यत्वेन स्थापितानि ‘अन्तर्हस्तीनानि’ । तानि सर्वाण्यादाय असुरा ‘समुद्रं’ प्रीप्यन्त’ समुद्रं गतवद्भिरसुरैः तस्मिन् समुद्रे तानि धनानि प्रक्षिप्तानि । ‘ते’ देवाः एतत्पारुष्ये पीयं छन्दोऽनुष्ठाय, तस्मात्सामर्थ्यान् ‘अनुहाय’ पृष्ठतो गत्वा हस्तिना सुपरि स्थितानि तदीयहस्ते ऽवस्थितानि वा सर्वाणि धनानि ‘आददत्’ स्वीकृतवन्तः । समुद्रमध्यस्थितानां धनानां माकर्षणे किं साधनमिति, तदुच्यते—‘तत्’ तत्र पारुष्ये पीयास्वृष्टु यदेतत्पदपाठोऽस्ति कीदृशम् ? ‘पुनःपदं’ षट्सु पादेषु समाप्तेषु पुनः पञ्चादुच्चार्यमाणः * “सुमृळीको न आ गहि”—इत्येवंविधः सप्तमः पादः †, स एव धनानाम् ‘आसञ्जनाय’ आसक्तानि कृत्वा समाकर्षणाय अद्भुशोऽभूत् ; यथा लोके अद्भुशेनाकृष्यते, तद्वत्समेन पादेनासुरधनान्याकर्षणानि ॥

वेदनं प्रशंसति—“आ द्विषतो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो गुदते य एवं वेद”—इति । वेदिता ‘द्विषतः’ शत्रोः

* “अभासे भूयांस मर्थं मन्वन्ते, यथासौ दर्शनीयासौ दर्शनीयेति ; तत् पारुष्येणैव प्रीप्यन्त”—इति निरु० १०. ४. ५ ।

† “उषस्त्रिन्द्रो—सुमृळीको न आ गहि”—इति सं० १.१२९.६ । इदानीमपि दास्यासः ।

सम्बन्धि 'वसु' धनं सर्वं मादत्ते; एवं च 'द्विषन्तं' शत्रुं लोकेभ्यो
'निर्षुदते' निष्कारयति ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्महायज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (११) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

द्वौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति चयस्त्रिंश * स्तोमो
रैवतं सामातिच्छन्दाच्छन्दो यथादेवत मेनेन यथा-
स्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद
यद्वै समानोदकं + तत्षष्ठस्याङ्गो रूपं यद्देव तृतीय
महस्तदेतत्पुनर्यत्षष्ठं यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं
यत्पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं
यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्यु-
दितो यत्पारुच्छेपं यत्सप्तपदं यन्नाराशंसं यन्नाभाने-
दिष्टं यद्रैवतं यदतिच्छन्दा यत्कृतं यत् तृतीयस्याङ्गो
रूपं मितानि वै षष्ठस्याङ्गो रूपाण्ययं जायत मनुषो
धरीमणीति षष्ठस्याङ्गं आज्यं भवति पारुच्छेप मति-

● "चयस्त्रिंशः" क ; वैकल्पिकः ।

+ "समानोदकं" ख, उ ; वैकल्पिकः । एव सुतरसापि ।

ष्ण्डाः सप्तपदं * षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं स्तीर्णं
 बर्हिरूप नो याहि वीतय आ वां रथो नियुत्वान्
 वक्षदवसे सुषुमा यात मद्रिभिर्युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो
 अश्विना अवर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रा ऽस्तु श्यौषळो-
 षु यो अग्ने शृणुहि त्व + मीळितो ये देवासो
 दिव्येकादश स्थेय मददाद्रभस मृणच्युत मिति प्रउगं
 पारुच्छेप मतिष्ण्डाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो
 रूपं स पूर्यो महाना मिति मरुत्वतीयस्य प्रतिप-
 दन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो
 रूपं चय इन्द्रस्य सोमा † इन्द्र नेदीय एदिहि प्र नूनं
 ब्रह्मणस्पतिरग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्व-
 न्यपो नक्तिः सुदासो रथ मिति तृतीयेनाङ्गा समान
 आतानः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं यं त्वं रथ मिन्द्र
 मेधसातय इति सूक्तं पारुच्छेप मतिष्ण्डाः सप्तपदं
 षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं स यो वृषा वृण्येभिः
 स मोका इति सूक्तं समानोदकं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-
 स्याङ्गो रूपं मिन्द्र मरुत्व ‡ इह पाहि सोम मिति
 सूक्तं तेभिः साकं पिबतु वृचखाद् इत्यन्तो खादोऽन्तः
 षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं तद् चैष्टुभं

* "सप्तपदं" ऊ ; अश्वः ।

† "ला" क ; अश्वः ।

‡ "सोम" क, ग ; अश्वः ।

§ "मरुता" क ; अश्वः ।

तेन प्रतिष्ठितपदेन' सवनं दाधारायतनादेवैतेन न
 प्रचरवते' ऽयं ह येन वा इदं मिति पर्यासः' स्वर्मरु-
 त्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः' षष्ठ महः षष्ठे
 ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं' ता उ गायत्रो गायत्रो वा
 एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति' तद्वै तच्छन्दो वहति'
 यस्मिन्निविहीयते' तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति'
 रैवतीर्नः सधमादे' रैवा * इद्रे वतस्तीतेति' रैवतं पृष्ठं
 भवति' बार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं'
 यद्वावानेति धाय्याचुता' त्वा मिद्धि इवामह
 इति वृहतो योनि मनु निवर्त्तयति' बार्हतं ह्येतदह-
 रायतनेनेन्द्र मिद्देवतातय इति सामप्रगाथो' निवृ-
 त्तवान् षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं' त्व मूषु वाजिनं
 देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽचुतः ॥ ७ (१२) ॥

इदानीं षष्ठ महर्विधत्ते — “द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति त्रय-
 स्त्रिंश स्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दाच्छन्दो यथादेवत भेनेन यथा-
 स्तोमं यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद” — इति । पूर्वत्र वागेकं
 गौरेकं द्यौरेक मिति यत्तृतीयं देवतास्वरूपं मुक्तम् †, सेयं देवता
 षष्ठ महर्निर्वहति । तथा स्तोमानां मध्ये त्रयस्त्रिंशस्तोमो निर्वा-
 हकः । तस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते — “एका-
 दशभ्यो द्विद्वरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकया, एकादशभ्यो

* “रैवा” क, ख, ग, घ, ट ; व्यावहारिकः ।

† १८, २० षष्ठे द्रष्टव्यं ।

हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरैकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः” इति * (ता० ब्रा० ३.३-७. ख०) । अस्याय मर्थः— एक एव ढक्-स्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रिरभ्यासः, मध्यमायाः सप्तकत्वोऽभ्यासः, उत्तमायाः सक्तत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सक्तत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमायाः सप्तकत्वोऽभ्यासः ; तृतीयपर्याये प्रथमायाः सप्तकत्वोऽभ्यासः, मध्यमायाः सक्तत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यासः ; एवं त्रयस्त्रिंशस्तोमनिष्पत्तिरिति । “रैवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्या सृचि उत्पन्नं साम ‘रैवतम्’ † । गायत्रादिभ्यः छन्दोभ्योऽक्षरैरधिकत्वाद् ‘अतिच्छन्दाः’—इति कस्यचित् छन्दसो नामधेयम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अत्र शस्त्रगतमन्त्रलिङ्गानि दर्शयति— “यद् सप्तानीदकं तत्षष्ठस्याङ्गो रूपं ; यद्येव तृतीय महस्तदेतत्पुनर्यत्षष्ठं ; यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनराहत्तं यत्पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यन्निवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितः”—इति । ‘सप्तानीदकं’ तुष्यसमाप्तिकं यदस्ति, तत्षष्ठस्याङ्गो रूपम् । ‘यद्देव एव’ यदप्यन्यत् पूर्वत्र प्रथमे त्रये तृतीय महस्ति, तत् पुनरत्रानुसन्धेयम् ;— यदिदानीं षष्ठ महः प्रस्तूयते, तत् तदेव भवति ; पूर्वस्त्रिंस्तृतीयेऽहनि, यद्यस्ति सुक्तं, तत् षष्ठेऽपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । यदश्ववदित्यादिना यदसौ लोकोऽभ्युदित इत्यन्तेन तान्येतानि लिङ्गानि दर्शितानि ‡ ॥

* त्रयस्त्रिंशस्तोमस्य विष्टुतयः षष्ठः ; तथाया समन्त्रांशाया, सेवेयम् ।

† २ भा० ३१४ प० “॥” इत्यन्वयम् ।

‡ १ प० ११ प० इत्यन्वयम् ।

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति— “यत्पारुष्येपं यत्सप्तपदं यन्नाराशंसं यन्नाभानेदिष्टं यद्वैवतं यदतिच्छन्दा यत्कृतं यत् तृतीयस्याङ्गो रूपमेतानि वै षष्ठस्याङ्गो रूपाणि”—इति । पारुष्येपेन दृष्टं ‘पारुष्येपम्’ । सप्तभिः पादैरुपेतं ‘सप्तपदम्’ । नाराशंसाख्यसम्बन्धि ‘नाराशंसम्’ । नाभानेदिष्टेन दृष्टं ‘नाभानेदिष्टम्’ । वैवतसामसम्बन्धि ‘वैवतम्’ । सप्तभ्यश्छन्दीभ्योऽधिकाक्षरा ‘अतिच्छन्दाः’ । भूतार्थवाचिप्रत्यययुक्तं धातुमात्रं ‘कृतं’ तदप्युक्तमनुक्तं वा तृतीयस्याङ्गो निरूपकम् । एतानि सर्वाणि षष्ठस्याङ्गो निरूपकाणि वेदितव्यानि ॥

अथाज्यशस्त्रं विधत्ते— “अयं जायत मनुषो धरीमणीति (सं० १.१२८.) षष्ठस्याङ्ग आज्यं भवति, पारुष्येप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । पारुष्येपेन दृष्टत्वं मेकं लिङ्गम्, अतिच्छन्दस्त्वं द्वितीयम्, सप्तपादोपेतत्वं तृतीयम् ; एतेन लिङ्गत्रयेण षष्ठस्याङ्गो निरूपकम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते— “स्त्रीर्षं बर्हिंरुप नो याहि वीतय आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसे सुषुमा यात मद्रिभिर्युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रास्तु औषळोषु षो अमे शृणुहि त्वा मीळितो ये देवासो दिव्येकादश ख्येय मददाद्रभस मृषच्युत मिति प्रउगं, पारुष्येप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “स्त्रीर्षं बर्हिः”—इत्याद्यस्तृषः (सं० १.१३५.१-३.) ; “आ वां रथः”—इति (सं० १.१३५.४-६.) ; द्वितीयः “सुषुमा यातम्”—इति (सं० १.१३७.१-३.) तृतीयः ; युवां स्तोमेभिः”—इति (सं० १.१३८.३-५.) चतुर्थः ; “अवर्महः”—इति (सं० १.१३३.६-७.) द्वे ऋचौ, “वृषन्निन्द्र”—इत्येका

(सं० १.१३८.६.), उभाभ्यां पञ्चमस्तृचः ; “अस्तु श्रीषळ”-
इत्येका (सं० १.१३८.१.), “ओ षू षः”-इत्येका (सं० १.१३८.७.),
“ये देवासः”-इत्येका (सं० १.१३८.११.), एतन्नितयः षष्ठः ;
“इय मददात्”-इति (सं० ६.६१.१-३.) सप्तमः । इत्येतत्सर्वं
प्रउगशस्त्रं कुर्यात् ; लिङ्गानि पूर्ववत् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं षष्ठं विधत्ते—“स पूथीं महाना मिति
(सं० ८.६३.१.) भरुत्वतीयस्य प्रतिपदन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः
षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति । अत्र महाना मिति मह-
च्छब्दः पादस्यान्ते दृश्यते, षष्ठं चाहः षष्ठस्याख्यस्य षष्ठस्यान्तो
भवति, तस्मादन्तत्वलिङ्गेन षष्ठेऽहनि योग्यम् ; यद्वा महतोऽप्य-
धिकस्थानस्याभावात् महदन्ते इति अन्तवत्वं व्याख्येयम् ॥

तृतीयेनाङ्गा सह समानं शस्त्रकृमियुक्तं मन्त्रजातं दर्शयति—
“त्रय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.), इन्द्र नेदीय एदिहि (सं०
८.५३.), प्र नूनं ब्रह्मणस्यति (सं० १.४०), रग्निनेता (सं०
३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.), पिन्वन्धपो (सं० १.
६४.), नक्किः सुदासो रथ मिति (सं० ७.३२.) तृतीयेनाङ्गा
समान आतानः ; षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

परुच्छेपेन दृष्टं सूक्तं दर्शयति—“यं त्वं रथ मिन्द्र मेधसातय
इति (सं० १.१२८.) सूक्तं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे-
ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

तुष्यावसानत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं दर्शयति—“स यो वृषा वृष्णो-
भिः समोका इति (सं० १.१००.) सूक्तं समानोदकं, षष्ठेऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति । “भरुत्वान् नो भवतु”-इत्यस्य चतुर्थ-
पादस्य सर्वास्त्रेषु विद्यमानत्वात्समानोदकत्वम् ॥

दृष्यात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते— “इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोम मिति (सं० ३.५१.७-८.) सूक्तं ; तेभिः साकं पिबतु इत्रखाद् इत्यन्तो वै खादोऽन्तः षष्ठ महः ; षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”— इति । अस्मिन् सूक्ते “तेभिः साकम्”—इत्यादिकस्तृतीयस्या मृषि दृतीयः पादः । तत्र इत्रं खादति भक्षयतीति ‘इत्रखादः’ ; तेन भक्षणेन इत्रस्यावसानं मरणं सम्पद्यते । तस्मात् खादो इत्रस्यान्तः ; षष्ठस्यान्तत्वं पूर्वं मेवोक्तम् ; अतोऽन्तवत्वलिङ्गम् । यद्यपीदं सूक्तं न भवति *, तथापि सूक्तस्थानापन्नत्वात्सूक्त मित्युक्तम् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति— “तदु द्वैष्टुभं ; तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रस्यान्तिमं दृष्यं विधत्ते— “अयं ह येन वा इद मिति (सं० ८.६५.) पर्यासः ; स्वर्मरुत्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः षष्ठ महः ; षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “स्वर्मरुत्वता जितम्”—इति द्वितीयः पादः ; तत्र भूतार्थवाचि-क्त-प्रत्ययान्तो जयतिधातोरेकं लिङ्गम् ; किञ्च जयस्य युद्धावसान-त्वाज्जित मिति शब्दोऽन्तप्रतिपादकः ; तदेतदन्तवत्त्व मपरं लिङ्गम् ॥

अत्रावस्थितच्छन्दःप्रशंसाद्वारा निविधानं विधत्ते— “ता उ गायत्री, गायत्री वा एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति, तद्वै-तच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविधीयते ; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* अस्ति दाशतय्यां दृतीयस्य चतुर्थे चर्षणीष्ठत मिति द्वादशर्षे षयोदशं सूक्तम् ; तदीयदृतीयदृष्यं वाच यद्वच्य मितम् । तदेतत् “षष्ठे ऽहनि षष्ठस्य”—इति स्वच्छे (८.१.) आत्रलायनेन स्पष्टीकृतम्,—“इन्द्र मरुत्व इति तिस इति मरुत्वतीयम्”—इति ।

रैवतसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं त्वच मनुरूपञ्च
 त्वचं विधत्ते—“रैवतीर्नः सधमादे रैवा इद्रेवत स्तोतेति रैवतं पृष्ठं
 भवति, बार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “रैव-
 तीर्नः सधमादे”—इति (सं० १.३०.१३-१५.) स्तोत्रियस्तृचः,
 “रैवान्”—इत्यनुरूपः (सं० ८.२.१३-१५.), रैवतं साम बृहत्साम्बन्ध
 सत्यवम् *, अहश्च युग्मत्वाद्बार्हतम् †, सोऽयं बृहत्साम्बन्धो भवति
 लिङ्गम् ॥

अचुरतत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते— “यहावानेति (सं० १०.
 ७४.६.) धाय्याचुरता”—इति ॥

तां धाय्या मनु बृहत्साम्बन्धो योनिभूतं प्रगाथं विधत्ते— “त्वा
 मिद्धि हवामह इति (सं० ६.४६.१,२.) बृहतो योनि मनु निवर्त्त-
 यति; बार्हतं ह्येतदहारायतनेन”—इति । अङ्गो बार्हतत्वं पूर्वं
 भवोक्तम्, तदेवात्र बृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गम् ॥

रैवतसामसम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते— “इन्द्र मिहेव
 तातय इति (सं० ८.३.५,६.) सामप्रगाथो निवृत्तवान्, षष्ठे
 ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्य प्रगाथस्य सर्वेष्वपि पादेषु
 ‘इन्द्र’-शब्दावृत्तेस्तालध्वनिसदृशत्वाच्चित्तवलिङ्गम् ॥

अचुरतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते—“त्य मू षु वाजिनं देव-
 जूत मिति (सं० १०.१०८.) ताष्वी ऽचुरतः”—इति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१२) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

एन्द्र याच्युप नः परावत इति सूक्तं पारुच्छेप
मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं प्र घा-
न्वस्य महतो महानीति सूक्तं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपं मभूरेको रयिपते रवीणा मिति
सूक्तं रथ मातिष्ठ तुविन्दम्य भीम मित्यन्तो वै स्थित
मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं
तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न
प्रच्यवत उप नो हरिभिः सुत मिति पर्यासः समा-
नोदर्कः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं ता उ गायत्रो
गायत्रो वा एतस्य चाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-
तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविधीयते तस्माद् गायत्रीषु
निविदं दधाल्यभि त्वं देवं सवितार मोख्योरिति
वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दाः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो
रूपं तत्सवितुर्वरेण्यं दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै
गत मन्तः षष्ठ महः षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं मुदु ष्य
देवः सविता सवायेति साविचं शश्वत्तमं तदपा
बहिरस्त्रादित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे
ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं कतरा पूर्वा कतरापरायो-
रिति द्यावापृथिवीयं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-

साङ्गो रूप^१ किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आ जगन्नुप
नो वाजा अध्वर मृभुक्षा इत्याभवं^१ नाराशंसं
विवत् षष्ठे ऽहनि^१ षष्ठसाङ्गो रूप^१मिद मित्या रौद्रं
गूर्तवचा^१ ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इति वैश्व-
देवम् ॥ ८ (१३) ॥

पारुष्येपत्वादिलिङ्गद्वयोपेतं सूक्तं विधत्ते — “एन्द्र याङ्गुप नः
परावत इति (सं० १.१३०.) सूक्तं, पारुष्येप मतिच्छन्दाः सप्तपदं
षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

तुष्यसमाप्तिकत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते — “प्र घा न्वस्य महतो
महानीति (सं० २.१५.) सूक्तं, समानोदर्कं षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो
रूपम्”—इति । “सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार”—इत्यस्य चतुर्थ-
पादस्य बहुषु ऋद्धु * विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वम् ॥

तिष्ठतिधातुरूपलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते — “अभूरेको रयिपते
रयीषा मिति (सं० ६.३१.) सूक्तं, रथ मा तिष्ठ तुविट्मृष भीम
मित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”
—इति । “अभूरेकः”—इत्यस्य सूक्तस्य पञ्चम्या मृचि “रथ मा
तिष्ठ”—इति द्वितीयः पादः ; तत्र स्थितशब्दार्थवाची तिष्ठतिधातु-
विद्यते, स च गतिनिष्ठतिरूपत्वादन्तो भवति ; षष्ठस्याङ्गोऽन्तत्वं
पूर्वं युक्तम् ; अतोऽन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति—“तद्दु द्वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
दाधारायतनादेवैतेन न प्रश्ववते”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* प्र घा न्वस्येति दशमं सूक्तम् ; तत्र द्वितीयाचष्टसु सर्वेषां वाक्येषु पादः ।

निष्केश्वरस्य शस्त्रस्यान्तिमं ढचं विधत्ते—“उप नो हरिभिः
सुत मिति पर्यासः, समानोदर्कः, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—
इति । तिस्रश्चप्यृक्षु “उप नो हरिभिः”—इति पादस्यैकत्वात्
समानोदर्कत्वम् ॥

तत्र निविद्धानं विधत्ते—“ता उ गायत्र्यो, गायत्र्यो वा
एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
न्निविद्ध्यते ; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदेका मृचं विधत्ते—“अभि त्वं देवं सवि-
तार मोष्योरिति * वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दाः, षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । अतिच्छन्दस्व मत्र लिङ्गम् ॥

प्रतिपच्छेष मृगद्वय मनुचरढचं च विधत्ते—“तत्सवितुर्वरेण्यं ;
दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै गत मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तत्सवितुः”—इति (सं० ३.६२.१०,
११.) द्वे ऋचौ, प्रतिपच्छेषभूतौ ; “दोषो आगात्”—इत्येष सूत्रे
पठितः † ढचो ऽनुचरः । अत्र भूतार्थवाची ‘गमि’धातुर्योस्ति,
तस्यार्थः आगादितिशब्देनोच्यते । भूतार्थवाचित्वाद्गतं गमन-
समाप्तिरन्तो भवति । तदेतदन्तवत्त्वं लिङ्गम् । यस्मादत्र सूत्रकारो
ऽभित्य मित्येका मृचं तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रतिपत्तृ-
चत्वेनोक्त्वा दोषो आगादित्यादिकस्तृचो ऽनुचर इत्युक्तवान् ‡,
तस्मादस्माभिस्तत्सवितुरिति वाक्यं पूर्वशेषत्वेन विच्छेदनौयम् ॥

* सा० छ० आ० ५.२.३.८ ; यजु० वा० सं० ४. २५ ; अथ० सं० ११. ४. २ ।

† आश्व० श्रौ० ८. १. १८ (सा० छ० आ० २. २. ४. ३.) ।

‡ “अभि त्वं देवं सवितार मोष्यी रित्येका, तत् सवितुर्वरेण्य मिति द्वे ; दोषी

सविन्द्रदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “उदु ष देवः सविता सवा-
येति (सं० २.३८.) सावित्रं, शश्वत्तमं, तदपा वङ्गिरस्यादित्यन्तो
वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
शश्वत्तम मित्यादि द्वितीयः पादः ; तस्मिन्नस्यादिति भूतार्धवाचि-
प्रत्ययान्तस्त्रिष्ठतिधातुः श्रुतः, तच्च स्थितत्वं गमनस्यान्तः । तदिदं
मन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

तुष्यस्रमासिकलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कतरा पूर्वा कतरा
परायोरिति (सं० १.१८५.) द्यावापृथिवीयं, समानोदर्कं, षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋचः चतुर्थे पादे “द्यावा
इक्षतं पृथिवी”—इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं द्यावापृथिवीयम् ; तत्र
‘द्यावा रक्षतम्’—इतिपादस्य बहुषु ऋचु विद्यमानत्वात्समानोद-
र्कत्वम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते—“किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न
आजगनुप नो वाजा अध्वर मृभुञ्चा इत्थार्भवं, नाराशंसं त्रिवत्,
षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “किमु श्रेष्ठः”—इत्यस्मिन्
(सं० १.१६१.) सूक्ते त्रयोदश ऋचः शंसनीयाः ; तत्र चतुर्थ्यां
ऋचः प्रथमपादे “चक्षवांस ऋभवः”—इतिश्रुतत्वादिदं मार्भवम् ।
“उप नः”—इति (सं० ४.३७.) सूक्ते चतस्रः ; तत्र प्रथम-
पादे “ऋभुञ्चाः”—इतिश्रुतत्वादिपि आर्भवम् । ऋभवो हि नरा
मनुष्याः ; अत एव मनुष्यान्तः प्रवेशयितुं मसहमाना अग्नि-
वस्त्रादयः सोमपानवेष्टायां सुभून् निःसारितवन्तः । एतच्च “आर्भवं

आनाद् वृहद् गाय सुमर्षेणाधर्षण । स्तुष्टिं देवं सवितारम् ॥ तच्च वृहन्नतः सिधुं
सुनुं सत्यस्य युवानम् । अग्नीधवाचं सुशेवम् । स चा नी देवः सविता साविष्ट वसु-
पतिः । उभे सुचितौ सुघातुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो”—इति आन० श्रौ० ८.१.१८ ।

शंसत्युभवो वै देवेषु”-इत्याद्यापाष्यानेन* तुल्य मवगम्यते । ते च नराः ऋभवः ‘शस्यन्ते’ कथ्यन्ते अस्मिन् सूक्ते, तं नाराशंसम्, तदेकं लिङ्गम् ; तथैव “उप नो वाजाः”-इतिसूक्तस्य द्वितीयाया रुचि “व्यादायम्”-इति त्रिशब्दः श्रुतः ; तदेतच्चिद्वचं द्वितीयं लिङ्गम् ॥

अथ बहुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते — “इद मित्या रीद्रं गूर्त-वचा, ये यज्ञेन दक्षिण्या समता इति वैश्वदेवम्”-इति । “इद मित्या”-इत्येकं सूक्तम् (सं० १०.६१.), “ये यज्ञेन”-इत्यपरम् (सं० १०.६२.) ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१३) ॥

॥ अथ ऋवमः खण्डः ॥

नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्म-
चर्यं वसन्तं भातरो निरभजन्तोऽब्रवीदेत्य किं मद्भ्रा-
मभाक्तेत्येत मेव निष्ठाव मववदितार मित्यब्रुवं
स्तन्नाहाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावोऽववदित्येवा
चक्षते स पितर मेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मद्भ्रां तता-
भाक्षुरिति तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदाह्या अङ्गिरसो

वा इमे^१ स्वर्गाय लोकाय सच मासते^२ ते षष्ठं षष्ठ
 मेवाहरागत्य मुञ्चन्ति^३ तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि
 शंसय^४ तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं^५ तत्ते स्वर्यन्तो
 दास्यन्तीति तथेति^६ तानुपैत्यतिगृभ्णीत मानवं सुमे-
 धस इति^७ त मब्रुवन् किङ्कामो वदसीतीद मेव वः
 षष्ठ महः^८ प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सत्र-
 परिवेषणं^९ तन्मे स्वर्यन्तो ऽदत्तेति^{१०} तथेति^{११} तानेते
 सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत्^{१२} ततो वै ते प्र यन्न मजानन्
 प्र स्वर्गं लोकं^{१३} तद्यदेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसति^{१४} यन्नस्य
 प्रज्ञात्यै^{१५} स्वर्गस्य लोकस्थानुष्यात्यै^{१६} तं स्वर्यन्तो ऽब्रु-
 वन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्र मिति^{१७} तदेनं समा कुर्वाणं^{१८}
 पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत^{१९} उपोत्यायाब्रवीन्मम वा इद
 मम वै वास्तुह मिति सो ऽब्रवीन्मम वा इद मदु-
 रिति^{२०} त मब्रवीत्तद्वै नौ तवैव पितरिप्रश्न इति^{२१} स
 पितर मैत्^{२२} तं पिताब्रवीन्ननु ते पुत्रकादूर्इरित्यदु-
 रेव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत^{२३}
 उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मित्यादि-
 तेति^{२४} तं पिता ब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्तु स तुभ्यं
 दास्यतीति* स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव

* “तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति” क ; “तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति” ग, घ, ञ ।

इद मिति मे पिताहेति' सोऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव
ददामि य एव सत्य मवादीरिति' तस्मादेवं विदुषा
सत्य मेव वदितव्यं स एष सहस्रसनिर्मन्त्रोऽयं
नाभानेदिष्ठो उपैनं सहस्रं नमति प्र षष्ठेनाङ्गा स्वर्गं
लोकं जानाति य एवं वेद ॥ ६ (१४) ॥

पूर्वीक्ते सूक्तद्वये लिङ्गं दर्शयति— “नाभानेदिष्ठं शंसति”
—इति । नाभानेदिष्ठाख्यः कश्चिन्महर्षिः, तेन दृष्टम्, पूर्वीक्तं
(७७ पृ० ६ पं०) सूक्तद्वयं ‘नाभानेदिष्ठं’ तच्छंसेत् । अतो महर्षि-
सम्बन्ध एवात्र लिङ्गम् ॥

तदेतत्सूक्तद्वयं प्रशंसितुं मुपाख्यानं माह— “नाभानेदिष्ठं वै
मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्तोऽब्रवीदित्य किं मद्य-
मभाक्तेत्येत मेव निष्ठाव मववदितार मित्यब्रुवंस्तस्माद्वाप्येतर्हि
पितरं पुत्रा निष्ठावोऽववदितेत्येवाचक्षते”—इति । मनोः पुत्रो-
नाभानेदिष्ठो नाम वालको गुरुगृहे ‘ब्रह्मचर्यं वसति’ उपनीतः
सन् वेद मध्येतुं तत्र तिष्ठति ; तदानीं तस्य ज्येष्ठभ्रातरो मनोः
पितुर्धनं स्वार्थं विभजन्तः तं वालकं ‘निरभजन्’ भागरहित मकु-
र्वन् । वालोऽयं ब्रह्मचारी वेद मेवाभ्यस्यतु किं तस्य धनेनेति मत्त्वा
भागं न दत्तवन्तः । तदानीं ‘सः’ नाभानेदिष्ठः ‘एत्य’ वेदाभ्यासं
कृत्वा समागत्य भ्रातृनिदं मब्रवीत्,— हे भ्रातरः ! मद्यं ‘किन्
चभाक्तं’ किं नाम वस्तु भागत्वेन यूयं पृथक्त्वेन कृतवन्त इति । ते
च भ्रातरः ‘एत मेव’ मनुं पितरं हस्तेन प्रदर्श्य हे नाभानेदिष्ठ !
वयं न जानीमस्त मेव पृच्छेत्यब्रुवन् । कीदृशं मनुम् ? ‘निष्ठाव’

धनविभागादर्धमरहस्यं निःशेषेण स्थितिर्निर्णयो निष्ठा, सा यस्मिन्नस्ति स निष्ठावः ; तादृशं धर्मरहस्यस्य निर्णेतार मित्यर्थः । 'अववदितार' ज्येष्ठपुत्रस्यैतावत् द्वितीयस्यैतावदन्यस्यैतावत् इत्यवच्छिद्य वदितुं समर्थोऽववदिता तादृशम् । अयं मर्थः— अयं मनुः धर्मशास्त्रकर्तृत्वाद्धर्मरहस्यनिर्णयवान् पितृत्वेन तवैतावदित्यवच्छिद्य वक्तुं समर्थश्च, तस्मान्मदीयो भागः क इति मनु मेव पृच्छेत्यब्रुवन् । यस्मादस्य भ्रातर एव मुक्तवन्तः, तस्मादिदानीं मपि पितरं पुत्रा इत्यनेन प्रकारेण आचक्षते । केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते—अयं पिता 'निष्ठावः' निर्णयवान्, अस्यैतावदित्यवच्छिद्य वदिता चेति ॥

तत ऊर्ध्वं नाभानेदिष्ठस्य कृत्यं दर्शयति—“स पितर मीत्याब्रवीत्,— त्वां ह वाव मद्यं तताभाक्षुरिति ; तं पित्राब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथाः,— अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्र मासते, ते षष्ठं षष्ठं मेवाहरागत्य मुञ्चन्ति, तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसय ; तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं, तत्ते स्वर्गन्तो दास्यन्तीति ; तथेति”—इति । 'सः' नाभानेदिष्ठः भ्रातृभिस्तथोक्तः सन् पितरं प्रत्यागत्येदं मब्रवीत्,— हे पितर्मद्यं 'त्वां ह वाव' त्वा मेव भ्रातरः सर्वेऽपि 'अभाक्षुः' भाग मकार्षुः, अतो मदीयो भागस्त्वस्ति, तं मे देहीत्यभिप्रायः । ततः 'तं' नाभानेदिष्ठं 'पिता' मनुरेव मब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' वालक ! भ्रातृणां वचनं 'मा आदृथाः' तस्मिन्वचने आदरं माकार्षीः । नास्त्येव महस्ते त्वदीयो भागः, सर्वं मपि धनं त्वद्भ्रातृभिर्गृहीतम् । तव तु धनप्राप्त्यर्थं मैकां सुपायं कथयिष्यामि,— अङ्गिरोनामका महर्षयः 'इमे' समीपदेशवर्तिनः स्वर्गार्थं सत्र मनुतिष्ठन्ति, ते पुनः पुनः सत्र सुप-

क्रम्य, तदा तदा प्राप्तं तत्तत् षष्ठ मेवाहारागत्य तत्र तत्र मन्त्रबाहुष्ये 'सुहृन्ति' भ्रान्ताः सन्तः सत्रसमाप्तिं मप्राप्य सर्वदा क्लिप्सन्ति; 'तान्' महर्षीन् षष्ठेऽहनि त्वं गत्वा 'इद मित्या'—इति, 'येन यत्र'—इति चैते उभे सूक्ते शंसय; ततः "तेषाम्" ऋषीणां 'यत्' सहस्रसङ्ख्याकं धनं 'सत्रपरिवेषणं' सत्रार्थं परितः सम्पादित मस्ति, तत्सर्वं मनुष्ठाना दूर्ध्वं मवशिष्टं धनं 'ते' तुभ्य मङ्गिरसो महर्षयः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो दास्यन्ति इति । 'तथा' अस्त्विति तत् पितृवचनं नाभानेदिष्ठोऽङ्गीचकार ॥

अङ्गीकारादूर्ध्वं किं कृतवानित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्तं दर्शयति—
 "तानुपैष्यतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति; त मनुवन्, किङ्कामो वदसीतीद मेव वः षष्ठ महः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यदा एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं, तस्मै स्वर्गन्तो दत्तेति; तथेति; तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयत्,— ततो वै ते प्र यत्र मजानन् प्र स्वर्गं लोकम्"—इति । 'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् 'उपैत्' नाभानेदिष्ठसमीपं प्राप्तवान्, प्राप्य च "प्रतिगृभ्णीत"—इत्यादिमन्त्रपादेनैव महर्षीणां मये किञ्चिद्वचनं सुक्तवान् । तस्य पादस्त्राय मर्थः— हे 'सुमेधसः' शोभनमेधायुक्ता अङ्गिरसः ! 'मानवं' मनोः पुत्रं नाभानेदिष्ठास्त्वं मां 'प्रतिगृभ्णीत' यूयं स्त्रीकुरुतेति । तथा वदन्तं नाभानेदिष्ठं प्रति सुनय इद मनुवन्,— हे नाभानेदिष्ठ ! 'किङ्कामः' क्रीडगपेक्षया युक्तः सन्नस्मान् प्रत्येवं वदसि ? इति । ततः स नाभानेदिष्ठोऽब्रवीत्— हे महर्षयः ! 'वः' युष्माकं मिद मेव षष्ठ महः 'प्रज्ञापयानि' प्रकर्षेण बोधयामीति; 'अथ' बोधनागन्तरं 'सत्रपरिवेषणं' भवन्निः सत्रार्थं सम्पादित मनुष्ठाना दूर्ध्वं मवशिष्टं यदेतत्सहस्रसङ्ख्याकं धनं मस्ति, तत् सर्वं यूयं 'मे' मङ्गिरसः

स्वर्गं प्रति गच्छन्तो दत्तेति । 'तथेति' मुनिभिरङ्गीकृते सति 'तान्' मुनीन्, 'एते' उभे सूक्ते षष्ठे ऽह्न्यशंसयत् ; तत एव 'ते' मुनयो यन्नं प्रकर्षेण 'अजानन्' ज्ञातवन्तः ; तदनुष्ठानेन स्वर्गं लोकं मपि प्राजानन् ॥

सूक्तद्वयं प्रशस्य तद्विधिं निगमयति— "तद्यदेते सूक्ते (सं० १०.६१, ६२.) षष्ठे ऽह्नि शंसति, यन्नस्य प्रजात्यै, स्वर्गस्य लोक-स्थानुस्थाय्यै"—इति । यस्मात्सूक्तद्वयशंसनेनाङ्गिरोभिर्यन्नः स्वर्गं प्रज्जातः, तस्माद्धोता तदुभयं शंसेत्, तच्च यन्नस्वर्गयोरवगमाय भवति ॥

पुनरपि सूक्तयोर्महिमानं दर्शयितुं मुपाख्यानं मेवाह— "तं स्वर्यन्तो ऽब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मणसहस्रं मिति, तदेनं समाकुर्वाथं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्यायाब्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मिति ; सो ऽब्रवीन्मम वा इदं मदुरिति ; तं मब्रवीत्तद्दे गी तवैव पितरि प्रभ्र इति ; स पितरं मैत्तं पिताब्रवीन्ननु ते पुत्रकादूर्ध्वत्त्वं दुरेव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मित्यादितेति ; तं पिताब्रवीत्तस्यैव पुत्रकं तत्तत्तु, स तुभ्यं दास्यतीति ; स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव इदं मिति मे पिताहेति ; सो ऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं मवादौरिति"—इति । 'तं' नाभानेदिष्टं 'स्वर्यन्तः' स्वर्गं प्राप्नुवन्तो ऽङ्गिरसो ऽब्रुवन्,—हे 'ब्राह्मण' नाभानेदिष्ट ! 'एतद्' गोसहस्रं यन्नभूमावशिष्टं 'ते' तुभ्यं दत्तं मिति शेषः । अत्र शाखान्तरानुसारेण गोसहस्रं मित्यर्थो लभ्यते । शाखान्तरे चैव मान्नायते— "ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव आसन् तानस्मो अददुः"—इति (तै० सं० ३.१.८.५.) । 'तद्' गोसहस्रं 'सम-

कुर्वाणं' सम्यगात्मसात्कुर्वन्तम् 'एनं' नाभानेदिष्ठं कश्चित्पुरुषो यन्नभूमिरुत्तरतः 'उपोत्थाय' समीप एवोत्थितो भूत्वेद मब्रवीत्,— क्रीदृशः पुरुषः ? 'कृष्णशवासी' अतिशयेन कृष्णं मलिनं वस्त्रं 'कृष्णशं' तद्वस्त्रे आच्छादयतीति कृष्णशवासी * । अत्रायं मलिन-वस्त्रः पुरुषः पशुस्वामी रुद्र इत्यवगन्तव्यम् । तथाच शास्त्रान्तरे पठ्यते— "तं पशुभिश्चरन्तं यन्नवास्ती रुद्र आगच्छत्"—इति (तै० सं० ३.१.८.५.) । स रुद्रः किं मब्रवीदिति, तदभिधीयते— हे नाभानेदिष्ठ ! 'इदं' पशुसहस्रं ममैव । स्वतन्त्रेय मुपपत्तिः । 'वास्तुहं' वास्ती यन्नभूमौ हीनं कर्मान्ते परित्यक्तं वास्तुहम्, तादृशं सर्वं ममैव स्व मिति सर्वत्र सम्प्रतिपन्नम् । इत्येवं पुत्र-षेणोक्तः स नाभानेदिष्ठः पुनरेन मब्रवीत्,— हे रुद्र ! मद्य मेवेदं सहस्रं मङ्गिरसो दत्तवन्त इति । तं तथा वदन्तं नाभानेदिष्ठं पुनः पुरुषो ऽब्रवीत्,— हे नाभानेदिष्ठ ! 'तद्' तस्मिन्नेव त्वदीयं मदीय मिति सन्देहे सति 'नौ' आवयो रुभयोरपि 'तवैव पितरि' मनौ निर्णयार्थं प्रश्नीऽस्त्विति । ततः 'सः' नाभानेदिष्ठः पितरं प्रष्टुम् 'यित्' आगतवात् । स पिता तेन पृष्टस्त मब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' वालक ! तुभ्य मङ्गिरसो महर्षयः 'अदुः' ननु दत्तवन्तः किम् ? झुतिः प्रश्नार्था । एवं पित्रा पृष्टः स नाभानेदिष्ठो 'मे' मद्यम् 'अदुरेव' दत्तवन्त एवेत्यब्रवीत् । तर्हि कास्तव विचारः ? इत्याशङ्किते स नाभानेदिष्ठ एव सुवाच,— ते महर्षयो दत्तवन्त एव किन्तु तन्नोसहस्रं कश्चित् पुरुषो मलिनवस्त्रः सन् यन्नभूमि-रुत्तरत उत्थाय, 'इदं' गोसहस्रं ममैव स्वं, यन्नवास्ती हीनत्वादि-

* अत्रान्यते तु 'कृष्णशवासी'—इत्यस्य व्याख्यानं कृष्णवर्णः शवसादकश्च कृष्णशवासी कश्चिदनायः, 'रुद्रः' भयानकाकृतिः स्यात् । सशरीरकालं द्वान्दसम् ।

त्यभिधाय 'आदिता' आदानं कृतवान्, अपहृतवानित्यर्थः । तत्रा
 नुवन्तं पुत्रं प्रति पिता अभ्रवीत्,— हे 'पुत्रक' शिशो ! 'तद्'
 यज्ञवास्ती हीनं गोसहस्रं तस्यैव रुद्रस्य स्वम्, पशुपतित्वात्
 यज्ञावशिष्टस्वामित्वाच्च ; किन्तु तथा सत्यपि तव हानिर्नास्ति,
 'सः' रुद्रः 'तद्' गोसहस्रं तुभ्यं दास्यतीति । यज्ञकाले तत्सर्वं
 मङ्गिरसां धनं भवति, समाम्ने तु यज्ञे यदवशिष्टं तस्य तु रुद्र
 एव स्वामीति नाङ्गिरसां दातु मधिकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । तथा
 रुद्रवचनं शास्त्रान्तरे एव मान्नायते— "न वै तस्य त ईशत
 इत्यब्रवीद्यज्ञवास्ती हीयते मम वै तदिति"—इति (तै० सं० ३.
 १.८.६.) । ततो दास्यतीति वचनं श्रुत्वा 'सः' नाभानेदिष्ठः पुनरपि
 रुद्रस्य समीपं मेल्येदं अभ्रवीत्,— हे 'भगवन्' पूज्य ! रुद्र !
 'तव ह वाव किल' तवैव सर्वम् 'इदं' स्व मिति मदीयः पिता
 प्राहेति । ततः 'सः' रुद्रो ऽब्रवीत्— हे नाभानेदिष्ठ ! 'तत्' सर्वं
 तुभ्य मेव ददामि, यत्स्वं सत्य मेवावदीः, न त्वनृत मुक्तवानसि ;
 तस्मात्परितीषात् सत्यवादिने तुभ्य मेव ददामि इति * ॥

इत्यमुपाख्यानं परिसमाप्य प्रसङ्गात् पुरुषार्थत्वेन सत्यवदनं
 विधत्ते— "तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"—इति । 'एवं
 विदुषा' सत्यस्य श्रेयोहेतुत्वं जानता ॥

उपाख्यानस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति— "स एष सहस्रसनि-
 र्मन्त्रो ऽयन्नाभानेदिष्ठः"—इति । नाभानेदिष्ठेन महर्षिणा दृष्टो
 यो मन्त्रसमूहः, स एषः 'सहस्रसनिः' सहस्रसङ्ख्याकस्य वसुनः
 सनिर्लाभो यस्मिन्मन्त्रे सोऽयं सहस्रसनिः ॥

* सं० १०. ६१. ६२. सूक्तयोः सीपक्रमं सायणीयं भाष्यं सर्वं मिह्यालोच्यम् ।
 साक्षा० ब्रा० ३८. ४ । ता० ब्रा० २०. ८. २ ।

वेदनं प्रशंसति—“उपैतं सहस्रं नमति प्र षष्ठेनाङ्गा स्वर्गं
लोकं जानाति य एवं वेद”—इति । ‘एनं’ वेदितारं सहस्रसङ्ख्याकं
धनम् ‘उपनमति’ प्राप्नोति, स च कालान्तरे षष्ठ महरनुष्ठाय
तेन स्वर्गं प्रजानाति ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (१४) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते^१ नाभानेदिष्ठं
वालखिल्या^२ वृषाकपि मेघयामरुतं * तानि सहैव
शंसिद्^३ यदेषा मन्तरियात्तद्यजमानस्यान्तरियाद्यदि
नाभानेदिष्ठं रेतो ऽस्यान्तरियाद्यदि वालखिल्याः
प्राणानस्यान्तरियाद्यदि वृषाकपि मात्मान मस्यान्त-
रियाद्यद्येवयामरुतं † प्रतिष्ठायाम् एनं च्यावयेद्
दैव्यै च मानुष्यै च नाभानेदिष्ठेनैव रेतो ऽसिञ्चत्-
द्वालखिल्याभिर्युक्तोत् सुकीर्त्तिना काचीवतेन
यीनिं व्यहापयद्दुरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति तस्मा-

* “मारुतं” क, ऊ ; अश्वः ।

† “मारुतं” ऊ ; अश्वः ।

अग्रायान्त्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनेस्ति
 ब्रह्मणा हि स कृप्त एवयामरुतैतवै करोति तेनेदं
 सर्वं मेतवै कृत मेति यदिदं किञ्चाहश्च कृष्ण मह-
 र्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदहश्चाहश्चेति पुन-
 रावृत्तं पुनर्निवृत्तं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याहो रूपं
 मध्वो वो नाम मारुतं यजत्रा इति मारुतं बह्वभि-
 व्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि
 षष्ठस्याहो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति
 जातवेदस्याच्युता स प्रतनथा सहसा जायमान इति
 जातवेदस्य समानोदकं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याहो
 रूपं धारयन् धारयन्निति शंसति प्रसंसादा चन्तस्य
 विभाय तद्यथा पुनराग्रन्थं पुनर्निर्ग्रन्थं मन्तं बध्नी-
 यान्मयूखं वान्तती धारणाय निहन्यात्तादृक्तद्यद्धार-
 यन् धारयन्निति शंसति सन्तत्यै सन्ततैस्त्रयै
 रव्यवह्रिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ १०(१५)॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपश्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

अथ नाभानेदिष्टीयेन सूक्तद्वयेन सह पठितव्यानि मन्त्रान्त-
 राणि विधत्ते— “तान्वेतानि सहचराणीत्याचक्षते,— नाभानेदिष्टं
 बालखिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं तानि सहैव शंसेद्”—इति ।
 ‘तान्वेतानि’ वक्ष्यमाणानि चतुर्विधमन्त्रजातानि ‘सहचराणि’

प्रयोगकाले सहैव वर्त्तन्ते इत्येवं याञ्चिका आचक्षते । तत्र 'नाभानेदिष्ठं' सूक्तद्वयं यदस्ति (सं० १०.६०, ६१.), वालखिल्यैर्महर्षिभिर्दृष्टाः "अभि प्रवः सुराधसम्"—इत्याद्या वालखिल्यनामका मन्त्रा ये सन्ति (सं ८.४६-५६.), वृषाकपिनाममहर्षिणा दृष्टं "वि हि सोतीरसृक्षत"—इति (सं० १०.८६.) सूक्तं यदस्ति, एवयामरुत्नाम्ना महर्षिणा दृष्टं "प्र वो महे मतयो यन्तु विद्मवः"—इति सूक्तं (सं० ५.८६.) यदस्ति ; तानि चत्वारि सहैव शंसेत् ॥

सहशंसनाभावे बाधं दर्शयति— "यदेषा मन्तरियात्तद्यजमानस्यान्तरियात्"—इति । यदि कश्चित् 'एषां' चतुर्णां मध्ये एकमपि 'अन्तरियाद्' अन्तरितं लुप्तं कुर्यात्तदानीं यजमानस्य सम्बन्धि श्रेयः 'अन्तरियाद्' विनाशयेत् ॥

सामान्याकारेण बाधमुक्त्वा पुनर्विशेषाकारेण बाधं दर्शयति— "यदि नाभानेदिष्ठं, रेतोऽस्यान्तरियाद् ; यदि वालखिल्याः, प्राञ्चानस्यान्तरियाद् ; यदि वृषाकपि, माम्नाग मस्यान्तरियाद् ; यद्येवयामरुतं, प्रतिष्ठाया एनं प्रचावयेद्दैव्ये च मानुष्ये च"—इति । यद्ययं होता नाभानेदिष्ठमन्त्रान्विलोपयेत्, तदानीं मस्य यजमानस्य पुत्राद्युत्पादकं रेतो विलोपयेत् । वालखिल्याना मन्तराये यजमानस्य प्राणविच्छेदः । वृषाकपिसूक्तस्यान्तराये यजमानस्य 'आत्मानं' मध्यदेहं विच्छिन्यात् । एवयामरुतस्यान्तराये यजमानं दैव्या मानुष्याश्च प्रतिष्ठायाः प्रचावयेत् । अविज्ञेन कर्मसमाप्तिर्देवी प्रतिष्ठा ; तस्माधनभूतधनादिसम्पत्तिर्मानुषी प्रतिष्ठा ॥

अन्तराये बाधमुक्त्वा, तदनुष्ठाने लाभं दर्शयति— "नाभानेदिष्ठेनेव रेतो ऽसिञ्चत्तदालखिल्याभिर्यकरोत्, सुकीर्तिना काञ्चीवतेन योनिं व्यहापयदुरौ यथा तव शर्मन्मदेनेति, तस्माज् ज्याया-

गन्तुं गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति ; ब्रह्मणा हि स
 क्लृप्त एवयामरुतैतवै करोति, तेनदं सर्वं मेतवै कृतं मेति यदिदं
 किञ्च”-इति । अत्र मन्त्रसमूहात् यजमानस्य मूतनं जग्म
 वर्ण्यते ; यद्वा पुत्रोत्पादनं वर्ण्यते । यन्नाभानेदिष्ठं सूक्तद्वय
 मस्ति, तेनैव होता रेतः सिक्तवान् भवति । यास्तु वालखिल्या
 ऋचस्ताभिस्तद्वेतो ‘व्यकरोत्’ विवृतं गर्भाकारं मकरोत् । कश्चीवा-
 नित्यभिहितः कश्चिद्वृषिः, तस्य पुत्रः सुकीर्तिनामकः ; तेन दृष्टम्
 “अप प्राच इन्द्र”-इति (सं० १०.१३१.) सूक्तं मपि तन्नामकम् ।
 तच्च वृषाकपिसूक्तात् ‘प्रागेव’ समीपे ग्रंथनीयम् । तेन सुकी-
 र्तिना होता योनिं ‘व्यहापयत्’ गर्भनिर्गमाय विवृतं मकरोत् ।
 अत एव तस्या ऋचश्चतुर्थपादे “उरौ यथा”-इत्यादिराज्यायते ।
 तस्याय मर्थः— हे इन्द्र ! यथा जनः ‘उरौ’ विस्तीर्णं ‘शर्मन्’
 शर्मन् चि सुखहेतौ गृहे विसृज्येति तिष्ठति, तथा तव प्रसादाद्
 वयं विस्तीर्णं योनिप्रदेशे ‘मदेम’ सह्योषाभावेन हृष्याम इति* ।
 एष पादो योनिविवृतेर्गमकः । यस्मादनेन विवृत्तिः कृता, तस्मा-
 द्भोके जायमानो गर्भो ‘ज्यायान् सन्’ योनिद्वारापेक्षयात्सन्तं प्रौढः
 सन्नपि, स्नापेक्षया ‘कनीयांसम्’ अत्यल्पं सन्तं योनिं ‘न हिनस्ति’
 न विनाशयति । यस्माद् ‘ब्रह्मणा’ सुकीर्तिनामकेन मन्त्रेण ‘सः’
 योनिः ‘क्लृप्तः’ निर्मितः, तस्माद्विनाशो युक्तः । एवयामरुतनाम-
 केन सूक्तेन यजमानम् ‘एतवै’ सर्वं च गन्तुं समर्थं करोति । ‘यदिदं
 किञ्च’ जगदस्ति, तदिदं सर्वं ‘तेन’ सूक्तेन ‘एतवै कृतं’ गन्तुं समर्थं
 कृतं सत्, पश्चाद् ‘एति’ गच्छति ; तस्मादिदं मेव सूक्तं यजमान-
 स्यापि गमनसामर्थ्यं प्रयच्छति ॥

* एतेनैव भाष्यकारेणास्य पादस्य संहिताया मन्त्रविधोऽर्थः कृतः ।

आग्निमावतप्रकृत्य प्रतिपद्युक्तं विधत्ते— “अहये कृत्वा
महरर्जुनं चेत्याग्निमावतस्य (सं० ६. ८.) प्रतिपदहवाहयेति
पुनरावृत्तं पुनर्निवृत्तं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गी रूपम्”—इति ।
अहःशब्दोऽत्र पुनः पुनः पठ्यमानत्वात् पुनरावृत्तं मित्युच्यते ;
तासन्नभिनिसमानत्वाच्च पुनर्निवृत्तं मिति सिद्धइयम् ॥

महदेवताकां सूक्तं विधत्ते— “मध्वी वो नाम मारुतं यजन्ना
इति (सं० ७. ५७.) मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बहन्तः षष्ठ
महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गी रूपम्”—इति । अग्निम् सूक्ते अश-
द्विषय मभिव्याहरणैव मर्थजातं बह्वक्षि, बहुत्वञ्च एकत्वद्वित्वा-
पेक्षया, सङ्गाया मवसानत्वादन्ती भवति, तदेतदन्तवत्वं सिद्धम् ॥

अच्युतस्त्रिङ्गुक्ता मृचं विधत्ते— “जातवेदसे सुनवाम
सोम मिति (सं० १. ८८.) जातवेदस्त्राच्युता”—इति ॥

जातवेदोदेवताकां सूक्तं विधत्ते— “स प्रजया सहसा जाय-
मान इति (सं० १. ८६.) जातवेदस्यं समानोदर्थं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-
स्याङ्गी रूपम्”—इति । “देवा अग्निम्”—इत्यस्य असुर्यपादस्य
सर्वास्त्रयुच्च पठितत्वात् समानोदर्थत्वम् ॥

धारयन्नित्येतरपुनः पुनः पठितस्यानुवादेन तदभिप्रायं सह-
ष्टान्तं दर्शयति—“धारयन्धारयन्निति शंसति, प्रसंसादा अन्तस्य
विभाय ; तद्यथा— पुनराग्र्यं पुनर्निग्र्यं मन्तं बध्नीयान्मयूखं
वान्ततो धारयाय निहव्यास्ताहृत्तद्यधारयन्धारयन्निति शंसति
सन्तस्यै”—इति । होत्राग्निम् सूक्ते असुर्येषु पादेषु “धारयन् धार-
यन्”—इति पुनः पुनः पठित्वा शंसति ; नस्य ऋषिभिप्राय इति,
सोऽभिधीयते— ‘अन्तस्य’ शस्त्रस्यावसानप्रदेशस्य ‘प्रसंसात्’
प्रकर्षेण संसनात् शैबिस्यादयं होता ‘विभाय’ भीतिं प्राप्तवान् ।

संसनपरिहारार्थं दृष्टान्तो ऽभिधीयते— तद्यथा लोके रज्जुं निर्दिमाणः पुरुषः 'पुनराग्रन्थ' पुनःपुनराग्रन्थाग्रथ्य 'पुनर्निर्ग्रन्थ' पुनःपुनर्निर्ग्रन्थनिर्ग्रन्थ तस्या रज्जोरन्तं बध्नीयात्, दीर्घाया रज्ज्वा अग्रं सूक्ष्मं पुनः पृष्ठतः प्रत्याकृष्य वेष्टनं कृत्वा अग्रनं नाम, तस्य दृढीभावो निर्ग्रन्थनं मकरोत् । अन्वोऽपि दृष्टान्तोऽभिधीयते— यथा का लोके चर्मकारः पार्द्रस्य चर्मणः सङ्कोचनिवारणाय भूमौ तत्रसार्थं दृढं माकृष्य चर्मणोऽन्त्रे 'मयूखं' शङ्कुं चर्मणो धारणाय 'भूमौ निहन्त्यात्' दृढं भूमिप्रविष्टं कुर्व्यात् ; होतुः पुनर्धारयन्निति संसनं यदस्ति, तदेतन्नादृशं पूर्वोक्तदृष्टान्तसमानं द्रष्टव्यम् । तदेतच्छंसनं यन्नस्य सन्तत्यै भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति — “सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति”—इति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अभ्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (१५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थीश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वा एति च प्रेति च तत्सप्तमस्याङ्गो रूपं
यद्देव प्रथम महस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तमं यद्युक्तवद्यद्रथ-
वद्यदाशुमद्यत्पिववद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते
यदयं लोको ऽभ्युदितो यज्जातवद्यदनिरुक्तं यत्क-
रिष्यद्यत्प्रथमस्याङ्गो रूपं मितानि वै सप्तमस्याङ्गो
रूपाणि समुद्रादूर्मिर्मधुमा उदारदिति सप्तम-
स्याङ्ग आज्यं भवत्यनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो
रूपं वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते न समुद्रः
क्षीयते तद् यदेतत्सप्तमस्याङ्ग आज्यं भवति यज्ञा-
देव तद् यज्ञं तन्वते वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति
सन्तत्यै सन्ततैस्त्राहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो
यन्त्याप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि षष्ठे ऽहनि
तद् यथैवाद् आज्येनावदानानि पुनः प्रत्यभिघार-
यन्त्ययातयामताया एव मेवैतत् स्तोमांश्च छन्दांसि
च पुनः प्रत्युपयन्त्ययातयामतायै यदेतत्सप्तमस्याङ्ग
आज्यं भवति तद् चैष्टुभं चिष्टुप् प्रातःसवन एष

ब्राह्मणा वायो भूष शुचिया उप नः प्रयाभिर्यांसि
 दाश्रवांस मच्छा नो नियुक्तिः शतिनीभिरध्वरं प्र
 सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद् ये वायव इन्द्र माद-
 नासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रं प्र यद्वां मिचा-
 वक्ष्या स्पुर्ध्वन्ना गोमता नासत्वा रथेना नो देव
 शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो
 चर्वन् प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषिति प्रउग मेति
 च प्रेति च सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं तदु चैष्टुभं
 चिष्टुप्पातस्सवन एष चाहः आ त्वा रथं यथोतय
 इदं वसो सुत मन्व इन्द्र नेदीय एदिहि प्रैतु ब्रह्मण-
 स्यति रग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपः प्र
 व इन्द्राय बृहत इति प्रथमेनाह्ना समान आतानः
 सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं कया शुभा सवयसः
 सनीळा इति सूक्तं न जायमानो नशते न जात
 इति जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं तदु
 कयाशुभीय मेतद्वै सञ्चानं सन्तनिसूक्तं यत्कया-
 शुभीय मेतेन ह वा इन्द्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते सम-
 जानत तद्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्चारया एव तद्वा-
 युष्यं तद्योऽस्य प्रिय * आत्कुर्यादेवाद्य कयाशुभीयं

* "प्रियः" क, ट ।

तद् चेष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतना-
 देवैतेन न प्रच्यवते त्वं सुमेघं महया खर्विद मिति
 सूक्त मत्यन्न वाजं हवनस्यदं रथ मिति रथवत्सप्तमे
 ऽहनि सप्तमस्राज्ञो रूपं तद् जागतं जगत्यो वा
 एतस्य षाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति
 यस्मिन्निविज्ञोयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति
 मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते वैष्टुभानि च जागता-
 नि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दीमाः पशूना
 मवरुद्धौ त्वा मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव
 इति † बृहत्पृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि यदेव षष्ठ्या-
 ङ्गस्तद्यद्वै रथन्तरं तद्वै रूपं यद् बृहत् तद्वैराजं यद्रथन्तरं
 तच्छाक्तरं यद् बृहत्तद्वैवतं तद् यद्बृहत्पृष्ठं भवति
 बृहत्तैव तद् बृहत्प्रत्युत्तम् वन्यस्तीमन्तन्तत्राय यद्र-
 थन्तरं स्यात्कृन्तचं स्यात्तस्माद् बृहदेव कर्त्तव्यं यद्वावा-
 नेति धाय्याच्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्त-
 रस्य योनि मनु निवर्तयति रथन्तरं ह्येतदहराय-
 तनेन पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः पिब-
 वान्त्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्राज्ञो रूपं त्वं मू षु वाजिनं
 देवजूत मिति ताक्ष्यो ऽच्युतः ॥ १ (१६) ॥

● “इति च” क ।

द्वादशाहगते नवरात्रे त्रयस्त्रयहाः । तत्र प्रथमद्वितीयौ त्रयहा-
वृत्तौ * ; तावता पृष्ठयः षष्ठ्यो समासः । यस्तु तृतीयस्त्रयहस्त्रय
यानि त्रीण्यहानि, तानि छन्दोमनामकानि । तत्र प्रथमं नव-
रात्रापेक्षया सप्तमं यदहरस्ति, तत्र मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— “यद्वा
एति च प्रेति च तत्सप्तमस्याङ्गो रूपं; यद्देव प्रथम महस्तदेवैतत्
पुनर्यत्सप्तमम्”—इति । नवरात्रे प्रथम महर्ष्याहृत्त्रलिङ्गोपेतं तदेवै-
तत् पुनरनुसन्धीयमानं यत्सप्तम महस्तन्नवति ॥

तान्यतिदिष्टानि लिङ्गानि दर्शयति— “यद्युक्तवद्यद्रथ-
वद्यदाशुमद्यत्पिबवद्, यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं
लोको ऽभ्युदितः”—इति । एतानि प्रथमादङ्गोऽत्रातिदिष्टानि
लिङ्गानि † ॥

नूतन मपि लिङ्गं दर्शयति— “यज्जातवद्यदनिरुक्तम्”—इति ।
‘जातवत्’ ‘जनि’धातुयुक्तम् । ‘अनिरुक्तम्’ अस्यष्टदेवताकम् ॥

अतिदिष्टेन लिङ्गजातेन सह सर्वं लिङ्गजात सुपसंहरति—
“यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याङ्गो रूप मेतानि वै सप्तमस्याङ्गो रूपाणि”—
इति । भविष्यदर्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं ‘करिष्यत्’ इत्युच्यते ।
एतच्चान्यच्च यत्प्रथमस्याङ्गो लिङ्गजात मस्ति, तेन सह सर्वाणि
एतानि सप्तमस्याङ्गो रूपाणि ॥

आज्यशस्त्रं विधत्ते— “समुद्रादूर्मिर्मधुर्मा उदारदिति सप्त-
मस्याङ्ग आज्यं भवत्यनिरुक्तं, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—
इति । निःशेषेण स्यष्ट मुक्तं देवतास्वरूपं ‘निरुक्तम्’, तद्विपरीतम्
‘अनिरुक्तम्’ । समुद्रादिसूक्ते (सं० ४. ५८.) न काविहेवता

* २ मा० ४००० पृ०—३ भा० ९० पृ० ।

† २ भा० ४००० पृ० ८ पं० ।

विस्पष्टा ; तस्मादिदंस्त्रिंशत्सङ्गावात्मसमे ऽहनि योग्यतया सप्तम-
स्याङ्गो निरूपकम् ॥

तदेतत्सूक्तं प्रशंसति—“वाग्वै समुद्रो ; न वै वाक् क्षीयते, न
समुद्रः क्षीयते ; तद्यदेतत्सप्तमस्याङ्गं आज्यं भवति, यज्ञादेव तद्यज्ञं
तन्वते ; वाच मेव तरपुनरुपयन्ति सन्तत्यै”—इति । समुद्रादूर्मि-
रित्स्त्रयः यः समुद्रः प्रोक्तः, सोऽयं वाक्स्वरूप एव ; तयोर्वाक्समु-
द्रयो रक्षयत्वसाम्यादेकैकस्य वस्तुनः कविभिर्बहुधा वर्ण्यमानत्वात्
नास्ति वाचः क्षयः, समुद्रेऽपि जलं न शुष्यति । तस्मात् समुद्रस्य
वायुपत्वाद्यदेतत्समुद्रादिति सूक्तं मन्त्राज्यं शस्त्रं भवति, तदानीं
वाङ्मिथ्याद्यमन्त्रात्मकाद् ‘यज्ञादेव’ अनुष्ठानरूपं ‘यज्ञ’ ‘तन्वते’
विस्तारयन्ति । तद्विस्तारे च मन्त्राणां बहूनां पठितव्यत्वात्
पुनःपुनर्वाच मेव प्राप्नुवन्ति । तच्च यज्ञसन्तत्यै सम्पद्यते ॥ वेदन-
पूर्वकं अनुष्ठानं प्रशंसति—“सन्तत्यैस्त्राहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं-
विहांसो यन्ति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अस्मिन्नाज्यशस्त्रे यं घृतस्य नाम गुह्यं मिति यो घृतशब्दः
श्रुतः, तं मभिप्रेत्य तद्वृष्टान्तपूर्वकं माज्यशस्त्रं प्रशंसति—“आप्यन्ते
वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि षष्ठे ऽहनि, तद्यथैवाद आज्येनावदाना-
नानि पुनः प्रत्यभिघारयन्थयातयामताया, एव मेवैतत्स्तोमांश्च
छन्दांसि च पुनः प्रत्युपयन्थयातयामतायै यदेतत्सप्तमस्याङ्गं
आज्यं भवति”—इति । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणव-
स्त्रयस्त्रिंशाख्याः ये स्तोमाः, ते सर्वेऽपि षष्ठेऽहनि ‘आप्यन्ते’
समाप्ताः । गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्तयतिच्छन्दोऽभिधानि
सर्वाणि छन्दांसि च समाप्तानि । तथा सति ‘तथैवादः’ वक्ष्यमाणं
निदर्शनं तथैव सप्तमस्याङ्गः प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । किं निदर्शनं मिति,

तदुच्यते— यथा दर्शपूर्वमासादिषु पुरोडाशादिद्रव्यास्त्ववदाय
 पश्चात्तान्धवदानस्थानानि आज्यस्वास्था आज्येन पुनः प्रत्यभिचार-
 यन्ति । किमर्थं मिति, तदुच्यते— ‘अयातयामतायै’ गतसारत्व-
 परिहाराय, पुनरपि हविष्वयोग्यतार्थम् । एव मेवैतस्मिन् सप्तमे
 ऽहनि स्तोमान् छन्दांसि च पुनरपि ‘प्रत्युपयन्ति’ प्रतिपाद्यानु-
 तिष्ठन्ति । तथा सत्वशुद्धितस्य पुनरनुष्ठानं चर्वितचर्वणसमान
 मिति ‘यातयामत्वं’ गतसारत्वं भवेत् । अतो यदेतस्ममुद्रादूर्मि-
 रित्यादिकं सप्तमस्याङ्गं आज्यं भवति, तदेतद् ‘अयातयामतायै’
 पुनरपि सारत्वसिद्ध्यर्थं भवति । तस्मिञ्छस्त्रे “घृतस्य नाम शुद्धम्”
 —इति (सं० ४.५८.१.) घृतशब्दस्य विद्यमानत्वात् प्रत्यभिचारश्च-
 साम्यं भवति । यद्यपि त्रिष्टदादयः स्तोमाः सप्तमे ऽहनि पुन-
 र्नाशुडीयन्ते, तथापि चतुर्विंशदयश्छन्दोमनामकाः * अनुष्ठा-
 स्यन्ते । तस्मादयातयामत्वं स्तोमत्वसाम्येनाभिहितम् ॥

आज्यशस्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “तद् वैष्टुभं त्रिष्टुप्-प्रातः-
 सवन एष ब्राह्मः”—इति । ‘तद्’ तदपि “समुद्रादूर्मिः”—इत्या-
 दिकं शस्त्रं त्रिष्टुप्-छन्दस्त्वम् ; प्रातस्सवने त्रिष्टुप्छन्दो यस्मिं-
 स्तृतीयब्राह्मे सोऽयं ‘त्रिष्टुप्प्रातस्सवनः’ । यथा प्रथमस्य ब्राह्मस्य
 प्रातस्सवने गायत्री, यथा वा मध्यमस्य ब्राह्मस्य प्रातस्सवने
 जगती, एव मुत्तमस्य ब्राह्मस्य प्रातस्सवने त्रिष्टुप् अत्रगन्तव्याः ।
 एतच्छन्दसां विवाहे निरूपितम् † ॥

अथ प्रथमशस्त्रं विधत्ते— “आ वायो भूष शुचिपा उप नः
 प्रयाभिर्यांसि दाश्यां स मच्छा नो नियुञ्जिः शतिनीभिरध्वरं प्र

* इहैवाथ क्रमाद् व्यक्तीभविष्यन्ति ।

† २ भा० ३८८ ४० ५ ख० ।

सोता जीरो अश्वरेष्वस्याद् ये वायव इन्द्र मादनासो या वां शतं
 नियुतो याः सहस्रं प्र यद्वां मित्रावरुणासूर्ध्वन्ना गोमता नासत्या
 रथेना नो देव शवसा याहि शुभिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्
 प्र सोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउग मेति च प्रेति च सप्तमे
 ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं, तद् त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्रहः”
 -इति । “आ वायो भूष”-इति (सं० ७.६२.१.) प्रथमं यत्
 प्रतीकं, तस्मिन्नाकारो लिङ्गम् ; “प्र याभिः”-इति (सं० ७.६२.३.)
 द्वितीयं, तत्र प्रशब्दो लिङ्गम् ; “आ नो नियुद्धिः”-इति (सं०
 ७.६२.५.) तृतीयं, तस्मिन्नाकारः ; “प्र सोता”-इति (सं० ७.
 ६२.२.) चतुर्थे प्रशब्दः ; “ये वायव इन्द्र”-इति (सं० ७.६२.४.)
 पञ्चमं, तत्र द्वितीयपादे “आ देवासः”-इत्याकारः ; “या वां
 शतम्”-इति (सं० ७.६१.६.) षष्ठं, तस्य तृतीयपादादौ आकारः
 श्रुतः ; “प्र यद्वाम्”-इति सप्तमे (सं० ६.६७.६-११.) प्रशब्दः ;
 “आ गोमता”-इत्यष्टमे (सं० ७.७२.१-३.) आकारः ; “आ नो
 देव”-इति (सं० ७.३०.१-३.) नवमे ऽप्याकारः ; “प्र वो यज्ञेषु”
 -इति (सं० ७.४३.१-३.) दशमे प्रशब्दः ; “प्र सोदसा”-इत्ये-
 कादशेऽपि (सं० ७.६५.१-३.) प्रशब्दः । अत्राद्यैः षड्भिर्द्वौ
 षष्ठी*, इतरे पञ्च षष्ठाः । तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्र मुक्तलिङ्गसङ्गावात्
 सप्तमे ऽहनि योग्यम् । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रहृत्सिसमत्वलिङ्गकान् मन्त्रान् विधत्ते — “आ त्वा रथं
 यद्योतय (सं० ८.६८.१.) इदं वसो सुत मन्ध (सं० ८.२.१.)
 इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.) प्रेतु ब्रह्मणस्पति (सं० १.

* तथा आन्वयायनः—“आ वायो भूष—सहस्र मित्रावरुणासिन्धः”-इति ८.१.२ ।

४०.३.) रजिनेता (सं० ३.२०.४.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १. ६२.२.) पिबन्वथपः (सं० १.६४.६.) प्र व इन्द्राय वृद्धत (सं० ८.८६.३.) इति प्रथमेनाङ्गा समान आतानः सप्तमे ऽहनि सप्त-
मस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

अथ जातलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कया शुभा सवयसः
सनीळा इति (सं० १.१६५.) सूक्तं, न जायमानो नश्यते न
जात इति जातवक्षतमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्य
सूक्तस्य नवम्या सूचि “न जायमानः”—इत्यादिकस्तृतीयः पादः,
तत्र ‘जात’शब्दोपेतत्वं लिङ्गम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति— “तदु कयाशुभीय मेतद्दे सञ्ज्ञानं सन्तानि
सूक्तं, यत्कयाशुभीय मेतेन ह वा इन्द्रो ऽगच्छी मरुतस्ये सम-
जानत, तस्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्ज्ञात्वा एव”—इति । ‘तदु’
तत्सूक्तं ‘कयाशुभ’शब्दोपेतत्वात् कयाशुभीयनामकम् । अस्त्वेवम्,
किं तत् ? इति चेत्, उच्यते— एतदेव कयाशुभीयनामकं सूक्तं
‘सञ्ज्ञानम्’ परस्परैकमत्वसाधनम्; किञ्चित्सूक्तं ‘सन्तानि’ सन्तान-
करं प्राचाना मविच्छेदेन दीर्घायुष्कारणम् । यदेतत्कयाशुभीय-
सूक्तं मस्ति, एतदनुष्ठानेनैवेन्द्रागस्त्यमरुतो वे सन्ति, ‘ते’ सर्वे ‘सम्-
जानत’ सञ्ज्ञानं परस्परैकमत्वं प्राप्नुवन् । तथा सत्येतच्छंसनं
विप्रतिपन्नाना मैकमत्वार्थं सम्यच्यते ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तद्वायुष्मं तयोऽस्य प्रिय स्यात्कु-
र्यादेवास्य कयाशुभीयम्”—इति । ‘तदु’ तत्तु सूक्तं मायुष्करम्,
सन्तनीतिपूर्वसूक्तत्वात् । तथा सत्वस्य यजमानस्य यः पुत्रादिः
प्रियः स्यात्, तस्यायुर्वृद्ध्यर्थं कयाशुभीयसूक्तं कुर्यादेव ॥

पुनरपि चन्द्रो दास प्रशंसति— “तदु नैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-

पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”-इति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥

रथलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — “त्वं सुमेवं महया खर्विद मिति
 (सं० १.५२.) सूक्तं मत्पन्नं क्राजं हवनस्यदं रथ मिति रथवत्सत्तमे
 ऽहनि सप्तमस्याङ्गी रूपम्”-इति । “त्वं सुमेषम्”-इतिसूक्तस्य
 “अत्थं न वाजम्”-इति द्वितीयः पादः, तत्र रथशब्दः सूचते ॥

तस्मिन् सूक्ते निविष्टानं विधत्ते — “तदु जागतं, जगत्सो वा
 यतस्य त्रयहस्य माध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
 विष्टीयते; तस्माज्जगतीषु निविष्टं दधाति”-इति । अस्य सूक्तस्य
 जगतीच्छन्दस्कात्वाजगतत्वम्; ताश्च विवाहक्रमेणोत्तरे त्रयहे
 माध्यन्दिने सवने निर्वाहकत्वात्तस्मिन्माध्यन्दिनसवनगते शस्त्रे,
 तत्सवननिर्वाहकतया जगतीच्छन्दस्कात्सूक्तं निविष्टं प्रक्षिपेत् ॥

पूर्वीकं त्रिष्टुप्छन्दः, इदानीं सुच्यमानं जगतीच्छन्दस्य
 मिलित्वा प्रशंसति— “मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, त्रैष्टुभानि च
 जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवच्छन्दोमाः, पशूनां सर्व-
 एवैर”-इति । यथा परस्परविलक्षणयोः स्त्रीपुरुषयोर्मेलने मिथुनं
 भवति, एवं छन्दोद्वयमेलने मिथुनत्वम्; गवाश्वादिपशवश्च मिथुन-
 रूपाः,—चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टत्रत्वारिंशाख्याच्छन्दोमाः; पशु-
 वाधनत्वात्पशुरूपाः; तस्माच्छन्दोमशुक्ते ऽस्मिन्कारहे छन्दोद्वया-
 तुष्ठानं पशुप्राप्तैः भवति । ‘छन्दोभिः’ नायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभि-
 रक्षरसङ्घादारेण उपनीयन्त इति चतुर्विंशाद्वयस्यः ‘छन्दोमाः’ ॥

तत्र नायत्रया चतुर्विंशत्यक्षरया सहस्रो यश्चतुर्विंशकोमः, तस्य
 प्रतिपादकं मष्टभ्यो द्विङ्करोतीत्यादिकं छन्दोगब्राह्मणं चतुर्विंश
 नेतदह्ररूपमन्तीत्यारम्भाधीय मित्त्वन्वैवोदाहृतम् (२भा० ३०.६६०) ॥

चतुश्चत्वारिंशस्तीमस्य निरूपकं छन्दोगब्राह्मणम्, तदेव मान्नायते—“पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० ३.८-११ ख०) । अस्याय मर्थः— त्रिभिः पर्यायेस्तृचस्त्रावृत्तौ प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, मध्यमाया ऋच एकादशकत्वो ऽभ्यासः, उत्तमाया ऋचः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमाया दशकत्वोऽभ्यासः ; तृतीये पर्याये प्रथमाया एकादशकत्वो ऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यासः ; सोऽयं चतुश्चत्वारिंशः स्तीम इति * ॥

अथाष्टाचत्वारिंशस्तीमस्य ब्राह्मण मेव मान्नायते— “षोडशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वा ष्टाचत्वारिंशः”—इति (ता० ब्रा० ३.१२, १३.) । अस्याय मर्थः— प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रिरभ्यासः, मध्यमाया द्वादशकत्वोऽभ्यासः, उत्तमायाः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमाया द्वादशकत्वो ऽभ्यासः ; तृतीयपर्याये प्रथमाया द्वादशकत्वोऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यास इति । एव ष्टाचत्वारिंशः स्तीम इति † ॥

एवं त्रयस्छन्दोमा भवगन्तव्याः ॥

* चतुश्चत्वारिंशास्त्रस्य स्तीमस्य तिस्रो विष्टयः ; तत्रादियम् ।

† ष्टाचत्वारिंशास्त्रस्य स्तीमस्य द्वे विष्टयौ ; तत्राप्यादियम् ।

अथ ब्रह्मसामसाध्यपृष्ठस्तीर्त्रियस्याधारभूतं स्तोत्रियं प्रगार्थं तदनुरूपञ्च विधत्ते— “त्वा मिद्धि हवामहे, त्वं ह्येहि चेरव इति ब्रह्मपृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि”—इति । त्वा मिद्धीत्येकः (सं० ६.४६.१, २.) प्रगार्थः, त्वं ह्येहीति (सं० ८.६१.७, ८.) द्वितीयः, तदुभयं सप्तमे ऽहनि निष्कैवल्यशस्त्रे ग्रंसनीयम् । ननु तच्च युग्मं सहः सप्तमं, तथा सति रथन्तरपृष्ठं परित्यज्य ब्रह्मपृष्ठं किं मिल्युपादीयते ? इति चेत्, वचनबलादिति ब्रूमः ; “किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः”—इतिन्यायात् ॥

ब्रह्मपृष्ठस्तीकारे काञ्चिदुक्ति माह— “यदेव षष्ठस्याङ्गस्तद्”—इति । पूर्वस्य षष्ठस्याङ्गो यदेव पृष्ठस्तोत्रं, तदेवात्र कृतं भवति । तस्य प्रयोजनं तूपरिष्ठाद्वक्ष्यते । ननु षष्ठेऽप्यहनि रैवतं पृष्ठं, न तु ब्रह्मदिति चेत्, नैष दोषः ; ब्रह्मद्रैवतयोः कार्यकारणभावेनैकत्वादित्यभिप्रेत्य ब्रह्मत्वं वा इदं मये रथन्तरं चास्ता मिल्यत्र प्रतिपादितम् * ॥

कार्यकारणभाव मिह स्मारयति— “यच्चै रथन्तरं, तद्वै-रूपं ; यद् ब्रह्मत्, तद्वैराजं ; यद्रथन्तरं, तच्छाकरं ; यद् ब्रह्मत् तद्रैवतम्”—इति । वैरूपशाकरयोः रथन्तरजन्यत्वात्तद्रूपत्वम्, वैराजरैवतयोर्बृहज्जन्यत्वात्तद्रूपत्वम्, एवं च सति षष्ठेऽहनि रैवतस्य ब्रह्मत्वं व्यवहर्तुं शक्यते ॥

इदानीं मत्र सप्तमे ऽहनि ब्रह्मपृष्ठस्तीकारे प्रयोजनं माह— “तद्यद् ब्रह्मपृष्ठं भवति, ब्रह्मतैव तद् ब्रह्मत्युत्तम्वन्धस्तीमकैस्त्रिदायं”—इति । ‘तत्’ तस्मात् षष्ठेऽहनि कृतस्य रैवतस्य ब्रह्मद्रूपत्वात् कारणात् ‘यद्’ यत्र सप्तमे ऽहनि ब्रह्मपृष्ठं क्रियते । तदि-

* २ भा० २५५ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

दानीं षष्ठे ऽह्न्यनुष्ठितेन वृहतेवास्मिन् सप्तमे ऽह्नि 'तद्' वृहत्पृष्ठं 'प्रत्युत्तन्नुवन्ति' । अतीतत्वेन नष्टस्य पुनरुत्तरं प्रत्युत्तन्नम् । एतच्च 'असोमकृन्तत्राय' सम्प्रथते । स्तोमानां त्रिवृत्यश्चदशादीनां कृन्तत्रं कृन्तनं छेदः, तद्राहित्यम् 'असोमकृन्तत्रं', तदर्थं मत्र स्त्रीकारः ॥

विपक्षबाधोपन्यासमुखेनैव तदेव स्पष्टयति— "यद्रथन्तरं स्यात्कृन्तत्रं स्यात्"—इति । षष्ठेऽह्न्यनुष्ठितस्य वृहतोऽस्मिन् सप्तमे ऽह्न्यनुष्ठितिं परित्यज्य युग्मदिनत्व मान्त्रित्व रथन्तरपृष्ठं स्वीक्रियते, तदानीं षष्ठसप्तमयोरनुवृत्तभावात् 'कृन्तत्रं' विच्छेदनं स्यात् । षष्ठे वृहत् कृतं, सप्तमे तत्र कृतम्, किन्तु रथन्तरं कृत मिति विच्छेदः ॥

विपक्षबाधोपन्यासस्य स्वपक्षोपसंहरति— "तस्माद् वृहदेव कर्त्तव्यम्"—इति । यस्माद् वृहति कृते विच्छेदः परिश्रियते, तस्मादित्यर्थः ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "यद्वावानेति (सं० १०. ७४.६.) धाय्याच्युता"—इति ॥

अथायुग्मदिनत्वोपजीव्य रथन्तरसम्बन्धात्तदीया मृचं विधत्ते— "असि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति, राथन्तरं छेतदहरायतनेन"—इति । नितरां वर्तनं अनुष्ठानं निवर्त्तनं, न तु परित्यागः । 'आयतनेन' अयुग्मत्व-स्थानेन रथन्तरसम्बन्धः ॥

पिबश्चलिङ्गकं प्रगाथान्तरं विधत्ते— "पिवा वृतस्य रस्मिन् इति (सं० ८.३.१,२.) सामप्रगाथः, पिबवाग्वाप्तमे ऽह्नि वसम-स्वाङ्गो रूपम्"—इति ॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते— “त्वं नू तु वाजिनं
देवजुत मिति (सं० १०.१७८.) तास्वीं ऽच्युतः”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१६) ॥

॥ षष्ठ द्वितीयः खण्डः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं प्रेति
सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते
ऽभि त्वं मेषं पुरुहूत मृग्मिय मिति सूक्तं यद्वाव प्रेति
तद्भीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं तदु जागतं
जगत्सो वा एतस्य ब्राह्मस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-
तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविष्टीयते तस्माज्जगतीषु
निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते चैष्टु-
भानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवच्छ-
न्दोमाः पशूना मवबुद्धै तत्सवितुर्वृणीमहे ऽद्या नो
देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरे
ऽहनि सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं मभि त्वा देव

सवितरिति सावित्रं यद्वाव प्रेति तदभीति सप्तमे ऽहनि
 सप्तमस्याङ्गो रूपं प्रेतां यन्नस्य शम्भुवेति द्यावापृथि-
 वीयं प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं मयं देवाय
 जन्मन इत्यार्भवं जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो
 रूपं मा याहि वनसा सहेति द्विपदाः शंसति
 द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशूना मवरुह्यै तद्यद् द्विपदाः शंसति यजमान मेव
 तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयत्यैभिरग्ने
 दुवो गिर इति वैश्वदेव मेति सप्तमे ऽहनि सप्त-
 मस्याङ्गो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन
 एष चार्हो वैश्वानरो अजीजनदित्याग्निमारुतस्य
 प्रतिपज्जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं प्र
 यदस्त्रिष्टुभ मिष मिति मारुतं प्रेति सप्तमे ऽहनि
 सप्तमस्याङ्गो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति
 जातवेदस्याच्युता द्रूतं वो विश्ववेदस मिति जात-
 वेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष व्राहः ॥ २ (१७)॥

प्रशब्दलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोच
 मिति (सं० १.३२.) सूक्तं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो
 रूपम्”-इति ॥

तत्रत्वं छन्दः प्रशंसति — “तद् वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन
सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रश्ववते” — इति ॥

अभिप्रशब्द-प्रशब्दयोरुपसर्गत्वसाभ्येनार्थैकत्व मभिप्रेत्य, तद्वा
शब्देकत्व मप्यारोप्याभिप्रशब्दलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — “अभि त्वं
मेघं पुरुहूत मृगिमय मिति (सं० १.५१.) सूक्तं ; यद्वाव प्रेति
तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्” — इति ॥

अस्मिन् सूक्ते निविधानं विधत्ते — “तद् जागतं जगत्यो वा
एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्द्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
विधीयते ; तस्माज्जागतीषु निविदं दधाति” — इति ॥

छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति — “मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, —
वैष्टुभानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः पशवच्छन्दोमाः
पशूना मवतुहै” — इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरो विधत्ते — “तत्सवितुर्वृषीमहे
(सं० ५.८२.१-३.), ऽथा नो देव सवितरिति (सं० ५.८२.
४-६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो ; राथन्तरे ऽहनि सप्तमे ऽहनि
सप्तमस्याङ्गो रूपम्” — इति । तत्सवितुरित्यादेः क्वचिद्रथन्तरसा-
माधारत्व मभिप्रेत्य राथन्तरत्वं लिङ्ग मुक्तम् ॥

अभिप्रशब्द-प्रशब्दयोः पूर्ववदेकत्व मारोप्य प्रशब्दलिङ्गकं त्वचा-
त्मकं सूक्तं विधत्ते — “अभि त्वा देव सवितरिति (सं० १.२४.)
सावित्रं, यद्वाव प्रेति तदभीति, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”
— इति ॥

आरोपित-प्रशब्दलिङ्गक मुक्ता मुख्य-प्रशब्दलिङ्गकं त्वचात्मकं
सूक्तं विधत्ते — “प्रेतां यज्ञस्य शन्भुवेति (सं० २.४१.) धावा-
द्यधिवीथं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्” — इति । द्विती-

यस्या मृचि “खावा नः पृथिवी”—इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं खावापृथिवी-
देवताकम् ॥

जातलिङ्गकं ढचात्मकं सूक्तं विधत्ते— “अयं देवाय जन्मन
इत्यार्भवं (सं० १.२०.) जातवत्सममे ऽहनि सप्तमस्याज्ञो रूपम्”
—इति । अत्र सूक्ते चतुर्थ्या मृचि “ऋभसो विष्टाकृत”—इतियुत-
त्वात् अय मपि ढच आर्भवः ; “जन्मनः”—इत्युक्तत्वाज्जातव-
त्तिङ्गम् ॥

अथ पादहयोपेता ऋचो विधाय प्रशंसति— “आ याहि
वनसा सहेति (सं० १०.१७२.) द्विपदाः शंसति ; द्विपादौ पुरुष-
चतुष्पादाः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवस्वहे ; तद् यद्
द्विपदाः शंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्तु पशुषु
प्रतिष्ठापयति”—इति । छन्दोमानां पूर्वोक्तचतुर्विंशतीनां पशु-
प्राप्तिसाधनत्वात् पशुत्वम् ॥

आकारलिङ्गकबहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “येभिरन्ने दुवो
गिर इति (सं० १.१४.) वैश्वदेव मेति सद्यमे ऽहनि सप्तमस्याज्ञो
रूपम्”—इति ।

उक्तेषु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति— “तान्यु गायत्राणि मायत्र-
द्वतीयसवन एष त्राहः”—इति । ‘तान्यु’ तानि तु सूक्तानि
“अथा गो देव सवितर्”—इत्यारभ्य मध्ये द्विपदा वर्जयित्वा
“येभिरन्ने”—इत्यन्तानि (१०५-१०६ पृ०) गायत्रीच्छन्दस्कानि
वैश्वदेवशस्त्रे ऽभिहितानि । एषु चोत्तमस्त्राहो ‘गायत्रद्वतीय-
सवनः’ गायत्रीच्छन्दस्सृतीयसवने यस्य त्राहस्य सोऽयं मायत्र-
द्वतीयसवनः । तदेतच्छन्दोविवाहप्रस्तावेऽनुसन्धेयम् * ॥

* २ भा० ३८०, १८८ पृ० १, ५, च० इत्यन्वयः ।

ग्रहान्तरस्य जनिधातुलिङ्गयुक्तं प्रतिपदं विधत्ते—“वैश्वानरो
अजीजनदित्याग्निमारुतस्य प्रतिपञ्जातवत् *, सप्तमे ऽहनि सप्त-
मस्योक्तो रूपम्”—इति ॥

प्रथमलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते—“प्र यदस्तिष्टुभ मिष मिति
(सं० ८.७.) मारुतं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्योक्तो रूपम्”—
इति । द्वितीयपादे “मारुतो विप्राः”—इतिश्रुतत्वादिदं सूक्तं
मरुद्देवताकम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता सृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम
सोम मिति (सं० १.८८.१.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

अस्यष्टदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“दूतं वो विश्ववेदस मिति
(सं० ४.८.) जातवेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्योक्तो
रूपम्”—इति । जातवेदःग्रह्दस्याग्निवाचित्वेऽपि अस्यष्टदेवतावाच-
कत्वस्याभावादग्निरुक्तत्वम् ॥

“वैश्वानरो अजीजनत्”—इत्यादिषु “दूतं वः”—इत्यन्तेषु सूक्तेषु
(१०६-१०७ पृ०) जातवेदस इत्येतदहर्जितेषु विद्यमानं छन्दः प्रथ-
मं—“तान्यु गायत्राणि गायत्रद्वितीयसवन एष त्रयः”—
इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(त्रयोविंशत्याध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१७) ॥

* वैश्वानरोऽयमस्यस्यैव चातुर्मासेषु कल्पजा, सप्तरे त्वर्षेव पठिते । ‘स विचम्’—
इति, ‘इषा पावक’—इति च । आश्व० श्रौ० ८. ९. ७. इच्छम् ॥

यद्वै नेति न प्रेति^१ यत्स्थितं तदष्टमस्याङ्गो रूपं^२
 यद्वैत्र द्वितीय महस्तदेवैतत्पुनर्यदष्टमं^३ यदूर्ध्ववद्
 यत्प्रतिवद् यदन्तर्वद् यद् वृषणवद् यद् वृधन्वद् यन्म-
 ध्यमे पदे देवता निरुच्यते^४ यदन्तरिक्ष मभ्युदितं^५ यद्
 द्वाग्नि यन्महदद्^६ * यद् द्विहूतवद् यत्पुनर्वद् यत्कुर्वद्
 यद् द्वितीयस्याङ्गो रूपं^७ मेतानि वा अष्टमस्याङ्गो
 रूपाण्यग्निं^८ वो देव मग्निभिः सजीषा इत्यष्टमस्याङ्ग
 आञ्जं भवति^९ इग्रन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{१०} तद्
 चैष्टुभं चिष्टुप्र्रातस्सवन एष आहोः कुविदङ्ग नमसा
 ये वृधासः पौवो अन्नां रयिवृधः सुमेधा उच्छन्न-
 षसः सुदिना अरिप्रा उशन्ता दूता न दभाय गोपा
 यावत्तरस्तन्वो यावदोजः^{११} प्रति वां सूर उदिते सूक्तेर्
 धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना^{१२} ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि
 विद्वानूर्ध्वी अग्निः सुमतिं वखो अश्वेदु^{१३} तस्या नः
 सरस्वती जुषाणेति प्रउगं^{१४} प्रतिवदन्तर्वद् द्विहूतव-
 दूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{१५} तद् चैष्टुभं चिष्टु-
 प्र्रातस्सवन एष आहो^{१६} विश्वानरस्य वस्पति^{१७}
 मिन्द्र इत्सोमपा एकं इन्द्र नेदीय एदिद्युत्तिष्ठ^{१८}

* "ग्रान्यष्टम" इ ।

ब्रह्मणस्पते ! ऽग्निर्नेता ! त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपो !
 बृहदिन्द्राय गायतेति ! द्वितीयेनाङ्गा समान आतानो !
 ऽष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं ! शंसा महा मिन्द्रं यच्चिन्
 विश्वा इति सूक्तं महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं !
 महश्चिच्चमिन्द्र यत एतानिति सूक्तम् * महद्दृष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं पिबा सोम मभि य मुग्र तद्
 इति सूक्तं मूर्धं गयं महि गृणान इन्द्रेति महद्दृ-
 ष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं महँ इन्द्रो नृवदाचर्ष-
 णिप्रा इति सूक्तं महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं
 तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन ! सवनं दाधारायत-
 नादेवैतेन न प्रच्यवते ! त मस्य द्यावापृथिवी सचेत-
 सेति सूक्तं यदैत्कृण्वानो महिमान मिन्द्रिय मिति
 महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं तदु जागतं जगत्थो
 वा एतस्य ब्राह्मस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति ! यच्चिन्नविहीयते ! तस्माज्जगतीषु निविदं
 दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते चैष्टुभानि च
 जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशुना मवरुद्धै महदन्ति सूक्तानि शस्यन्ते महद्वा
 चन्तरिद्ध मन्तरिद्धस्याप्तै पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते

* "एतानि सूक्तानि" क ।

पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशव-
 ष्कन्दोमाः पशूना मवरुद्रा ऽभि त्वा शूर नोनुमो
 ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरं पृष्ठं भवत्यष्टमे
 ऽहनि यद्वावानेति धाय्याच्युता त्वा मिद्धि ह्वा-
 मह इति बृहतो योनि मनु निवर्तयति बार्हतं छेत-
 दहरायतनेनोभयं शृषवच्च न इति सामप्रगाथो यच्चेद
 मद्य यदु च ह्य आसीदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽह-
 न्यष्टमस्त्राङ्को रूपं त्व मू षु वाजिनं देवजूत मिति
 ताच्यो ऽच्युतः ॥ ३ (१८) ॥

सप्तम महरभिधायाष्टमस्याङ्को मन्त्रलिंगानि दर्शयति—
 “यच्चै नेति न प्रेति, यत्स्थितं, तदष्टमस्याङ्को रूपम्”—इति ।
 आकारस्य च प्रशब्दस्य चार्थिगत्वं नकारद्वयेन निषिध्यते । ‘यत्
 स्थितम्’ अच्युतत्वेन नियतं तिष्ठतिधातुयुक्तं वा, तदष्टमस्याङ्को
 निरूपकम् ॥

द्वितीयस्त्रिदहनि प्रोक्तानि लिंगान्यष्टमे ऽहन्यतिदिशति—
 “यद्येव द्वितीय महस्तदेवैतरपुनर्यदष्टमम्”—इति । यज्ञिङ्गक मेव
 द्वितीय महस्तज्ञिङ्गक मेवैतरपुनरपि भवति ॥

यदष्टम महस्तत्पूर्वीक्तलिंगकम् ; तानि लिंगान्युपन्यस्यति—
 “यदूर्ध्ववद्युत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद् वृषस्वद्यद् वृधन्वद्यन्वभ्यमे पदे
 देवता निरुच्यते यदन्तरिच्च मभ्युदितम्”—इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— “यद् यग्नि यन्महदद्

यद्दिहूतवद्यत्पुनर्वद्यत् कुर्वत्”—इति । अग्निशब्दयोपेतं द्वास्त्री-
त्युच्यते । महच्छब्दोपेतं महद्वत् । द्वयोर्देवतयोर्द्वैतमाह्वानं यस्मिन्
तादृशं दिहूतवत् । पुनःशब्दोपेतं पुनर्वत् । द्वितीयेऽहनि वर्त्त-
मानार्थवाचिप्रत्ययान्तं कुर्वच्छब्देनोक्तम् ॥

तेन सह सर्वाणि सिंगान्युपसंहरति— “यद् द्वितीयस्याङ्गो
रूपमेतानि वा अष्टमस्याङ्गो रूपाणि”—इति ॥

तत्रान्यशब्दं विधत्ते— “अग्निं वो देव मग्निभिः सजोषा
इत्यष्टमस्याङ्गं आण्यं भवति (सं० ७.३.) ; द्वाग्न्यष्टमे ऽहन्यष्टम-
स्याङ्गो रूपम्”—इति । दावग्निशब्दौ यस्मिन् सूत्रे विद्येते, तस्मै
द्वाग्नि ; अतो ऽष्टमे ऽहनि योग्यत्वादेतदष्टमस्याङ्गो निरूपकम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति— “तद् वैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष
अहः”—इति ॥

अथ प्रउगशब्दं विधत्ते—“कुविदंग नमसा ये हधासः, पीवो
अवाँ रयित्थः सुमेधा, उच्छसुषसः सुदिना अरिप्रा, उशन्ता दूता
नदभाय गोपा, यावत्तरस्तन्वो यावदोजः, प्रति वां सूर उदिते
सूत्रैर्, धेनुः प्रब्रस्य काग्यं दुहाना, ब्रह्मा च इन्द्रोप याहि विहा-
नूर्ध्वी अग्निः सुमतिं वसो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जषाणेति
प्रउगं प्रतिवदन्तर्वद, दिहूतवदूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—
इति । “कुविदंग”—इति (सं० ७.८१.१.) प्रथमं प्रतीकम्, “पीवो
अवान्”—इति (सं० ७.८१.३.) द्वितीयम्, “उच्छसुषसः”—इति
(सं० ७.८०.४.) तृतीयम्, “उशन्ताः”—इति (सं० ७.८१.२.)
चतुर्थम्, “यावत्तरः”—इति (सं० ७.८१.४,५.) पञ्चमम्, “प्रति
वान्”—इति (सं० ७.६५.१-३.) षष्ठम्, “धेनुः प्रब्रस्य”—इति
(सं० ३.५८.१-३.) सप्तमम्, “ब्रह्मा चः”—इत्यष्टमम् (सं० ७.

२८.१-३.), “जध्वीं अग्निः”—इति (सं० ७.३८.१-३.) नवमम्, “उतस्वा नः”—इति (सं० ७.८५.४-६.) दशमम् । अत्राद्यौस्त्रिभिः प्रतीकैरेकसृचः ; चतुर्थी चैका, पञ्चमे द्वे, तदुभयं मिलित्वा द्वितीयसृचः ; इतरे पञ्च षट्चाः ; एतत्सर्वं प्रथमम् । तत्र दशमे प्रतीके “प्रति स्तोमम्”—इति प्रतिशब्दोपेतं लिंगमस्ति, धेनुः प्रथमस्येत्यस्य द्वितीयपादे “अन्तः पुनः”—इति अन्तःशब्दोपेतं लिंगम्, जध्वीं अनित्यस्त्रिभूषणशब्दोपेतं लिंगम् ; अवशिष्टेषु द्वयोराह्वानं लिंगम्,— क्वचिदिन्द्रवायोः क्वचिन्निवावरुणयोरिति द्रष्टव्यम् ॥

उक्तमन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “तदु द्वैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष ब्रह्मः”—इति ।

अथ मन्त्रत्वतीयशस्त्रे तुल्यशस्त्रकृतप्रास्थेन लिंगेनोपेतान् मन्त्रान् विधत्ते—“विश्वानरस्य वक्षति (सं० ८.६८.४.) मिन्द्र इत्तोमपा एक (सं० ८.२.४.) इन्द्र नेदीय एदि- (सं० ८. ५३.५.) ह्युत्तिष्ठ ब्रह्मण्यसने (सं० १.४०.१.) ऽग्निर्नेता (सं० ३. ८१.२.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.२.) पितृन्व्यपो (सं० १. २०.४.) इहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८८.१.) द्वितीयेनाह्ना समान आतानोऽष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्ना रूपम्”—इति ॥

महच्छब्दलिंगकं सूक्तं विधत्ते—“शंसा महा मिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं (सं० ३.४८.) महद्दष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्ना रूपम्”—इति । अत्र ‘महाम्’—इत्येष एव महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते—“पिवा सोम मभि य मुग्र तर्हः”—इति (सं० ६.१७.) सूक्तं मूर्ध्वं गव्यं महि ष्टयान इन्द्रेति महद्दष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्ना रूपम्”—इति । पिवा

श्रीम मित्वादिसूक्तस्य “अर्वं गव्यम्”—इति तृतीयः पादः । तत्र “महि”—इत्येव महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते—“महश्चित्त्व मिन्द्र यत एतानिति (सं० १.१६८.) सूक्तं, महददष्टमे ऽहन्वष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र “महः”—इत्येव एव महच्छब्दः * ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तं विधत्ते—“महाँ ण इन्द्रो नृषदा-
शर्वशिप्रा इति (सं० ६.१८.) सूक्तं, महददष्टमे ऽहन्वष्टमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । अत्र “महान्”—इत्येव महच्छब्दः ॥

उक्तेषु चतुर्ष्वपि महच्छब्देषु अन्तस्व वैलक्षण्येऽप्यादिभामस्यैव-
विधत्वात् † महच्छब्दवत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

एतत्सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तद्दु त्रैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनाद्वैतेन न प्रथयते”—इति ॥

अथान्त्रमहच्छब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते—“त मस्य आवापृथिवी
अचेतसेति (सं० १०. ११३.) सूक्तं, यदैव ज्ञात्मानो महिमान
मिन्द्रिय मिति, महददष्टमे ऽहन्वष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । त
मस्येतिशक्तस्य “यदैव ज्ञात्मानः”—इति तृतीयः पादः । तत्र
“महिमानं मदेमहि”—इति महच्छब्दः श्रूयते ॥

तस्मिन् सूक्ते निम्निहामं विधत्ते—“तद्दु जायतं जगत्थो वा
एतस्य ब्राह्मस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहन्ति, अस्मिन्नि-
विहीयवे ; तस्मान्मन्त्रगतीषु निषिद्धं दधाति”—इति ॥

* एतत् पङ्क्तिचयं ११३ पृ० २१ पञ्चमपञ्चिकां धारयन्, इह तु अमात् सुक्रियम् ।

† “द्वौर्षादिति समानपादे”—इति (पा० ८. ३. १.) इत्येव ऽनुनासिकत्वे (पा० ८. ३. २, ४.) च रूपम् । तदत्र ‘महाँ’-इति, ‘महाँ’-इति, ‘महाँ’-इति च लिपिप्रकारभेद-
भाषम् ; उच्चारणं त्वेकविधं नैव व्यवक्रियते ।

‡ ‘महान्’, ‘महः’, ‘महि’, ‘महान्’ इति (सं० ३.४८, १.१६८, ६.१७, ६.१८.) ।

छन्दोद्वयं मिश्रित्वा प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,
— त्रैष्टुभानि जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः,
पशूना मवरुचैः”—इति ॥

उक्तेषु सूक्तेषु महश्छन्दं प्रशंसति—“महश्छन्दो सूक्तानि शस्यन्ते ;
महश्चा अन्तरिक्षं मन्तरिक्षस्यासौः”—इति । अन्तरिक्षस्य महश्चं
विस्तीर्णत्वं प्रसिद्धम् ॥

महश्छन्दयुक्तानां सूक्तानां सङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च सूक्तानि
शस्यन्ते ; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशव-
श्छन्दोमाः, पशूना मवरुचैः”—इति । शंखा महा मिति (सं० ३.
४८.१.) प्रथमे सूक्ते महश्छन्दः, महश्चिख मिति (सं० १.१६८.
१.) द्वितीये, महि गृणान इति (सं० ६.१७.१.) तृतीये,
महँ इन्द्र इति (सं० ६.१८.१.) चतुर्थे, महिमान मिति
(सं० १०.११३.१.) पञ्चमे ; एवं पञ्च सूक्तानि महश्छन्दयुक्तानि
शस्यन्ते । पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चपादोपेता ‘पङ्क्तिः’ छन्दोरूपा भवति ;
यज्ञश्च हविष्यङ्गादिना ‘पाङ्क्तः’; पशवश्च पङ्क्तिमुखेन ‘पाङ्क्ताः’;
छन्दोमानाश्च पशुसाधनत्वात्पशुत्वम् । अनेन सम्बन्धेन सूक्तपञ्चकं
पशुप्राप्तौ सम्यक्यते ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रस्य रथन्तरसामसाध्यपृष्ठस्तीक्ष्णस्य आधार-
भूतं स्तोत्रिय मगुरुपञ्च विधत्ते—“अभि त्वा शूर नोनुमो (सं०
८.३२.२२,२३.) अभि त्वा पूर्वपीतय इति (सं० १.१८.८,१०.)
रथन्तरं पृष्ठं भवत्यष्टमेऽहनि”—इति । यद्यपि युग्मदिनत्वात्
न्यायतो बृहत्पृष्ठं प्राप्तम्, तथापि वचनबलाद्द्वयन्तरपृष्ठत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अभ्युत्थल्लिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते—“यद्वावानेति (सं० १०.
७४.६.) धाय्वाभ्युता”—इति ॥

तस्या उपरि बृहत्सामयोनिः शंसनं विधत्ते— “त्वा मिद्धि
हवामह इति (सं० ६.४६.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति ;
वार्हतं ह्येतदहरायतनेन”—इति । अष्टमस्य युग्मदिनत्वात् बृह-
त्सम्बन्धिस्थानत्वम् ॥

तस्यैव बृहत्सम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते— “उभयं शृण-
वच्च न इति (सं० ८.६१.१,२.) सामप्रगाथो यच्चेद मथ यदु च
ह्य भासीदिति वार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—
इति । उभयशब्दस्य तात्पर्यं यच्चेद मित्यादिनोच्यते । अथ
‘यदिदं’ कार्यं मासीत्, ‘ह्यच्च’ पूर्वेदुपरपि ‘यदु’ यदेव कार्यं
मासीत्, तदेतदुभय मपि शृणुत मिति तस्य पदस्यार्थः * ।
युग्मरूपे वार्हते ऽहनि बृहत्सामसम्बन्धः प्रगाथो युक्त एव ॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते—“त्वं मू षु वाजिनं देव-
जूत मिति (सं० १०.१७८.) तास्यो ऽच्युतः”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१८) ॥

* “उभयं—द्वौ चालोकं शस्त्रात्मकं च”—इति संज्ञिताभाष्ये ऽयमेव सायणः ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अपूर्व्यां पुरुतमान्यस्या इति सूक्तं^१ महि वीराय
 तवसे तुरायेति^२ महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^३
 तां सु ते कीर्तिं मघवन् महि त्वेति सूक्तं^४ महद्दृष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^५ त्वं महँ * इन्द्र यो ह शुभ्रै-
 रिति सूक्तं^६ महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^७ त्वं
 महँ इन्द्र तुभ्यं ह द्या इति सूक्तं^८ महद्दृष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^९ तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
 पदेन^{१०} सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते दिव-
 सिदस्य वरिमा वि प्रपथ इति सूक्तं^{११} मिन्द्रं न
 मङ्गेति^{१२} महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{१३} तदु
 जागतं जगत्सो वा एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति
 तद्वैतच्छन्दो वहति^{१४} यच्चिन्निविक्षीयते तस्याज्जगतीषु
 निविदं दधाति^{१५} मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते^{१६} चैष्टु-
 भानि च जागतानि च^{१७} मिथुनं वै पशवः^{१८} पशवश्छ-
 न्दोमाः^{१९} पशूना मवरुद्भै^{२०} महद्दन्ति सूक्तानि शस्यन्ते^{२१}
 महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्तैः^{२२} पञ्च पञ्च सूक्तानि
 शस्यन्ते^{२३} पञ्चपदा पङ्क्तिः^{२४} पाङ्क्तो यज्ञः^{२५} पाङ्क्ताः^{२६} पशवः^{२७}
 पशवश्छन्दोमाः^{२८} पशूना मवरुद्भै^{२९} तानि द्वेषा पञ्चा-
 न्यानि पञ्चान्यानि^{३०} दश सम्पद्यन्ते^{३१} सा दशिनी विरा-

• “तद्वा” ख ; “तद्वा” व, घ, ङ । एतत्पूर्वशीतरेण च सर्वमेव ।

ळन्नं विराळन्नं पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
 मवरुद्द्वै विश्वो देवस्य नेतुस् तत्सवितुर्वरेण्य मा
 विश्वदेवं सत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ
 बाहते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं हिरण्य-
 पाणि मूतय इति साविच मूर्ध्वदष्टमे ऽहन्यष्ट-
 मस्याङ्गो रूपं मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावा-
 पृथिवीयं महद्दष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं युवाना
 पितरा पुनरित्यार्भवं पुनर्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
 रूपं मिमा नु कम्भुवना सीषधामेति द्विपदाः शंसति
 द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशूना मवरुद्द्वै तद्यद् द्विपदाः शंसति यजमान
 मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति
 देवाना मिदवो महदिति वैश्वदेवं महद्दष्टमे ऽह-
 न्यष्टमस्याङ्गो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीय-
 सवन एष अग्रह ऋतावानं वैश्वानरं मित्याग्निमारु-
 तस्य प्रतिपदग्निवैश्वानरो महानिति महद्दष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं क्रीळं वः शर्द्धीं मारुत मिति
 मारुतं जम्भे रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्ट-
 मस्याङ्गो रूपं जातवेदसे मुनवाम सोम मिति जात-
 वेदस्याप्सुता ऽग्ने मृळ महं असीति जातवेदस्य

महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^१ तान्यु गायत्राणि
गायत्रतृतीयसवन^१ एष च ाह एष ब्राह्मः ॥ ४ (१६) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

महच्छब्दयुक्तं सूक्तचतुष्टयं विधत्ते—“अपूर्व्यां पुरतमान्यस्मा
इति (सं० ६.३२.) सूक्तं, महे वीराय तवसे तुरायेति महद्दृष्टमे
ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं ; तां सु ते कीर्त्तिं^१ मघवन्महि त्वेति (सं०
१०.५४.) सूक्तं, महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं ; त्वं महँ इन्द्र
यो ह शुभैरिति (सं० १.६३.) सूक्तं, महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपं ; त्वं महँ इन्द्र तुभ्यं ह चा इति (सं० ४.१७.) सूक्तं ; महद्-
दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अपूर्व्येति सूक्तस्य द्वितीय-
पादे “महे वीराय”—इति महच्छब्दः श्रुतः ; इतरस्मिन् सूक्तावये
प्रथमपादे एव महच्छब्दः स्पष्टः ॥

सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”—इति ॥

यथा मरुत्वतीयशस्त्रे महच्छब्दयुक्तं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय
मुक्त्वा पश्चाज्जगतीच्छन्दस्कं महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं मुक्तम्, एव
मत्र निष्केवष्ये ऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय मभिधाय जगती-
च्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते—“दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति
(सं० १.५५.) सूक्तं मिन्द्रं न मङ्गेति महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । “दिवश्चिदस्य”—इतिसूक्तस्य इन्द्र मिति द्वितीय-
पादे “मङ्गा”—इति महच्छब्दः श्रुतः ॥

तस्मिन् सूक्ते निविष्टानं विधत्ते—“तदु जागतं जमत्यो वां

एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
विहीयते; तस्मात्त्र्यगतीषु निविदं दधाति”—इति ॥

छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—
त्रैहृभानि च जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः,
पशूना मवरुद्वैर”—इति ॥

सूक्तेषु महच्छब्दपञ्चसङ्ख्याञ्च पूर्ववत्प्रशंसति—“महद्वन्ति सूक्तानि
शस्यन्ते; महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्यात्तैः; पञ्च पञ्च सूक्तानि
शस्यन्ते; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छ-
न्दोमाः, पशूना मवरुद्वैर”—इति ॥

शस्त्रद्वयगतानि महच्छब्दयुक्तानि मिलित्वा प्रशंसति—“तानि
द्वेषा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते; सा दशिनी विरा-
ळन्नं, विराळन्नं पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्वैर”—इति ।
पूर्वीक्तानि महच्छब्दयुक्तानि सर्वाणि सूक्तानि द्वेषा वियुक्तानि ।
कश्च मिति, तदुच्यते—‘पञ्चान्यानि’ मरुत्वतीयशस्त्रगतानि पञ्च-
सङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; पुनरपि ‘पञ्चान्यानि’ निष्केवल्य-
शस्त्रगतानि पञ्चसङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; तानि सर्वाणि
मिलित्वा दशसङ्ख्याकानि सम्पद्यन्ते । सा ‘दशिनी’ दशसङ्ख्यासमूह-
रूपा विराड् भवति; “दशाक्षरा विराट्”—इति श्रुतेः । अन्नसाधन-
त्वाहिराट्छन्दोऽन्नम्; तच्चान्नं क्षीरादिरूपं पशुषूत्यन्नत्वात्पशव-
एव; ते च पशवश्छन्दोमैश्चतुर्विंशतिभिः स्तोमैस्तद्युक्तैरहोभिर्वा
सम्पाद्यत्वाच्छन्दोमस्वरूपाः; अनेन सम्बन्धेन तत्पञ्चकद्वयं पञ्च-
प्राप्तैः भवति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते—“विश्वो देवस्य नेतुस्,
तत्सवितुर्वरेण्य, मा विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपद-

नुचरौ; बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विष्णो देवस्य”—इत्येका (सं ५.५०.१.), “तत्सवितुर्वरेण्यम्”—इति (सं ३.६२.१०, ११.) इ; एतन्नयं बृहत्सामसम्बन्धी ढचः शक्यस्य प्रतिपत् ; “आ विष्णुदेवम्”—इति (सं ५.८२.७-८.) ढचोऽनुचरः ; तदुभयं बृहत्सामसम्बन्धाद् ‘बार्हते’ युग्मत्वेन बृहत्सामसम्बन्धिन्यष्टमे ऽहनि योग्यम् ॥

अर्धलिङ्गोपेतं सविददेवताकं सूक्तस्थानीयं चतुर्दशं* विधत्ते—“हिरण्यपाणि मृतय इति (सं १.२२.५-८.) सावित्र मूर्ध्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयपादे “सवितार सुपद्भ्ये”—इतिश्रवणात् सविददेवताकं सूक्तम् । अर्धशब्दस्याश्रवणेऽपि सविदमण्डलस्योपरिदेशवर्तित्वादर्थत ऊर्ध्वशब्दम् ॥

महच्छब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं ढचं † विधत्ते—“मही स्रीः पृथिवी च न इति (सं १.२२.१३-१५.) धावापृथिवीयं, महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “मही”—इत्येष एव महच्छब्दः ॥

पुनःशब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं ढचं ‡ विधत्ते—“भुवाना पितरा रित्यार्भवम् (सं १.२०.४-६.), पुनर्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । ढतीयपादे “ऋभवो विध्यक्रत”—इतिश्रवणात् ऋभुदेवताकं सूक्तम् ॥

द्विपदा ऋचो विधाय प्रशंसति—“इमा नु कम् भुवना शीषचामेति द्विपदाः शंसति ; द्विपादौ पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः ; पशव-

* प्रातर्युजित्यादिक भेदाभिन्नशब्दं सूक्तम् ; तस्यैव पद्यस्यादीनाश्चतस्रणा मिद्द गृह्यम् ।

† प्रातर्युजित्यादिक भेदाभिन्नशब्दं सूक्तम् ; तस्यैव त्रयोदश्यादीनां तिस्रणा मिद्द गृह्यम् ।

‡ अयं देवावैश्वर्यं सूक्तम् ; तस्यैव चतुर्वर्षादीनां तिस्रणा मिद्द गृह्यम् ।

ऋन्दोमाः, पशूना मवत्तैः ; तद्यद् द्विपदाः संसति, यजमानः
मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति”—इति ॥

महच्छब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“देवानां मिदवो
महदिति (सं० ८.८३.) वैश्वदेवं महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गी
रूपम्”—इति । महच्छब्दोऽत्र विस्मयः ॥

द्विपदाव्यतिरिक्तानां तस्यवितुर्वरेण्य मित्यारभ्य, देवानां
मिदवो महदित्यन्तानां छन्दः प्रशंसति—“ताम्बु वायवापि
वायवत्तृतीयसवन एष जगहः”—इति ॥

अस्मान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते—“ऋतावानं वैश्वानरं मित्या-
न्विमारुतस्य प्रतिपदन्विर्वैश्वानरो महानिति महददष्टमे ऽह-
न्यष्टमस्याङ्गी रूपम्”—इति । ऋतावानं मित्यादिके सूक्तवते *
द्वये द्वितीयस्या सूचि “अन्विर्वैश्वानरः”—इति द्वितीयः पादः ।
तत्र “महान्”—इति महच्छब्दः श्रूयते ।

वृधश्चोपेतं सूक्तं विधत्ते—“क्रीळं वः शर्षो मारुत मिति
मारुतं ; जग्ने रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गी
रूपम्”—इति । क्रीळं व इति (सं० १.३७.) सूक्तस्य अष्टम्या
मृचि “जग्ने रसस्य”—इति पादेः श्रूयते । तत्र “वावृधे”—इति
वृधिधातुमत्वम् ॥

अश्रुतत्वलिङ्गा मृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम
मिति (सं० १.६६.) जातवेदस्याश्रुता”—इति ॥

महच्छब्दयुक्तं जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“अग्ने मृळ

● सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु ‘सूक्तगते’ इति पाठो दृश्यते, परं स नूनं लिपिकारप्रमाद-
प्रमादजः ; संक्षिप्तायां कश्चिदपि सूक्तं ऽस्य दृषत्सादर्शनात्, स्वतयायं शास्त्रान्तरीयकृचः
कल्प्यते—“ऋतावानं—विराजति”—इति (भाष० त्रौ० ८.१०.३.) ।

महँ असीति (सं० ४.९.) जातवेदस्यं महद्दृष्टमेऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”—इति ॥

आग्निमारुतशस्त्रगतेषु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति—“तान्यु गाय-
त्राणि गायत्रद्वितीयसवन एष त्रयह एष त्रयहः”—इति । अभ्यासो-
ऽध्यायसमाप्तयर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(त्रयोविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरकुलभूपालसाम्नाय्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवन्मायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वै समानोदकं तन्नवमस्त्राङ्गो रूपं यद्देव
तृतीय महस्तदेवैतत् पुनर्यग्नवमं यदश्ववद्यदन्तवद्यत्
पुनरावृत्तं यत् पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत्
चिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ
लोको ऽभ्युदितो यच्छुचिवद्यत्सत्यवद्यत् क्षेतिवद्यद्
गतवद्यदोकवद्यत् कृतं यत्तृतीयस्त्राङ्गो रूपं मेतानि
वै नवमस्त्राङ्गो रूपाख्यगन्म महा नमसा यविष्ठ मिति
नवमस्त्राङ्ग आज्यं भवति गतवन्नवमे ऽहनि नव-
मस्त्राङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं विष्टुप्रातस्सवन एष
आहः प्र वीरया शुचयो दद्विरे ते ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्या मा विश्व-
वाराशिना गतं नो ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुखं आ
सु प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो
हवन्त आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो
नेषि वस्य इति प्रउगं शुचिवत् सत्यवत् क्षेतिवद्गतव-

दीकवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं
 चिष्टुप्रातस्सवन एष चाहस्तं त मिद्राधसे महे
 षय इन्द्रस्य सोमा इन्द्र नेदीय एदिहि प्र नूनं ब्रह्मा-
 वास्पतिरग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्यपो
 न किः सुदासो रथ-मिति-तृतीयेनाङ्गा समान
 प्रातानी नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं मिन्द्रः स्वाहा
 पिबतु वक्ष सोम इति सूक्तं मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो
 नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं गायत्साम
 नभन्त्रं यथावेरिति सूक्तं मर्चाम तक्षावृधानं खर्व-
 दित्यन्तो वै खरन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपं तिष्ठा इरी रथ सा युज्यमानेति सूक्तं
 मन्तो वै स्थित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपं मिमा उ त्वा पुषतमस्य कारोरिति सूक्तं
 धियो रथेष्ठा मित्वन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह-
 र्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रति-
 छितपद्मेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते प्र
 मन्दिने पितुमदर्चता वक्ष इति सूक्तं समानोदकी
 नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु जागतं जगत्यो
 वा एतस्य चाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति यस्मिन्निन्दिषीयते तस्माज्जगतीषु निविष्टे

इधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते चैष्टुभानि च
जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
मवरुह्यै पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते पञ्चपदा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
मवरुह्यै त्वा मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति
बृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि यदावानेति धाय्या-
च्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति राथन्तरस्य योनि
मनु निवर्त्तयति राथन्तरं ह्येतदहरायतने नेन्द्र
विधातु शरण मिति सामप्रगाथस्त्रिवात्रवमे ऽहनि
नवमस्याङ्गो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजुत मिति
ताच्यो ऽच्युतः ॥ १ (२०) ॥

नवमेऽहनि मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— “यद्वै समानोदकं तस्यव-
मस्याङ्गो रूपम्”—इति । ‘समानोदकं’ तुल्यसमाप्तिकम् ॥

द्वितीये ऽहन्युक्तानि लिङ्गान्यस्मिन्नवमे ऽहन्यतिदिशति—
“यद्येव द्वितीय महस्तदेवैतत् पुनर्यज्वमम्”—इति । द्वितीय
महर्ष्याहशलिङ्गोपेतं पुनरयत्न यज्वम महस्तदपि तादृशल्लिङ्गीचेतं
द्रष्टव्यम् ॥

तानि लिङ्गान्युपन्यस्यति— “यदश्ववद्यदन्तवद्यत् पुनराहस्तं
यत् पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यज्वमद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे
देवता निहन्त्यते यद्वसीः सोक्रो ऽभ्युदितः”—इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— “अच्युचिवद्यत्तस्यवद्यत्

चेतिवद्यद्गतवद्यदोकवत्”-इति । शुचिसत्यचेतिगतीकशब्दा नव-
मेऽहनि लिङ्गरूपाः । भूतार्थवाचिप्रत्ययान्तधातुरूपं यदस्ति, तेन
सहितं तृतीयेऽहनि विद्यमानं लिङ्गम् ॥

अन्यानि च सर्वाणि लिङ्गानि उपसंहरति—“यत्कृतं यत्तृती-
यस्त्राहो रूप मेतानि वै नवमस्याहो रूपाणि”-इति ॥

आज्यशस्त्रं विधत्ते—“अगन्म महा नमसा यविष्ठ मिति
नवमस्याह्न आज्यं भवति; गतवन्नवमे ऽहनि नवमस्याहो
रूपम्”-इति । ‘गतवद्’ गमिधातुयुक्तमित्युक्तम् । अत्र (सं०
७.१२.) च “अगन्म”-इति गमिधातुः श्रूयते ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष
व्यहः”-इति ॥

प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“प्र वीरया शुचयो दद्विरे ते, ते सत्येन
मनसा दीध्याना, दिवि अयन्ता रजसः पृथिव्या, मा विश्ववारा-
श्विना गतन्तो, ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व, आ तु प्र ब्रह्माणो अङ्गि-
रसो नक्षन्त, सरस्वतीं देवयन्तो हवन्त, आ नो दिवो हृहतः
पर्वतादा, सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति प्रउगं ; शुचिवत्सत्यः-
वत्चेतिवद्गतवद्यदोकवन्नवमे ऽहनि नवमस्याहो रूपम्”-इति । अत्र
‘दद्विरे ते’-इति प्रयोगपाठः*, “प्र वीरया”-इति (सं० ७.६०.१-३.)
प्रथमं प्रतीकम्, तत्र “शुचयः”-इति शुचिशब्दोपेतं लिङ्गम् ; “ते
सत्येन”-इति (सं० ७.६०.५-७.) द्वितीयं प्रतीकम्, तत्र सत्य-
शब्दो लिङ्गम् ; “दिवि अयन्ता”-इति (सं० ७.६४.१-३.)
तृतीयम्, तत्र चेतिधातुर्लिङ्गम् ; “आ विश्ववारा”-इति (सं०
७.७०.१-३.) चतुर्थम्, तत्र गतशब्दो लिङ्गम् ; “अयं सोमः”-

* संज्ञितापाठस्तु “दद्विरे वां”-इति । ‘वां=ते’-इति भाष्यम् । आश्व० श्रौ० ८.११.१. ३० ।

इति (सं० ७.२६.१-३.) पञ्चमम्, तस्मिन् “आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः”-इति द्वितीयः पादः, तस्मिन् श्रीकश्यपो लिङ्गम् ; “प्र ब्रह्माणः”-इति (सं० ७.४२.१-३.) षष्ठम्, “सरस्वतीम्”-इति (सं० १०.१७.७.) सप्तमम् ; “आ नो दिवः”-इति (सं० ५.४३.११.) अष्टमम्, अत्र द्वितीयपादे “यजतां गन्तु”-इति गमिधातुः श्रुतः ; “सरस्वत्यभि नः”-इति (सं० ६.६१.१४.) नवमम्, तत्र चतुर्थपादे “अरणानि गन्मा”-इति गमिधातुः श्रुतः । पूर्वोक्तयोः षष्ठसप्तमयोः स्पष्टलिङ्गाभावेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेनेतरसाहचर्यालिङ्गवत्त्वं द्रष्टव्यम् । अत्रान्तिमैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तुचः ; इतरे षट् ढचाः । तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्रम् ॥

तत्रत्यं इन्द्रः प्रशंसति— “तद् वैष्टुभं त्रिष्टुप्पातस्त्रवन एष त्रयः”-इति ॥

मन्त्रत्वतीयशस्त्रे कृत्तिलिङ्गं दर्शयति— “तं त मिद्राधसे महे (सं० ८.६८.), त्रय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.) इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.), प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिर् (सं० १.४०.), अग्निर्नेता (सं० ३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.), पिन्वन्धपो (सं० १.६४.), न किः सुदासो रथ मिति (सं० ७. ३२.) तृतीयेनाह्ला समान आतानो नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी रूपम्”-इति ॥

अन्तलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते— “इन्द्रः स्वाहा पिबतु यज्ञ सोम इति (सं० ३.५०.) सूक्तं मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी रूपम्”-इति । अत्र स्वाहा शब्दो दृश्यते, स च होममन्त्रस्यान्तः ; नवम महर्नवरात्रस्यान्तः ; अतो लिङ्गसद्भावात् नवमे ऽहन्येतद्युक्तम् ॥

पुनरप्यन्तस्त्रिंशोपेतं सूक्तं विधत्ते — “गायन् साम नमस्ये
यथा वेरिति (सं० १.१७३.) सूक्तं मर्चाम तदाह्वयानं स्वर्व-
दित्यन्तो वै स्वरन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी रूपम्”-
इति । मायदितिसूक्तस्य “मर्चाम”-इति द्वितीयः पादः । तत्र
“स्वर्वत्”-इति स्वर्गवाची शब्दः श्रूयते ; स्वर्गश्च लोकावयवस्यान्तः ॥

प्रकारान्तरेणान्तवत्सूक्तं विधत्ते—“तिष्ठा हरी रथ आ युज्य-
मानेति (सं० ३.३५.) सूक्तं मन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह-
र्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी रूपम्”-इति । तिष्ठेति स्थितिश्च चर्षी
धात्वर्थः श्रूयते ; स च ममनस्यान्तः ॥

पुनरपि तद्याविधं तस्मिन्शोपेतं सूक्तं विधत्ते—“इमा उ
त्वा पुरुतमस्य कारोरिति (सं० ६.२१.) सूक्तं, धियो रथेष्ठा
मित्यन्तो वै स्थित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी
रूपम्”-इति । “इमा उ त्वा”-इतिसूक्तस्य “धियो रथेष्ठाम्”-
इति द्वितीयः पादः । तत्र स्था भिति स्थितिधात्वर्थो ममनस्यान्तः
श्रूयते ॥

एतेष्वन्तवत्सु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन सवर्नं दाधारायतनादेवैतेन न प्रचवते”-इति ।

तुल्यसमाप्तिकं सूक्तं विधत्ते—“प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच
इति (सं० १.१०१.) सूक्तं समानोदकं, नवमे ऽहनि नवमस्याह्नी
रूपम्”-इति । अत्र सर्वास्तु “मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे”-
इति चतुर्थपादस्त्रैकत्वात्समानोदकत्वम् ॥

तस्मिन् सूक्ते निविधानं विधत्ते—“तदु जागते जगती वा
एतस्य ब्राह्मण्यं मन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
विधीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति”-इति ॥

हृन्दीहयं मिलित्वा प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, त्रैष्टुभानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवददौ”—इति । मिथुनस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं पूजार्थम् ॥

द्विविधसूक्तगतसङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च सूक्तानि * शस्यन्ते ; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवददौ”—इति ॥

निष्कोवल्गुशस्त्रे बृहत्सामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं दृष्टं तदनुरूपञ्च विधत्ते—“त्वा मिहि हवामहे (सं० ६.४६.), त्वं ह्येहि चेरव इति (सं० ८.६१.) बृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि”—इति । अयुष्मस्याङ्गो राधन्तरत्वेऽपि बृहत्सम्बन्धस्य वाचनिकत्वाच्चमै ऽहनि तयोम्बता ॥

दृतीयेऽहनि विहितानि चतुर पुनर्विधीयन्ते—“यदावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याचुरता, ऽभि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) राधन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राधन्तरं ह्येतदहरायतनेनेन्द्र त्रिधातु शरच्च मिति (सं० ६.४६.८, १०.) साम-प्रगावस्त्रिवाचमै ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं ; त्व मू षु वाजिनं देवज्जुत मिति (सं० १०.१७८.) ताष्वीं ऽचुरतः”—इति ॥ १ ॥

इति त्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

* ‘इन्द्रः साहा’, ‘गायत्साम’, ‘तिष्ठा इती’, ‘इमा च त्वा’—इति चत्वारि त्रैष्टुभानि, ‘म नन्दिषी’—इत्येकं जागतम्; सङ्ख्यानया पञ्च (१२७, १२८ पृ०) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स च त्वे अग्निर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति सूक्तं गत-
 वन्नवमे ऽहनि नवमस्याहो रूपं कदा भुवन् रथक्ष-
 याणि ब्रह्मेति सूक्तं चेतिवदन्तरूपं चेतोव वा
 अन्तं गरवा नवमे ऽहनि नवमस्याहो रूपं मा सत्यो
 यातु मघवाऽ ऋजीषीति सूक्तं सत्यवन्नवमे ऽहनि
 नवमस्याहो रूपं तप्त इन्द्रियं परमं पराचैरिति सूक्तं
 मन्तो वै पर मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याहो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
 दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते ऽहं भुवं वसुनः
 पूर्व्यस्परितरिति सूक्तं महं धनानि सञ्चयामि शश्वत
 इत्यन्तो वै जित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि
 नवमस्याहो रूपं तदु जागतं जगद्यो वः एतस्य
 अहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति
 यस्मिन्निविहीयते तस्याप्सगतीषु निविहं दधाति
 मिथुनानि सूक्तानि शस्वन्ते चैष्टुभानि च जाग-
 तानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
 मवरुद्वै पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्वन्ते पञ्चपदा
 पङ्क्तिः पाङ्गी यज्ञः पाङ्गाः पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशूना मवरुद्वै तानि द्वेषा पञ्चान्यानि पञ्चा-

न्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनी विराळ्वन् । विरा-
 ळ्वन् पशवः । पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्धौ तस्य-
 वितुर्वृषीमहे । ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य
 प्रतिपदनुचरौ । राथन्तरे ऽहनि नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपं । प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथि-
 वीयं शुची उप प्रशस्तय इति । शुचिवन्नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं मिन्द्र इषे दहासु नस्तेनो रत्नाणि
 धत्तनेत्याभवं । विरासाप्तानि सुन्वत् इति । चिवन्नवमे
 ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं । बभुरेको विषु षः सूनरी
 युवेति । द्विपदाः शंसति । द्विपाद् वै पुरुषश्चतुष्पादाः
 पशवः । पशवश्छन्दोमाः । पशूना मवरुद्धौ तद्यद्
 द्विपदाः शंसति । यजमान मेव । तद् द्विप्रतिष्ठं चतु-
 ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ये चिंशति चयस्पर इति
 वैश्वदेवं । चिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं । तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष चाहो वैश्वानरो न
 ऊतय इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदा प्र यातु परा-
 वत इत्यन्तो वै परावतोऽन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं । मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतं
 क्षेतिवदन्तरूपं । क्षेतीव वा अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं । जातवेदसे सुनवाम सोम मिति

जातवेदस्याच्युता प्राग्जये वाच मीरयेति जातवेदस्य
 समानोदकं नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं स नः पर्ष-
 दति द्विषः स नः पर्षदति द्विष इति शंसति बहु
 वा एतस्मिन्नवराजे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते
 शान्त्या एव तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्ष-
 दति द्विष इति शंसति सर्वस्यादेवैनांस्तदेनसः प्र
 मुञ्चति तान्यु गायत्र्याणि गायत्रतृतीयसवन एष
 चग्रहः ॥ (२) २१ ॥

अथ गमिधातुयुक्तं सूक्तं विधत्ते— “सं च त्वे जग्मुर्गिर
 इन्द्र पूर्वरिति (सं० ६.३४.) सूक्तं, गतवन्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपम्”—इति । जग्मुरिति गमिधातुः ॥

चेतिधातुलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कदा भुवन् रथक्षयाणि
 ब्रह्मेति (सं० ६.३५.) सूक्तं, चेतिवदन्तरूपं ; चैतीव वा अन्तं
 गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । कदा भुवन्नित्यत्र
 “क्षयाणि”—इति चेतिधातुरूपं श्रूयते । चेतिधातुरूपश्चान्त-
 रूपम् । कथं मेतदिति, तदुच्यते— मार्गस्यान्तं गत्वा ‘चैतीव वै’
 काचिन्निसत्त्वेव, अतो निवासार्थंवाचिनो चेतिधातोरन्तरूपत्वम् ॥

सत्यलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “आ सत्यो यातु मधवोऽ षट्जी
 वीति (सं० ६.१६.) सूक्तं, सत्यवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो-
 रूपम्”—इति । सत्यग्रष्टोऽत्र विस्पष्टः ॥

अन्तलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते— “तत्त इन्द्रियं परमं पराचै-
 रिति (सं० १.१०३.) सूक्तं मन्तो वै परम मन्तो नवम महर्नवमे

ऽहनि नवमस्याङ्को रूपम्”—इति । “तत्ते”—इतिसूक्ते परम-
शब्दः उल्कर्षवाची विद्यते ; उल्कर्षादधिकस्य कस्यचिदभावात्
परमशब्दस्यान्तवाचित्वम् ॥

“सच्च त्वे”—इत्यादिसूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु
वैष्टुभं, तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रश-
वते”—इति ॥

अन्तलिङ्गक मन्थत् सूक्तं विधत्ते—“अहं भुवं वसुनः पूर्व-
अतिरिति (सं० १०.४८.) सूक्तं महं धनानि सञ्चयामि शश्वत
इत्यन्तो वै जित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्को रूपम्”
—इति । “अहं भुवम्”—इतिसूक्तस्य “अहं धनानि”—इति द्वितीयः
पादः । तत्र “जयामि”—इति त्र्ययते ; जयश्च युद्धस्यान्तः ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते—“तदु जागतं,—जगत्सो वा
एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्द्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
न्निर्विहीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति”—इति ॥

सूक्तगतं छन्दोदयं सूक्तसञ्ज्ञाञ्च प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि
शस्यन्ते,— वैष्टुभानि च, जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशव-
च्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्वैः ; पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते ; पञ्चपदा
पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवच्छन्दोमाः, पशूना
मवरुद्वैः ; तानि हेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते ; सा
दशिणी विराळ्वं ; विराळ्वं पशवः, पशवच्छन्दोमाः, पशूना
मवरुद्वैः”—इति । मरुत्वतीयनिष्केवस्वशस्त्रद्वयगतसूक्तापेक्षया ‘पञ्च
पञ्च’ इति द्विरुक्तिः ॥

द्वितीये ऽहनि विहितौ वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुषरावत्रापि
विधत्ते—“तत्सवितुर्वरेण्यीमहे (सं० ५.८२.१-३.), ऽद्या नो देव-

सवितरिति (सं० ५.८२.४-६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी ; राघन्तरे ऽहनि नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

अन्तलिङ्गकं षच्चात्मकं सूक्तं विधत्ते - “दोषो आमादिति * सावित्र मन्तो वै गत मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति । “आमात्”-इति मन्त्रिधात्वर्थः ; गमनश्च स्थिते-रन्तः ; अतोऽन्तवस्त्वं लिङ्गम् ॥

शुचिलिङ्गकं सूक्तस्नानीयं षच् विधत्ते - “प्र वां महि ष्वी अमीति (सं० ४.५६.५-७.), आवापृषिवीयं ; शुची उप प्रशस्तय इति शुचिवन्तवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति । “महि ष्वी”-इतिश्रवणादिर्दं आवापृषिवीयम् । तस्य तृतीय-पादे “शुची उप”-इति शुचिशब्दः श्रूयते ।

त्रिशब्दोपेतं सूक्तस्नानीयं षच् विधत्ते - “इन्द्र इषे ददातु तस्येनो रत्नानि धत्तनेत्यार्भवं, त्रिरा साप्तानि कुन्वत इति त्रिवस्त्वमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति । “इन्द्र इषे”-इत्यृगेका (सं० ८.६३.३४.), “तेनो रत्नानि”-इति (सं० १.२०.७,८.) द्वे, त्रितयं मिलित्वा ऋभुदेवताकं सूक्तम् ; “ऋभुश्च मृमुम्”-इतिश्रवणात् (सं० ८.६३.३४.) । “त्रिरा साप्तानि”-इतिपादे (सं० १.२०.७.) त्रिशब्दः श्रुतः ॥

पादद्वयोपेता ऋची विधाय प्रशंसति - “बभ्रुरीको विषु षः भ्रूनरी शुभेति (सं० ८.२६.१-१०.) द्विपदाः शंसति ; द्विपादे शुषश्चतुष्पादाः प्रशवः, प्रशवश्चन्दोमाः, पशुना मवक्ष्ये ; तस्य द्विपदाः शंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठाप्रयति”-इति ॥

त्रिंशद्दीपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “ये त्रिंशति त्रय-
स्वर इति (सं० ८.२८.) वैश्वदेवं त्रिवन्त्रवमे ऽहनि नवमस्वाङ्गो
रूपम्”—इति । “त्रिंशति”—इतिश्रवणाद् बहुदेवताकत्वम् ।
“त्रयः”—इति त्रिंशद्दीपेति विसृष्टः ॥

तन्सूक्तगतं छन्दः प्रयंसति—“तान्यु गायत्राञ्चि गायत्रद्वितीय-
सवन एष ऋहः”—इति । ‘तान्यु’ वैश्वदेवशस्त्रे प्रोक्तानि तान्यपि
सूक्ताञ्चि ॥

अस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते— “वैश्वानरो न जतय इत्या-
न्त्रिमाहृतस्य प्रतिपदा प्र यातु परावत इत्यन्तो वै परावतोऽन्तो
नवम महर्गवमे ऽहनि नवमस्वाङ्गो रूपम्”—इति । अत्र सूक्त-
पठिते * ऋचे “परावतः”—इति शब्दो दूरदेशवाची ; स च देवो
मार्गस्यान्त इत्यन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

प्रकारान्तरीयान्तस्त्रिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “मरतो यस्य हि
अय इति (सं० १.८६.) मारुतं, चेतिबदन्तरुचं ; चेतीव वा
अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्वाङ्गो रूपम्”—इति । “मरतः”
—इतिश्रवणात् ‘मरुतम्’, “अयः”—इतिश्रवणात् ‘चेतिवत्’
अयतिधातुयुक्तम् । स च धात्वर्थोऽत्र स्वरूपम् । कथं नेतदिति,
तदुच्यते— सर्वो हि पुरुषो मार्गस्यान्तो गत्वा ‘चेतीव वै’ कश्चि-
न्निवसन्नेव ; सोऽयं मन्तो लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृषं विधत्ते— “जातवेदसे सुनवाम सोस्र
मिति (सं० १.६६.१.) जातवेदस्त्राच्युता”—इति ।

जातवेदीवाचकान्निशब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते— “प्रग्मये वाच

* आश्व० श्री० ८.११.४ । तत्र “वैश्वानरो न जतयै”—इति प्रथमा, “वैश्वानरो न
जतयन्तु”—इति द्वितीया, “वैश्वानरो अन्निरोभ्यः”—इति तृतीया ।

मीरयेति (सं० १०.१८७.) जातवेदस्यं समानीदर्कं, नवमे ऽहनि नवमस्नाह्नो रूपम्”—इति । एतदीयास्वृक्षु “स नः पर्षदति दिवः”—इतिपादेन समाप्तिदर्शनात् समानीदर्कत्वम् ॥

तस्य पादस्य पुनःपुनरावृत्तिं दर्शयति— “स नः पर्षदति-दिवः, स नः पर्षदति दिव इति शंसति ; बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे, किञ्च किञ्च वारणं क्रियते, शाक्या एव ; तद्यत्स नः पर्षदति दिवः, स नः पर्षदति दिव इति शंसति, सर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्रमुञ्चति”—इति । “स नः”—इत्यादिपादस्य सर्वास्वृक्षु पठितस्य सङ्गहायं वीष्णारूपेषु दिवस्तिः । एत मेव पादं पुनः पुनः शंसतीत्यत्र को ऽभिप्राय इति, सोऽभिधीयते—एतस्मिन्नवरात्रे त्रिविधत्रयसमष्टिरूपे प्रयोगाधिक्यात्तदा तदा विस्मृत्य किमपि ‘वारणं’ वारणीयं निषिद्धानुष्ठानं ‘बहु वै’ प्रभूत मेव क्रियते, अतः स्वस्य शाक्यर्थं मेव पुनः पुनः शंसते । तेन स न इत्यादेः पुनः पुनः शंसनेन, तस्मात् सर्वस्मात् निषिद्धानुष्ठानात् ‘एमान्’ ऋत्विग्यजमानान् प्रमोचयति । तस्य पादस्यार्थः— यस्मान्मेः स्तुतिरूपा वागीर्यते, सोऽग्निः पापरूपान् शत्रून्तत्कर्म्य ‘नः’ अस्मान् ‘पर्षद’ विघ्नपरिहारेण कर्मपारं नयत्विति ॥

एतच्छस्त्रगतसूक्तेषु छन्दः प्रशंसति— “तान्यु गायत्राणि गायत्रद्वितीयसवन एष त्रयहः”—इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२१) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

पृष्ठं षष्ठह मुपयन्ति यथा वै मुख मेवं पृष्ठः
 षष्ठहस्तद्वयान्तरं मुखस्य जिह्वा तालु दन्ता एवं
 कन्दोमा अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु
 चास्वादु च वि जानाति तद्दशम महर्यथा वै नासिके
 एवं पृष्ठः षष्ठहस्तद्वयान्तरं नासिकयोरेवं कन्दोमा
 अथ येनैव गन्धान् वि जानाति तद्दशम महर्यथा वा
 अक्ष्येवं पृष्ठः षष्ठहस्तद्वयान्तर मक्ष्णः कृष्ण मेवं
 कन्दोमा अथ येनैव कनोनिका येन पश्यति तद्दशम
 महर्यथा वै कर्ण एवं पृष्ठः षष्ठहस्तद्वयान्तरं कर्ण-
 स्रैवं कन्दोमा अथ येनैव शृणोति तद्दशम महः
 श्रौर्वे दशम महः श्रियं वा एत आ गच्छन्ति ये दशम
 महरागच्छन्ति तच्चाद्दशम मह रविवाक्यं भवति मा
 श्रियो ऽववादिष्येति दुरववदं हि श्रेष्ठसस्ते ततः
 सर्पन्ति ते मार्जयन्ते ते पत्नीभालां सम्प्रपद्यन्ते
 तेषां य एता माहुतिं विद्यात्स्व ब्रूयात् समन्वा-
 रमध्व मिति स जुहुयादिह रमेह रमध्व मिह
 धृतिरिह स्वधृतिरग्ने ऽवाट् स्वाहावाळिति स
 यदिह रमेत्याह अग्नेवैनांस्तल्लोके रमयतीह रमध्व
 मिति यदाह प्रजा मेवैषु तद्रमयतीह धृतिरिह

स्वधृतिरिति यदाह प्रजां चैव तद्वाचं च यजमानेषु
 दधात्यग्ने ऽवाळिति रथन्तरं स्वाहावाळिति बृहद्दे-
 वानां वा एतन्मिथुनं यद् बृहद्द्रथन्तरे देवानां मेव
 तन्मिथुनेन मिथुनं मवरुन्धते देवानां मिथुनेन
 मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद ते ततः सर्पन्ति ते मार्जयन्ते त
 आग्नीध्रं सम्प्रपद्यन्ते तेषां य एता माहुतिं विद्यात्
 स ब्रूयात् समन्वारभन्व मिति स जुहुयादुप सृजन्
 धरुणं मातरं धरुणो धयन् रायस्पोष मिष मूर्ज
 मन्वासु दीधरत्स्वाहेति रायस्पोष मिष मूर्ज मवरुन्ध
 आत्मने च यजमानेभ्यश्च यत्रैव विद्वानेता माहुतिं
 जुहोति ॥ ३ (२२) ॥

हादशाहे प्रायश्चीयोदयनीयरूप आद्यन्ते ये अहनी, तयो-
 मध्ये दशरात्रोऽस्ति ; तस्मिंश्च त्रयो भागाः,— पृष्ठः षडह एको
 भागः, हृन्दीमनामकास्त्रयोऽहर्विशेषाः द्वितीयो भागः, दशम मह-
 क्षृतीयो भागः । तस्य भागस्य विधेयतया प्रशंसा कर्त्तव्या ।
 इतरभागयोरपि अत्र या प्रशंसा प्रतीयते, सापि विधेयस्य दश-
 मस्याङ्गः प्रशंसार्थं मेव ; तस्मिन्नहनि प्रशंसातिशयस्य गम्यमान-
 त्वात् । तत्र चत्वारो दृष्टान्ता विवक्षिताः । तेषां मध्ये प्रथमेन
 दृष्टान्तेन प्रशंसति— “पृष्ठं षडह सुपयन्ति ; यथा वै मुखं मेवं
 पृष्ठः षडहस्तस्यथान्तरं मुखस्य जिह्वा तालु दन्ताः, एवं हृन्दीमाः ;
 अथ येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजाताति,

तद्दृश्यम महः”—इति । याञ्चिका दशरात्रे पृष्ठं षष्ठं मनु
तिष्ठन्ति, स मुखस्थानीयः ; मुखस्याभ्यन्तरे जिह्वा तालु दन्ता-
च्चेति त्रयोऽवयवास्तिष्ठन्ति, तत्स्थानीयास्त्रयश्छन्दोमाः । अत्र तद्
‘येन’ विसृज्येन येनैव वागिन्द्रियेण ‘वाचं व्याकरोति’ शब्द-
मुच्चारयति । येन च रसनेन्द्रियेण स्वादस्वादुविभागं जानाति,
तदिन्द्रियद्वयस्थानीय मेतद्दृश्यम महः ॥

द्वितीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— “यथा वै नासिके एवं पृष्ठः
षष्ठस्तद्यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा, अथ येनैव गन्धान्धि-
जानाति तद्दृश्यम महः”—इति । छिद्रद्वययुक्तत्वेन भागद्वय-
विवक्षया ‘नासिके’ इति द्विवचनम् । तयोः ‘अन्तरं’ मध्यवर्तिः
छिद्रम् ; गन्धघ्राहकघ्राणेन्द्रियस्थानीयं दृश्यम महः ॥

तृतीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— “यथा वा अश्लेषं पृष्ठः षष्ठ-
स्तद्यथान्तरं मण्यः कृष्ण मेवं छन्दोमा, अथ यैव कनीनिका,
येन पश्यति, तद्दृश्यम महः”—इति । अक्षिशब्देन शृङ्गमण्डलसहितं
सर्वं गोलकं विवक्षितम् । तत्र भागत्रय मारुत्यकाण्डे वक्ष्यते—
“त्रिवृदिव वै चक्षुः शृङ्गं कृष्णं कनीनिका”—इति (२भा० ७.५.
५.) । शृङ्गमण्डलमध्ये कृष्णमण्डलं, तस्य मध्ये स्वस्या वर्तुलाकारा
कनीनिका, तत्रावस्थितेन चक्षुरिन्द्रियेण जनो रूपं पश्यति । तत्र
शृङ्गमण्डलरूपगोलकस्थानीयः पृष्ठः षष्ठः, कृष्णमण्डलस्था-
नीयाः छन्दोमाः, कनीनिकागतेन्द्रियस्थानीयं दृश्यम महः ॥

चतुर्थदृष्टान्तेन प्रशंसति— “यथा वै कर्णं एवं पृष्ठः षष्ठः
स्तद्यथान्तरं कर्णस्थैवं छन्दोमा, अथ येनैव शृणोति, तद्दृश्यम
महः”—इति । कर्णशब्देन शृङ्गुल्याकारं गोलकं मुच्यते ।
तत्स्थानीयः पृष्ठः षष्ठः । तस्य कर्णस्य ‘अन्तरं’ यत्र मध्यवर्तिः

छिद्रं तत्स्थानीयाः छन्दोमाः । तच्छिद्रावस्थितेनेन्द्रियेण जनः
शब्दं शृणोति, तदिन्द्रियस्थानीयं दशम महः ॥

अथ तस्मिन् दशमेऽहनि कश्चिन्नियमं विधत्ते—“श्रीर्वै दशम
महः,— श्रियं वा एत आ गच्छन्ति, ये दशम महरागच्छन्ति
तस्माद्दशम महरविवाक्यं भवति, मा श्रियो ऽववादिष्मेति दुरववदं
हि श्रेयसः”—इति । यदेतद्दशम महः, सा ‘श्रीर्वै’ भोग्यवस्तुसमृद्धि-
स्वरूप मेव ; “ऋध्नोति यो हादशाहेन यजते”—इतिश्रुत्यन्तरात् * ।
अतो ये दशम महः ‘आगच्छन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते श्रिय मेव
प्राप्नुवन्ति ; यस्मात् श्रीरूप मेतदहः, तस्माद्दिववाक्यरहितं भवति ;
यदि प्रमादात्तन्मै ऽन्यत्र वा कश्चिक्लिच्छिद्विद्वद्भाचरेत्, तदानीं
तद्विरुद्ध मन्येन ‘वाच्यं’ वक्तव्यम्,— अत्र त्वया विरुद्ध मनुष्ठितं,
तदेवं सम्यगनुतिष्ठेत्यभिप्नेन कर्मान्तरे वक्तव्यम् ; इह तु तस्य
विरुद्धप्रमानवचनस्य निषिद्धत्वादिद महः ‘अविवाक्यम्’ । तत्र
चाश्वलायन आह—“नास्मिन्नहनि कोनचित्कस्यचिद्विवाच्य मवि
वाक्य मिलेतदाचक्षते ; संशये बह्विर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगो ऽन्त-
र्वेदीत्येके”—इति (श्री० ८.१२.१०-१२.) ॥

परैश्च प्रयुज्यमानं विरुद्धं दृष्टापि तन्न ब्रूयादितिनियमस्योप-
यस्तिरुच्यते—“श्रियो भाववादिष्मेति”—इति । दशमस्याहः श्रीरू-
पत्वात्तस्य यदववदनं तत् श्रिया एव भवति । अथमतस्य विरुद्धस्य
वदनम् ‘अववदनं’ निन्दा ; यदि दशम महः ‘अववादिष्म’ निन्दां
कुर्मः, तर्हि श्रिया एव निन्दा सम्भवति ; अतो वयं श्रियो ‘भाव-
वादिष्म’ निन्दा मा कुर्मः इति विवाच्यं परित्यजता मभिप्रायः ।
लोकेऽपि श्रेयसो विद्यैश्वर्यादिनाधिकस्य पुरुषस्याचरणं ‘दुरववदं

* “हादशाहं परिसूय सर्वा मूर्ध्नि माभोत्”—इति १६१ ४० ।

हि' अववादेन निन्द्या रहितम् । अत एव पित्राचार्यादीनां निन्दां न कुर्वन्ति, द्वेषिभिः क्रियमाणं मपि न शृण्वन्ति । तदेव मविवाच्यत्वधर्मोऽत्र विहितः । यद्वा वाक्यद्वयं मिदम्,— दशममहारागच्छन्तीत्यन्तो दशमस्याङ्गो विधिः, तस्मादित्यादिरविवाच्यत्वनियमविधिः । सोऽपि शास्त्रान्तरेऽप्येव मान्नायते—“तस्माद्दशमेऽहन्यविवाक्ये उपहृताय न व्युत्थम्”—इति (तै० सं० ७.३.१.२.) ॥

अथैतस्मिन् दशमेऽहनि मानसग्रहाय प्रसर्पणं विधत्ते— “ते ततः सर्पन्ति”—इति । ‘ते’ अनुष्ठातारः, ‘ततः’ पत्नीसंयाजान्तानुष्ठानादूर्ध्वं प्राञ्चः उदेत्य मानसाय प्रसर्पेयुः । प्रसर्पणं नाम तदर्थः प्रयत्नः । सर्वेष्वहर्गणेषु कर्मसु अन्तिमादङ्गः इतरास्त्रहानि पत्नीसंयाजान्तानि, अन्तिमं त्वेकं भवोदवसानीयान्तम् । तथा चाश्वलायन आह— “प्रातरनुवाकादुदवसानीयान्तान्यन्धानि ; पत्नीसंयाजान्तानीतराणि”—इति (श्री० ७. १. ४, ५.) । तथा सत्यपि बालस्येतरत्वन्यायेन पत्नीसंयाजान्तत्वे प्राप्ते वचनेन तत्र ऊर्ध्वं मानसग्रहो विधत्ते । तदर्थं ‘प्रसर्पन्ति’ सदसो विनिर्गत्व यथायथं मार्गेषु गच्छेयुः ॥

गतानां तेषां तीर्थदेशे मार्जनं विधत्ते— “ते मार्जयन्ते”—इति ॥

मार्जनादूर्ध्वं होमार्थं स्थानविशेषप्राप्तिं विधत्ते— “ते पत्नीशालां सम्प्रपद्यन्ते”—इति । पत्नी हि गार्हपत्यस्य समीपेऽवतिष्ठत इति सैव ‘पत्नीशाला’ ; तत्र गच्छेयुः ॥

गतानां तेषां होमं विधत्ते— “तेषां य एता माहुतिं विद्यान् ब्रूयात्समन्वारभध्व मिति, स शुद्धयात्”—इति । ‘तेषां’ होमार्थं गार्हपत्यसमीपं गतानां मध्ये ‘यः’ पुमान् ‘एतां’ वक्ष्यमाणा माहुतिं

जानाति, 'सः' पुमानितरान् प्रति 'समन्वारभध्वं' यूयं सर्वेऽपि मां स्पृशतेति ब्रूयात् । तैः समन्वारभध्वः 'सः' पुमानाहुतिं लुहूयात् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “इह रमेह रमध्व मिह धृतिरिह स्वधृतिरमे ऽवाट् स्वाहावाळिति”—इति । हे यजमानाः ! 'इह' अस्मिन् लोके 'रम' रमध्वं कुरुत । हे पुत्रपौत्रादिकाः प्रजाः ! 'इह' एतेषु यजमानेषु 'रमध्वं' क्रीडत, 'इह' यजमानेषु 'धृतिः' अपत्यानां प्रजानां धारण मस्तु । 'इह' यजमानेषु 'स्वधृतिः' वेदशास्त्रादिरूपायाः वाचः स्वाधीनत्वेन धारण मस्तु । हे अग्ने ! 'अवाट्' रथन्तररूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । हे 'स्वाहा' देवि ! अग्निजाये ! 'अवाट्' बृहत्सामरूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

यथोक्तं मन्त्रार्थं मभिप्रेत्य क्रमेषु मन्त्रावयवानां सर्वेषां तात्पर्यं दर्शयति— “स यदिह रमेत्स्वाहास्मिन्नेवैनांस्तल्लोके रमयतीह रमध्व मिति यदाह प्रजा मेवेषु तद्रमयतीह धृतिरिह स्वधृतिरिति यदाह प्रजां चैव तदाचं च यजमानेषु दधात्यग्ने ऽवाळिति रथन्तरं स्वाहावाळिति बृहद्”—इति । 'सः' मन्त्रः इह रमेति भाग माहेति यदस्ति, तेनास्मिन्नेव लोके 'एनान्' यजमानान् रमयति । एव मुत्तरभागा अपि योज्याः ॥

बृहद्द्रथन्तररूपं भागद्वयं विश्लेषेण प्रशंसति— “देवानां वा एतन्मिथुनं यद्बृहद्द्रथन्तरे, देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मव-कन्वते ; देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्वै”—इति । यदे-तत् अन्वमन्त्रद्वयं बृहद्द्रथन्तररूप मुक्तम्, तदेतद्देवानां सम्बन्धि-मिथुनम् । अतस्तस्माद्द्रथपाठेन देवसम्बन्धेनैव मिथुनेन मानुषं मिथुनं प्राप्नुवन्ति । ततो देवसम्बन्धि-मिथुनानुग्रहेण मानुषमिथुनं

मुत्पादयन्ति । ततः सोऽयं मन्त्रो यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्प्रद्यन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

गार्हपत्ये यथा होमो विहितः, तथैवाग्नीध्रीये कश्चिदोमं विधत्ते—“ते ततः सर्पन्ति, ते मार्जयन्ते, त आग्नीध्रं सम्प्रपद्यन्ते; तेषां य एता माहुतिं विद्यात्स ब्रूयात्समन्वारभध्व मिति, स जुहुयात्”—इति । गार्हपत्यस्थानाद् बहिर्निर्गत्य मार्जनं कृत्वा आग्नीध्रीयं प्राप्य, तत्र पूर्ववज्जुहुयात् ॥

तस्मिन् होमे मन्त्र माह—“उप सृजन् धरुणं मातरं धरुणो धयन्, रायस्योष मिष मूर्जं अस्मासु दीधरत्स्वाहेति”—इति । अत्र देवताया अस्यष्टत्वात् “अनिरुक्तः प्रजापतिः”—इतिश्रुत्यन्तरेण प्रजापतिर्देवता । तस्य मन्त्रस्याय मर्थः—‘धरुणः’ सर्वस्य जगतो धारयिता प्रजापतिः ‘धरुणम्’ अस्माकं धर्त्तारं पितरं मातरं च ‘उप सृजन्’ अस्माभिः संयोजयन्, अनिरुक्ता वियोजयन्नस्माभिर्हुतं मात्स्यं ‘धयन्’ पिबन्, ‘रायस्योष’ धनपुष्टिम्, ‘इषम्’ अन्नम् ‘जर्ज’ क्षीरादिरसं अस्मासु ‘दीधरत्’ धारयतु अस्मादयतु । तस्य प्रजापतेरिदं स्वाहुतं मसु । ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाप्तार्थः ॥

आहुतिं प्रशंसति—“रायस्योष मिष मूर्जं मवरुध्व आत्मने च यजमानेभ्यश्च यत्रैवं विद्वानेता माहुतिं जुहोति”—इति । ‘आत्मने’ होत्रे ॥ ३ ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२२) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते ततः सर्पन्ति ते सदः सम्प्रपद्यन्ते यथायथ
 मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्प-
 राज्ञा ऋक्षु स्तुवत इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सर्पतो
 राज्ञीयं वा अलोमिकेवाय आसीत्सैतं मन्त्र मपश्य
 दायं गौः पृश्निरक्रमीदिति ता मयं पृश्निर्वर्ण आवि-
 शन्नानारूपो ऽयं यं काम मकामयत यदिदं किञ्चौष-
 धयो वनस्पतयः सर्वाणि रूपाणि पृश्निरेनं वर्णं आ-
 विशति नानारूपो ऽयं यं कामं कामयते य एवं वेद
 मनसा प्रस्तौति मनसोद्गायति मनसा प्रतिहरति
 वाचा शंसति वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनं
 देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते देवानां
 मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्सै प्र जायते प्रजया
 पशुभिर्य एवं वेदाथ चतुर्हीतृन् होता व्याचष्टे तदेव
 तत् स्तुत मनु शंसति देवानां वा एतद्यज्ञियं
 गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारस्तद्यच्चतुर्हीतृन् होता
 व्याचष्टे देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं
 गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति गच्छति
 प्रकाशं य एवं वेद यं ब्राह्मण मनुचानं यथो नर्च्छे-
 दिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्गृह्य दक्षि-

सतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्हीतृन् व्याचक्षीत
 देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारस्तद्
 यच्चतुर्हीतृन् व्याचक्षीत देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं
 नाम प्रकाशं गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं
 गमयति गच्छति प्रकाशं य एवं वेद ॥ ४ (२३) ॥

आग्नीध्रीये होमादूर्ध्वं कर्त्तव्यानि दर्शयति— “ते ततः
 सर्पन्ति ; ते सदः सम्प्रपद्यन्ते; ययायथ मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति ;
 संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्पराज्ञा ऋक्षु स्तुषते”—इति । ‘ते’ कृत-
 होमाः सर्वे ‘ततः’ आग्नीध्रीयादग्नेः ‘सर्पन्ति’ निर्गच्छन्ति ।
 निर्गतास्ते सदः प्रविशेयुः । प्रवेशवेलाया मुद्गात्स्थोऽन्य ऋत्विजो
 ‘वधाययं’ स्वमार्गं मनतिक्रम्य ‘व्युत्सर्पन्ति’ विविधं गच्छन्ति ;
 उद्गातारस्तु ‘संसर्पन्ति’ सम्भूय गच्छेयुः । गतास्ते सामगाः सर्प-
 राज्ञाः सम्बन्धिनीषु ऋक्षु “आयं गौः”—इत्यादिषु स्तोत्रं
 कुर्युः * । सर्पराज्ञीति भूमेरवतारस्वरूपा काश्चिद्देवता ; तथा
 दृष्टा मन्त्रा अपि सर्पराज्ञीशब्देनोच्यन्ते । अत्र तु ‘ऋक्षु’—इति
 पृथगुपादानात्, ‘सर्पराज्ञाः’—इतिषष्ठान्तत्वाच्च देवतावाच्येवायं
 शब्दः † ॥

● आर० आ० ५. ४—६ ऋक्षु आर० गा० ६. २. ८—१० सर्पराज्ञानि (योनि-
 सामानि) ; उ० आ० ६. १. ११. ढवे ऊह्यं गा० ५. १. ९ (यामं क्षीषम्) । “प्रजा-
 पतेस्त्रिभः सर्पराज्ञाः सर्पाणां वार्षुदस्य वा सर्पस्य”—इति आर्षे० ब्रा० ३. २९ । “तिसृभिः
 स्तुषन्ति—० सर्पराज्ञा ऋग्भिः स्तुषन्ति—० स्तुत मनुशंसति”—इति ता० ब्रा० ९. ८. १ ।

† “आयङ्गौरिति—० सर्पराज्ञीनामर्षिका, सैव देवता सूर्यो वा”—इति ऋग्भाष्ये
 आशयः (१०.१८९.) ; “सर्पराज्ञी नाम ब्रह्मवादिनी”—इति तु ताण्ड्यभाष्ये (९.८.७.) ।

एतदेवाभिप्रेत्य तन्मन्त्राः ऋचस्ताञ्च देवतां प्रशंसति—
 “इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सर्पतो राज्ञीयं वा अलोमिकेवाय आसीत्
 सैतं मन्त्र मपश्यदायं गीः पृश्निरक्रमीदिति ; ता मयं पृश्निर्वर्षं
 आविशन्नानारूपो ऽयं यं काम मकामयत, यदिदं किञ्चोषधयो
 वनस्यतयः सर्वाणि रूपाणि”—इति । या भूमिरस्ति, सेय मेव
 देवताशरीरं धृत्वा ब्रह्मवादिनी भूत्वा ‘सर्पराज्ञी’-शब्देनोच्यते ।
 यस्मादिदं पृश्निर्वी ‘सर्पतः’ सञ्चरतो जङ्गमस्य मनुष्यादेः ‘राज्ञी’
 स्त्रामिनी ; सर्वेषां मनुष्यादीनां तदान्येषावस्थानात् ; अतः
 सर्पराज्ञीत्युच्यते * । इय मेव ‘अग्ने’ ऋगुत्पत्तेः पूर्वं मेव
 ‘अलोमिकेव’ रोमरहितेवासीत् ; ततो रोमोत्पत्त्यर्थं सा भूमिः
 साधनभूतम् “आयं गीः”—इति ‘मन्त्रम्’ अपश्यत् । तन्मन्त्र-
 प्रसादेन ‘तां’ भूमि मयं दृश्यमानः ‘पृश्निर्वर्षं आविशत्’ । पृश्नि-
 शब्दस्य व्याख्यानं ‘नानारूपः’ इति, नीलपौतादिरित्यर्थः † ।
 किञ्च लोके ओषधयो वनस्यतयः सर्वाणि अग्न्यानि रूपाणि
 दृष्टादीनि यदिदं किञ्चित् स्थावररूप मस्ति, तन्मध्ये यं काम
 मसौ भूमि मकामयत, स सर्वोऽप्येनां प्राविशत् ॥

वेदनं प्रशंसति—“पृश्निरजं वर्षं आ विशति, नानारूपो ऽयं
 यं कामं कामयते य एवं वेद”—इति । वर्षशब्देन नीलपौतादि-
 वाचिना सर्वं मपि भोग्यजात मुपसृज्यते ॥

स्तोत्रशस्त्रयोः प्रकारविशेष विधत्ते— “मनसा प्रस्तौति,
 मनसोद्गायति, मनसा प्रतिहरति, वाचा शंसति”—इति । उद्-
 गातृषु मध्ये प्रस्तोतुः प्रस्तावभागः, उद्गातृब्रह्मीयभागः प्रतिहर्तुः

* “सर्वसन्मन्त्राणा एतन्नान”—इत्याचार्यैवभाष्ये सायणः (१.२९.) ।

† नि. उ. २. ४. २ ; १०. ४. २. एतदुभयवचन्यापेक्ष द्रष्टव्यी ।

प्रतिहारभागः * । तान् भवान् मनसैव ते ऽनुतिष्ठेयुः ; हीता तु वाचा शंसेत् ॥

द्विविध मपि विधिं प्रशंसति— “वाक् च वै मनस्य देवानां मिथुनं, देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवबन्धते, देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्नै ; प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति । छद्मग्रन्थान्तरमिथुनवद्वाख्येयम् (१४२ पृ०) ॥

हीतुः सर्परात्र्याः शंसनाद्ब्रह्मं चतुर्हीढमन्वान् विधत्ते— “अथ चतुर्हीतुन् हीता व्याचष्टे,— तदेव तत् सुत मनु शंसति”—इति । चतुर्हीढमन्वास्तद्वाख्यानप्रकारधीपरिष्ठात् अभिधास्यते । तेन व्याख्यानेन यदुक्ताः त्रिभिः सुतः, तदेव सर्वं मनुशस्त्रं भवति ॥

त मेतं मन्त्रसमूहं प्रशंसति— “देवानां वा एतन्मन्त्रियं गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारस्तच्चतुर्हीतुन् हीता व्याचष्टे, देवाना मेव तन्मन्त्रियं गुह्यं नाम प्रकाशं ममयति”—इति । य एते चतुर्हीढमन्वाः सन्ति, तदेतन्मन्त्रस्वरूपं देवानां सम्बन्धि यज्ञयोग्यं नाम ; ततो हीढव्याख्याने देवसम्बन्धि योग्यं नाम प्रकाशितं करोति ॥ वेदनं प्रशंसति— “तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद”—इति । यदुक्ताः वेदिता हीता ‘एनं’ हीतारं ‘तत्’ देवानां गुह्यं नाम, स्वयं प्रकाशं गतं सत् पश्चात् प्रकाशं ममयति । ततो वेदिता ‘प्रकाशं गच्छति’ तेन नाम्नागुणहीतः प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । यद्वा तदेन मित्यादिः पूर्वशेषः । ‘तद्’ देवानां गुह्यं नाम स्वयं प्रकाशं गतं सत् पश्चात् ‘एनं’ हीतारं प्रकाशं ममयति ; गच्छतीत्यादिकैव विद्वत्प्रशंसा ॥

तदेवं क्रत्वङ्गत्वेन चतुर्हीढव्याख्यानं विधाय तत्प्रशंसां कर्तुं

ऋतुनिरपेक्षलौकिककाम्यफलसिद्धयर्थं चतुर्हीटव्याख्यानं विधत्ते —
 “यं ब्राह्मणं मनूचानं यशो नञ्छेदिति ह आहारस्थं परेत्य
 दर्भस्तम्बानुदग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माणं मुपवेश्य चतुर्हीतृन् व्याच-
 चीत”-इति । साङ्गवेदाध्ययन-तदर्थानुष्ठानशीलः ‘मनूचानः’ ।
 तादृशं कश्चिद् ब्राह्मणं सभामध्ये वाग्मिलेन रहितं यदि ‘यशो
 नञ्छेत्’ विधानय मिति कीर्त्तिं न प्राप्नुयात्, तदानीं मयं
 ब्राह्मणो ग्रामान्निर्गत्य विजन मरुस्थदेशं प्राप्य तत्र दर्भस्तम्बानां
 मय मूर्धमुखत्वेन शयित्वा स्वस्य दक्षिणपार्श्वे कश्चिद्देविकं विप्र
 मुपवेश्य तस्मिन्निधौ चतुर्हीटनामकाभ्यन्तान् व्याचचीत । उच्चै-
 रुच्चारणं ‘व्याख्यानम्’ । ‘इति’ एतन्नयोगं कश्चिद् ब्रह्मवाद्याह
 स्मेत्यन्वयः ॥

त मिमं यन्नसंयुक्तं प्रयोगं पूर्ववत्प्रशंसति— “देवानां वा एत-
 यन्नियं गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारस्तथ्यच्चतुर्हीतृन् व्याचचीत देवानां
 मेव तद् यन्नियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति ; तदेनं प्रकाशं गतं
 प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद”-इति । पूर्ववद्
 व्याख्यानम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (चतुर्विंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२३) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथौदुम्बरीं समन्वारभन्त इष मूर्जं मन्वारभ
 इत्यूर्वा अन्नाद्य मुदुम्बरो यद्वैतद्देवा इष मूर्जं व्यभ-

जन्त तत उदुम्बरः समभवत्तस्मात्स त्रिः संवत्स-
रस्य पच्यते तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त इष मेव
तदूर्जं मन्नाद्यं समन्वारभन्ते वाचं यच्छन्ति वाग्वै
यज्ञो यज्ञ मेव तद् यच्छन्त्यहर्नियच्छन्त्यहर्वै स्वर्गो
लोकः स्वर्ग मेव तल्लोकं * नियच्छन्ति न दिवा वाचं
विसृजेरन्यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भातव्याय परि-
शिंष्युर्न नक्तं वाचं विसृजेरन्यन्नक्तं वाचं विसृजेरन्
राचीं भातव्याय परिशिंष्युः समयाविषितः सूर्य +
ह्यादय वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विषन्ते लोकं
परिशिंष्यन्त्यथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरंस्तमो-
भाज मेव तद् द्विषन्तं भातव्यं कुर्वन्त्याहवनीयं
परीत्य वाचं विसृजेरन्यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो
लोक आहवनीयो यज्ञेनैव तत्स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं
लोकं यन्ति यदि होन मकर्म यदत्यरीरिचाम प्रजा-
पतिं तत्पितर मप्येत्विति वाचं विसृजन्ते प्रजापतिं
वै प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजापतिरूनातिरिक्तयोः
प्रतिष्ठा नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति प्रजापति-
मेवोनातिरिक्तान्यभ्यत्यर्जन्ति य एव विद्वांस एतेन
वाचं विसृजन्ते तस्मादेव विद्वांस एतेनैव वाचं
विसृजेरन् ॥ ५ (२४) ॥

* "तं लोकं" क, ग, च, ज ।

+ "सूर्यः" क ।

अथ चतुर्हीढव्याख्यानस्य प्रकारं यज्ञाहं साकश्वेनाभिधातु
मुपक्रमते— “अथौदुम्बरीं समन्वारभन्ते”—इति । चतुर्हीढ-
व्याख्यानोद्योगानन्तरं येय मीदुम्बरी शाखा सदस्यन्तर्निहिता,
तां शाखां सर्वे सभूयोपसृश्रेयुः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “इष मूर्जं मन्वारभ इति”—इति ।
अन्नरूपां रसरूपां वै ता मीदुम्बरीम् ‘अन्वारभे’ ह्रस्वेन सृशामि ।
‘इति’—शब्दो मन्त्रसमाप्तार्थः ॥

मन्त्रार्थं मीदुम्बरीं दर्शयति— “जग्वां अन्वाद्य मुदुम्बरः”—
इति । योऽयं मुदुम्बरवृक्षः, सोऽयं रसरूपोऽयंरूपश्च ॥

त मेत मर्थं मुपपादयति— “यद्द्वैतहेवा इष मूर्जं व्यभजन्त,
तत उदुम्बरः समभवत्, तस्मात्त्र त्रिः संवत्सरस्य पच्यते”—इति ।
देवाः पुरा यदेतदन्नं रसरूपं वसु क्वचित् भूमावुपविश्य ‘व्यभजन्त’
एतावदस्यैतावदस्येति विभागं कृतवन्तः । तदानीं तस्माद्भूमौ
पतितादन्नरसभेदाहीजीभूतादय सुदुम्बरवृक्षः समुत्पन्नः ; तस्मात्
संवत्सरस्य मध्ये भोक्तृणा मन्नसिद्धयर्थं स वृक्षः ‘त्रिः पच्यते’ त्रिरित्युप-
सृशयन्, बहुकालः फलं गृह्णाति ॥

श्रीदुम्बरीस्यार्थं मुपसंहरति— “तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त,
इष मेव तदूर्जं मन्वाद्यं समन्वारभन्ते”—इति ॥

श्रीदुम्बरीस्यार्थां दूर्जं मौनं विधत्ते— “वाचं यच्छन्ति ;
वाच्यै यज्ञो यज्ञ मेव तद्यच्छन्ति”—इति । यज्ञस्योच्चार्यमाण-
मन्त्रसाध्यत्वाहायूपत्वम् ; अतो वाङ्नियमेन यज्ञस्यैव नियमो
भवति ॥

मौनस्य कालविशेषं विधत्ते— “अहर्नियच्छस्यहर्वे स्वर्गी
लोकः, स्वर्गमेव तन्नोक्तं नियच्छन्ति”—इति । सूर्यास्तमयादर्वाक्

स्वर्गवत्प्रकाशसन्नावेनाङ्गः स्वर्गत्वम् । तस्मिन्नहनि वाङ्नियमेन स्वर्ग एव नियतः स्वाधीनो भवति ॥

विधिसिद्धयर्थं महनि कतिपयेषु क्षणेषु वाचं नियम्य पश्चात् मौनपरित्यागप्राप्तौ निषेधति— “न दिवा वाचं विसृजेरन् ; यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भाटव्याय परिशिंषुः”—इति । अहनि वाग्विसर्गं सति यजमानाः सर्वेऽप्यहःसम्बन्धं परित्यज्य शत्रवे तदहः ‘परिशिंषुः’ दद्युरित्यर्थः ॥

अहनि निषिद्धस्य वाग्विसर्गस्य रात्री प्राप्ती सत्यां तदपि निषेधति— “न मत्तं वाचं विसृजेरन् ; यन्नक्तं वाचं विसृजेरन् रात्रीं भ्राटव्याय परिशिंषुः”—इति । पूर्ववद् व्याखेयम् ॥

यद्यहनि रात्री च निषेधः, कदा तर्हि वाग्विसर्ग इत्याशङ्क्याह— “समयाविषितः सूर्यं स्यादथ वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विषते लोकं परिशिंषन्ति”—इति । यदा सूर्यः ‘समयाविषितः’ अस्तमयसमयं प्राप्तः, अर्द्धास्तमितः * स्यात्, तदानीं वाग्विसर्गः । तथा सति सम्पूर्णास्तमयपर्यन्त मल्प मेव कालं ‘द्विषते लोकं’ शत्रोः स्थानं ‘परिशिंषन्ति’ प्रयच्छन्ति । अहो रात्रिश्चेति कालद्वयं स्वार्थं मेव भवति ॥

पश्चान्तरं विधत्ते— “अथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरं-स्तमोभाज मेव तद् द्विषन्तं भ्राटव्यं कुर्वन्ति”—इति । ‘अथो

* समयाधृषित-समयाविषितशब्दौ सन्धिकालपरौ । तत्र समयाधृषितः प्राङ्-सन्धिकालः, समयाविषितस्तु सायंसन्धिकाल इति विशेषः । कात्या० श्रौ० ४.१५.१ । आश० २०.१.७३ । म० सं० २.१५ । तै० सं० ६.६.११.६. व्याख्यानं च तत्र १.४. ४५.१५ । अगु० वृ० १.१२ । “समयासमिषितः” तै० आ० सा० भा० (ए. सी. मु० ४४२.५० १० पं०) ।

खलु' अथवेत्यर्थः । सूर्ये साकल्येऽस्तमिते सत्येव पञ्चाहाग्निसर्गेषु शत्रुं 'तमोभाजम्' अभ्यकारमन्त्रं कुर्वन्ति ॥

वाग्विसर्गस्य देशविशेषं विधत्ते — “आहवनीयं परीत्य वाचं विष्टजेरन्, यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गो लोक आहवनीयो, यज्ञेनैव तत् स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं लोकं यन्ति”—इति । सदसो निर्गत्य आहवनीयं परितः प्रदक्षिणीकृत्य तत्र वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः । आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादकद्वारा स्वर्गहेतुत्वेन तदुभयात्मकत्वे सति यज्ञस्वर्गात्मके चाहवनीयेन यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

वाग्विसर्गे मन्त्रविशेषं विधत्ते — “यदिहोन मकर्म यदत्यरी-रिचाम प्रजापतिं तत्पितर मध्येत्विति वाचं विष्टजन्ते”—इति । ‘इह’ क्तौ ‘यत्’ अङ्गम् ‘जनम्’ असम्पूर्णम्, यदपि ‘अकर्म’ स्वरूपेष्वैव तदङ्गं न क्तम्, ‘यत्’ अप्यङ्गम् ‘अत्यरीरिचाम’ अतिरिक्तं दिवारं त्रिवारं वा वय मनुष्ठितवन्तः ; ‘तत्’ सर्वं दोषकर मङ्गजातं ‘पितरम्’ अस्माकं पालकं प्रजापतिम् ‘अध्येतु’ प्राप्नोतु । ‘इति’ अनेन मन्त्रेण वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः ॥

उक्तमन्त्रं प्रशंसति—“प्रजापतिं वै प्रजा अनु प्र जायन्ते, प्रजापतिरूनातिरिक्तयोः प्रतिष्ठा, नैनानूनं नातिरिक्तं हि नस्ति”—इति । सर्वाः प्रजाः प्रजापति मेवानुप्रजायन्ते ; तस्य स्मृत्वात् तदनु-रूपैव सर्वोत्पत्तिः । अतः स्मृष्टा प्रजापतिरेव न्यूनातिरिक्तदोषयोः ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः समाधानहेतुः । तस्मादेतन्मन्त्रपाठेन ‘एनानु’ यजमानान् न्यूनातिरिक्तदोषो न बाधते ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“प्रजापति मेवोनातिरिक्ता-न्यभ्यत्यर्जन्ति य एवं विहांस एतेन वाचं विसृजन्ते”—इति । मन्त्रेण वाग्विसर्गं कुर्वाणा यजमाना जनातिरिक्ताङ्गं क्तं दोष

अभिलक्ष्य प्रजापति मेव 'अभ्यत्यर्जन्ति' अतिशयेन प्राप्नुवन्ति,
स एव समादधातीत्यर्थः ॥

मन्त्रेषु वाग्विसर्गं मुपसंहरति— "तस्मादेवं विहांस एतेनैव
वाचं विसृजेरन्"—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२४) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्हीटेषु वदिष्यमाणस्त-
दाहावस्त्र रूपं मीं होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रति-
गृह्णात्यवसिते ऽवसितं दशसु पदेषु तेषां चित्तिः
सुगासी३त् चित्तं माज्यं मासी३त् वाग् वेदिरा-
सी३त् आधीतं बर्हिरासी३त् केतो अग्निरासी३त्
विज्ञात मग्नीदासी३त् प्राणो हविरासी३त् सामा-
ध्वर्युरासी३त् वाचस्पतिर्हीतासी३त् मन उपवक्ता-
सी३त् ते वा एतं गृह * मगृह्णत वाचस्पते विधे †
नामन् विधेम ते नाम विधेस्त्व मस्माकं नाम्ना द्यां
गच्छ यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराधुवंस्ता
सृद्धिं रात्स्वामो ऽथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं

* "गृह" ख, घ, ङ, ट ।

† "विधा" क, ङ ।

चान्नादा चान्नपत्नी चाग्नादा तदग्निरन्नपत्नी तदा-
 दित्यो भद्रा च कल्याणी च भद्रा तत्सोमः कल्याणी
 तत्प्रशवो ऽनिलयाचापभया चानिलया तद्वायुर्न ह्येष
 कदा च नैलयत्पभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद्
 बीभाया * नाप्ता चानाप्या चानाप्या तत्प्रथिव्यनाप्या
 तद् द्यौरनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चानाधृष्या तद्-
 ग्निरप्रतिधृष्या तदादित्यो ऽपूर्वा चाभातव्या चा-
 पूर्वा तन्मनो ऽभ्रातृव्या तत्संवत्सर एता वाव
 द्वादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः प्रजापतिस्तत्कृ-
 र्त्स्नं प्रजापति माप्नोति दशम महर्षय ब्रह्मोद्यं वद-
 न्त्यग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः सो ऽस्य लोकस्य
 गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः सोऽन्तरिक्ष-
 लोकस्य † गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष
 पतिर्ऋतवो गृहाः येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान् गृह-
 पतिर्भवति राध्नोति स गृहपती ‡ राध्नुवन्ति ते यज-
 मानाः येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान् गृह-
 पतिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हते पते यज-
 मानाः पाप्मानं घ्नते ऽध्वर्यो अरात्स्वारात्स्म ॥६(२५)

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

* "विभाया" क ।

† "ऽन्तरिक्ष लोकस्य" क ।

‡ "स इ गृहपती" ग ।

चतुर्हीटमन्त्रव्याख्यानार्थं माहावं विधत्ते— “अध्वर्यो इत्या-
ह्वयते चतुर्हीटेषु वदिथमाणसदाहावस्य रूपम्”—इति । चतु-
र्हीटनामकेषु मन्त्रेषु चैरुच्चारणं कर्त्तुं मुद्रात्तो होता “हे अध्वर्यो ।”
इत्याह्वानं कुर्यात् । यथा शस्त्रादौ “शोसावोम्”—इत्याह्वानं
करोति, तदत्रापि सम्बोधनं मेवाहावस्य स्वरूपम् ॥

चतुर्हीटव्याख्यानकाले अध्वर्योः प्रतिगरविशेषं विधत्ते—
“ॐ होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृष्ट्यात्ववसिते ऽवसिते दशसु
पदेषु”—इति । हे होतः ! ‘ॐ’ तदभिलषितं मसु, हे होतः !
‘तथा’ क्रियता मित्यध्याहारः । अनेन मन्त्रेष्वध्वर्युः प्रतिगरं
ब्रूयात् । होतुरुक्त्वाहजनकं प्रतिवचनं ‘प्रतिगरः’ । वक्ष्यमाणेषु
होत्राप्रयोज्येषु दशसंख्याकेषु पदेषु मध्ये एकैकस्मिन् पदे ‘अव-
सिते’ समाप्ते सति तदा तदा पुनःपुनरध्वर्युरी होतरित्यादिमन्त्रेषु
प्रतिगरं ब्रूयात् । अवसितशब्दस्य वीष्ठा प्रतिपदं प्रतिगरप्रयो-
गार्थम् ॥

तत्र प्रथमं पदं दर्शयति—“तेषां चित्तिः झुगासीश्त्”—इति ।
देवकर्त्तृके सत्रे प्रजापतिर्गृहपतिरन्ये देवा यजमानास्ते च
मन्त्रान्तरे वक्ष्यन्ते । त एवात्र तेषामितितच्छब्देन परामृश्यन्ते ।
‘तेषां’ प्रजापतिरूपमृहपतियुक्तानां देवतात्मनां यजमानानां
मानसे कर्मणि ‘चित्तिः झुगासीश्त्’ । “चित्ती सञ्जानि”—इति
(भ्रा० ३८.) धातोश्चित्तिशब्दनिष्पत्तिः । इदं वस्वीदृश मेव न
त्वन्वयेति या सम्यग्ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, सा ‘चित्तिः’ । सैव
एतेषां होमसाधनभूतजुह्वस्थानीयासीत् । अमूर्त्तायाश्चित्तेर्जुहू-
रूपत्वमाश्चर्यमिति द्योतयितुं भ्रुतिः । एव सुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

द्वितीयं पदं दर्शयति—“चित्तं माण्यं मासीश्त्”—इति ।

पूर्वोक्तायाश्चित्तिरूपायाः वृत्तेराधारभूतं यदन्तःकरणं तत् 'चित्तम्'
तदेवात्राण्यस्थानीय मासीदिति ॥

द्वितीयं पदं दर्शयति—“वाग् वेदिरासीत्”—इति । यद्
“वाग्” इन्द्रियम्, तद्देदिस्थानीय मासीदिति ॥

चतुर्थं पदं दर्शयति—“आधीतं बर्हिरासीत्”—इति । ‘आ’ सम्-
क्ताद् ‘धीतं’ मनसा ध्यातं यद्वस्तु, तदेव बर्हिस्थानीय मासीदिति ॥

पञ्चमं पदं दर्शयति—“केतो अग्निरासीत्”—इति ।
“कित ज्ञाने”—इति (आ० ६६३.) धातुः । ‘चित्ति.’ सम्बक्
ज्ञानम्, ‘केतः’ ज्ञानमात्र मिति विशेषः । स च केतोऽग्निस्थानीय
आसीदिति ॥

षष्ठं पदं दर्शयति—“विघ्नत मग्नीदासीत्”—इति । ‘विघ्नतं’
विशेषेण निश्चितं यद्वस्तु, तत् ‘अग्नीत्’ आग्नीध्रनामक ऋत्वि-
मासीत् ॥

सप्तमं पदं दर्शयति—“प्राणो हविरासीत्”—इति । योऽयं
प्राणवायुः, स हविःस्थानीय आसीदिति ॥

अष्टमं पदं दर्शयति—“सामाध्वर्युरासीत्”—इति । यद्
जीयमानं ‘साम’, तदध्वर्युस्थानीय मासीदिति ॥

नवमं पदं दर्शयति—“वाचस्यतिर्हीतासीत्”—इति । योऽयं
‘वाचस्यतिः’ इहस्यतिः, सोऽयं होतृस्थानीय आसीदिति ॥

दशमं पदं दर्शयति—“मन उपवक्तासीत्”—इति । यद्य-
प्येक मेवान्तःकरणं चित्तशब्देन मनःशब्देन चाभिधीयते,
तथाप्यवस्थाविशेषो द्रष्टव्यः । चित्तिकेतादिहृत्तज्जनकत्वाकारेण
‘चित्तम्’ ; हृत्तिरहितस्वरूपावस्थानाकारेण ‘मनः’ ; तथात्र
‘उपवक्ता’ होतुः समीपस्थो वक्ता मैत्रावरुण आसीदिति ॥

एतेषां दशानां पदानां मेकेकस्मिन् पदे अवसिते सत्यध्वर्युः
“ॐ होतः, तथा होतः”—इति प्रतिगरं ब्रूयात् । सोऽयं दश-
पदात्मकः चतुर्होतृसञ्ज्ञको मन्त्रसङ्घातः * ॥

अथ ग्रहसञ्ज्ञकं मन्त्रं दर्शयति—“ते वा एतं ग्रह मगृह्यत ;
वाचस्यते विधे नामन्, विधेम ते नाम, विधेस्व मन्त्राकं नाम्ना
द्यां गच्छ, यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराभ्रुवंस्ता मृद्धिं
रात्स्यामः”—इति । तेषामितिपदेनोक्ताः प्रजापतिगृहपतियुक्ता
देवरूपा ये यजमानाः सन्ति, त एव ‘एतं’ मानसं ग्रह मगृह्यत ।
ग्रहसकाले वाचस्यतिं सम्बोध्य ब्रुवते— हे ‘वाचस्यते’ गृहस्यते !
हे ‘विधे’ जगतो विधातः ! हे ‘नामन्’ सर्वस्य नमयितः ! सर्व-
वशीकारयुक्तेत्यर्थः । तादृशस्य ते ‘नाम विधेम’ स्थातिं करवाम ।
यदा ‘नाम’ अक्षं हविलक्षणे ‘विधेम’ सम्पादयामः । त्व मप्य-
न्त्राकं प्रजापतियुक्तानां देवानां विधिः, कीर्त्तिं मन्त्रस्य सम्पादय ।
तेनात्महत्तेन ‘नाम्ना’ हविलक्षणेनाग्नेन कीर्त्या वा युक्तो द्यां स्वर्गं
गच्छ । प्रजापतिगृहपतियेषां देवानां ते ‘प्रजापतिगृहपतयः’
तादृशा देवा याम् ‘ऋद्धिम्’ ऐश्वर्यम् अराभ्रुवन्, ‘ता मृद्धिं’
तादृश मैश्वर्यं वय मपि यजमाना रात्स्यामः । इत्येष ग्रह-
मन्त्रः † ; त मपि होता पठेत् ॥

मन्त्रान्तराच्च विधत्ते— “अथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं

* तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि द्वितीयाष्टकीयो त्रितीयः प्रपाठकः समय एवैतद्विषयकः ।
तैत्तिरीयारण्यके त्विने दश मन्त्राः समाख्याताः (३.१.) किञ्चित्पाठभेदेन । तन्नात्वे त्वेषां
सायचीयव्याख्यानानि सुष्ठुतराशीव गम्यन्ते । “विष्ट्यादयो दश शरीरगताः पदार्थ-
विशेषाः, अनादयस्तु दश पदार्थां हीमनिष्पादकाः”—इत्येव तत्कार मिति सञ्ज्ञेयः ।

† तैत्तिरीयारण्यके तु एष एव ग्रहमन्त्रः किञ्चिदभिन्नः (३.१.) ।

च”-इति । चतुर्हीद्वयमन्त्रपाठानन्तरं होता प्रजापतितनु-
सञ्ज्ञकान् मन्त्रान् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञकं मन्त्रञ्च ‘अनुद्रवति’ अनुक्रमेण
ब्रूयात् ॥

हादशसञ्ज्ञाकाः प्रजापतितनुसञ्ज्ञकाः । अन्नादा चेति च-
शब्दान्तानि हादशपदानि प्रजापतेस्तन्वः । तत्र हे हे पदे उपादीय
क्रमेण प्रशंस्येते ॥

तत्र प्रथमं पदयुग्ममाह— “अन्नादा चान्नपत्नी चान्नादा
तदग्निरन्नपत्नी तदादित्यः”-इति । अन्नादादयः प्रजापतेर्मूर्त्ति-
विशेषस्य वाचकाः शब्दाः । अन्नादेति यदस्ति, तदय मग्निः ;
अन्नपत्नीति यदस्ति, तदसावादित्यः ; एतदुभयं प्रजापतितनु-
रूपम् ॥

द्वितीयं युग्ममाह— “भद्रा च कल्याणी च ; भद्रा तक्षोमः,
कल्याणी तत्पशवः”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयं युग्ममाह— “अनिलया चापभया चानिलया तदा-
युर्न ह्येष कदा च निलयत्यपभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद् बीभाय”-
इति । एष वायुः कदाचिदपि निलयतीति न हि । इत्ययतिः
गतिकर्मा (ऋ० १२७.) । ‘निलयति’ न गच्छतीति न हि, किन्तु
सदा गच्छत्येव । असु मर्थं मनिलयेतिशब्दे ब्रूते । निलयो
निवासः, स नास्ति यस्या वायुर्मूर्त्तेः सेयम् ‘अनिलया’ । अप-
गतं भयं यस्या मृत्युर्मूर्त्तेः सेयम् ‘अपभया’ ; सर्वं मपि जगत्
‘एतस्मात्’ मृत्योः ‘बीभाय’ भीतिं प्राप्नोति, तादृशो मृत्युः कस्मा-
दस्मादन्यस्माद्भीतिं प्राप्नुयात् ॥

अनेन न्यायेन पूर्वोक्तानां मपि मूर्त्तीनां निरुक्तयो द्रष्टव्याः ।
अन्नपत्नीत्यचान्नादाग्निमूर्त्तिः ; अन्नस्य पत्नी प्रालयित्री सूर्य-

मूर्त्तिः । “आदित्याज्जायते वृष्टिः”—इतिन्यायेन (मं० सं० ३. ७६.) पालयित्वम् । सोममूर्त्तेः शैत्यहेतुत्वात्, वृष्टिप्रियत्वाच्च भद्रत्वम् । पशुमूर्त्तेः क्षीरादिप्रदानेन कल्याणत्व मिति तासां निरुक्तयः ॥

चतुर्थं पदयुग्ममाह— “अनासा चानाप्या चानासा तत्पृथिव्यनाप्या तद् द्यौः”—इति । दूरस्थस्य ग्रामादेः संयोगे सति प्राप्तिरित्युच्यते ; पृथिव्या मेवोत्पन्नस्य मनुष्यादेः दूरवर्त्तित्वपूर्वकः पृथिवीसंयोगो नास्ति, तस्मादसंयोगपूर्वस्य संयोगस्य प्राप्तिशब्दार्थत्वस्याभावात् ‘अनासा’ भूमिः । उपरि दूरदेशवर्त्तित्वेन प्राप्तु मयोग्यत्वात् द्यौः ‘अनाप्या’ ॥

पञ्चमं युग्ममाह— “अनाष्टया चाप्रतिष्टया चानाष्टया तदम्बिरप्रतिष्ठया तदादित्यः”—इति । आगत्य समीपं प्राप्य हस्तस्पर्शेन धर्षितु मभिभवितु मशक्योऽग्निः । आदित्यो यथा न प्रकाशते तथा कश्चित् प्रतिबन्धं कृत्वा धर्षितु मभिभवितु मशक्यः आदित्यः ॥

षष्ठं युग्ममाह— “अपूर्वा चाभ्राष्टया चापूर्वा तन्मनोऽभ्राष्टया तत्संवत्सरः”—इति । न विद्यते पूर्वं प्रथमप्रवृत्त मिन्द्रियं यस्या मनोमूर्त्तेः सेयम् ‘अपूर्वा’ ; सर्व मपौन्द्रियजातं मनसा सङ्कल्पिते विषये पञ्चाश्रवर्तते, अतो नास्त्यन्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः । ‘संवत्सरः’ कालात्मा सर्वं जगज्जरयति, न च तं कालं जरयितुं समर्थः कश्चिदन्योऽस्ति ; तस्मात्संवत्सरमूर्तिर्भ्राष्टय्यरहिता हादशपदरूपा ॥

प्रजापतितनूरुपसंहरति— “एता वाव हादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः प्रजापतिस्तत्कृत्स्नं प्रजापति माप्नोति दशम महः”—

इति । अन्नादेत्वारभ्य अन्नातृष्येत्यन्ता हादशसङ्ख्याका मूर्तयो
याः प्रोक्ताः, एता एव प्रजापतेर्जगन्निर्वाहिकास्तन्वः । 'एषः'
हादशभिस्तनूभिर्युक्तः प्रजापतिः 'क्षरक्षः' सम्पूर्वः । तथा सत्ये-
तत्पदपाठेन क्षरक्षं प्रजापतिरूपं दशममहः प्राप्नोति ॥

ब्रह्मोद्यमन्त्रविधि मन्त्रेण तन्मन्त्रस्वरूपं दर्शयति— "अथ
ब्रह्मोद्यं वदन्त्यग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सो ऽस्य लोकास्य
गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सोऽन्तरिक्षलोकस्य गृह-
पतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष पतिर्ऋतवो गृहाः ; येषां
वै गृहपतिं देवं विहान् गृहपतिर्भवति, राप्नोति स गृहपती,
राभ्रुवन्ति ते यजमानाः ; येषां वा अपहृतपाप्मानं देवं विहान्
गृहपतिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हते पते यजमानाः पाप्मानं
घ्नते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्क्ष"—इति । 'अथ' हादशपदानुद्भवत्वा-
नन्तरं ब्रह्मोद्यनामकं मन्त्रं वदेयुः । ब्राह्मणानां मुख्यं संवादी
'ब्रह्मोद्यम्' । अग्निरित्यादिकस्तन्मन्त्रः । 'एको' ब्राह्मणा अग्निः
'गृहपतिः' स्वामीत्याहुः । सोऽस्येत्यादिना तन्मत मन्त्रैर्ब्राह्मणै-
र्दूष्यते,— 'सः' अग्निः 'अस्य लोकस्य' भूलोकमात्रस्य गृहपतिः,
न तु सर्वलोकस्येति दूषणवादिना मपरितोषः । तच्छ्रुत्वा अपरे
ब्राह्मणा वायुर्गृहपतिरित्याहुः । तदपि मत मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्दूष्यते,
— स वायुरन्तरिक्षलोकमात्रस्य गृहपतिः, न तु सर्वस्य । यो
ऽसावादित्यस्तपति सोऽसावेव गृहपतिरिति सर्वैरङ्गीकार्यं मतम् ।
कथं गृहपतित्वं मिति, तदुच्यते— 'एषः' प्रकाशमान आदित्यः
पतिः, तेन निष्पाद्या वसन्ताद्यृतवो गृहाः ; तस्माद्दत्तुलक्षणां
गृहाणां पतिरित्यय मर्थो नान्निवायोरस्ति, आदित्ये तु विद्यते,
तस्माद्दत्तुनिष्पत्तेः । किञ्च 'येषाम्' ऋतूनां गृहरूपाणां

स्वामिन मादित्यं देवं गृहपतित्वेन विद्वान् पुरुषः स्वयं मपि
 गृहपतिर्भवति, स च गृहपतिः 'राध्नोति' सर्वेभ्योः समृद्धो
 भवति । तादृशेन गृहपतिना युक्तास्ते यजमानाः सर्वेऽपि 'राधु-
 वन्ति' समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तेषां मृतुग्रहाणां स्वामित्वादादित्यस्य
 गृहपतित्वं युक्तमित्यर्थः । सत्रे दीक्षिताः सर्वेऽपि यजमानाः,
 तेषु मुख्यो गृहपतिरिति विवेकः । किञ्च येषां मृतूनां स्वामिन
 मादित्यदेवम् 'अपहृतपाप्मानं' सर्वपापरहितं विद्वान् पुरुषः स्वयं
 गृहपतिर्भवति, स गृहपतिः पाप्मानं मय्यपहृते । ये त्वन्ये
 यजमानास्तेऽपि पाप्मानं मपन्नते । तादृशानां मृतूनां स्वामिनो
 गृहपतित्वं युक्तम् । हे अध्वर्यो ! वयम् 'अरात्स' समृद्धा अभूमः ॥

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (चतुर्विंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२५) ॥

* "प्रजापतिरवामयव"- इत्यारभ्य (२भा० ३६६५०), एतावान् यवः सत्रेषु विभ्र-
 षती द्वादशाह्नोदप्रयोगविषयः समाकातः । कस्ये तु "सत्राणाम्"-इत्युपक्रम (७.१.१.)
 "एतावत् सत्रं ह्योदकर्मान्वत म द्वाप्रतात्"-इत्यन्तेः (८.१२.३०.) सूत्रैः सत्रविषय उक्ताः ;
 द्वादशाह्नप्रयोग अपि तदन्तर्गता एव । तथापि "गार्हपत्यं जुह्वति"-इत्यादियन्त्यस्य
 (८.१३.१-२९.), "ते पवीशाषां सम्पपयन्ते"-इत्यादिष्वङ्गयस्य (१२०-१६१५०)
 व्याख्यानयानुवाद इवेति । सामब्राह्मणे तु "अग्निना पृथिव्यौषधिभिः"-इत्यादिः (१०.
 १.१.), "देवतासु वा एष प्रविष्ठितः"-इत्यन्तश्च (१५.१२.८.) विरुद्धतयन्वी द्वादशाह्नोदप्र-
 विधायक आनुवादः । कात्यायनश्रौतसूत्रेऽपि द्वादशाध्यायीयसूत्रैरेव द्वादशाह्नो वर्णितः ।
 समान्नातश्च तदाभ्यर्थं इतपथे सामान्यतः, वैत्तिरीयसंहितायाश्च सप्तमे काण्डे द्वितीय-
 प्रपाठकौयसप्तमाद्यनुवाकेष्विति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्योद्धारं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भारवाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरुक्तभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेश्यती

भगवन्नायकाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नाम्नभाषे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ उद्धराहवनीय मित्यपराह्ण आह यदे-
वाह्ना साधु करोति तदेव तत्प्राडुहृत्य तदभये
निधत्त उद्धराहवनीय मिति प्रातराह यदेव रात्या
साधु करोति तदेव तत्प्राडुहृत्य तदभये निधत्ते
यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो लोक आहवनीयो यज्ञ
एव तत्स्वर्गे लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद
यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रति-
ष्ठितं वेद वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन पशुषु
प्रतिष्ठितेन राध्नोति रौद्रं गविसहाय्य्य मुपावसृष्ट
माश्विनं दुह्यमानं सौम्यं दुग्धं वारुण मधिश्रितं
पौष्णं समुदयन्तं मारुतं विष्यन्दमानं वैश्वदेवं
बिन्दुमन्मैत्रं शरोगृहीतं द्यावापृथिवीय मुदासितं
सावित्रं प्रक्रान्तं वैष्णवं क्रियमाणं बार्हस्पत्य
मुपसन्नं मग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापते रुत्तरैन्द्रं हुत
मेतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रति-

ष्ठितं* वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलिनं पशुषु
प्रतिष्ठितेन राधोति य एवं वेद ॥ १ (२६) ॥

दशम महारविवाक्य मभिधाय द्वादशाहः समापितः ; अथा-
ग्निहोत्र मभिधीयते । तत्राध्वर्युं प्रति यजमानोऽग्न्युद्धरणकर्त्तव्यतां
ब्रूयात् । तदाहापस्तवः— “उद्धरेत्येव साय माह यजमान उद्ध-
रेति प्रातः”—इति (श्री० ६.१.४.) ॥

तत्र सायङ्कालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— “उद्धराहव-
नीय मित्यपराह आह ; यदेवाह्ना साधु करोति, तदेव तप्या-
डुधृत्य तदभये निधत्ते”—इति । अग्निहोत्रस्याध्वर्युरेक एव ऋत्वि-
ग्भवति । तथा च शाखात्मरे श्रूयते— “तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञ-
क्रतोरेक ऋत्विक्”—इति (तै० ब्रा० २.३.६.) । त मध्वर्युं यज-
मानः प्रेषति । हे अध्वर्यो ! आहवनीयाख्यं वह्नि मुद्धरेति ;
ज्वलन्त मग्निं गार्हपत्यादुधृत्य प्राञ्च मानीयाहवनीयस्थाने निधे-
हीत्यर्थः । तथा चाश्वलायन आह— “गार्हपत्यादाहवनीयं
ज्वलन्त मुद्धरेत्”—इति (श्री० २.२.१.) । ‘उद्धर आहवनीयम्’
—‘इति’ अमुं प्रेषम् ‘अपराह्णे’ सायङ्काले सूर्यास्तमयात् प्राग्
यजमानो ब्रूयात् । एवं सति अह्ना सर्वेषापि यदेव पुख्यं यज-
मानः करोति, तत्सर्वं प्राडुधृत्य भयरहिते आहवनीयस्थाने
निहितवान् भवति † ॥

प्रातःकालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— “उद्धराहवनीय
मिति प्रातराह ; यदेव रात्र्या साधु करोति, तदेव तप्याडुधृत्य
तदभये निधत्ते”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

● “प्रतिष्ठितपदं” क ।

† उद्धरणपकारीद्धरणमन्त्रादिकं सर्वं मात्रलायनीयगीतसूत्रेषु द्रष्टव्यम् (२. २.) ।

आहवनीयोद्धरणं प्रशंसति— “यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गं लोक आहवनीयः”—इति । आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादनेन स्वर्ग-हेतुत्वादुभयरूपत्वम् ॥ वेदनं प्रशंसति— “यज्ञ एव तत् स्वर्गं लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद”—इति । आहवनीयोद्धरणस्य वेदिता स्वर्गसाधनयज्ञात्मके स्थाने स्वर्गं लोकं स्थापितवान् भवति ॥

अथाम्निहोत्रहोमद्रव्यं क्षीरादिरूपं प्रशंसितुं मुपक्रमते— “यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रतिष्ठितं वेद, वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राध्नोति”—इति । ‘यः’ पुमानग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिनोपलक्षितं होमद्रव्यं वेद, स पुमानग्निहोत्रकर्मणा ‘राध्नोति’ समृद्धो भवति । कीदृशमग्निहोत्रद्रव्यम् ? ‘वैश्वदेवं’ वक्ष्यमाणा रुद्रादयो विश्वेदेवाः, तेषां सम्बन्धि ; ‘षोडशकलं’ षोडशभावस्यम् । ते चावस्थाविशेषा रौद्रगवीत्यादिना वक्ष्यन्ते । गवि स्थितत्वादेव पशुषु तत्र प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्रेषेत्यत्रापि विशेषणत्रयं द्रव्यहारा योजनीयम् ॥

होमद्रव्यस्य बहुदेवतासम्बन्धे षोडशभावस्थोपेतत्वं च दर्शयति— “रौद्रं गविसद, वायव्यं मुपावसृष्टं माश्विनं दुग्धमानं, सौम्यं दुग्धं, वारुणं मधिम्रितं, पौष्णं समुदयन्तं, मारुतं विष्वन्दमानं, वैश्वदेवं विन्दुमन्, मैत्रं शरोष्ठहीतं, धावापृथिवीयं मुहासितं, सावितं प्रक्रान्तं, वैष्णवं ज्ञियमाणं, बार्हस्पत्यं मुपसन्नमन्नेः पूर्वाहुतिः, प्रजापते रुत्तरैन्द्रं हुतम्”—इति । होमद्रव्यं क्षीरं ‘गवि सत्’ गोशरीरे यदा तिष्ठति, तदा ‘रौद्र’ रुद्रदेवताकं वेदितव्यम् ; ‘उपावसृष्ट’ वस्त्रेण संसृष्टं प्रस्तुतं यदा भवति, तदा वायुदेवताकम् ; दुग्धमानत्वदशाया मश्विदेवताकम् ; दुग्धत्व-

दशायां सोमदेवताकम् ; 'अधिश्रितं' पाकार्यं मन्वीं स्थापितं
 वरुणदेवताकम् ; 'समुदयन्तं' पात्रमध्ये स्थित्वा सन्तापवशेन सन्त्य-
 गूर्ध्वदशायां पूषदेवताकम् ; 'विष्यन्दमानम्' ऊर्ध्वं मुद्गतस्य
 पात्राद् बह्विर्विशेषेण स्यन्दनदशापन्नं मरुद्देवताकम् ; 'विन्दुमत्'
 बुद्बुदवत् विष्वेषां देवानां सम्बन्धि ; 'शरोऽष्टीतं' सारप्रचय-
 भावापन्नं * मित्रदेवताकम् ; 'उदासितम्' अग्निस्थानाद् बहि-
 रवस्थापितं व्यावापृथिवीदेवताकम् ; 'प्रक्रान्तं' होतुं हरषायोप-
 क्रान्तं सविद्वदेवताकम् ; 'ऋयमाणं' होमस्थाने नीयमानं विष्णु-
 देवताकम् ; 'उपसन्नं' नीत्वा वेद्या मासादितं बृहस्पतिदेवता-
 कम् ; तेन द्रव्येण या पूर्वाहुतिः, साम्भिसम्बन्धिनी ; उत्तरा-
 हुतिस्तु प्रजापतिसम्बन्धिनी ; 'हुतं' होमोत्तरकालीन मिन्द्र-
 देवताकम् । एवं हविषः षोडशवस्थाः तप्तदेवतासम्बन्धाश्च
 दर्शिताः † ॥

तत्सर्वं सुपसंहरति— “एतदा अग्निहोतं वैश्वदेवं षोडशकलं
 पशुषु प्रतिष्ठितम्”—इति । अग्निहोतं तदर्थञ्चौरम् ॥

तद्देदं प्रशंसति— “वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन
 पशुषु प्रतिष्ठितेन राप्नोति य एवं वेद”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमन्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२६) ॥

* “चौरमध्ये घनीमृतं यच्छरः सारं तन्निचस्य प्रियम्”—इति तै० ब्रा० सा० भा० २, १, ७ ।

† तैत्तिरीयब्राह्मणेऽध्येता एवं षोडशवस्थास्तप्तदेवतासाम्नाताः (२, १, ७) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यथाग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र
 प्रायश्चित्तिरिति ता मभिमन्त्रयेत् यस्माद् भीषा
 निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशून्नः सर्वान्
 गोपाय नमो रुद्राय मीळहुष इति ता मुत्यापये-
 दुदस्थाहेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इन्द्राय कृण्वती
 भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपात्र मूधसि
 च मुखे चोपगृह्णीयादयैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा
 तत्र प्रायश्चित्तिर्यथाग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमाना
 वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां इ वा एषा
 यजमानश्च प्रतिष्ठाय वाश्यते ता मन्न मप्यादये-
 ष्छान्त्यै शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाङ्गवती हि भूया
 इति सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यथाग्निहोत्रपावसृष्टा
 दुह्यमाना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा
 यत्तत्र * स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवी
 मसृष्ट यदोषधीरत्यसृष्टदाप्रः पयो गृहेषु पयो
 अघ्न्यायाम् पयो वत्सेषु पयो अस्तु तग्मयीति तत्र
 यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्य लं होमाय स्याद्यद्यु
 वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्या माहूय तां दुग्ध्वा तेन

* "सा तत्र" क ।

जुहुयादा^१ त्वेव श्रद्धायै होतव्यं^१ सा तत्र प्रायश्चित्तिः^१
 सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं^१ सर्वं परिगृहीतं^१ य एवं विद्वान-
 म्निहोचं जुहोति ॥ २ (२७) ॥

अथाग्निहोत्रे वैकल्पनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं विधत्ते—
 “यस्मान्निहोत्रप्रायश्चित्तं दुष्कृतमानोपविशेत्क्वा तत्र प्रायश्चित्तिरिति,
 ता मभिमन्त्रयेत्”—इति । अग्निहोत्रार्थं सम्पादिता गौः ‘अग्नि-
 होत्री’ सा च ‘उपावसृष्टा’ दोहनार्थं वत्सेन संयोजिता, ऊर्ध्वं दुष्क-
 र्माना सती, दोहनमध्ये यद्युपविशेत्, तदानीं शास्त्रीयस्य दोह-
 नस्य विनष्टत्वाद् ‘यस्य’ यजमानस्य ‘तत्र’ अग्निहोत्रपवेशने
 प्रायश्चित्तिरपेक्षिता, सा च कौटुम्भी ? इति प्रश्नः । ‘ताम्’ अग्नि-
 होत्रीं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेति प्रायश्चित्तविधिः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “यस्माद् भीषा निषीदसि, ततो नो
 अभयं क्वधि ; पशून् नः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळहुष
 इति”—इति । हे अग्निहोत्रि ! त्वं ‘यस्माद्’ विरोधिनः श्रद्धा-
 मानात्मनसा स्मर्यमाणाद् व्याघ्रादेः ‘भीषा’ भयेन ‘निषीदसि’
 उपविशसि, ‘ततः’ भयहेतोः सकाशात् ‘नः’ अस्माकम् अभयं
 ‘क्वधि’ कुरु । तथा ‘नः’ अस्माकं सर्वान् पशून् ‘गोपाय’ रक्ष ।
 ‘मीळहुषे’ सेचनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु । ‘इति’-
 शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं तस्या अग्निहोत्रा मन्त्रान्तरेणोत्थापनं
 विधत्ते— “ता मुत्थापयेत्”—इति ॥

तस्मिन्मुत्थापने मन्त्र माह— “उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपता-
 वधात्, इन्द्राय क्वखती भागं मित्राय वरुणाय चेति”—इति ।

‘अदितिः’ अदीना देवी देवतारूपा अग्निहोत्री ‘उदरथात्’ उत्यितवती । उत्याय च ‘यज्ञपती’ यजमाने आयुः ‘अधात्’ सम्पादितवती । कीदृश्वग्निहोत्री ? इन्द्रमित्रवरुणाना मपेक्षितं हविर्भागं ‘ऊखती’ सम्पादयन्ती । ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उत्यापनानन्तरकर्त्तव्यं दर्शयति— “अथास्या उदपात्र मूधसि च मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः” —इति । ‘अस्याः’ अग्निहोत्राः, उधसि उदकपात्रग्रहणं नाम जसस्वोत्क्षेपणं, मुखे गृह्णीत्वा जलं पाययित्वा, तादृश्या ब्राह्मणाय दानं यदस्ति, सा ‘तत्र’ वैकल्ये प्रायश्चित्तिरवगन्तव्या ॥

अथ दोहनकाले ध्वनिकारणे प्रायश्चित्तं विधत्ते— “यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिं रित्त्वशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते, ता मन्त्र मप्यादयेच्छान्त्स्यै ; शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाद्भवती हि भूया इति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । ‘वाश्येत’ हन्धारवं कुर्वीत, तदानीं भवान्निहोत्री स्वकीयाम् ‘अशनायां’ क्षुधां यजमानस्य ‘प्रतिख्याय’ प्रस्थापनार्थं ‘वाश्यते’ ध्वनिं करोति । तस्मात् ‘ताम्’ अग्निहोत्रीं वाश्यमाना मन्त्रम् ‘अप्यादयेत्’ अपिशब्दात् तृणादिकं मपि । तच्च भक्षणं क्षुधाशान्त्यै सम्पद्यते । अन्नं शान्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् । “सूयवसाद्”—इत्यादिर्मन्त्रः । हे अग्निहोत्रि ! ‘भगवती’ पूज्या त्वं ‘सूयवसात्’ भूयः सुष्टु यवसं तृणं सूयवसं, तदस्ति भक्षयतीति सूयवसात् ; तादृशी भवेति मन्त्रार्थः । मन्त्रेणात्र मादयेदिति वदस्ति, सैव ‘तत्र’ ध्वनी प्रायश्चित्तिर्द्रष्टव्या ॥

दोह्यमानस्य क्षीरस्याग्निहोत्राः स्थानचलनेन भूमौ पतने प्रायश्चित्तं विधत्ते— “यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना सन्धेत,

का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सा तत्र स्नन्दयेत्तदभिसृश्य जपेत्"—
इति । 'स्नन्देत' किञ्चिच्चलेत्, 'सा' चलन्ती यदि 'तत्र' भूमौ
'स्नन्दयेत्' ईषत् क्षीरं पातयेत्, 'तत्' क्षीरं हस्तेन सृष्ट्वा मन्त्रं
जपेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—“यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृप्त, यदोषधीरत्य-
सृपद्यदापः ; पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायाम्, पयो वस्त्रेषु पयो असु
तस्मयीति”—इति । अथेदानीं यद् 'दुग्धं' क्षीरं पृथिवीम् 'असृप्तं'
प्राप्नोत्, यच्च 'ओषधीः' पतितं दृष्टजातम् 'अत्यसृपत्' अतिशयेन
प्राप्नोत्, यदपि 'तत्' क्षीरं बिन्दुरूपम् 'आपः' भूमिष्ठं जलं
प्राप्नोत् ; आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा ; सर्वं मन्त्रदीयेषु गृहेषु
'अघ्न्यायाम्' अन्त्रदीयायां धेन्वां, वस्त्रेषु अन्त्रदीयेषु, 'मयि' मद्-
दरे वा 'असु' तिष्ठतु । पृथगन्वयार्थे 'पयः'—शब्दावृत्तिः । 'इति'
—शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वं होमं विधत्ते—“तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्,
तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्याद्”—इति । 'तत्र' दोहनपात्रे 'यत्'
क्षीरं भूमौ पतित्वा परिशिष्टं स्यात्, तद्यदि होमाय 'अलं'
पर्याप्तं भवेत्, तदानीं तेन जुहुयात् ॥

अपर्याप्तावुपायान्तरमाह—“यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्या
माहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा त्वेव अहायै होतव्यं ; सा तत्र
प्रायश्चित्तिः”—इति । 'यद्यु वै' यदि च 'सर्वं' दुग्धमानं क्षीरं 'सिक्तं'
भूमौ पतितं स्यात्, तदानीम् 'अन्यां' काञ्चिन्नाम् 'आहूय' आनीय,
तां दुग्ध्वा तदीयेन क्षीरेण जुहुयात् । यद्यन्यापि न लभेत, तदानीं
मप्यग्निहोत्रं न परित्याज्यं किन्तु 'आ अहायै होतव्यम्' ; आहो-
त्राभिविधिरर्थः,— आ अहायाः, अहासहितं सर्वं वस्तुजातं

‘होतव्यं’ होमयोग्यम् । अयं मर्थः— दधियवाग्वादीनां * मध्ये येन केनापि द्रव्येण होतव्यम्, सर्वालाभे त्वन्ततः अद्या मपि जुहुयात् । “अहं अद्यां जुहोमि”—इति सङ्कल्प्य अद्याहोमः । अग्निहोत्रस्य नित्यत्वात् सर्वात्मना परित्यागो न युक्तः इति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं, सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । विदित्वा अनुष्ठातुः ‘अस्य’ पुरुषस्य ‘सर्वम्’ अपि द्रव्यं ‘बर्हिष्यं’ यज्ञयोग्यम् । अतः सर्वं द्रव्यम् अनेन होमार्थं परिगृहीतं भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२७) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

असौ वा अस्यादित्यो यूपः पृथिवी वेदिरोषधयो
बर्हिर्वनस्पतय इधमा आपः प्रोक्षण्यो दिशः परि-
धयो यद्वा वा अस्य किञ्च नश्यति यन् म्रियते यद-

* “पयसा नित्यहोमः । यवामूरोदनी दधि सर्पिर्गामक्षामाशायकामेन्द्रियकाम-
नेजस्कामानाम्”—इत्यादिकल्पसूत्राचीहालीच्यानि (आश्र० श्री० २.१.१,२.०) । “द्वयोः
पयसा जुहुयात् पयकामस्य०—० भाज्यं न जुहुयात् तेजस्कामस्य०—० दधेन्द्रिय कामस्य०—०
यवाग्वा यामकामस्य०—०”—इति तै० २.१.५ ३० ।

पाजन्ति' सर्वं हैवेनं तदमुष्मिंल्लोके' * यथा बर्हिषि
 दत्त मागच्छेदेव मागच्छति' य एवं विद्वानग्निहोत्रं
 जुहोत्युभयान्वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा
 नयति' सर्वं चेदं यदिदं किञ्च मनुष्यान्वा एष
 साय माहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति' सर्वं चेदं
 यदिदं किञ्च' त एते प्रलीना न्योकस इव श्रे
 मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीता देवान्वा एष प्रात-
 राहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति' सर्वं चेदं यदिदं
 किञ्च' त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदो ऽहं करिष्ये'
 ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्तो यावन्तं ह वै सर्वं
 मिदं दत्ता लोकं जयति' तावन्तं ह लोकं जयति' य
 एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यग्ने वा एष साय
 माहुत्याश्विन मुपाकरोति' तद्वाक् प्रतिगृणाति'
 वाग् वागित्यग्निना हास्य' राचाश्विनं शस्तं भवति'
 य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यादित्याय वा एष
 प्रातराहुत्या' महाव्रत मुपाकरोति' तप्रास्यः प्रति-
 गृणात्यन्न मन्न मित्यादित्येन हास्याह्ना महाव्रतं
 शस्तं भवति' य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' तस्य वा
 एतस्याग्निहोत्रस्य' सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे
 साय माहुतयः' सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च'

* "तदमुष्मिंल्लोके" ष, ग, ट; "तदमुष्मिंल्लोके" ष ।

संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्योऽग्नेर्यजुष्पत्य द्रष्टकाः
संवत्सरेण हास्यग्निना चित्त्वेनेष्टं भवति य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ (२८) ॥

यथा अग्नाहोमः पूर्वं मुक्तः, तथा भावनारूपो होमोऽग्निहोत्र-
प्रशंसार्थं मेव प्रदर्शयति—“असौ वा अस्यादित्यो यूपः, पृथिवी वेदि-
रोषधयो बर्हिर्वनस्पतय इक्ष्वा, आपः प्रोक्ष्यो, दिशः परिधयः”—
इति । ‘अस्य’ भावनारूपं यज्ञं कुर्वतः पुरुषस्यासावादित्यो यूप-
स्थानीयः, पृथिवी वेदिस्थानीया, ओषधयो बर्हिःस्थानीयाः, वन-
स्पतय इक्ष्वास्थानीयाः, भूमौ विद्यमाना आपः सर्वा अपि संस्कृत-
प्रोक्षणीस्थानीयाः, प्राच्या दिशः परिधिस्थानीयाः । ईदृशी भाव-
नेवाग्निहोत्रहोमः ; इतरसम्पत्त्यभावेऽपि एतादृशी वा होमः
कर्त्तव्यः ॥

ईदृग्भावनायां फलं दर्शयति—“यद् वा अस्य किञ्च नश्यति,
यन् म्रियते, यदपाजन्ति, सर्वं ह्येवं तदमुषिंल्लोके यथा बर्हिषि
दत्त मागच्छेदेव मागच्छति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—
इति । यः पुमानादित्यो यूप इत्यादिकं विद्वान् भावयन्नग्निहोत्रं
जुहोति, ‘एनं’ पुरुषम् ‘अमुषिन्’ स्वर्गं लोके तत्सर्वं मागच्छति ।
किं किं मिति, तदुच्यते—‘अस्य’ पुरुषस्य ‘यद् वै किञ्च’ अस्मिंल्लोके
यत् किं मपि वस्तु नश्यति, यच्च पुत्रादिकं म्रियते, यदप्यन्यद्
‘अपाजन्ति’ अपगच्छति, स्वस्माद्दियुक्तं भवति ; तत्सर्वं प्राप्यते ।
तत्र दृष्टान्तः— यथा ‘बर्हिषि’ यज्ञे दत्तं वस्तु स्वर्गं यजमान
मागच्छेत्, एवं नष्टं मृत मपगतं च सर्वं मागच्छति * ॥

* “अग्नावादिनो वदन्ति—० बर्हिषं दत्तं भवति”—इति तै० ब्रा० २.१.५.१, २ ब्र० ।

योऽयं अद्वाहोम. पूर्व मुक्तः, तस्यैव पुनरपि यूपवेद्यादिभावना-
रूप मनुष्ठान मुक्तम्, इदानीं भावनारूपां दक्षिणा माह—“उम-
यान् वा एष देवमनुष्ठान् विपर्यासं दक्षिणा नयति, सर्वं चेदं
यदिदं किञ्च”—इति । ‘एषः’ अद्वाहोमस्य कर्त्ता, ‘देवान्मनु-
ष्ठांश्च, उभयविधान् ‘विपर्यासं’ विपर्यस्य दक्षिणाः कृत्वा ‘नयति’
ऋत्विग्भ्यः समर्पयति । यत्र देवानां दक्षिणारूपत्वं, न तत्र
मनुष्ठाणां तद्रूपत्वम् ; यत्र तु मनुष्ठाणां दक्षिणात्वं, न तत्र
देवाना मित्येवं विपर्यासः ; अनेन विपर्यासेन देवेषु मनुष्येषु
च दक्षिणात्वसङ्कल्पः कर्त्तव्यः । न केवलं देवमनुष्ठाणा मेव दक्षि-
णात्वम्, किं तर्हि ? ‘यत्किञ्च इदं’ जगदस्ति, तत्सर्वं मिदं अद्वा-
होमीयदक्षिणा नयति ; सर्वस्मिन् जगति दक्षिणेय मिति सङ्कल्पः
कर्त्तव्यः ॥

मनुष्ठाणां कुत्र दक्षिणात्व मित्याशङ्क्य तद्दर्शयति—“मनु-
ष्थान्वा एष सायमाहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं
किञ्च ; त एते प्रलीना न्योकस इव शिरे, मनुष्ठा देवेभ्यो दक्षिणा
नीताः”—इति । येयं अद्वाहोमे सायमाहुतिः, तथा ‘आहुत्या’ तदा-
हुतिनिमित्ते ‘देवेभ्यः’ ऋत्विक्स्थानीयेभ्यो ‘मनुष्ठान्’ गोसुवर्ण-
स्थानीयान् दक्षिणाः कृत्वा ‘नयति’ समर्पयति । न केवलं मनु-
ष्ठान्, किन्तु यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तत्सर्वं दक्षिणाः कृत्वा
समर्पयति । कथं मनुष्ठाणां रात्रौ दक्षिणात्व मिति, तदुच्यते—
‘एते’ मनुष्ठाः यस्मात्सायं देवेभ्यो दक्षिणा नीताः, तस्माद्रात्रौ
‘प्रलीनाः’ स्व-स्व-व्यापाररहिताः ‘न्योकस इव’ निवृत्त मोकः
स्थानं गृह्यरूपं येषां ते न्योकसः, मदीयं गृह्य मित्यभिमानरहिता
एव सन्तः ‘शिरे’ शिरते, सुषुप्तिं गच्छन्तीत्यर्थः । यथा ऋत्विग्भ्यः

समर्पितं गवादिकं दक्षिणाद्रव्यं पराधीनं भवति, एवं राक्षी मनुष्या देवाधीनत्वात् स्वध्यापाराक्षमाः ; तदिदं पारवश्यं दक्षिणात्वे लिङ्गम् ॥

अथ देवानां दक्षिणात्वं दर्शयति— “देवान्वा एष प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किञ्च ; त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदो ऽहं करिष्ये ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्तः”—इति । ‘एषः’ अद्वाहोमोऽयं ‘प्रातराहुत्या’ निमित्तभूतया ‘मनुष्येभ्यः’ ऋत्विक्स्थानीयेभ्यो ‘देवान्’ गवादिद्रव्यस्थानीयान् दक्षिणाः कृत्वा समर्पयति । यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तदपि सर्वं दक्षिणात्वेन समर्पयति । अतः ‘त एते’ देवाः दक्षिणारूपेषु मनुष्यपारवश्यं गताः ‘विविदाना इवोत्पतन्ति’ स्वस्वामिभूतानां मनुष्याणां मभिप्रायविशेषं जानन्त एवोद्योगं कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः सन्तः ? ‘अस्य’ मनुष्यस्य ‘अदः’ कार्यं महं करिष्ये, तस्मात् ‘अदः’ मनुष्यस्य समीपं महं गमिष्यामीति वदन्तः । अहनि देवा मनुष्यैः पूज्यमानास्तत्समीपं गत्वा तदीयं मिदं मायुरारोग्यादिरूपं कार्यं करिष्याम इति वदन्तो मनुष्याधीना अवतिष्ठन्ते ; तदिदं देवानां दक्षिणात्वं । अथवा ‘त एते’ इति वाच्यं मनुष्यपरत्वेन योजनीयम् । ‘त एते’ मनुष्याः प्रातःकाले निद्रापारवश्यं परित्यज्य देवतानुग्रहरूपां दक्षिणां गृहीत्वा ‘विविदाना इव’ विशेषेण स्व-स्व-कार्यं जानन्त एव ‘उत्पतन्ति’ शयनादुत्तिष्ठन्ति ; उत्थाय चाह मिदं सन्ध्यावन्दनं करिष्ये ऽहं मिदं राजगृहं गमिष्यामीत्येवं वदन्तो वर्त्तन्ते । तदेव मनुष्याणां स्वातन्त्र्यं देवतारूपदक्षिणाप्रतिग्रहस्य लिङ्गम् ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मन्निहोत्वानुष्ठानं प्रशंसति— “यावन्तं ह

वै सर्वं मिदं दत्त्वा लोकं जयति, तावन्तं ह लोकं जयति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । ‘इदं सर्वं’ स्वकीयं धनं दत्त्वा तद्दानफलरूपं यावन्तं लोकं पुरुषः प्राप्नोति, तावन्तं नैव लोकं अद्याहोमवेदनपूर्वकाग्निहोत्रानुष्ठायी प्राप्नोति * ॥

तदेवं अद्याहोमादिरूपेणाग्निहोत्रं प्रशस्याथ गवामयनसम्पादनेन प्रशंसति—“अग्नये वा एष सायमाहुत्याग्निन मुपाकरोति, तदाक् प्रति गृणाति वाग् वागिति”—इति । येय मग्निहोत्रस्य सायमाहुतिरग्निदेवतार्था, तथा अग्निहोत्री गवामयनसम्बद्ध माग्निनं शस्त्रं मुपाकरोति ; सायंहोमः शस्त्रोपक्रम इत्यर्थः । अस्याः सायमाहुतेरग्निदेवता, आग्निशस्त्रस्यादावपि “अग्निहोता गृहपति”—इति (सं० ६.१५.१३.१.) मन्त्रेऽग्निः श्रुतः, तदिदं सादृश्यम् । तद्वाहुतिरूपं शस्त्रं ‘वाक् प्रतिगृणाति’ यथा शस्त्रस्य प्रतिगरः, एव मत्र वाक् शब्दः प्रयुज्यते । तथाग्निहोत्रोद्धारणमन्त्रे “वाचा त्वा होत्रा”—इति वाक् शब्दः प्रयुज्यते, तदिदं प्रतिगरसदृश्यम् । वाग्वागिति वीष्णा प्रयोगवाहुल्यापेक्षा । गवामयनस्य प्रायणीय महोऽतिरात्रसंख्यम् ; अतिरात्रे चाग्निनं शस्त्रं शस्यते ; तेन सायंहोमस्य गवामयनप्रारम्भसादृश्यं प्रतिपादितं भवति † ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“अग्निना हास्य रात्राग्निनं शस्त्रं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । ‘अस्य’ विद्वानुष्ठानुः सायमाहुतिः देवेनाग्निना रात्री विहित माग्निनं शस्त्रं शस्यं भवति ॥

* “यत् सायं जुहोति—हुतं नैव तत्”—इति तै० ब्रा० २.१.५.२, ३, ६० ।

† ४ प० २ अ० १ ख० (२ भा० २७८—२८२ प०) ।

सायमाहुतिं प्रायश्चीयातिरात्ररूपेण प्रशस्य प्रातराहुतिं गवामयनगतमहाव्रतरूपेण प्रशंसति— “आदित्याय वा एष प्रातराहुत्या महाव्रत मुपाकरोति, तत्राणः प्रतिष्ठयात्पन्न मन्न मिति”—इति । आदित्यार्थं ह्युयमाना येयं प्रातराहुतिः, तथा ‘एषः’ अग्निहोत्री महाव्रताख्यं गवामयनस्योपान्तिम महः प्रारभते; “तदिदास”—इत्यादित्यदेवताकेन मन्त्रेण (सं० १०.१२०.१.) तस्मिन्नह्नि निष्केवल्यशस्त्रप्रारम्भात् । तच्चाहुतिरूपं शस्त्रं प्राणः प्रतिष्ठयाति । कश्च मेतदिति, तदुच्यते— “अन्नं पयो रेतो अस्मासु”—इत्यग्निहोत्रे भक्ष्यमन्त्रः ; तेन ‘अन्न मिति प्रतिष्ठयाति’—इत्युच्यते । अन्नञ्च प्राणत्वेन संस्तुतम् ; “अन्नं प्राणमन्न मपानम्”—इतिश्रुतेः । अन्न मन्न मिति वीषा प्रयोगबाहुल्यापेक्षा । तस्मादस्ति महाव्रतस्य प्रातराहुतिगतादित्यसम्बन्धः ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “आदित्येन हास्याङ्ग महाव्रतं शस्त्रं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

प्रकारान्तरेण गवामयनसाम्यं सम्पाद्य प्रशंसति— “तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः, सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्यो ऽमेर्यंजुषत्य इष्टकाः”—इति । एकैकस्यां रात्री द्वे द्वे आहुती ; तथा सति षष्ठ्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकासु संवत्सरस्य रात्रिषु, तत्सङ्ख्याद्वैगुण्येन विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकाः सायमाहुतयः सम्पाद्यन्ते । प्रातराहुतयोऽपि संवत्सरस्यैतावत्य एव । ‘सप्त चो’—इत्युक्तो निपातो वाक्योपन्यासार्थः । मिलित्वा सर्वाहुतीनां

* ४ प० २.८. (२ भा० ११०—१२०५०) ३० ।

चत्वारिंशदधिकेन शतचतुष्टयेन युक्ता सहस्रसङ्ख्या सम्प्रदाते ; गवामयने चित्त्वस्त्रान्नेर्यसुषुप्तो मन्मयुक्ता इष्टका अपि तावत्त्वः * ; अतोऽग्निहोत्रस्त्रेष्टकासङ्ख्यादारा गवामयनसादृश्यम् ॥

एतद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रयंसति — “संवत्सरेण हास्याग्निना चित्त्वेनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । तस्य विदित्वा अनुष्ठातुः संवत्सरसत्रेण चित्त्वानियुक्तेनेष्टं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) ष्ठीयः खण्डः ॥ ३ (२८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वृषशुभ्रो ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्ता
स्यो वा इदं देवेभ्यो यद्वैतदग्निहोच मुभयेद्युरहूय-
तान्येद्युर्वाव तदेतद्द्वि हूयत इत्येतद् द्वैवोवाच
कुमारी गम्भर्वगृहीता वक्ता स्यो वा इदं पितृभ्यो
यद्वैतदग्निहोच मुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतद्द्वि
हूयत इत्येतद्वा अग्निहोच मन्येद्युर्हूयते यदस्त-
मिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्निहोच मुभये-

* “अथ यजुसत्यः—दर्भस्तप्तो लोमेष्टकाः पुष्करपर्णो रक्तपुष्पौ सुची सय-
माष्टका द्वेष्टका पियू रितःसिची विश्वज्योतिर्हृतस्ये अषाढा—इत्यादयः तै० ब्रा० १०.
४.१.१४—२० । “पयो यजुषत्”—इति गिर० ११. ४. ८ ।

द्यूहूयते । यदस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातस्तस्मा-
दुदिते होतव्यं चतुर्विंशे ह वै संवत्सरे ऽनुदितहोमी
गायत्रीलोक माप्नोति । द्वादश उदितहोमी स यदा
द्वौ संवत्सरावनुदिते जुहोत्यथ हास्यैको हुतो
भवत्यथ य उदिते जुहोति संवत्सरेणैव संवत्सर
माप्नोति । य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते
होतव्यं मेष ह वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति यो
ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा
रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसा ऽहस्तेजस्वदहोरात्र-
योर्हास्य । तेजसि हुतं भवति । य एवं विद्वानुदिते
जुहोति तस्मादुदिते होतव्यम् ॥ ४ (२६) ॥

पदानुदितहोमनिन्दोदितहोमस्तुतिश्च प्रारभ्यते— “तृषण्युषो
ह वातावत उवाच जातूकर्ष्यो वक्ता स्मो वा इह देवेभ्यो यद्दे-
तदग्निहोत्र मुभयेयुरहूयताम्येयुर्वाव तदेतर्हि हूयत इति”—
इति । वतावतनाम्नो महर्षेरपत्यं ‘वातावतः’ जतूकर्ष्यस्य पौत्रो
‘जातूकर्ष्यः’, स च ‘तृषण्युषः’ तृषण्यस्यैव युषो बलं यस्य महर्षेः
सोऽयं तृषण्युषः । तादृशो महर्षिः कदाचिदग्निहोत्रिणा मये प्रस-
ङ्गादिद् मुवाच— हे अग्निहोत्रिणः ! भवदीयम् ‘इदम्’ आचरणं
देवेभ्यो ‘वक्ता स्मः’ वयं वक्ष्यामः । किं तदाचरणम् ? इति, तदु-
च्यते— ‘एतद्’ अग्निहोत्रं पुरातनैर्महर्षिभिः ‘उभयेयुरहूयत’
दिनद्वये हुत मासीत् । पूर्वदिनस्य रात्रावग्निमुद्दिश्य होमः,

परदिनस्य प्रातः सूर्यं मुद्दिश्य होमः ; इत्येवं दिनदयानुष्ठानं पूर्वंः
 कृतम् ; तदुक्तञ्च इदानीं मेतदग्निहोत्रं मनुष्यैः 'अन्येदुः'
 अन्यतरस्मिन्नेव दिवसे हूयते ; - अस्तमयादूर्ध्वं मन्त्रये होमः,
 पुनरपि सूर्योदयात् प्रागेव सूर्याय होमः ; इत्येव मेकस्या
 मेव रात्रौ होमद्वयं मनुचितं क्रियते । 'इति' एतदाचरणं
 शास्त्रविरुद्धं देवतानां मन्त्रे कथयिष्यामीति वृक्षस्य महर्षेर्वाक्यम् * ॥

अस्मिन्नेवार्ये कुमारीवाक्यं मप्युदाहरति— "एतदु हैवोवाच
 कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्त्रा स्त्री वा इदं पितृभ्यो यद्वैतदग्नि-
 होत्रं सुभयेदुरहूयतान्येदुर्वाव तदेतर्हि हूयत इति"—इति ।
 ऋषेः पुत्री काचिद्दाला, तद्गृहस्वामिना गन्धर्वेण कदाचिद्गृहीता
 सती, प्रसङ्गादेतदेव वाक्यं मग्निहोत्रिणा मन्त्रे उवाच । 'वक्त्रा स्त्री'
 -इत्यादिकं मेतदाक्यम् ; पितृभ्य इत्येतावानेव विशेषः ॥

ऋषेः कुमार्याञ्च वाक्यतात्पर्यं दर्शयति— "एतद्वा अग्नि-
 होत्रं मन्येदुरहूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्नि-
 होत्रं सुभयेषुर्हूयते, यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातः"
 -इति । इदानीन्तनो यदग्निहोत्रं सूर्योऽस्तमिते सायं जुहोति,
 पुनः सूर्योऽनुदिते प्रातर्जुहोति, एवं सति एतदेवाग्निहोत्रहोम-
 द्वयम् 'अन्येदुः' तु एकस्मिन्नेव दिने हूयते ; रात्रिमध्ये एव द्विविध-
 होमनिष्पत्तेः । अथैतद्वैपरीत्येन पुरातनानां शास्त्रज्ञानां यदग्नि-
 होत्रं सूर्योऽस्तमिते ऽभ्यर्च्युः सायं जुहोति, परेदुः प्रातरुदिते सूर्ये
 पश्चाज्जुहोति ; एतदग्निहोत्रं 'सुभयेदुः' दिनद्वय एव हूयते ॥

* "एक एकौ मूल्यादिति ह आह जागृकण्यः"—इति आर० ५.३.३.६ । "जागृ-
 कण्यो भारद्वाजात्"—इति शत० ब्रा० १४.५.५.२१ ; ७.३.२७ । कातीयश्रीतसूत्रेऽपि जागृ-
 कण्यस्य अतपार्चकानि उल्लिखितानि ४.१.२७ ; १०.३.१७ ; २५.७.३४ ।

एव मिदानीन्तनाना मेकदिनानुष्ठानरूपां निन्दाम्, पुरा-
तनानां दिनद्वयानुष्ठानरूपां स्तुतिं च प्रदर्श्य, उदिते होमं प्रातः-
काले विधत्ते — “तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति ॥

प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— “चतुर्विंशे ह वै संव-
त्सरे ऽनुदितहोमी गायत्रीलोकं प्राप्नोति ; द्वादश उदितहोमी ;
स यदा हो संवत्सरावनुदिते जुहोत्यथ द्वास्त्रैको हुतो भवत्यथ य
उदिते जुहोति, संवत्सरेणैव संवत्सरं प्राप्नोति, य एवं विद्वानुदिते
जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । यः पुरुषो ऽभिन्नः
इदानीन्तनोऽनुदितहोमी, स पुरुषश्चतुर्विंशतिसंज्ञापुरके संवत्सरे
गायत्रीदेवताया लोकं प्राप्नोति ; तावन्निः संवत्सरैः गायत्र्यक्षर-
संज्ञानिष्पत्तेः । उदितहोमी तु द्वादशसंज्ञापुरके एव संवत्सरे
तं गायत्रीलोकं प्राप्नोति ; तावतैवोक्तसंज्ञानिष्पत्तेः । कथं मेत-
दिति, तदुच्यते— ‘सः’ अनुदितहोमी यदा हो संवत्सरो अनुदिते
सूर्ये प्रातर्जुहोति, ‘अथ’ तदानीं तस्यानुदितहोमिन एक एव
संवत्सरो हुतो भवति ; अस्तमयादूर्ध्वं पुनरुदयात् पूर्वं च काले-
न होमद्वयनिष्पत्त्यभावात् । अथ तद्वैलक्षण्येन ‘यः’ शास्त्रा-
भिन्नः उदयादूर्ध्वं प्रातर्जुहोति, तस्य कालद्वयानुष्ठानसिद्धेः संव-
त्सरद्वयम् इतरेणानुष्ठितं फलं मेकेनेव संवत्सरेणास्य सिध्यति ।
तस्माद् द्वादशे संवत्सरे दिगुणसंज्ञया गायत्रीलोकप्राप्तिरूपपद्यते ।
“संवत्सरेण”—इत्यादिकं वाक्यं विद्वान्प्रशंसार्थम् पुनरप्यावर्तनीयम् ;
—यो विद्वान् जुहोति, स कालद्वयानुष्ठानात् संवत्सरमात्रेण
संवत्सरद्वयफलं लभते । तस्मादुदिते सूर्ये सति पञ्चादेव
होतव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— “एष ह वा

अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति, योऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रात-
रग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसाहस्तेजस्वत्"—
इति । 'यः' सायम्प्रातर्हीमी कालभेदेन जुहोति, 'एषः' पुमान्
अहोरात्रयोः सम्बन्धिनि विविधे तेजसि जुहोति । कथं मेतदिति,
तदुच्यते—येयं रात्रिः, सेयं मग्निर्नैव तेजसा युक्ता सती तेजस्विनी
भवति । यदिद् महस्सदेतदादित्येन तेजसा तेजस्वद् भवति ।
तस्मात् सायं प्रातः कालद्वये शुद्धतस्तेजोद्वये हीमसिद्धिः ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं होमं प्रशंसति—“अहोरात्रयोर्हीस्य
तेजसि हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति”—इति ॥

उपपादितं मर्थं निगमयति—“तस्मादुदिते होतव्यम्”—
इति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे^१ ताभ्या
मेव तत्संवत्सर मेति^२ स यो ऽनुदिते जुहोति^३ यथैक-

* “अथये सायं हूयते, सूर्याय प्रातः । आग्नेयी वै रात्रिः, ऐन्द्र महः । यदनुदिते
सूर्ये प्रातर्जुह्यात्, उभय मेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति”—इत्यादि चैतन्-
ब्रह्मणम् त० ब्रा० २.१.३. इ० ।

तश्चक्रेण यायात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति यथो-
 भयतश्चक्रेण यान् चिप्र मध्वानं समञ्जुवीत तादृक्त-
 त्तदेषाभियज्ञगाथा गीयते बृहद्रथन्तराभ्या मिद-
 मेति युक्तं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वं ताभ्या मिया-
 दग्नीनाधाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयाम्नक्त मन्य-
 दिति रायन्तरी वै रात्रग्रहर्वाहृत मग्निर्वै रथन्तर-
 मादित्यो बृहदेते ह वा एनं देवते ब्रध्नस्य विष्टपं
 स्वर्गं लोकं गमयतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति
 तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते
 यथा ह वास्यूरिण्यौकेन यायादकृत्वान्बदुपयोज-
 नाय एवं यन्ति ते बहवो जनासः पुरोदयाज्जुह्वति
 ये ऽग्निहोच मिति तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्व-
 मिद मनु प्रैति यदिदं किञ्चैतस्यै हीदं देवताया-
 अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च सैषानुचरवती देवता-
 विन्दते ह वा अनुचरम् भवत्यस्यानुचरो य एवं वेद-
 स वा एष एकातिथिः स एष जुह्वत्सु वसति तद्य-
 ददो गाथा भवत्यनेनस मेनसा सो ऽभिश्स्तादेन-
 स्वतो वापहरादेनः एकातिथि मप सायं रुणद्धि
 विसानिस्तेनो अपसो जहारत्येष ह वै स एका-
 तिथिः स एष जुह्वत्सु वसत्येतां वाव स देवता मप-

कृण्वि' यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति'
 त मेषा देवतापरुषापारुषद्वयस्माच्च लोकादमुष्माच्चो-
 भाभ्यां' यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति'
 तस्माद्यो ऽल मग्निहोत्राय स्याज्जुहुयात्तस्मादाहुर्न'
 साय मतिथिरपरुष्य इत्येतच्च स्य वै तद्विद्वान्' नगरी
 जानश्रुतेय उदितहोमिन मैकादशाक्षं' मानुतन्तव्य
 मुवाच' प्रजाया मेनं विज्ञाता स्मो' यदि विद्वान्वा
 जुहोत्यविद्वान्वेति' तस्यो हैकादशाक्षे' राष्ट्र मिव
 प्रजा बभूव' राष्ट्र मिव ह वा अस्य प्रजा भवति'
 य एवं विद्वानुदिते जुहोति' तस्मादुदिते होत-
 व्यम् ॥ ५ (३०) ॥

दृष्टान्तपूर्वक सुदितहोमं पुनः प्रशंसति— “एते ह वै संव-
 त्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे, ताभ्या मेव तत् संवत्सर मेति ; स यो ऽनु-
 दिते जुहोति, यथैकतचक्रेष यायात्तादृक्तदध य उदिते जुहोति,
 यथोभयतचक्रेष यान् क्षिप्र मध्वानं समश्रुवीत तादृक्तत्”—इति ।
 ये एव अहोरात्रे विदेरते, एते एव रथस्थानीयस्य संवत्सरस्य चक्र-
 स्थानीये ; एवं सति स पुरुषो लौकिकस्ताभ्या मेवाहोरात्र-
 चक्राभ्यां संवत्सररथं प्राप्नोति । एव महोरात्रयोः संवत्सरप्राप्ति-
 साधनत्वे स्थिते सति, यः पुमानुदयाग्रागेव प्रातर्जुहोति, तस्य
 दृष्टान्तो ऽभिधीयते— यथा लोके रथस्य ‘एकतः’ एकस्मिन्नेव
 पाशे स्थितेन चक्रेण ‘यायात्’ मार्गं गच्छेत्, तादृक् ‘तत्’

अनुष्ठानं स्यात् । एकं चक्रं यथा गमनक्षमं न भवति, तथैवानु-
दितहोमः ; एककाशमात्रवर्तित्वादित्यर्थः । अथोक्तवैलक्षण्येन
नः पुमानुदिते जुहोति, तस्य दृष्टान्तो ऽभिधीयते— यथा पार्श्व-
इयचक्रयुक्तेन रथेन 'यान्' मच्छन् पुरुषः 'क्षिप्रं' शीघ्रं मार्गं प्राप्नोति,
साहृक् 'तत्' कालदयानुष्ठानमविघ्नेन फलप्रदमित्यर्थः ॥

उक्तार्थदाढ्याय गाथा मुदाहरति— "तदेवाभियन्तनाथा
जीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् कालदयहोमविषये आभियन्त-
प्रतिपादिका गाथा सर्वैरभितो जीयते । सुभाषितत्वेन सर्वैर्गीय-
माना 'गाथा' ॥

तां गाथा मुदाहरति— "बृहद्रथन्तराभ्या मिद मेति युक्तं,
अद्भूतं भविष्यद्वाचि सर्वम् ; ताभ्या मियादग्नीनाथाय धीरो दिवै-
वाभ्यञ्जुहुयान्नात्त मन्यदिति"—इति । 'अद्भूतं' जगदस्ति, यच्च भवि-
ष्यत्, इदं सर्वं मपि बृहद्रथन्तराभ्यां सामभ्यां युक्तं सत् 'एति' प्रव-
र्त्तते । तस्माद् 'धीरः' बुद्धिमानग्नीनाथाय पश्चात् 'ताभ्यां' बृह-
द्रथन्तराभ्यां पृष्ठशीघ्रनिष्पादकाभ्याम् 'इयात्' सोमयाग मनु-
तिष्ठेत् । प्रतिदिनं च दिवैव 'अभ्यत्' सूर्यदेवताक मन्त्रिहोतं
जुहुयात्, 'रात्रौ' रात्रौ 'अभ्यत्' अग्निदेवताक मन्त्रिहोतं जुहु-
यात् । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

दिवाहोमं रात्रिहोमं च बृहद्रथन्तरसम्बन्धेन प्रथमसमुदित-
होमं निगमयति— "राथन्तरी वै रात्रयहर्षाहृतं मन्त्रिर्न रथन्तर
आदिहो बृहदेते ह वा एनं देवते ब्रह्मस्य मिष्टयं स्वर्गं सोमं गम-
यतो य एषं विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्"—इति ।
सर्वं च अमती बृहद्रथन्तराधीनत्वादहीरात्रयोरपि तत्सम्बन्धो-
ऽस्ति । तत्र रात्रौ रथन्तरसामसम्बन्धिनी ; प्रहसु बृहन्नामसम्बन्धि ।

तयोः कालयोरभिमानित्वौ ये उभे 'देवते' अग्न्यादित्यरूपे, तयोः रथन्तरहृद्द्रूपत्वं, तस्मान्नाभिमानित्वादवगन्तव्यम् । एवं सति 'यः' पुमान् शास्त्ररहस्यं विद्वान् साय मग्निहोत्रं हुत्वा पश्चात्प्रातरुदिते जुहोति, एव मुदितहोमिनं हृद्द्रथन्तराभिमानित्वौ देवते 'ब्रध्नस्व' आदित्यस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गं लोकं प्रापयतः । तस्मात् कारणात् प्रातरुदिते होतव्यम् ॥

उदितहोमं प्रशस्यामुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति— 'तद्देवाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन्नुदितहोमनिन्दारूपेऽर्थे 'एषा' वक्ष्यमाणा गाथा याज्ञिकैः सर्वैः गीयमाना सुभाषितरूपा अभितः सर्वतो 'गीयते' वक्ष्यते ॥

तां गाथा मुदाहरति— "यद्वाह वास्यूरिष्यैकेन याया-दक्षत्वान्यदुपयोजनाय, एवं यन्ति ते बहवो जनासः, पुरोदयाञ्जुहति ये ऽग्निहोत्र मिति"—इति । 'अस्यूरि'-नामाश्वो रथवाजी । यथा लोके कश्चिन्नन्दुषिः 'उपयोजनाय' रथे योजयितुम्, 'अन्यदक्षत्वा' अश्वान्तर मसम्पाद्य एकेनेव 'अस्यूरिषा' अश्वेन रथयुक्तेन 'यायात्' मार्गं गच्छेत्, एव मेव 'यि' शास्त्ररहस्यानभिज्ञाः सूर्योदयात् पुरा अग्निहोत्रं जुहति, ते बहवो 'जनासः' पुरुषाः 'यन्ति' गच्छन्ति । एकाश्वयुक्तो रथो यथा मार्गपारं नेतु मसमर्थः, एवं रात्रिरूपे एकस्मिन्नेव काले कृत मग्निहोत्रं फलप्रदं न भवतीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

उदितहोमोत्कर्षार्थं मादित्यदेवतां प्रशंसति— "तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्वं मिदं मनु प्रैति यदिदं किञ्चित्स्यै हीदं देवताया अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च, सैषानुचरवती देवता"—इति । यत् किञ्चिदिदं स्थावरं जङ्गमरूपं जगदस्ति, तदिदं सर्वम्, 'ता

मेताम्' आदित्यदेवतां 'प्रयतीम्' उदयास्तमयी गच्छन्तीम् 'अनु' पञ्चात् 'प्रैति' प्रवर्त्तते । तथा च शाखान्तरे श्रूयते— "योऽसौ तपन्नुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ; असौ योऽस्तमेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्त मेति"—इति । सूर्योदयः मनु सर्वेषा मिन्द्रियोदयाद्दिवा सर्वे चेष्टन्ते, सूर्यास्तमयं मनु सर्वेषा मिन्द्रियाणां मस्तमयाद्रात्रौ सर्वे निद्रां कुर्वन्ति । अनेन प्रकारेण यत् किञ्चिज्जगदस्ति, तत् सर्वं मेतस्या आदित्य-देवतायाः 'अनुचरम्' भृत्यस्थानीयम् । अतः 'सैषा' आदित्यदेवता 'अनुचरवती' बहुभृत्योपेता ॥

वेदनं प्रशंसति— "विन्दते ह वा अनुचरभ्रवत्यस्यानुचरो य एवं वेद"—इति । वेदिता स्वयं धनिको भूत्वा जीवितप्रदानेन अनुचरं लभते । अतोऽस्य सर्वदा 'अनुचरः' भृत्यवर्गो भवत्येव ॥

प्रकारान्तरेणादित्यदेवतां प्रशंसति— "स वा एष एका-तिथिः, स एष जुह्वत्सु वसति"—इति । 'एषः' आदित्यः स्वयम् 'एकातिथिः' ; यथा लोके कश्चिद्देशिको बभुरहितः स्वयं मेक एव अतिथिर्भूत्वा गृहेषु गच्छति, एवं 'स एषः' आदित्यो 'जुह्वत्सु' अग्निहोत्रेषु प्रातः समागत्य तिष्ठति ॥

अस्मिन्नर्थे काश्चिद्गाथा सुदाहरति— "तद्यददो गाथा भवति"—इति । यद्विद आदित्यस्वैकाङ्घ्रित्वं 'तत्' तस्मिन्नर्थे काश्चिद् 'गाथा' सर्वैर्गातुं योग्या गीतिर्विद्यते ॥

तां गाथा सुदाहरति— "अनेनस मेनसा सोऽभिगस्तादेनः स्वतो वापहरादेनः, एकातिथि मप सायं कृषधि, विसानि स्तेनो अप सो जहारेति"—इति । पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित्पुरुषो विसस्यैत्यलक्षणं मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा

मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपिणं गाथा । 'विसानि' पञ्च-
 मूलानि तेषां मपहर्षा, प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु ;— पापरहिते
 पुरुषे विषस्यैव मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य
 सम्बन्धि पापं स्मिक्नुर्वतो यः प्रत्यवायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत
 एकातिथेर्वेदेशिकस्यापरोधने यः प्रत्यवायः ; सेयं प्रत्यवायपरम्परा
 त्रिसस्यैवै सति मम भूयादित्थेवं शपथः । अक्षरार्थस्तु प्रसिद्धः *
 —माहृशः पुरुषः 'स्तेनः' चोरो भूत्वा विसान्यपञ्चहार चेत, 'सः'
 पुमान्, अनेनसम् पापरहितं पुरुषं श्रोत्रियम् 'एनसा अभिशस्तात्'
 पापेनाभिगंसन मपवादं कुर्यात् । तथैव 'सः' विसापहारी
 'एनस्वतः' पापयुक्तस्य यत् 'एनः' पाप मस्ति, तत् 'अपहरात्'
 स्वीकुर्यात् । तथा स विसापहारी सायङ्काले गृहे समागत
 मेकातिथिम् 'अपहृषदि' भोजन मदस्वा निःसारयेत् ; यदा
 अग्निहोत्रार्थं सायं समागतम् 'एकातिथिं' देवम् 'अपहृषदि'
 होमराहित्येन निराकुर्यात् । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्तार्थः ॥

अस्मा गाथाया मेकातिथि मप सायं कृषहीत्यस्य भानस्य
 प्रकृतोपयुक्तत्वात् तस्य तात्पर्यं दर्शयति—“एष ह वै स एका-
 तिथिः, स एष जुह्वन्तु वसन्तेतां वाव स देवता मप कृषदि, यो ऽल
 मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति ; त मेषा देवतापहृषापह-
 ष्टास्माश्च लोकादमुष्वास्त्रोभाभ्यां यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्नि-
 होत्रं जुहोति”—इति । 'एषः' इच्छमान आदित्य एव गाथाया
 मुक्तः 'एकातिथिः' । 'स एष' देवः प्रातः काले समागत्य 'जुह्वन्तु'
 अग्निहोत्रिषु तिष्ठति । एवं सति 'यः' पुमान् अग्निहोत्राय
 'अल' समर्थः सन्नाग्निहोत्रं न जुहोति, 'सः' पुमान् 'एताम्'

* "अप्रसिद्धः"—इति घ, ऊ ।

अग्निहोत्रहोमार्थं मागतां देवताम् 'अपरुषद्धि' निराकरोति ।
'एषा' च देवता तेनापरुषद्धा सतौ 'तं' नास्तिकं भूलोकस्वर्ग-
ल्लोकाभ्या मुभाभ्याम् 'अपरुषद्धि' निःसारयति । योऽल मित्वादेः
पुनरुक्तिरूपसंहारार्था ;— यो न जुहोति, तस्यायं देवताद्रोहः ॥

विपक्षे बाधक मुक्ता स्वपक्षं दर्शयति—“तस्माद्यो ऽल मग्नि-
होत्राय स्याज्जुहुयात्”—इति । अग्निहोत्राय 'अलम्' आहि-
ताम्निस्त्वेन समर्थो भवेत्, सोऽवश्यं जुहुयात् ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वे दृष्टान्तरूपविवक्षायां स्मार्त्तं शास्त्रार्थं
दर्शयति—“तस्मादाहुर्न साय मतिथिरपरुषद्ध इति”—इति । यस्मा-
द्देवस्य मनुष्यस्य च अतिथेरपरोधे प्रत्यवायोऽस्ति, तस्माच्छास्त्रज्ञा
एव माहुः ;— सायं काले समागतो ऽतिथिः 'नापरुषद्धः' न निरा-
करणीय इति । अतो लौकिकातिथिवत् देवतातिथये होतव्य
मित्यर्थः ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वं व्यता मुक्ता पुनरपि प्रकारान्तरेषो-
दितहोमं प्रशंसति—“एतच्च स्म वै तद्दिवाकगरी जानश्रुतेय
उदितहोमिन मैकादशाक्षं मानुतन्तव्य मुवाच,— प्रजाया मेनं
विघ्नाता सो यदि विद्वान्वा जुहोत्यविद्वान्वेति ; तस्यो हैकादशाक्षे
राष्ट्र मिव प्रजा बभूव ; राष्ट्र मिव ह वा अस्य प्रजा भवति य एवं
विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । जनश्रुताख्यस्य
कस्यचिन्महर्षेः पुत्रो 'जानश्रुतेयः' * । स च राजपुरोहितत्वात्
नित्यं नगरे वसतीति 'नगरी' । स महर्षिः तदेतदुदितमाहात्म्यं
विद्वान् राजपुत्रं कश्चित् 'उदितहोमिनम्' उद्दिश्य स्वमनस्यैव

* "उपाविर्जानश्रुतेयः"—इति १ भा० १२१ पृ० ८ पं० । "जानश्रुतिर्षं पौत्रायणः"—
इति शा० उप० ४.१.१ । "उपाविर्जानश्रुतेयः"—इति श्रुत० ब्रा० ५.१.१.५, ७ ।

मुवाच । कीदृश मुदितहोमिनम् ? 'एकादशाक्षम्' एकादशाक्ष-
नामकस्य राज्ञः पुत्रम्, 'माणुतन्वयं' मनुतन्तुनामकस्य राज्ञः
पौत्रम् * । त मुद्दिश्य मनसि किं मुवाचेति, तदभिधीयते— अयं
मैकादशाक्षो राजपुत्रो यदि विद्वान् जुहोति, यदि वा शास्त्रार्थ-
मविद्वानिति मम संशयो जायते । तथा सति 'प्रजायाम्' एतदीय-
पुत्रपौत्रादिसन्ततौ पर्यालोच्य 'एनम्' एकादशाक्षं 'विज्ञाता क्षः'
विशेषेण ज्ञास्यामः । यदि प्रजा वर्धते, तदानीं मयं विद्वान्,
अन्यथात्वविद्वानिति । एवं निश्चित्य, यदा तदीयां प्रजा मपश्यत्,
तदानीं तस्यापि राजपुत्रस्य 'प्रजा' पुत्रपौत्रादिरूपा 'राष्ट्रं मिव
बभूव' यथा राष्ट्रं बहुजनाकीर्णं तददिति समृद्धा प्रजासीत् ।
एकादशाक्षस्यापत्यं मैकादशाक्षिरिकारान्तः शब्दस्तस्य षष्ठीयम्
'एकादशाक्षेः'—इति । 'यः' पुमानेवं विद्वान् प्रातरुदिति जुहोति,
अस्य राष्ट्रं मिव बहुला प्रजा भवति † । तस्मादुदिति ह्येतन्न
मिति ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३०) ॥

* "इति ह आहनुः सोमापी माणुतन्वयी"—इति शत० ब्रा० १३.५.३.२ । "चि कित-
यालवकालववमनुतन्तुक्रशिकानाम्"—इति आश्र० श्री० १२.१४.३ ।

† शत० ब्रा० २.२.४.१८. ३० ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

उद्यन्नु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मी-
 न्तसन्दधाति स यो ऽनुदिते जुहोति यथा कुमाराय
 वा वत्साय वा ऽजाताय स्ननं प्रतिदध्यात्तादृक्तदथ
 य उदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वा
 जाताय स्ननं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् त मस्मै प्रतिधीय-
 मान मुभयोर्लोकयोरन्नाद्य मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च *
 लोकादमुष्माञ्चोभाभ्यां स यो ऽनुदिते जुहोति यथा
 पुरुषाय वा हस्तिने वा ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्त-
 दथ य उदिते जुहोति यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा
 प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तत्त मेष एतेनैव हस्तेनोद्ध
 हत्वा स्वर्गे लोक आदधाति य एवं विद्वानुदिते
 जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं मुद्यन्नु खलु वा
 आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण
 इत्याचक्षते प्राणे हास्य सम्प्रति हुतं भवति य एवं
 विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं मेष ह वै
 सत्यं वदन्तसत्ये जुहोति यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्यु-
 दिते प्रातर्भूर्भुवः स्वरो मग्नि + ज्योतिर्ज्योतिरग्नि-
 रिति सायं जुहोति भूर्भुवः स्वरोः † सूर्यो ज्योति-

* “र.आच” क । † “स्वरो मिति अपि” क, “स्वरोश्मपि” ख । ‡ “स्वरोः” ख ।

ज्योतिः सूर्य इति प्रातः सत्यं हास्य वदतः सत्ये हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते प्रातः प्रातरन्तं ते वदन्ति पुरोदयाञ्जुह्वति ये ऽग्निहोचं दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति ॥ ६ (३१) ॥

प्रकारान्तरेषानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसां चाह—
 “उद्यन्तु स्वसु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सन्दधाति ; स यो ऽनुदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा ऽजाताय स्तनं प्रति दध्वात्तादृक्तदध य उदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रति दध्वात्तादृक्तत् ; त मस्मै प्रतिधीयमानं मुभयोर्लोकयोरन्नाद्य मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च लोकादमुष्माञ्चोभाभ्याम्”—इति । आदित्यः स्वयं सुवन्नेव हव्यार्थी सन्नाहवनीयेन सह स्वकीयान् रश्मीन् ‘सन्दधाति’ संयोजयति । एवं सति ‘यः’ पुमान् सूर्योदयात् पूर्वं जुहोति, स मूढ इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके कस्मैचित् ‘अजाताय’ अत्यन्नाय ‘स्तनं प्रति दध्वात्’ पातुं समर्पयेत्, तादृगेव तद् द्रष्टव्यम् । अथ तद्दैलक्ष्येन ‘यः’ पुमानुदयादूर्ध्वं जुहोति, स विवेकी । तत्रायं दृष्टान्तः— उत्पन्नाय स्तनप्रदानं यादृशं भवति, तादृगेव तदिति । एवं सति ‘अस्मै’ सूर्याय प्रति धीयमानं हविः समर्पयेत् । ‘तम्’ अग्निहोत्रिण मनु लोकहयेऽप्यन्नाद्यं सम्पद्यते । लोकयोरित्यस्यैव व्याख्यानम् “अस्माच्च”—इत्यादि ; सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अस्मिन्न-मुष्मिञ्चोभयोर्लोकयोरित्यर्थः ॥

पुनरप्यन्येन दृष्टान्तेनानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसा च दर्शयति— “स वो ऽनुदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तत्; त मेव एतमेव हस्तेनोद्धं हत्वा स्वर्गे लोक आदधाति, य एवं विद्वानुदित जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । ‘यः’ अनुदितहोमी, स मूढः । यथा लोके पुरुषस्य हस्तिनो वा प्रासाधयम् ‘अप्रयते’ अप्रसारितहस्ते प्रासं प्रक्षिपेत्, तादृगेव तत् । उदितहोमन्तु प्रसारितहस्ते प्रासप्रक्षेपसमाम् ‘यः’ पुमान् विदित्वोदितहोमी स्यात्, ‘तं’ पुमांसम् ‘एषः’ आदित्यः ‘एतेनैव’ हविःस्वीकारार्थं प्रसारितेन हस्तेनैकोद्धं ‘हत्वा’ नीत्वा स्वर्गे लोके स्थापयति । तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम् ॥

प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति—“उद्यन्तु सत्तु वा आदित्यः सर्वाणि मृत्वाणि प्रषयति; तस्मादेनं प्राच इत्वावक्षते; प्राचि हास्य स्रम्यति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । आदित्यः स्वयं सुधन्नेव सर्वाणि प्राचिनः ‘प्रषयति’ चेश्रयति; तस्मात्प्रषयतीतिव्युत्पत्त्यादित्यस्य प्राच इति नाम । एवं सत्तुदितहोमी योऽस्ति, तस्य प्राणहृषे आदित्ये ‘स्रम्यति’ स्रम्यद्रव्यं हुतं भवति । तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम् ॥

पुनरपि युक्तान्तरेण उदितहोमं प्रशंसति—“एष ह वै सत्यं वदन्सत्यं जुहोति, यो ऽस्त्वमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातर; भूर्भुवः स्वरो मन्मिर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति सायं जुहोति, भूर्भुवः स्वरो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातः; सत्यं हास्य वदतः सत्यं हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होत-

व्यम्”—इति । सायङ्कालीन मग्निहोत्र मस्तमयादूर्ध्वं, प्रातःकालीनं च सूर्योदयादूर्ध्वं जुहोति, ‘एषः’ पुमान्वाचा ‘सत्यं’ यथार्थवादिनमेव मन्त्रं ब्रुवन् ‘सत्ये’ परमार्थे देवे जुहोति । कथं मिति, तदुच्यते— “भूर्भुवः स्वः”—इत्यादिकः सायङ्कालीनो मन्त्रः । तस्यायमर्थः— भूरादयस्त्रयो लोकाः मदीयहोमम् ‘ॐ’ अङ्गीकुर्वन्तु ; यः ‘अग्निः’ देवः, स एव ‘ज्योतिः’ दीपादिरूपः प्रकाशः ; यच्च ‘ज्योतिः’ दीपादिरूपः प्रकाशः, स एव ‘अग्निः’ देवः ; तस्मै देवाय स्वाहुतमिदं मस्तु इति । एवं प्रातःकालीनमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् । भूरादयो लोका मदीयं होमं स्वीकुर्वन्तु ; यः ‘सूर्यः’ देवः, स एव ‘ज्योतिः’ दिवसगतं प्रभारूपम् ; यच्चेदं प्रभारूपं ‘ज्योतिः’ स एव ‘सूर्यः’ देवः ; तस्मै स्वाहुतमिदं मस्तु । तत्र यो विद्वानेवं जुहोति, तस्य सायङ्कालीनं ज्योतिरग्निः, प्रातःकालीनं ज्योतिः सूर्यः, इत्येवं ‘सत्यं’ परमार्थं ‘वदतः’ पुरुषस्य ‘सत्ये’ परमार्थरूपे ऽग्नी सूर्ये च हुतं भवति । तस्मात्प्रातरुदयादूर्ध्वं होतव्यम् * ॥

उदितहोमं प्रशस्यानुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति—
“तदेषामभियन्त्रगाथा गीयते”—इति ॥

तां गाथा माह— “प्रातः-प्रातरुदृतं ते वदन्ति, पुरोदयाज्जुहति ये ऽग्निहोत्रं ; दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति”—इति । ‘ये’ अग्निहोत्रिणः उदयात् पूर्वं मग्निहोत्रं जुहति, ‘ते’ पुरुषाः ‘दिवाकीर्त्यम्’ अह्नि कीर्त्त-

* य० वा० स० २. ९-११ अग्निहोत्रहोममन्त्राः ; तत्राद्याविभौ । “प्रदीपा मग्निजुहोत्यग्निज्योतिरिति”—इति कात्या० श्रौ० ४.१३.१४ । तै० ब्रा० २.१.९ अतु० होममन्त्रौ, तच्चेतत्पूर्वं मिव (२ अतु०) तयोर्व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ॥

नीयं सूर्यम् 'अदिवा' रात्रौ कीर्त्तयन्तः 'प्रातः-प्रातः' प्रतिदिनं प्रातःकाले 'अनृतम्' असत्यं वदन्ति । कथं असत्यत्वमिति, तदुच्यते—“सूर्यो ज्योतिः”—इति हि मन्त्रपाठः, 'तदा' उदयात्पुरा 'एषाम्' अग्निहोत्रिणां सूर्यरूपं ज्योतिर्नास्ति ; तस्मादसत्य-वादिनः * । 'इति'-शब्दो माथासमाप्तार्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (पञ्चविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३१) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेय भूयान्त्स्वा मिति
 स तपो ऽतप्यत् स तपस्तप्तेमांस्त्रो+कानसृजत्
 पृथिवी मन्तरिक्षं दिवं तांस्त्रोकानभ्यतपत्तेभ्यो ऽभि-
 तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजा-
 यत् वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींष्य-
 भ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद
 एवाग्नेरजायत् यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्

* "यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्, उभयमेवावेयं स्यात्"—इति तै० ब्रा० २.१.२.७ ।
 अत एवानुदितहोमिना मन्त्रतवादिहं बोध्यम् । १८० पृ० २ पं० अपीड ३० ।

+ "०मांस्त्रो" म, ट ; "०मांस्त्रो" घ । एव मिहोत्तरत्रापि नखयोः सम्भौ ।

तान्वेदानभ्यतपस्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्य-
 जायन्तं भूरित्येव ऋग्वेदादजायतं भुव इति यजु-
 र्वेदात् खरिति सामवेदात् तानि शुक्राण्यभ्यतपत्
 तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्वयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो
 मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोऽमिति
 तद्यादो मो मिति प्रणौत्यो मिति वै खर्गो लोक ओ
 मित्यसौ यो ऽसौ तपति स प्रजापतिर्यज्ञं मतनुत
 त माहरत्तेनायजत स ऋचैव हीत्र मकरोद्यं जुषा-
 ध्वर्यवं साम्नोङ्गीथं यदेतत् त्र्य्यै विद्यायै शुक्रं तेन
 ब्रह्मत्व मकरोत् स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्प्राय-
 ष्कत्ते देवा यज्ञं मतन्वत त माहरन्त तेनायजन्त त
 ऋचैव हीत्रं मकुर्वन्त्यजुषाध्वर्यवं साम्नोङ्गीथं यदेवै-
 तत् त्र्य्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्ति देवा
 अब्रुवन् प्रजापतिं यदि नो यज्ञं ऋक्तं आर्तिः
 स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्व-
 व्यापद्वा का प्रायश्चित्तिरिति स प्रजापतिरब्रवी-
 हेवान् यदि वो यज्ञं ऋक्तं आर्तिर्भवति भूरिति
 गार्हपत्ये जुहवाय यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये
 ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु यदि सामतः खरि-
 त्याहवनीये यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः

स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीष एव जुहवायेत्ये-
 तानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृत-
 यस्तद्यथात्मनात्मानं सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा
 श्लेषणा चर्मण्यं वान्यदा विश्लिष्टं संश्लेषये देव मेवै-
 ताभिर्यज्ञस्य विलिष्टं * सन्दधाति सैषा सर्वप्राय-
 श्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः
 कर्त्तव्या ॥ ७ (३२) ॥

अथाम्निहोत्रमन्त्रप्रसङ्गाद् बुद्धिस्यस्य सर्वप्रायश्चित्तसम्पादकस्य
 व्याहृतित्रयस्य सृष्टिं वक्तुं सुपक्रमते— “प्रजापतिरकामयत प्र
 जायेय भूयाग्ब्रह्मा मिति ; स तपो ऽतप्यत ; स तपस्तप्तेमां-
 श्लोकानसृजत, — पृथिवी मन्तरिक्षं दिवं ; तांश्लोकानभ्यतपत् ;
 तेभ्योऽमितमेभ्यस्त्रीषि ज्योतींश्चजायन्तान्निरेव पृथिव्या अजायत,
 वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींश्चभ्यतपत् तेभ्योऽमित-
 मेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त, — ऋग्वेद एवानेरजायत, यजुर्वेदो
 वायोः, सामवेद आदित्यात् ; तान्वेदानभ्यतपत् तेभ्योऽमितमेभ्य-
 स्त्रीषि शुक्राण्यजायन्त, — भूरित्येव ऋग्वेदादजायत, भुव इति
 यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात्”-इति । पुरा प्रजापतिरेको
 भूत्वा प्रजोत्पादनेन बहुविधः स्या मिति कामयित्वा तस्मिन्पथं
 ‘तपः’ पर्यालोचनम् ‘अकरोत्’ इदं वस्वीदृश मिति पर्यालोचन-
 रूपं तपः कृत्वा, पर्यालोचितप्रकारेणोत्पद्यता मिति सङ्ख्यया,

* “विलिष्ट” क, ड, ट ।

तेन सङ्करूपेण लोकत्रय मसृजत । 'तान्' लोकान् पुनरप्यभितः पर्यालोचितवान्,—किं भेषु लोकेषु सारभूतं सम्पादनीय मिति पर्यालोचनम् । तथा पर्यालोचितेभ्यो लोकेभ्यः प्रजापतिसङ्ख्यानुसारेणान्निवायादित्यरूपाणि 'ज्योतीषि' अजायन्त । तत्रापि सारं पर्यालोच्य त्रिभ्यो ज्योतिर्भ्यो वेदत्रय मुत्पादितवान् * । तेभ्यश्च वेदेभ्यो व्याहृतित्रयरूपाणि 'शुक्राणि' ज्योतीषि पापास्थ-तमोनिवारणसमर्थानि अजायन्त ॥

एवं व्याहृतित्रयस्योत्पत्ति मुक्त्वा प्रणवस्योत्पत्ति माह—“तानि शुक्राण्यभ्यतपत् ; तेभ्योऽभितप्तेभ्यश्चरयो वर्षा अजायन्ताकार उकारो मकार इति ; तानेकधा समभरत्तदेतदोऽमिति, तस्मादो मे मिति प्रषीत्यो मिति वै स्वर्गो लोक षो मित्यसौ यो ऽसौ तपति”—इति । 'तानि शुक्राणि' व्याहृतित्रयरूपाणि ज्योतीषि सारोत्पादनाय पर्यालोचितवान् । 'तेभ्यः' पर्यालोचितेभ्यः प्रजापतिसङ्ख्याद्वर्णत्रय मजायत । तच्च त्रय मेकधा संयोजितवान् । तदेकीभूतं वर्णत्रय मे मित्वेवं सम्पन्नम् । 'तस्मात्' सर्वसारत्वात् होता यः प्रयोगमध्ये षो मिति प्रषवं करोति [सर्वप्रयोगसङ्घार्था वीष्वा], सोऽय मेकारः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदात्मकः । तथा यः 'असौ' आदित्यस्तपति असावप्योङ्कारस्वरूपः ; आदित्यप्राप्तिरप्योङ्कारसाधनत्वात् । षोङ्कारस्य सर्वफलहेतुत्वं कठा आमनन्ति—“एतच्चेवाच्चरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्”—इति (उप० १. २, १६.) ॥

अथ प्रायश्चित्तं विधातु सुपयुक्त मुपास्थान माह—“स प्रजापतिर्यज्ञ मतनुत ; त माहरत् ; तेनायजत ; स ऋचैव हीत्

मकरोद् * , यजुषाध्वर्यवं † , सान्नीधीथ ‡ ; यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्व मकरोत्”—इति । पुरा प्रजापतिः स्वेच्छया यज्ञम् ‘अतनुत’ विस्तारितवान् । केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते— ‘ते’ यज्ञसाधनसमूहम् आहृत्य तेन साधनेन यागं कृतवान् । वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः क्रमेण ह्रीत्राध्वर्यवीणात्राणि निष्पाद्य, ततः ‘त्रय्यै विद्यायै’ वेदत्रयरूपायां विद्यायां यदेतत् ‘शुक्रं’ सारं व्याहृति-त्रयादिरूपं, तेन सारेण ब्रह्मत्वं कृतवान् ॥

अथ ब्रह्मयज्ञवहेवतायज्ञं दर्शयति—“स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्प्रायच्छत्, ते देवा यज्ञ मतन्वत, त माहरन्त, तेनाजयन्त, त ऋचैव ह्रीत्र मकुर्वन् यजुषा ऽध्वर्यवं, सान्नीधीथं, यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्”—इति । पूर्ववाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रायश्चित्तं विधत्ते—“ते देवा अहुवन् प्रजापतिं,—यदि नो यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः स्वाद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्यापहा, का प्रायश्चित्तिरिति ; स प्रजापतिरब्रवीद्वेवान्,—यदि वो यज्ञ ऋक्त आर्त्तिर्मवति, भूरिति गार्हपत्ये जुहवाथ ; यदि यजुष्टो, भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्याहवनीये § ; यद्य-

* एतन्नियमसूत्रकाम्येवेद सान्नीधायनसूत्रम्—“तद् ये केचन ह्यान्दोर्ग्ये वा ऽध्वर्यवे वा ह्रीत्रामर्शाः समावाता न तान् कुर्यादकृत्स्नत्वाद्बीजस्य”—इति श्री० ऋ० १३. २२ ।

† “अध्वर्युप्रत्ययानु व्याख्यानं कामकालदेवदक्षिणाणां दीक्षीपसप्रसवसंस्तीत्यानाना मीतावत्सं हविषा मुचैरुपांशुतायां हविषा चानुपूर्वम्”—इति आश्व० श्रौ० ऋ० १३. ३४ ।

‡ “हन्दीनप्रत्ययं सोमः सोमियः षष्ठं संस्वेति”—इति आश्व० श्रौ० ऋ० १३. ३३ ।

§ ह्यान्दोर्ग्ये ऽप्येव मिव द्रष्टव्यम् (उप० ४. १७. ३.) ।

विज्ञाता, सर्वव्यापहा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अगुदुत्याइवनीय एव जुहुवायेति”-इति । ते देवाः प्रजापतिं प्रथेव मष्टञ्चन्,— ‘नः’ अस्मादीये यज्ञे यदि कदाचित् ‘ऋताः’ ऋष्यन्तात् ‘आप्तिः’ गायो भवेत्, तथा यजुर्मन्त्रास्वाममन्त्राहा कदाचिदार्तिः स्यात्, एताः सर्वा आर्त्तयो ऽस्माभिर्विज्ञाताः ; यदि कदाचिदविज्ञाता काचिदार्त्तिर्भवेत्, यदि वा सर्वथा यद्देवत्रयमन्त्रनिमित्ता अस्माभिरज्ञाता च सर्वाप्यार्त्तिर्भवेत्, इदानीं प्रायश्चित्तिर्वक्तव्येति देव-प्रश्नः । ऋष्यन्त्रवैकल्ये गार्हपत्ये भूरिति होमः, यजुर्मन्त्रवैकल्ये सत्याग्नीध्रीये धिष्णिये भुव इति होमः । सोऽयं सोमयामे द्रष्टव्यः; हविर्यामे आग्नीध्रीयाभावात् । अन्वाधेय मणिहोत्रं दर्शपूर्ण-मासा वायव्यं चातुर्मास्वानि दाक्षायश्वयज्ञः, कौश्लपायिनामयन्-सौत्रामणौ वा सप्तमी ; त एते हविर्यज्ञाः * । तेष्याग्नीध्रीय-भावात् ‘अन्वाहार्यपचने’ दक्षिणाग्नी † ‘जुहुवाय’ हे यूयं जुहुत । सामश्रेषे स्वरित्वाइवनीये होमः । यद्यविज्ञातो श्रेषः, यदि वा वेदत्रयश्रेषसमुच्चयः, तत्रोभयत्रापि भूर्भुवः स्वरित्येतास्त्रिस्त्रो व्याहृतीः सर्वाः ‘अगुदुत्य’ उच्चार्य आइवनीय एव जुहुत ‡ ॥

अनेनार्थवादेन प्रायश्चित्तविधि मुन्वीय व्याहृतिप्रश्नंसापूर्वकं तं विधि मुपसंहरति— “एतानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषानि यदेता व्याहृतयस्तद्यथात्मनात्मानं सन्ध्याद्यथा पर्वणा पर्वं यथा

* “अन्वाधेय मणिहोत्रं दर्शपूर्णमासा वायव्यं चातुर्मास्वानि विष्टपशवन्तः सौत्रामणौ सप्त हविर्यज्ञसंज्ञाः”—इति नौत० च० सू० ८. १९ ।

† “एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्पयन् यदन्वाहार्यम्”—इति श्रुत० ब्रा० १.२.१.५ । अन्वाहृति वज्रसन्धि दीप्यजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्यो नाम कलिगन्धो देय षोडशः—इति च तत्र सः० भा० । “अन्वाहार्यं दक्षिणस्यावधिषेयति”—इति कात्या० श्रौ० २.५.२७ ।

‡ “भूर्भुवः सुवरिति सर्वप्रायश्चित्तानि”—इति तै० आ० ४.२०.१. सः० भा० ।

श्लेषणा चर्मण्यं वान्यदा विश्लिष्टं संश्लेषयेदेव मेवैताभिर्यज्ञस्य
 विश्लिष्टं सन्दधाति ; सेवा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेवैव
 यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या”-इति । या एता व्याहृतयः सन्ति,
 ‘एतानि ह वै’ शीखेव व्याहृतिरूपाणि, वेदानां सम्बन्धीनि
 ‘अन्तःश्लेषणानि’ अन्तर्बन्धनसाधनादि । तत्र दृष्टान्तो ऽभिधीयते
 —वथा लोके ‘आत्मनात्मानं सन्दध्यात्’ आत्मशब्दः स्वरूपमात्र-
 वाचित्वात् सर्वद्रव्यपरः ; एकेन द्रव्येण द्रव्यान्तरं सन्धीयते । एतच्च
 छन्देर्गैर्विश्लिष्टं मान्नातम्— “तद्यथा खवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्,
 सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रयु, त्रयुणा सीसं, सीसेन लोहं, लोहेन
 दास, दासणा चर्म”-इति (छा० उप० ४.१७.७.) । आरादिनां
 सुवर्णादीनां सन्धानं सुवर्णकारादिषु प्रसिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्या-
 ख्यनात्मानं सन्दध्यादित्युक्तम् * । यथा च इक्षुपादादिष्वेकेन
 पर्वणा प्रवर्णान्तरं संश्लिष्टम्, यथा च श्लेषणा धात्वन्तरं संश्लिष्टम्,
 चर्मणा ‘चर्मण्यं’ पादत्राणादिकम्, ‘अन्यदा’ शकटादिषु किञ्चि-
 द्विश्लिष्टं मङ्गम्, चर्म अपि रज्ज्वा संश्लेषयेत् ; अनेनैव प्रकारेण
 ‘एताभिः’ व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विश्लिष्टं मङ्गं संश्लिष्टं भवति ।
 या एता व्याहृतयः, सेवा सर्वज्ञ वैकल्पस्य प्रायश्चित्तिः ; तस्माद्
 यज्ञे वैकल्पपरिहारार्थं मेवैव प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या ॥ ७ ॥

इति श्रीब्रह्मायशाचार्यविरचिते ब्राह्मवीथी वेदार्थप्रकाशे

शेतरैयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशोऽध्याये) अममः खण्डः ॥ ७ (३२) ॥

* “सूक्तं वाचः सन्दध्यादियात्”-इति. २ आ० ३५ प० ११ पं० १

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुर्महावदाः यद्वचैव हीचं क्रियते यजुषा
 ऽऽध्वर्यवं साम्नोङ्गीयं व्याख्या चयी विद्या भवत्यथ
 केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयादयं वै
 यज्ञो यो ऽयं पवते तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्त्यौ वाचा
 च हि मनसा च यज्ञो वर्तत इयं वै वाग्दो मन-
 स्तद्वाचा चय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति मनसैव
 ब्रह्मा संस्करोति ते हैके ब्रह्माय उपाकृते प्रातरनु-
 वाके स्तोमभागान् जपित्वा भाषमाणा उपासते
 तद्वैतदुवाच ब्राह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्मायं
 भाषमाणं दृष्ट्वा ऽहं मस्य यज्ञस्यान्तरगुरिति तद्य-
 थैकपात्यरुषो यज्ञेकतश्चक्री वा रथो वर्त्तमानो
 भेषं न्येत्येव मेव स यज्ञो भेषं न्येति यज्ञस्य भेष
 मनु यज्ञमानो भेषं न्येति तस्माद् ब्रह्मोपाकृते
 प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यादोपांश्वन्तर्यामयोर्हीमा-
 दुपाकृतेषु पवमानेष्वोद्वचो ऽथ यानि स्तोत्राणि सश-
 स्त्राण्या तेषां वषट्काराद्वाचंयम एव स्यात् तद्यथो-
 भयतःपात्यरुषो यज्ञुभयतश्चक्री वा रथो वर्त्तमानो
 न रिष्यत्येव मेव स यज्ञो न रिष्यति यज्ञस्वारिष्टि
 मनु यज्ञमानो न रिष्यति ॥ ८ (३३) ॥

व्याहृतिहीमप्रसङ्गेन ब्रह्मा बुद्धिस्यः ; तस्य तत्कर्तृत्वात् * ।
 तथा चाश्वलायन आह—“सुहोति-जपतीति प्रायश्चित्तं ब्रह्माश्वम्”
 -इति (त्रै० १.१.१६.) । अतः प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मत्वं निबन्तु सुप-
 क्रमते—“तदाहुर्महावदाः यद्वैव हीत्रं क्रियते, यजुषा ऽऽध्वर्यवं,
 साप्नोहीयं, व्याख्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति,
 ऋष्या विद्ययेति ब्रूयात्”—इति । ‘तत्’ तत्र प्रायश्चित्तप्रसङ्गे
 ‘महावदाः’ ब्रह्मवादिनः ‘आहुः’ चोदयन्ति । महत् प्रौढं वेदं
 वदन्तीति महावदाः । प्रतिस्तेषां प्रशंसायां । ‘यद्’ यस्मात्
 कारणाद्व्यजुस्सामेति हीत्राध्वर्यवौज्ञात्राणां ‘त्रयी’ वेदत्रयरूपा
 विद्या ‘व्याख्या’ विविध हीत्रादिभिः स्वीकृता भवति । अध्वर्य-
 वेदश्च नात्र भिन्नयितुं शक्यते ; आहवनीयादिकर्तव्यस्य तत्रा-
 भावात् । अथ तस्मात् कारणात् केन साधनेन ब्रह्मत्वं क्रियते ?
 इति चोद्यम् । तस्य ‘ऋष्या’ वेदत्रयरूपया विद्यया ब्रह्मत्वं कर्तव्य-
 मित्युत्तरं प्रतिब्रूयात् । अत एव सम्प्रदायविदः—

“अध्वर्यवोऽत्रवान् ब्रह्मा वेदेष्वग्रेषु भागवान् ।

तस्माद् ब्रह्माणं धर्मिष्ठ मिति † च्चारण्यके श्रुतम्”—इति ॥

ब्रह्मणो मनसा वैकल्प्यराहित्यानुसन्धानं विधत्ते— “अयं वै
 यज्ञो यो ऽयं पवते, तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्वी ; वाचा च हि
 मनसा च यज्ञो वर्तत, इयं वै वागदो मनस्तदाचा त्रय्या
 विद्ययैकं पञ्चं संस्कुर्वन्ति, मनसैव ब्रह्मा संस्करोति”—इति । यः
 ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे सञ्चरति, अयमेव यज्ञस्वरूपो वायु-
 सदृशो यज्ञः ; यथा वायोः सञ्चारमार्गाः, तथा ‘तस्य’ यज्ञस्य वाक्

* व्याहृतिहीमकर्तृत्वाहिति यावत् ।

† “ब्रह्मिष्ठ मिति” च ।

च मनस्य 'वर्तन्ती' प्रवृत्तिभागी । यस्माद् 'वाचा' मन्त्ररूपया 'मनसा' च प्रयोगानुसंधाया यज्ञी वर्तते, तस्मादुभौ ज्ञानी; तत्र वाग् 'इवं वै' भूमिस्वरूपैव, मनसु 'अदः' स्वर्गरूपम्; 'तत्' तथा सति वायूपया तथा विषया हीचादयो रयस्यानीयस्य यज्ञस्यैकं 'पक्षं' भागं 'संबहुर्वन्ति' सम्यक् सम्पादयन्ति । ब्रह्मा मनसैव 'संस्करोति' सम्यक् सम्पादयति; अन्वं भागं मिति शेषः । होत्रादिभिर्वाचानुष्ठीयमानेष्वङ्गेषु वैकल्यराहित्यं ब्रह्मा अनुसन्ध्यादित्यर्थः । ऊन्दोगाद्यैत मर्थं माननन्ति— "एष एव यज्ञस्तस्य मनस्य वाक् च वर्तनी; तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा; वाचा होताध्वर्युर्ब्रह्मातान्यतराम्"—इति (ऊन्दो० उप० ४.१६. *) ॥

अथ ब्रह्मणो मीनं विधातुं वाग्वावहारे वाचं दर्शयति— "ते ह्येके ब्रह्माणं उपाकृते प्रातरनुवाके स्तोमभागान् जपित्वा भाषमाथा उपासते तद्वैतदुवाच ब्रह्मण्य उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्माणं भाषमाणं दृष्ट्वा ईवं मेस्य यज्ञस्यान्तरह्युरिति; तस्यैकपात्पुरुषो यत्नेकतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो अेषं न्वेत्थेव मेव स यज्ञी अेषं न्वेति,—यज्ञस्य अेषं मशु यजमानो अेषं न्वेति"—इति । केषुचिद्यज्ञप्रयोगेषु वर्तमानाः 'ते' वेदप्रयाभिन्नत्वेन प्रसिद्धाः 'एके ब्रह्माणः' केषिद् ब्रह्मसञ्ज्ञका ऋत्विजो होत्रा पठितव्ये प्रातरनुवाके ऽध्वर्युषा 'उपाकृते' अनुब्रूते सति, तत ऊर्ध्वं "रश्मिरक्षि चयाय त्वा"—इत्यादींस्तोमभागसञ्ज्ञकाश्चक्षान् (ता० ब्रा० १. ६.१.) जपित्वा † मीनं ब्रह्मत्वा 'भाषमाथाः' वाग्वावहारं कुर्वन्तः

* "स यज्ञीपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति, अन्यतरा मेव वर्तनि संस्करोति, हीयते अन्यतरा"—इत्यादिसत्त्वस्य शेषः समस एवैतदर्थकः ।

† स्तोमभागमन्त्रान्तु मे० सं० ४.४.१.१. आवाताः; "तथावाचिष्ठी ब्रह्मा वायुः, मेव

‘उपासते’ समीपे तिष्ठन्ति । तदानीं कश्चिच्छास्त्राभिन्नो ब्राह्मणश्चागत्य कश्चिंश्चिद्वस्त्रं प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं ‘भाषमाणं’ वाग्ग्रवहारं कुर्वन्तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा वाक्यमेतदुवाच - “अस्य यज्ञस्यार्धं मन्तरगुः”-इति ; ऋत्विग्वजमाना एकं यज्ञभागं मन्तरितं कृतवन्त इति । तथा सति यथा लोके कश्चिदेकपात्पुरुषो द्वितीयं पादं सङ्घुचितं कृत्वा प्रसारितेनैकेनैव पादेन ‘यन्’ मार्गं गच्छन् श्रेष्ठं भूमौ पतन् ‘न्येति’ गितरा मेति ; यथा वा कश्चिद्गृह एकचक्री भूमौ प्रवर्तमानो श्रेष्ठं प्राप्नोति ; एवमेव मीनरहितेन ब्रह्मणा युक्तः स यज्ञो श्रेष्ठं न्येति ; तच्च यज्ञश्रेष्ठम् ‘अनु’ पश्चाद् यजमानो श्रेष्ठं न्येति * ॥

इत्थं वाग्ग्रवहारे बाधमुक्त्वा मीनं विधत्ते—“तस्माद् ब्रह्मोपाकृते प्रातरनुवाके वाचंयमः स्त्रादोर्षाश्वन्तर्यामयोर्हीमादुपाकृतेषु पवमानेष्वीदृशो † इथ धामि स्तोत्राणि सगृह्णास्या तेषां वषट्कारसद्वाचंयम एव स्त्रात् ; तद्यथोभयतःपात् पुंशो यनुभयतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो न रिष्यत्येव मेव स यज्ञो न रिष्यति,— यज्ञस्यारिष्टि मनु यजमानो न रिष्यति”—इति । यस्मान्नापथि बाधोऽस्ति, ‘तस्माद्’ ब्रह्मा प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं ‘वाचंयमः’ मीनी स्यात् । कियन्तं कालमिति, तदुच्यते—‘उपांश्वन्तर्यामयोः’ ग्रहयोः ‘आ हीमाद्’ हीमसमाप्तिपर्यन्तम् ; तथा पवमान-

जायते ; रश्मिरसि चयाय त्वा चयं जिनैत्याह”—इत्यादिभिर्व्याख्याताः सै० सं० १.५.२.१ । पुनः पश्चमे ऽस्य रश्मिरसिभक्तस्य “रश्मिरसिवादिषु ब्रह्मजतं”—इत्यादिषु चिद्विपरतया व्याख्यावशात्पातम् (५.२.६.१.) । वा० सं० १.५.६. ३० ।

* ‘इन्दी ५०—० ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेत्”—इति षड्० ब्रा० १.५. ३० । २. ८, ९ ३० ।

† आ-उत्-स्यः = ऋदुषः ।

स्तोत्रेषु * त्रिष्वप्यध्वर्युणा 'उपाकृतेषु' अनुज्ञातेषु सक्तु 'ओष्टवः'
 उक्तमा समाप्तिकालीना येय नृगस्ति, तत्समाप्तिपर्यन्तम्, वाचं-
 यमः स्यादित्यनुवर्तते । 'अथ' अनन्तरं यान्यन्यानि आग्यादि-
 स्तोत्राणि शस्त्रसहितानि सन्ति, तेषाम् 'आ वषट्काराद्' वीष-
 ड्ङितिमन्त्रोच्चारणपर्यन्तम् ; तत्तत्स्तोत्रप्रारम्भादूर्ध्वं तदा तदा
 वाचंयम एव स्यात् । तथा सति 'यथोभयतःपात्' पादहयोपेतः
 पुरुषः 'यन्' मार्गं गच्छन् 'न रिष्यति' न विनश्यति ; तथा च
 'उभयतश्चक्रः' चक्रहयोपेतो रथो मार्गं प्रवर्तमानो न विनश्यति ;
 एव मेव मीनिना ब्रह्मणा युक्तः स यज्ञो न विनश्यति । यत्तस्य
 'अरिष्टि' विनाशाभाव मनु यजमानोऽपि 'न रिष्यति' न विन-
 श्यति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३३) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

तदाहुर्यद् ग्रहान् † मे ऽग्रहीत्याचारीन्म आहु-
 तीर्मे ऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उदगासौन्म

* वहिष्यन्मानम्, साध्यन्दिनपवमानम्, आर्भवंपवमान मिति ऋषि पवमानसौवाषि ।

† "ग्रहान्" च ।

इत्युक्त्वाचे ऽन्ववोचन्मे ऽशंसीन्मे ऽयाचीन् म इति
 होचे किं खिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्ते
 ऽकृत्वाहोखिदेव हरता इति यज्ञस्य हैष भिषग्
 यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तक्षेपजं कृत्वा हरत्यथो यज्ञ-
 यिष्ठेनैव ब्रह्मणा कृन्दसां रसेनात्विज्यं करोति यद्
 ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्माहंभागधवा एष इतरेषा मृत्विजा
 मय आस यद् ब्रह्माहं मेव ब्रह्मण आसाहं मित-
 रेषा मृत्विजा तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः * स्याद्
 यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्या-
 पद्वा ब्रह्मण एव निवेदयन्ते तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त
 आर्त्तिर्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि
 यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हवि-
 र्यज्ञेषु यदि सामतः स्वरित्याहवनीये यद्यविज्ञाता
 सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय
 एव जुहुयात्स प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह ब्रह्मन्तस्तो-
 ष्यामः प्रशास्तरिति स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने
 ब्रूयादिन्द्रवन्त + सुध्व मिति भुव इति माध्यन्दिने
 सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति स्वरिति तृतीय-
 सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति भूर्भुवः स्वरित्युक्थे
 वा ऽतिराचे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति स

* "आर्त्ति" ख, ग, घ ।

+ "इन्द्रवन्तः" क । एव मिहीकरणापि ।

यदाहंन्द्रवन्त सुध्व मित्यैन्द्रो वै यज्ञ इन्द्रो यज्ञस्य
 देवता सेन्द्र मेव तदुद्गीथं करोतीन्द्राग्मा गादिन्द्र-
 वन्त सुध्व मित्येवैनांस्तदाह तदाह ॥ ६ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ ब्रह्मणः काञ्चित् कर्तव्यविशेषान्विधातुं चोद्य मुद्गाव-
 यति— “तदाहुयद् ग्रहान्मे ऽग्रहीष्याचारोन्म आहुतीर्मे ऽहोषी-
 दित्यध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उदगासीन् इत्युद्गात्रे ऽन्ववोचन् मे
 ऽग्रंसीन्मे ऽयाचीन् म इति हेतरे, किंस्त्रिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा
 नीयन्ते ऽकृत्वाहोस्त्रिदेव हरता इति”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् ब्रह्मणि
 चोद्य माहुः । किं चोद्य मिति, तदुच्यते— यजमानेनाध्वर्यवे यदा
 दक्षिणा ‘नीयन्ते’ प्रदीयन्ते, तदानीं यजमानस्थाय मभिप्रायः—
 असावध्वर्युः ‘मे’ मदर्थं ‘ग्रहान्’ ऐन्द्रवायवादीनग्रहीत्, तथा ‘मे’
 मदर्थं ‘प्राचारीत्’ ग्रहप्रचारं कृतवान्, तथा ‘मे’ मदर्थं माहुतीः
 ‘अहोषीत्’ हुतवानिति । यदोद्गात्रे दक्षिणा नीयन्ते, तदानीं मय
 मभिप्रायः— असौ उद्गाता ‘मे’ मदर्थम् ‘उदगासीत्’ औद्गात्रं
 कृतवानिति । यदा हेतरे दक्षिणा नीयन्ते, तदानीं मय मभि-
 प्रायः— अयं हेता ‘मे’ मदर्थम् ‘अन्ववोचत्’ पुरोनुवाक्यादीना
 अनुवचनं कृतवान्, तथा ‘मे’ मदर्थम् ‘अग्रंसीत्’ अंसनं कृतवान्,
 तथा ‘मे’ मदर्थम् ‘अयाचीद्’ याज्यां पठितवानिति । एवं तेन
 तेन कृतं कार्यं कृत्वा यस्माद् दक्षिणां ददाति, तस्माद् ब्रह्मणेऽपि
 तत्कृतं कार्यं कृत्वा दक्षिणा दातव्या । तथा सति ‘किंस्त्रिदेव’
 किं नाम कार्यं ‘चक्रुषे’ कृतवते ब्रह्मणे यजमानेन दक्षिणा

जीयन्ते, 'आहेस्त्रिदशत्वैव' अथवा कि मपि कार्यं मङ्गल्यैव
'हरते' ब्रह्मा दक्षिणां हरेत् ? एतच्चायुक्तं मिति प्रोक्ष्यम् ॥

तस्योत्तरमाह— "यन्नस्य हेतुः भिषग्बद्धं ब्रह्मा ; यन्नायैव
तद्भेषजं कृत्वा हरति"—इति । यो ब्रह्मास्ति, एष यन्नस्य 'भिषक्'
चिकित्सकः । 'तत्' तस्मात् कारणाद् 'यन्नायैव भेषजं कृत्वा'
यन्नस्वाङ्गवैकल्यरोमं ममयित्वा, दक्षिणां हरेति ; तस्मात्प्रोवादि-
दुपकारित्वादयं दक्षिणाया योग्य एव ॥

पश्चान्तरूपेण ब्रह्मणो दक्षिणाधिक्यं दर्शयति— "अथो यद्
भूयिष्ठेनैव ब्रह्मणा हृद्दसां रसेनात्विज्यं करोति यद् ब्रह्मा ; तस्माद्
ब्रह्मार्धभागश्च वा एष हतरेषा मृत्विजा मम प्राप्त यद् ब्रह्मार्धं मेव
ब्रह्मण आसार्धं मितरेषा अत्विजाम्"—इति । अपि यो ब्रह्मास्ति,
'भूयिष्ठेनैव' अतिबहुलेनैव 'हृद्दसां रसेन' वेदसारभूतेन व्याहृति-
प्रचररूपेण 'ब्रह्मणा' मन्त्रेणैव 'यद्' यस्मात् कारणादात्विज्यं
करोति, तस्मात् कारणादुपकारबाहुल्यादयं ब्रह्मेति विशिष्टेन
वाचा व्यवह्रियत इति शेषः । किञ्च यो ब्रह्मास्ति, एषः 'अथे'
प्रथमं मेवेतरेषा मृत्विजाम् 'अर्धभागश्च वै' अर्धप्रयोगं भजत्येव ;—
वेदत्रये यवान् प्रवोवो विततोऽस्ति, स सर्वोऽपीतरैर्षट्त्वग्भि-
र्याषानुष्ठीयते, ब्रह्मणा तु मनसेत्येतावानेव विशेषः, प्रयोगस्तुभयत्र
समस एव । अथ मेवासीऽहं मेवेत्यादिना अष्टीक्रियते । ब्रह्मणो
यन्नस्वार्धं मेव मनसानुष्ठीयमानम्, 'हतरेषा मृत्विजां' हेतादीनां
षाषानुष्ठीयमानं अर्धम् ; तस्मादुपकारबाहुल्यात् सिद्धं पूर्ववत् ॥

व्याहृतिप्रायश्चित्तं मुक्तं तत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो विधत्ते— "तस्माद्
यदि यन्न ऋता चार्तिः स्वाद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यच्च-
विज्ञाता सर्वव्यापना, ब्रह्मण एव निवेदयन्ते ; तस्माद्यदि यन्न ऋता

आर्तिर्भवति, भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद् ; यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽग्नाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्वाहवनीये ; यद्यविज्ञाता सर्वव्यापहा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहुयात्”—इति । यस्माद् ब्रह्मा यज्ञभार मर्थं वहति, भिषक्तो यज्ञवैकस्यं परिहर्तुंश्च गच्छति, तस्माद्यद्युगादिभ्यः क्विञ्चित् वैकस्यं भवेत्, तदानी मितरे सर्वेते तस्मै ब्रह्मणे एव तद्वैकस्यं निवेदयन्ते ; ‘तस्माद्’ इतरैर्निवेदितत्वात् स ब्रह्मा पूर्वोक्तप्रकारेण तत्तत् प्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥

ब्रह्मणः कर्तव्यान्तरं दर्शयति—“स प्रस्रोतोपाकृते स्तोत्रं आह ब्रह्मन्स्तोषामः प्रशास्तरिति, स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; भुव इति माध्यन्दिने सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; स्वरिति तृतीयसवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; भूर्भुवः स्वरित्युक्थे वा ऽतिरात्रे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति”—इति । अर्धयुषा स्तोत्रे ‘उपाकृते’ प्रारब्धमनुष्मते सति ‘प्रस्रोता’ स्तोत्रसाधने सान्नि प्रथमस्य प्रस्तावभागस्य माता प्रस्रोतनामक ऋत्विक्, ब्रह्मणं प्रत्यनुष्मा मनेन मन्त्रेण प्रार्थयेत् । “ब्रह्मन्”—इत्यादिर्मन्त्रः । हे ‘प्रशास्तः’ अस्माकं प्रशातनस्य आज्ञापनस्य कर्तः ! हे ब्रह्मन् ! त्वदनुष्मया वयं स्तोषाम इति । ततस्तेन प्रार्थितो ब्रह्मा ‘भूः’—इत्येतां प्रथमां व्याहृतिं सुज्ञा, हे उष्मातारः ! ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रविषयस्तुतिपराः सन्तः ‘सुध्वं’ स्तोत्रं कुरुतेति ब्रूयाद् । एव मितरत्रापि योज्यम् ॥

ब्रह्मणा प्रयुक्तस्यानुष्मानमन्त्रस्याभिप्रायं दर्शयति—“स यदाहेन्द्रवन्त सुध्व मिल्येन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता, सेन्द्र मेव तदुन्नीथं करोतीन्द्रास्मा गादिन्द्रवन्त सुध्व मिरथेवैनांस्तदाह तदाह”

—इति । ‘सः’ ब्रह्मा ‘इन्द्रवन्त सुध्वं मिति’ यद्वाक्य माह, तस्या-
भिप्राय उच्यते— ‘यज्ञः’ सोमयागः ‘ऐन्द्रो वै’ इन्द्रसम्बद्ध एव,
इन्द्रो हि तस्य यज्ञस्य देवता ; अतः ‘तदुक्तीयं’ सामगैः क्रिय-
माणं मुहानं ‘सेन्द्रम्’ इन्द्रसहितं मेव करोति ; ऐन्द्रं मुहूतम्,
इन्द्रात् ‘मा गात्’ मापगच्छतु । तस्मात् हे उक्तातारः ! यूयम्
‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रविषयतां पर्यवेक्षन्तः, एवं भूत्वा सुध्वम् । ‘इति’
अनेनैव प्रकारेण ‘एनान्’ उद्गातॄन् ब्रह्मा ‘तद्’ वाक्य माह ॥

अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः * ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (३४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायः ॥

* अक्षिप्रध्याये नव खण्डाः सन्ति; तत्राद्येषु षट्सु अपिहीनं नामात्मन्, तत उत्तर
खण्डिकार्योपदेशप्रकरणं सारस्य मिति सप्तमाष्टमयोः खण्डयोः ब्रह्मविंशत्योपदेशो उक्ताः;
प्राक्सुदादीनां कार्याश्चपि परस्मादश्चान्ति । आन्त्रलायनीयद्वितीयाध्यायस्य प्रथमकण्डिकाया-
मप्राधानं मुहानं द्वितीयादिषु चतस्रपुक्तं अपिहीनम्; ब्रह्मकर्तव्योपदेशस्तु “अथ ब्रह्मः
(१-१२-१.)”—इत्याद्युपक्रम्येतः पुरस्ताद्विहीत इति श्रुत् ॥

विश्वे वै पञ्च^(१) । गीर्वे दश^(२) । यद्वा एति च
 प्रेति च चत्वारि^(३) । यद्वै समानोदकं षट्^(४) ।
 उह्वराहवनीयं नव^(५) ॥ पू * ॥

विश्वे वै देवा, देवासुरा वै, सञ्च त्वे जग्मु,
 ब्रह्मन्नु खलु वा चत्वारि ॥ पू † ॥

॥ इति पञ्चमपञ्चिका समाप्ता ॥

* १, ४१, ६१, १२४, १६१ पं० (५-१०-४-६-८=३४ ख०) ।

† १, ६३, ११०, १६१ पं० (१०-१०-१०-४-३४ ख०) । भा० २१२ पं० † क्र० १

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा इ वै सर्वचरौ सचं निषेदुस्तेह
पाप्मानं नापजह्नुरे'तान्हीवाचारुदः काद्रवेयः सर्प-
क्षपिर्मन्त्रकृदेका वै वो होत्रा ऽकृता'तां वो ऽहं कर-
वाण्यथ पाप्मान मपहनिष्यध्व इति ते इ तथेत्यू-
चुस्तेषां इ स्य स मध्यन्दिने'मध्यन्दिन एवोपोदा-
सर्पद्'गाखो ऽभिष्टौति'तस्मान् मध्यन्दिने मध्य-
न्दिन एव गाव्णो ऽभिष्टुवन्ति'तदनुकृति'स इ स्य
येनोपोदासर्प'तद्वाप्येतर्षुर्बुदोदासर्पणी नाम प्रप-
दस्ति'तान् इ राजा मदयाञ्चकार'ते होचुराशी-
विषो वै नो राजान मवेक्षते'इन्तासोष्णीषेणाच्या-
वपिनद्यामेति'तथेति'तस्य होष्णीषेणाच्यावपि-
नद्युस्तस्यादुष्णीष मेव पर्यञ्च गाव्णो ऽभिष्टुवन्ति'
तदनुकृति'तान् इ राजा मदया मेव चकार'ते होचुः'
स्त्रेन वै नो मन्त्रेण गाव्णो ऽभिष्टौति'इन्तासान्या-

भिर्ऋग्भिर्मन्त्र मा पृणचामेति तथेति तस्य हान्या-
 भिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापपृचुस्ततो हैनां न मदयाञ्चकार'
 तद्यदद्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृञ्चन्ति शान्त्या एव'
 ते ह पाप्मान मप जघ्नरे' तेषा मन्वपहतिं सर्पाः'
 पाप्मान मप जघ्नरे' त एते ऽपहतपाप्मानो' हित्वा
 पूर्वा जीर्णां त्वचं' नवयैव प्रयन्त्यप पाप्मानं हते य
 एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथानिहोत्रं पयसः प्रशंसा तद्दोहनापत्तिविनिष्कृतिश्च ।
 तस्य प्रशंसाप्युदिते च होमो ब्रह्मर्त्विजो व्याहृतयोऽप्यधीताः ॥ १ ॥
 ब्रह्मणः कर्त्तव्यविधानेन यावस्तुद् बुद्धिस्थः ; तस्याग्निष्टोमे
 कर्त्तव्यं * विधातु सुपाख्यान माह— “देवा ह वै सर्वचरी सत्रं
 निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्नरे ; तान्होवाचार्षुदः काद्रवेयः सर्पं
 ऋषिर्मन्त्रकदेका वै वो होत्रा ऽकृता, तां वो ऽहं करवाण्यथ
 पाप्मान मप हनिष्यध्व इति ; ते ह तथेत्यूचुस्तेषां ह स्र स्र
 मध्यन्दिने मध्यन्दिन एवोपोदासर्पद् याव्षो ऽभिष्टौति”—इति ।
 पुरा कदाचिद् देवाः ‘सर्वचरु’नामको देशविशेषे † ‘सत्रं’ कश्चि-
 दनुष्ठितवन्तः । ‘ते’ देवास्तेन सत्रेण स्वकीयं ‘पाप्मानं’ दारिद्र्य-
 हेतुं ‘नापजघ्नरे’ न नाशितवन्तः । ‘तान्’ पापक्षयरहितान्
 देवान् ‘अर्षुदः’ तन्नामकः कश्चिद्विधिरामत्योवाच । कीदृशोऽर्षुदः ?

* “एतस्मिन् काले यावस्तुन् प्रपद्यते”—इत्यादि भावः श्री० ५.१२ ख० द्र० ।

† साङ्ग्या० ब्रा० २९. १. द्रष्टव्यम् ।

‘काद्रवेयः’ कद्रुनामधारिण्याः स्त्रियाः पुत्रः †, ‘सर्पः’ सर्पजातीय-
देहधारी, ‘ऋषिः’ अतीन्द्रियार्थद्रष्टा ‘मन्त्रकृत्’ [करोतिघातु-
स्वत्र दर्शनार्थः] मन्त्रस्य “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम्”—इत्यादि-
सूक्तस्य (सं० १०. ८४. १.) द्रष्टा । तेनार्बुदेन किं मुक्तं मिति,
तदुच्यते—हे देवाः ! ‘एका वै वो होत्रा’ एकैव होत्रवेदेत्यन्ना
क्रिया ‘वः’ युष्माकम् ‘अकृता’ नानुष्ठिता, तद्वैकल्येन पापघ्नी
नासीत् । ‘तां’ क्रियां ‘वः’ युष्मदर्थं महं करवाणि, अगन्तरं
पाप्मानं यूयं मपहनिष्यध्वे । ‘इति’ एतद्विषयकं देवाः अङ्गीरन्तुः ।
ततः ‘सः’ अर्बुदः ‘तेषां’ देवानां सत्रे प्रतिदिनं मध्यन्दिनसमय
एव ‘उप’ समीपम् उत्सुकः सन्नागच्छत् । आगत्य च ये सोमा-
भिष्टवार्थाः ‘आवाणः’ पावाणाः ‡ सन्ति, तान् पूर्वोक्तेन सूक्तेन
‘अभिष्टौति’ अभितः सुतिं कृतवान् ॥

इदानीं यावत्सुतं ऋत्विजः † तत्सूक्तेन यावन्ना मभिष्टवं
विधत्ते— “तस्मान् मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव यावन्तो ऽभिष्टवन्ति
तदनुकृति”—इति । यस्मादर्बुदेनाभिष्टुतिः कृता, तस्मात्सोमप्रयो-
गेषु सत्रेषु तत्तन्मध्यन्दिने काले एव “प्रैते वदन्तु”—इति सूक्तेन
यावन्ना मभिष्टवं ऋत्विजः कुर्युः । ‘तदनुकृति’—इति क्रियाविशेष-
वचनम् । ‘तस्य’ अर्बुदस्य ‘अनुकृति’ अनुरूपं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

‡ “अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पां विशः”—इति शत० ब्रा० १३. ४. ३. ९ ।
“अर्बुदः काद्रवेयस्तस्य सर्पां विशः—विषविद्यां निगदेत्”—इति आश्र० श्रौ० १०. ४. ५ ।

† निघ० ८. १. ८, ९. दृश्यम् ।

‡ ‘तस्यर्त्विजः । चत्वारस्त्रिपुरव्याः । तस्य तस्यीचरे नयः । होता मैषावरुषो ऽष्वावाको
यावत्सुतद्वर्ष्युः प्रतिप्रस्थता नैष्टोमेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसापीत्रः पीतोद्गाता प्रस्तीता प्रतिहर्षा
सुब्रह्मण्य इति । एते ऽहो नैकाहैर्याजयन्ति । एत एवाहिताग्रथ इष्टप्रथमयज्ञा ऋषपवि-
सतदशाः”—इति आश्र० श्रौ० ४. १. ३-८ ।

अर्बुदस्य वृत्तान्तं लोकप्रसिद्धा दृढयति—“स ह स्र येनापो-
दासर्पत्तदाप्येतर्बुदोदासर्पशी नाम प्रपदस्ति”—इति । ‘स ह’ स-
तु अर्बुदास्यः सर्पदेहो महर्षिः, येन मार्गेण ‘उपोदासर्पत्’ तत्-
समीपं प्रति विलादुद्भव्यागच्छत्, ‘तच्च’ तस्मिन्नेव देवे ‘एतर्हि’
इदानीं मपि ‘अर्बुदोदासर्पशी’—इत्यनेन नामधेयेन युक्ता ‘प्रपत्’
मार्गोऽस्ति । प्रपद्यते गम्यते अनयेति प्रपत् ॥

अन्नाभिष्टवकाले ग्रावसुत उष्णीषेण नेत्रवेष्टनं विधत्ते—
“तान् ह राजा मदयाश्चकार ; ते होशुद्याग्नीविषो वै नो राजान
मवेक्षते, हन्तास्योष्णीषेणास्त्रावपिनङ्गामिति ; तथेति ; तस्य
होष्णीषेणास्त्रावपिनङ्गुस्तस्मादुष्णीष मेव पर्यस्य ग्राव्णो ऽमिष्टु-
वन्ति तदनुकृति”—इति । ग्राव्णा मभिषवार्यं अर्बुदास्ये सर्परूपे
महर्षीं समागते सति तदीयविषदृष्ट्यावलोकितः सोमो ‘राजा’
वस्त्रात्मकः, स्वयं मपि विषयुक्तः सन्, ‘तान्’ समीपवर्तिनो देवान्
‘मदयाश्चकार’ उन्नतान् परवशान् कृतवान् । तदानीं ‘ते’ देवाः
परस्परं मिदं मूढुः,— ‘आग्नीविषः’ सर्परूपोऽयं अर्बुदो ‘नः’
अस्माकं राजानं विषदृष्ट्या अवेक्षते ‘हन्त’ कष्टं मेतस्मिन्मन्त्रम् ;
अतस्तत्परिहाराय केनचित् ‘उष्णीषेण’ शिरोवेष्टनसाधनेनास्य-
वस्त्रेणास्त्रार्बुदस्य ‘अस्त्रावपिनङ्गाम’ अक्षुषोर्बन्धनं करवाम इति
विचार्य त्रिः प्रदक्षिणं तस्य मुखं मुष्णीषेण वेष्टयित्वा तदीय-
अक्षुषोर्बन्धनं कृतवन्तः * । यस्माद्देवैरेवं कृतम्, तस्माद्वल्कि-
जोऽपि उष्णीष मेव ‘पर्यस्य’ परितो मुखं वेष्टयित्वा ‘ग्राव्णः’

* “अथास्मा अर्बुदोदास्यं प्रयच्छति । तदस्त्रविना प्रतिपद्य, विः प्रदक्षिणं चिः
समुखं वेष्टयित्वा, यदा सोमायनभिषवाय व्यपोद्भव्यं ग्राव्णोऽमिष्टुवात्”—इति आत्र०
श्री० ५. १२. ६, ७ । पु० १ भा० १७८ पृ० १ इत्यम् ।

सोमाभिषवार्थान् पापाप्मानभिष्टवन्ति । 'तस्य' अर्बुदस्य 'अनु-
कृति' सादृशं यथा भवति तथेत्यनेनाभिप्रायेण वेष्टनम् ॥

अथ यावस्तुतः पूर्वोक्तसूक्तादन्या अप्मृचो विधत्ते — "तान् ह
'राजा मद्या मेव चकार ; ते होतुः, — स्वेन वै नो मन्त्रेण यावृचो
ऽभिष्टीति, हन्तास्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मा पृच्छामेति ; तथेति ;
तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृच्छुस्ततो हेनां न मद्याश्चकार ;
तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृच्छन्ति शाखा एव"—इति । पुन-
रपि सोमो 'राजा' 'तान्' देवान् पूर्ववत् 'मद्याश्चकारैव' ; ततः
ते देवाः परस्पर मूचुः, — दृष्टिविषयपरिहारेऽप्यपं सर्पदेह ऋषिः
स्वकीयेनैव सूक्तरूपेण मन्त्रेण यावृचो ऽभिष्टीति । अतो मन्त्र-
सम्बन्धेन विषेषास्माक मुष्मादो जायते, 'हन्त' कष्ट मेतत् । अतो
मन्त्रगतविषपरिहाराय 'अस्य' अर्बुदस्य 'मन्त्रं' सूक्तम् 'अन्याभिः'
“आप्यायस्व समेतु ते”—इत्यादिभिर्ऋग्भिः * 'आपृच्छाम' ["पृची
सम्पृक्तं"—इति (रुधा० २५.) धातुः] सर्वतः सम्पृक्तं कारवाम ।
तदेतत् सर्वं देवा अप्नीकृत्य तथैव चक्रुः । 'ततः' ऋगन्तरसम्पर्कात्
तत्सूक्तगतेऽप्यत्वे सति 'एतान्' देवान् सोमो राजा 'न मद-
याश्चकार' उष्मादं नाकरोत् । तस्मात् कारणादर्बुदस्य 'मन्त्रं'
सूक्तम् 'अन्याभिः' "आप्यायस्व"—इत्यादिभिः (सं० १, ६१. १६-
१८.) अभिष्टवकाले सम्पृक्तं कुर्युः ; तच्च शान्त्वर्य मेव भवति ॥

देवाना मभिष्टवकृतां पापशान्तिं दर्शयति— "ते ह पाप्मान
अथ जघ्नरे, तेषा मन्वपहृतिं सर्पाः पाप्मान मप जघ्नरे, त एते
ऽपहृतपाप्मानो हित्वा पूर्वा जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयन्ति"—इति ।
'ते' देवाः अर्बुदानुष्ठितेनाभिष्टवेन दारिद्र्यादिहेतुम् 'पाप्मानं'

* "आप्यायस्व समेतु त इति तिङ्" — इति आश्व० शी० ५. १२. १५ ।

नाशितवन्तः । 'तेषां' देवानाम् 'अपहृति' प्रापविनायन् 'अनु'
पचाद् अर्बुदसम्बन्धिनः सर्पाः सर्वेऽपि स्वकीयं पाप्मानं नाशित-
वन्तः । ते सर्पाः स्वमरीरगतां पूर्वसिद्धां जीषां त्वचं हित्वा
'नवसैव' नूतनस्यैव त्वचा बुक्ताः 'प्रयन्ति' सर्वतः प्रसर्पन्ति । 'एते'
नूतनत्वभ्युक्ताः सर्वा अपहृतपाप्मान इत्युच्यन्ते ॥ वेदं प्रशंसति—
'अस्य पाप्मानं हृते य एवं वेद'—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मयशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षड्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ त्रितीयः खण्डः ॥

तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति शतेनेत्याहुः
शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियं आयुष्यैवेन
तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति त्रयस्त्रिंशत्या वेत्याहुस्त्रय-
स्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मानो ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशदै
तस्य देवा इत्यपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै
प्रजापतिः प्रजापतेर्वा एषा हीचा यद् यावत्तो-
त्रीया तस्यां सर्वे कामा अवबुध्यन्ते स यदपरि-
मिताभिरभिष्टौति सर्वेषां कामाना मवबुध्यै सर्वान्
कामानवबुध्यै य एवं वेद तस्मादपरिमिताभि-
रेवाभिष्टुयात्तदाहुः कथं मभिष्टुयादित्यक्षरशाः

चतुरक्षरशाः! पञ्चाक्षरशाः! ऋक्षशाः! इति
 तद्यद्वक्ष्यो न तदवकल्पते ऽथ यत् पञ्ची नो एव
 तदवकल्पते ऽथ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा
 कृन्दांसि लुप्येरन् बहूनि तथाक्षराणि हीयेरन्नक्षरं
 एवाभिष्टुयात्प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्च-
 तुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतु-
 ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादक्षरं एवाभि-
 ष्टुयात्तदाहुर्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिने एव प्रावृणी
 ऽभिष्टौति कथ मस्येतरयोः सवनयोरभिष्टुतं भव-
 तीति यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति गायत्रं वै प्रात-
 र्स्सवनं तेन प्रातस्सवने ऽथ यज्जमतीभिरभिष्टौति
 जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवनं एव मु षास्य
 मध्यन्दिने मध्यन्दिने एव प्रावृणी ऽभिष्टुवतः
 सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद तदाहुर्य-
 दध्वर्युरेवान्यान्वृत्विजः सम्प्रेष्यत्यथ कक्षादेश एता
 मसम्प्रेषितः प्रतिपद्यत इति मनो वै प्रावृणी-
 चीया ऽसम्प्रेषितं वा इदं मनस्तस्माद्देश एता मस-
 म्प्रेषितः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्या मभिष्टवगताना ऋचां सङ्ख्यां विधत्ते—
 “तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति, शतेनेत्याहुः ; अतायुर्वै पुरुषः

शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुश्चेवैनं तदीर्य इन्द्रिये दधाति”—इति ।
 शतसङ्खाकासु नाङ्गीषु सञ्चारादिन्द्रियाणां तदीर्यवीर्यस्य च
 शतसङ्खात्वम् ; तसङ्खाकाना मृचां पाठेन ‘एनं’ यजमानं
 दीर्घायुष्यादिगुणयुक्तं करोति ॥

पदान्तरं विधत्ते — “त्रयस्त्रिंशत्या वेत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतो वै स
 देवानां पाप्मनो ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्दे तस्य देवा इति”—इति ।
 अथवा ‘त्रयस्त्रिंशत्या’ ऋचां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया अभिष्टव इत्याहुः ।
 तत्र हेतुरुच्यते— देवानां सम्बन्धिनी या त्रयस्त्रिंशदस्ति, अस्याः
 सकाशात् ‘सः’ अर्बुदः पापानि ‘अपाहन्’ विनाशितवान् । ‘तस्यः’
 ‘अर्बुदस्य’ समीपस्था देवाः ‘त्रयस्त्रिंशद्दे’ अष्टौ वसवः, एकादश
 रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, कषट्कारद्येत्येवं देवसङ्ख्या
 द्रष्टव्या * ॥

पदान्तरं विधत्ते — “अपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै
 प्रजापतिः ; प्रजापतेर्वा एषा होत्रा यद् ग्रावस्त्रीतीया, तस्यां सर्वे
 कामा अवरुध्यन्ते ; स यदपरिमिताभिरभिष्टीति, सर्वेषां कामाना
 मवरुद्धैः”—इति । एतावत्येवेति सङ्ख्याननिर्वन्धरहिताः ‘अपरि-
 मिताः’ । प्रजापतेरपरिमितमहिमत्वाद् ग्रावस्त्रीसम्बन्धिण्या
 होत्रवेदेत्यन्तायाः क्रियायाः प्रजापतिसम्बद्धत्वात् अपरिमितत्वं
 युक्तम् ; तस्माच्च क्रियायां सर्वे कामाः स्वाधीना भवन्ति ; अतो
 ऽपरिमिताभिरभिष्टवः सर्वकामप्राप्तये सम्पद्यन्ते ॥ वेदनं प्रश-
 सति— सर्वान् कामानवरुद्धे य एवं वेद”—इति ॥

* पु० १ मा० २५९, ५५९ प० ३० । “तिस एव देवता इति नैरुक्ता अपिः इधिवी-
 खानो वायुर्वेन्दी वान्तरिचखानः सूर्यो दुःखानसार्सा महाभाग्यादिनैकसा अपि बहुनि
 नामवेद्यानि”—इत्यादि लि० ७०. २. १ ।

द्वितीयस्य पञ्चस्य मुख्यत्वं दर्शयति— “तस्मादपरिमिताभि-
रेवाभिष्टुयात्”—इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्या मभिष्टवे प्रकारविशेषं विधत्ते— “तदाहुः कथं
मभिष्टुयादित्यक्षरशाः, चतुरक्षरशाः, पञ्चाक्षरः अर्धर्षशाः,
ऋक्शाः इति ; तद्यदृक्शो न तदवकल्पते ऽथ यत् पञ्चे नो
एव तदवकल्पते ऽथ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा छन्दांसि
लुप्येरन्, बहूनि तथाक्षराणि ह्यीयेरर्धर्षश एवाभिष्टुयात्प्रति-
ष्ठाया एव”—इति । ‘तत्’ तत्राभिष्टवे ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः,—
केन प्रकारेणाभिष्टुयादिति । कियन्तः प्रकाराः सभाष्यन्त इति
ज्ञाकाङ्गार्यां ते प्रकारा उपन्यस्यन्ते,— अक्षरशोऽभिष्टुयादित्येकः
प्रकारः ; प्रत्यक्षर मवसायावसायाभिष्टुयादित्यर्थः । अक्षरचतुष्टये
ऽवसानं द्वितीयः प्रकारः । पादेऽवसानं द्वितीयः प्रकारः । अर्धर्षः
ऽवसानं चतुर्थः । ऋचि समासाया मवसानं पञ्चमः । भुतयः
सर्वा विचारार्थाः । किं प्रत्यक्षर मवसानम्, उताक्षरचतुष्टयेऽव-
सानम्, उत पादे पादे ऽवसानम्, आहोस्त्रिदर्धर्षे ऽवसानम्,
अथवा क्त्वाया मृच्यवसानम् ? इति संशयः । तत्र पञ्चाक्षर-
राशि दूषयित्वार्धर्षपञ्च एव स्वीकार्यः । कथं मिति, तदुच्यते—
यदि ऋक्श् इति पञ्चः स्यात् ? तत् ‘नावकल्पते’ न सम्भवति ;
अध्ययनवैपरीत्यप्रसङ्गात्,— अध्ययनकाले ऽर्धर्षे ऽवसानं कुर्वन्ति,
न तु क्त्वा मृचं मध्ये ऽवसानरहितां पठन्ति । पादावसान-
पक्षेऽपि च एव दोषः । एकैकाक्षर-चतुरक्षर-पञ्चयोर्दीर्घान्तर
मप्यस्ति,— तथा यच्चदयाङ्गीकारे छन्दांसि विलुप्येरन् । कथं
विलोप इति, तदुच्यते— तथा सत्यक्षरावसानपक्षे बहून्वक्षराणि
‘ह्यीयेरन्’ विनश्येयुः ; संहिताकालीनस्य द्वित्वादेरभावात् ; ततः

अध्वन्दीभ्यः । अर्धर्चपत्रे तु यथाध्ययनं मेवाभिष्टवात् न कोऽपि
दोषः ; तस्मादयं मेव पक्षः सिद्धान्तः । अर्धर्चयोः द्वित्वात् पक्ष-
द्वयसाहच्येन प्रतिष्ठार्थं मेतत् सम्प्रद्यते ॥

इमं मर्धर्चपक्षं प्रशंसति— “द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः
पशवो यजमानं मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात् पशुषु प्रतिष्ठापयति ;
तस्मादर्धर्चम एवाभिष्टुयात्”—इति । अर्धर्चयोर्द्वित्वाद्यजमान-
साम्यम्, ऋचां पादचतुष्टयोपेतत्वात् पशुसाम्यम् ॥

अथ मध्यन्दिनकालीनं सभिष्टवं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—
“तदाहुर्व्यंमध्यन्दिने मध्यन्दिन एव यावृषो ऽभिष्टीति, अथ मध्ये-
तरयोः सवनयोरभिष्टुतं भवतीति ; यदेव गायत्रीभिरभिष्टीति,
गायत्रं वै प्रातस्सवनं तेन प्रातस्सवने, ऽथ यज्जगतीभिरभिष्टीति
जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवने”—इति । ‘तत्’ तत्राभिष्टवे
चोद्य माहुः । यस्मात् कारणादयं भावस्तु तत्रयोगसम्बन्धिनि
‘मध्यन्दिने’ एव सवने यावृषा सभिष्टवं करोति, एवं सति केन
प्रकारेण ‘अस्मै’ भावस्तुतः प्रातस्सवनतृतीयसवनयोरभिष्टवः सिध्य-
तीति प्रश्नः । ऋष्टु यज्ञायत्री जगती अध्वोवयं तद्वाराण्ययोरपि
सवनयोरभिष्टवसिद्धिरित्युत्तरम् ॥ वेदनं प्रशंसति—“एव तु ऋषि-
मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव यावृषो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेषु
भिष्टुतं भवति य एवं वेद”—इति । ‘एव तु ऋ’ अनेनैव गायत्री-
जगतीऽध्वन्दीदारेण ॥

अथ भावस्तुतः सन्नेष्वनिरपेक्षत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—
“तदाहुर्व्यंवेदध्वर्युरेवाग्यात्तुलिजः सन्नेष्वत्यत्र कस्मादेव एता मस-
न्नेषितः प्रतिपद्यत इति ; अग्नौ वै भावस्तोत्रीया ऽसन्नेषितं वा
इदं मनस्वत्कस्मादेव एता मसन्नेषितः प्रतिपद्यते”—इति । ‘तत्’

तत्र यावत्सु द्विषये प्रश्न माहुः । यस्मात् कारणादध्वर्युः सर्वानग्या-
द्वस्त्रिजः सम्प्रेष्यत्वेव, न तूदास्ते, तथा सत्यृत्विगन्तरवत् याव-
त्सुदप्यध्वर्युणा सम्प्रेषणीयः ? तत्र नास्ति । कस्मात् कारणात्
असम्प्रेषित 'एषः' यावत्सुत् 'एताम्' ऋचं प्रारभत इति प्रष्टुणा
मभिप्रायः । तत्रेदं मुत्तरम्— येय मृग् यावत्सोत्रसम्बन्धिनी
विद्यते, सेयं मनःस्वरूपा, मनश्चेद मिन्द्रियान्तरेण केनचिदपि
असम्प्रेषित मेव प्रवर्त्तते ; नस्मात् 'एषः' यावत्सुत् समीपनिरपेक्ष
एव 'एतां' स्तोत्रीया मृचं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इति औसत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा वत्सः सोमे
राजन्ति क्रीते सुब्रह्मण्या माह्वयन्ति यथा धेनु
सुपह्वयेत् तेन वत्सेन यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे
सर्वान् ह्यस्मै कामान् वाग् दुहे य एवं वेद तदाहुः
किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्व मिति वागेवेति ब्रूया-
द्वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति तदाहुरथ कस्मादेन

पुमांसं सन्तं स्त्री मिवाचक्षत इति वाग्धि सुब्रह्म-
 ष्येति ब्रूयात् तेनेति तदाहुर्यदन्तर्वेदौतर ऋत्विज
 आर्त्विज्यं कुर्वन्ति * बहिर्वेदि सुब्रह्मण्या कथ मस्या-
 न्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति वेदेर्वा उत्कर सुत्-
 किरन्ति यदेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयात् तेनेति
 तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्या माह्वयती-
 त्पृषयो वै सच मासत तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत् मब्रु-
 वन्सुब्रह्मण्या माह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयि-
 ष्यसीति वर्षिष्ठ मेवैनं तत् कुर्वन्त्ययो वेदि मेव
 तत् सर्वां प्रीणाति तदाहुः कस्मादस्या ऋषभं
 दक्षिणा मभ्याजन्तीति वृषा वा ऋषभो योषा सुब्र-
 ह्मण्या तन्मिथुनं तस्य मिथुनस्य प्रजात्या इत्सु-
 पांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति रेतो वै पात्नीवत
 उपांश्विव वै रेतसः सित्तिर्नानुवषट् करोति संस्था
 वा एषा यदनुवषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्सु-
 संस्थितं वै रेतसः समृद्धं तस्मान्नानुवषट्करोति
 नेष्टुरुपस्थ आसीनो भक्षयति पत्नीभाजनं वै नेष्टो
 ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत्
 पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते

* "कुर्वन्तीति" क ।

वाग्वै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणान्नाद्य एव तद्वर्षिच यन्न
मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ३ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ग्रावसुत ऋत्विजः कर्त्तव्य मभिधाय सुब्रह्मण्यास्थस्य ऋत्विजः
कर्त्तव्यं निरूपयति—“वाग्वै सुब्रह्मण्या, तस्यै सोमो राजा वक्तः ;
सोमे राजनि क्रीते सुब्रह्मण्या मरुद्वयन्ति, वषट् घेनु सुपद्मयेत् तेन
वक्त्रेण; यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे”—इति । ‘सुब्रह्मण्या’-शब्देन
“इन्द्रामच्छ हरिव आगच्छ”—इत्यादिर्निगद उच्यते * । सा च
सुब्रह्मण्या वामेव, शब्दरूपैव सती घेनुसदृशी । तस्मात् सुब्रह्मण्यायाः
घेनोः सोमो राजा वक्तृस्त्वानीयः । तस्मात् सोमकथादूर्ध्वम्
ऋत्विजः तत्तत्रयोगेषु सुब्रह्मण्या मानयेदुः, चक्षुनिमदं पठेयु-
रित्यर्थः । यथा लोके दोहनार्थं काञ्चिद्देनुं तदीयवत्सप्रदर्शनेन
समीपं प्रत्याह्वयते, तददेतत् दृष्टव्यम् । एतेनाह्वानेन यजमानार्थं
सर्वान् कामान् ‘दुहे’ सम्पादयति ॥ वेदनं प्रशंसति—“सर्वान्
हास्ये कामान् वाग् दुहे य एवं वेद”—इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्यां प्रशंसति—“तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायै
सुब्रह्मण्यात्त्व मिति ; वामेवेति ब्रूयाद्,— वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म
चेति”—इति । ‘तत्’ तत्र सुब्रह्मण्यास्थे विगदरूपे † मन्त्रे नाम-

* , † ‘सुब्रह्मण्या’-वाग्वै निगदोऽयं यलुर्षिर्षेव एव ; सोमांसायां तस्यैव सिद्धान्तितत्वात्
(जे० ५० २.१.२८—४५.) । षष्ठपञ्चिकायां पठितः, साङ्ख्यस्यै व्याख्यातः (२. २७.
२८.) । सामवेदीयवर्णिसुब्रह्मण्यायै त्वयं समयः पठितोऽत्र प्रोक्तो व्याख्यातः, समवेति च
निर्दिष्टः (१.१., २.) । तत्र सामकल्पेषु व्याख्यातवन्ते इत्ययं प्रपञ्च्य इतिवत् (१. २.),
सुब्रह्मण्या-वाग्वै-सामवेदीयवर्णिसुब्रह्मण्यायै त्वयं समयः पठितः, तस्मात्पञ्चिकाः सामवेति च व्यपदिश्यते । तत्र

निमित्तं पृच्छन्ति ; वागेवेति तदुत्तरम् ; “वाग्”-इत्यादि तदुप-
पादनम् । ‘ब्रह्म’ वेदो ‘वाग्’ वागात्मक मेव । तस्मिन्नपि वेदे
सुष्ठु ब्रह्म सारभूतं वेदवाक्यम्, तद्रूपेयम् वाग् देवता ; तस्मात्
सारभूतस्य निगदस्य सुब्रह्मस्येति नामधेयम् । पुष्पिङ्गशब्दाभि-
धेयस्य निगदस्य सुब्रह्मस्येति स्त्रीलिङ्गशब्देनाभिधानं वायूपत्व-
विवक्षयेति ॥

एत मर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहुरथ कस्मादेनं
पुमांसं सन्तं स्त्री मिवाचक्षत इति ? वाग्नि सुब्रह्मस्येति ब्रूयात्,
तेनेति”—इति ॥

पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्याह्वानस्य देशविशेषं निरूप-
यति—“तदाहुर्यदन्तर्बन्दीतर ऋत्विज आर्त्विज्यं कुर्वन्ति, बहि-
र्वेदि सुब्रह्मण्या ; कथं मस्यान्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति ? वेदेवा
उत्कर मुत्करन्ति, यदेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयात्, तेनेति”—
इति । अर्धर्युहोत्प्रभृतयः सर्वेऽप्यृत्विजो वेदिमध्ये एवार्त्विज्यं कुर्वन्ति,
‘सुब्रह्मण्या’ * वेदेर्बहिर्भागे सुब्रह्मण्याखेन ऋत्विजा हूयते ; तथा
सति केन प्रकारेण ‘अस्य’ सुब्रह्मण्य-नाम्न ऋत्विजः वेदिमध्ये
आर्त्विज्यं कृतं स्वादिति प्रश्नः । तस्येदं मुत्तरम्,—वेदेः सकाशात्
‘उत्करम्’ उद्धर्तव्यं पांसुम् ‘उत्करन्ति’ उद्धृत्य बहिर्देशे वेदेरुत्तर-

पाठस्त्वेवम्—“सुब्रह्मण्योश्म् । सुब्रह्मण्योश्म् । सुब्रह्मण्योश्म् । इन्द्राणश्च हरिव प्रा
गच्छ मेधातिथेर्मेव उपचक्षस्य मेने । गौरावस्त्वन्दिन्द्रहत्याये जार कौशिक ब्राह्मण गीतम-
सुवाच । अथे सुत्या मागश्च मघवन् देवा ब्रह्माच मागश्चतामश्चतामश्चत”—इति । तैत्तिरी-
यारण्यकेऽप्ययं ‘सुवाचः’-इत्यन्तोऽस्मीयते (१.१२.३,४.) । अस्य च व्याख्यानान्तरं नीमांसो
भाष्यवार्तिकयोः द्रष्टव्यम् (श्री० सू० ९. १. ४२—४४; अथि० १५.) ।
* ‘सुब्रह्मण्या’-इति सुपां सुबुग् (पा० ०. ३. ३९.) इत्यन्तं रूपम् । अपिवा-पाने-
न्नोऽप्ययं दृश्यते,—“सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्या नाम्नय”—इति कात्या० श्री० २. १४ ।

भागे प्रक्षिपन्ति ; तत्र कृतं सुब्रह्मण्याह्वानं वेदिमध्य एव कृतं भवेत् । यस्मादेव कारणादयं सुब्रह्मण्य उत्करदेशे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यो माह्वयति, 'तेन' कारणेनेत्युत्तरवादिनो वचनम् * ॥

सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशं विधाय पुनः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्न-
सति— “तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्या माह्वयतीत्यृ-
षयो वै सत्र मासत, तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत् मनुवन्सुब्रह्मण्या
माह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयिष्यसीति ; वर्षिष्ठ मेवैनं तत्
कुर्वन्त्यथो वेदि मेव तत्सर्वां प्रीणाति”—इति । आह्ववनीयदेशान्
परित्यज्य सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशस्वीकारे किं कारणम् ? इति
प्रश्नः । तस्येदं सुत्तरम्— ऋषयो हि पुरा सत्र मासत, 'तेषाम्'
ऋषीणां मध्ये यो 'वर्षिष्ठः' अतिशयेन वृद्ध आसीत्, तं प्रत्येव मनु-
वन्,— हे महर्षे ! सुब्रह्मण्या माह्वय, 'नः' अस्माकं मध्ये त्व मेव
'नेदिष्ठात्' वयोवृद्धत्वेन देवस्योक्तप्राप्तेः प्रत्यासन्नत्वे सत्यन्तिकतम-
त्वात् देवान् 'ह्वयिष्यसि' आह्वातुं समर्थोऽसि । एव सृष्टिभिरुक्त-
त्वादत्राप्युत्करदेशे तिष्ठन्तं सुब्रह्मण्याह्वानकर्त्तारं मेनं 'वर्षिष्ठ मेव'
अतिशयेन वृद्ध मेव कुर्वन्ति । उत्करस्य वेदिगतपांसुरूपत्वात्
'तत्साम्नीप्ये सति वेदिं 'सर्वां' निरवशेषां 'प्रीणाति' तोषयति ॥

अथ सुब्रह्मण्याख्यस्यर्त्विजः समीपे दक्षिणात्वेन वृषभानयनं
प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति— “तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं दक्षिणा
मभ्याजन्तीति ; वृषा वा ऋषभो योषा सुब्रह्मण्या, तन् मिथुनं,
तस्य मिथुनस्य प्रजात्या इति”—इति । 'तत्' तस्मिन् सुब्रह्मण्यस्यै
विषये प्रश्न माहुः । 'अस्मै' सुब्रह्मण्याय 'ऋषभं' पुङ्गवं दक्षिणां
कृत्वा 'अभ्याजन्ति' समीपं मानयन्ति । तत्र किं कारणं मिति

* “शाखायाः पुरसादनं वेदिदेशे पत्नीयजमानस्योत्कारत्वात्सर्वीर्भवति”—इति सायणा० तृ० १.२.१ ।

प्रश्नाभिप्रायः । तस्मैद सुप्तम्— योऽयं दक्षिणार्त्वेन नीयमानः
 ऋतमः, सोऽयं 'वृषा वै' सेचनसमर्थः पुत्रवस्वरूप एव ; सुब्रह्मण्य
 तु स्त्रीसिद्धश्रद्धाभिधेयत्वाद्योषिद्रूपा ; तदुभयं मिथुनं भवति ।
 मस्य मिथुनस्य 'प्रजास्यै' प्रजोत्पादनार्थं सृष्टभानयन मित्सुत्तर-
 कादिनो ऽभिप्रायः ॥

सुब्रह्मण्यस्य कर्तव्यं मुञ्जा आनीभ्रस्वत्विजः कर्षव्यं विधत्ते—
 "उपांशु पात्रीवतस्याग्नीध्रो यजेति ; रेतो वै पात्रीवत उपांशिक
 वै रेतसः सितिः"—इति । पात्रीवताख्यो यो ग्रहविशेषः, तस्य
 मन्त्रे 'उपांशु' ग्रनैरुच्चार्य आनीध्रो यजेत् । योऽयं 'पात्रीवतः' ग्रहः
 स रेतसः स्वरूपम् ; लोकेऽपि रेतसः 'सितिः' सेचनम् 'उपांशिक
 वै' ध्वनि मन्त्ररेष रहस्येव क्रियते । अतस्तस्मात्प्रार्थं मुपांशुत्वं
 युक्तम् ॥

अत्र पात्रीवतग्रहे "सोमस्याग्ने वीहि"—इत्येत मनुवषट्कारं
 निषेधति— "नानुवषट् करोति ; संखा वा एषा यदनुवषट्-
 कारो नेद्रेतः संखापयानीत्वसंस्वितं वै रेतसः समृधं ; तस्मात्तानु-
 वषट् करोति"—इति । सर्वत्र ग्रहेषु वषट्कारानुवषट्काराभ्यां
 ब्रूयते ; अत्र तु पात्रीवतग्रहे वषट्कारहोम एक एव, न
 त्वितरः । तत्र हेतुः "संखा वै"—इत्यादिः । योऽय मनुवषट्कारो-
 ऽस्ति, सोऽयं 'संखा वै' ग्रहस्य समाप्तिरेव । तथा सति स पात्री-
 वतग्रहरूपं रेतः 'नेत् संखापयानि' सर्वाद्या समाप्तिं न करवा-
 षीति अभिप्रेत्य तत्समाप्ते भीतो भवेत् । 'असंस्वितम्' असेमात्
 मनुपरतं रेतसः सेचनं अपत्योत्पन्ना समृधं भवति ; तस्मादेव
 नानुवषट् कुर्यात् । तथाच यज्ञभाषां पठन्ति—

“ऋतुयाजान् द्विदेवत्यान् यश्च पत्नीवतो यद्दः ।

आदित्यग्रहसावित्री तान्स्म मातुवषट्कथाः”-इति * ॥

अथ पत्नीवतग्रहभक्षणे देवं विधत्ते— “नेष्टुरपस्य आसीनो भक्षयति ; पत्नीभाजनं वै नेष्टा ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत् पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै”-इति । योऽय माग्नीध्रः पत्नीवतं यजति, सोऽयं नेष्टुः ‘उपस्थे’ समीपे आसीनः श्रेष्ठं भक्षयेत् । नेष्टुनामक ऋत्विक् ‘पत्नीभाजनं वै’ पत्नीस्थानीयः ; “नेष्टः पत्नी सुदानय”-इत्येवं † नेष्टुपत्नीरानयनद्वारा सम्बन्धवशात् । अतस्तत्समीपे भक्षणे सत्यन्निरूप आग्नीध्रः पत्नीषु रेतः स्थापयति ; तच्च प्रजननाय सम्यच्यते । ‘तत्’ तेनानुष्ठानेन यजमानोऽपि ‘अग्निनैव’ अग्न्यनुग्रहेणैव पत्नीषु रेतो ऽवस्थापयति । तदपि ‘प्रजात्यै’ सम्यच्यते । वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

अथ सुब्रह्मण्याविषये कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते ; वाग्वै सुब्रह्मण्यानं दक्षिणावाच्य एव तदाचि यन्न मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति”-इति । दक्षिणासु गीतासु ता दक्षिणाः ‘अनु’ पश्चात् सुब्रह्मण्या ‘सन्तिष्ठते’ समाप्यते । सुब्रह्मण्याया वायूपत्वात् दक्षिणायाश्चान्नरूपत्वात् ‘अन्ततः’ समाप्तिवशाया मिमं यन्न ‘अन्नाद्ये वाचि’ द्वयोरेवैतयोः ‘प्रतिष्ठापयन्ति’ प्रतिष्ठितं कुर्वन्ति ॥

* आश्व० श्रौ० ५. ५. २१. ३० ।

† तै० सं० ६. ५. ८. ६ । “अथ सम्प्रेषति— अग्नीनेष्टुरपस्य मासीद, नेष्टः पत्नी सुदानय, उद्गाथा सद्गापय ०— उवा वा अघीद, यीषा नेष्टा, मिथुन सेवैतत् प्रजननं क्रियते; उदानयति नेष्टा पत्नी, ता सुद्गाथा सद्गापयति”-इति ब्रत० ब्रा० ४. ४. २. १०, १८ ।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै यच्च मतन्वत तांस्तन्वानानसुरा
 अभ्यायन्यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति तान् दक्षि-
 षत् उपायन् यत एषां यज्ञस्य तनिष्ठ ममन्यन्त ते
 देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यौहंस्ते
 मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्रपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्या
 मेव दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्रपघ्नते तस्मान्
 मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः प्रातःसवने शंसति मित्रा-
 वरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुररक्षां-
 स्रपाघ्नत ते वै दक्षिणतो ऽपहता असुरा मध्यतो
 यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतो ऽदधुस्त
 इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्रपाघ्नत
 तथैवैतद्यजमाना इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्रपघ्नते तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणारुच्छंसी प्रातः-
 सवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातःसवने
 ऽसुररक्षांस्रपाघ्नत ते वै मध्यतो ऽपहता असुरा उत्त-

रतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः
 पर्यौहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्रपाघृतं तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवो-
 उत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्रपघृते तस्मादैन्द्राग्नि
 मच्छावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्निभ्यां हि देवा
 उत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्रपाघृतं ते वा उत्त-
 रतो ऽपहता असुराः पुरस्तात्पर्यद्रवन्त्समनीकृतस्ते
 देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातःसवने पर्यौहंस्ते
 ऽग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्रपाघृतं तथै-
 वैतद्यजमाना अग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्रपघृते तस्मादाग्नेयं प्रातःसवनं मप पाप्मानं
 हते य एवं वेद ते वै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात्प-
 रीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान् देवानात्मानं
 पश्चात्तृतीयसवने पर्यौहंस्ते विश्वैरेव देवैरात्मभिः
 पश्चात् तृतीयसवने ऽसुररक्षांस्रपाघृतं तथैवैतद्यज-
 माना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात्तृतीयसवने ऽसुर-
 रक्षांस्रपघृते तस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवनं मप
 पाप्मानं हते य एवं वेद ते वै देवा असुरानैव संपा-
 घृतं सर्वस्मादेव यज्ञात् ततो वै देवा अभवन् परा-
 सुरा भवत्यारमना परास्य द्विषन् पाप्मा क्षातृष्यो

भवति य एवं वेद ते देवा एवं कृप्तेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मानं मघताजयन्त्स्वर्गं लोकं मघ वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं हते जयति स्वर्गं लोकं य एवं वेद यश्चैवं विद्वान्त्सवनानि कल्पयति ॥ १ (४) ॥

आवस्रोतोष्णीषसमावेष्टितमूर्धा

मन्त्रैरन्धैरर्बुदसूक्तं विष्टणक्ति ।

क्रियन्त्यो वाभिष्टवनीयाः कथं मेताः

सुब्रह्मण्यान्नान् मितोह प्रवदन्ति ॥ १ ॥

आवसुत्-सुब्रह्मण्यास्थयोर्ऋत्विजोः कर्त्तव्यं सुक्ता मित्रावरुण-
ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकनान्नां होत्रकाणां शस्त्राणि विधातु माख्या-
यिका माह—“देवा वै यज्ञ मतन्वत ; तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन्
यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति ; तान् दक्षिणत उपायन् ; यत
एषां यज्ञस्य तनिष्ठ ममन्यन्त ; ते देवाः प्रतिक्रुध्य मित्रावरुणौ
दक्षिणतः पर्यैर्हंसो मित्रावरुणाभ्यां मेव दक्षिणतः प्रातस्सवने
ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ; तथैवेतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्यां मेव दक्षि-
णतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मान् मित्रावरुणं मित्रावरुणः
प्रातस्सवने शंसति ; मित्रावरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रात-
स्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत”—इति । यदा देवा यज्ञं मकुर्वन्त, तदा
‘तान्’ कुर्वाणान् देवान् असुराः अभितः प्रागच्छन् । असुर-
शब्देन रक्षांस्यपुलकन्ते । ‘एषां’ देवानां ‘यज्ञवेशसं’ यज्ञविघातं
करिष्याम इत्यसुराणां मभिप्रायः । ‘एषां’ देवानां सम्बन्धिषो
यज्ञोपलक्षितस्य देवयजनदेशस्य ‘यतः’ यस्मिन् दक्षिणदेशभागे

‘तनिष्ठम्’ अतिशयेन तनुरूप मत्स्यस्तदुर्बलं स्थान मिद मित्यसुराः
 ‘अमन्स्यन्त’ सर्वेषा मृत्विजा माहवनीयादिदेशेष्ववस्थितत्वेन सदसो
 दक्षिणभागे रक्षकाभावात् दुर्बलस्थान मित्यसुराणां बुद्धिरासीत् ।
 ‘दक्षिणतः’ तस्मिन् सदसो दक्षिणभागे, ‘तान्’ देवान् असुराः
 ‘उपायन्’ प्राप्तवन्तः । ‘ते’ देवाः तस्कररूपेण समागतान् असुरान्
 प्रतिबुध्य तस्मिन् दक्षिणतः ‘मित्रावरुणौ’ द्वौ देवौ ‘पर्यौहन्’
 रक्षकत्वेनावस्थापितवन्तः । ततः ‘ते’ देवाः मित्रावरुणाभ्या मेव
 धानुष्काभ्या मत्स्यस्तशूराभ्यां दक्षिणदेशे प्रातस्सवनकाले तान-
 सुरान् रक्षांसि चापसारयन्ति । तस्मादपसारणार्थं मित्रावरुण-
 देवताकं शस्त्रम् “आ नो मित्रावरुणा”-इत्यादिकं (सं० ३.६२.
 १६-१८.) मैत्रावरुणाभ्या ऋत्विक् प्रातस्सवने शंसेत् । यस्मा-
 देवा मित्रावरुणाभ्या अपसारितवन्तः, तस्मात् मैत्रावरुणं शस्त्रं
 युक्तम् * ॥

उपास्थानमुखेन मैत्रावरुणस्य शस्त्रं विधाय तथैव ब्राह्मणा-
 ष्छंसिनः शस्त्रं विधत्ते— “ते वै दक्षिणतो ऽपहता असुरा मध्य-
 तो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतो दधुस्त इन्द्रेणैव
 मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपापृत ; तथैवैतद्यजमाना इन्द्रेणैव
 मध्यतः प्रातस्सवने असुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणाष्छंसी
 प्रातस्सवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्य-
 पापृत”-इति । ‘ते’ दक्षिणदेशादपसारिता असुराः, प्राचीन-
 वंशस्य सदसश्च मध्ये यज्ञभूमिं प्राविशन् । “आ यज्ञि सुषुमा
 हि ते”-इत्यादिकं (सं० ८.१७.१-३.) इन्द्रदेवताकं शस्त्रम् * ।
 अथत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इदानीं मच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—“ते वै मध्यतो ऽपहृता असुरा उत्तरतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः पर्योहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्वपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्वपाघ्नते ; तस्मादैन्द्राग््न मच्छावाकः प्रातस्सवने शंसतीन्द्राग्निभ्यां हि देवा उत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्वपाघ्नत”—इति । “इन्द्राग्नी चागतं सुतम्”—इत्यादिकम् (सं० ३. १२. १-३.) ‘इन्द्राग्निं शंसन्म् * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

प्रातस्सवनाभिमानो देवोऽग्निरित्येत मर्थं दर्शयति—“ते वा उत्तरतो ऽपहृता असुराः पुरस्तात् पर्यद्रवन्समनीकतस्ते देवा प्रतिबुध्वाग्निं पुरस्तात् प्रातस्सवने पर्योहंस्ते ऽग्निनेव पुरस्तात् प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्वपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना अग्निनेव पुरस्तात् प्रातरसवने ऽसुररक्षांस्वपाघ्नते ; तस्मादान्नेयं प्रातस्सवनम्”—इति । ‘ते’ इन्द्राग्निभ्या उत्तरतो ऽपहारिता असुराः ‘समनीकतः’ सङ्घामार्थं समीचीनसम्बैर्धुक्ताः, ‘पुरस्ताद्’ यज्ञभूमेः पूर्वस्थां दिशि ‘पर्यद्रवन्’ परितः प्राप्ताः । ‘ते’ देवाः, प्रतिबुध्येत्यादि पूर्ववत् । यस्मात् पूर्वस्थां दिशि रक्षकोऽग्निस्तस्मादिदं प्रातस्सवनं मन्त्रिसम्बन्धं द्रष्टव्यम् ॥ वेदं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद्”—इति ॥

प्रातरसवनाभिमानिन मन्त्रिं प्रशस्य तृतीयसवनाभिमानिनो विष्णान् देवान् प्रशंसति—“ते वै पुरस्तादपहृता असुराः पश्चात्तरीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विष्णान् देवानाम्नां पश्चात् तृतीयसवने पर्योहंस्ते विप्रवैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवने

* चात्र० त्री० ५, १०, २५, ३० ।

ऽसुररक्षांस्यपन्नत ; तथैवैतद्यजमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् ढतीयसवने ऽसुररक्षांस्यपन्नते ; तस्माद् वैश्वदेवं ढतीयसवनम्—इति । अग्निना प्राच्या दिशो ऽपसारिताः असुरारक्षांसि च प्रतीच्यां दिशि परितो गत्वा यज्ञभूमिं प्राविशन् । देवाश्च प्रतिबुध्यं विश्वान् देवान् ढतीयसवनवेत्तायां प्रतीच्यां दिशि रक्षार्थं प्रेषितवन्तः । आत्मानं मिति विश्वेषां देवानां विशिष्यन्म् ; ये प्रेरका देवाः तेषां मात्मभूतान् स्वशरीरवदत्यन्तमात्मान् विश्वान् देवानित्यर्थः * । तैर्विश्वैर्देवैरितरदेवात्मभूतैरसुराणां ढतीयसवने अपहृतत्वादिदं ढतीयसवनं वैश्वदेवम् ॥ वेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”—इति ॥

पुनरपि प्रदेशान्तरे प्रवेशशक्तां वारयितुं मसुराणां सर्वात्मना विनाशं दर्शयति—“ते वै देवा असुरानेव मपापन्नत सर्वस्मादेव अन्नात्, ततो वै देवा अभवन् परासुराः”—इति । उक्तक्रमेण सर्वतो ऽपसारितेष्वसुरेषु देवाः शत्रुरहिता अभवन्, असुराश्च पराभूताः ॥ वेदनं प्रशंसति—“भवत्यात्मना परास्य हिषन् पाप्मांश्चादृष्यो भवति य एवं वेद”—इति । ‘आत्मना’ स्वेनैव रूपेण शत्रुरहितेन सुखी भवति ; हेषी तु पाप्मा पराभवति ॥

उपास्थानं सुपसंहरति—“ते देवा एवं क्लृप्तेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मानं मघ्नताजयन्स्वर्गं लोकम्”—इति । ‘एवं’ पूर्वीक्लृप्कारेण क्लृप्तेन मित्रावरुणादिभिर्दक्षिणादिदेशविशेषेषु रक्षितो यो यज्ञस्तेन पापरूपानसुरानपहृत्य देवाः स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन् ॥ वेदनं तत्पूर्वकं मनुष्ठानञ्च प्रशंसति—“अप ह वै हिषन्तं पाप्मानंश्चादृष्यं हते ; जयति स्वर्गं लोकं य एवं वेद, यश्चैवं विहाग्न्व-

* ‘आत्मानम्’—इति पदे शसः (पा० ७, १, १९.) सुः इत्यन्वयः ।

नानि कल्पयति”—इति । सवनगतानां होत्रकाणां मैत्रावरु-
णादिशस्त्रसम्पादनं मेव सवनकल्पनम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने
ऽहरेव तदङ्गो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदङ्गापर-
महरभ्यारभन्ते ऽथ तथा न मध्यन्दिने श्रीर्वै पृष्ठानि-
तानि तस्यै न तदस्थानानि यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्या-
नुरूपं कुर्युस्तथैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं
स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ २ (५) ॥

अथ तेषां होत्रकाणां महर्गणेषु शस्त्रेषु प्रकारविशेषं विधत्ते-
—“स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ; प्रातस्सवने ऽहरेव
तदङ्गो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदङ्गापरमहरभ्यारभन्ते”—इति ।
पृष्ठपङ्कहादिष्वहर्गणेषु बहून्यहानि विद्यन्ते ; तेषु प्रातस्सवने
द्वितीयस्याङ्गो यः स्तोत्रियस्तृचः, तं त्वचं प्रथमेऽहनि स्तोत्रियस्य
त्वचस्यानुरूपं कुर्युः । सामगा यस्मिंस्तृचे स्तोत्रियं कुर्वन्ति, स त्वचः
‘स्तोत्रियः’ ; तस्य स्तोत्रियस्य छन्दोदेवतादिना सदृशोऽन्यो

यस्तृचः, सः 'अनुरूपः' * । तथा सति सर्वेष्वहस्तु एकीकस्मिंस्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति, ते सर्वे दृषाः स्तोत्रियाः । तत्र सर्वत्र उत्तरदिनगतं स्तोत्रियम् पूर्वदिने स्तोत्रियस्यानन्तरभाविन मनु- रूपं कुर्यात् । अयं च नियमो ह्योत्रकाणां शस्त्रेषु प्रातस्सवने द्रष्टव्यः । एवं सत्युत्तर महरेव पूर्वस्याह्नोऽनुरूपं कुर्वन्ति । 'तत्' तथा सति 'अवरेणैव' अतीतेनैव पूर्वेषां ह्य 'अपरम्' उत्तर मह- रभिसुस्वीकृत्य 'आरभन्ते' उपक्रमन्ते ॥

माध्यन्दिनसवनेऽप्यस्य न्यायस्य प्रसक्तौ तं निषेधति— "अथ तथा न मध्यन्दिने, श्रीर्वै पृष्ठानि ; तानि तस्मै न तत्स्थानानि, यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्युः"—इति । 'अथ' प्रातस्सवना- नन्तरं माध्यन्दिने 'तथा न' तेन पूर्वोक्तप्रकारेण न कुर्यादिति शेषः । तत्र हेतुः— श्रीर्वै पृष्ठानीति । यानि मध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्राणि, तानि 'श्रीर्वै' सम्पद्रूपाण्येव ; श्रीरूपत्वेन सामगैः स्तुतत्वात् । न हि श्रीरूपाणां स्वतन्त्राणां मन्यानुवृत्तित्वलक्ष- णानुरूपत्वं युक्तम् ; तस्मात् 'तानि' पृष्ठस्तोत्राणि 'तस्मै' तस्मिन् माध्यन्दिने सवने 'तत्स्थानानि' प्रातस्सवनस्थानानि न भवन्ति, तत्सदृशानि न भवन्तीत्यर्थः । प्रातस्सवने ह्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति । 'यत्' यस्मात् कारणा- दत्रापि तथा कुर्युः, तादृशं कारणं नास्ति ; तुल्यच्छन्दस्वादीना- मभावात् । 'तस्मात्' पृष्ठस्तोत्राणां पूर्वोत्तरदिनेषु सादृशा- मभावात् प्रातस्सवनन्यायोऽत्र न घटते ॥

माध्यन्दिनसवनन्यायं तृतीयसवनेऽतिदिशति— "तथैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति"—इति ।

विभक्तिशब्दः प्रकारवाची ; तेनैव माध्यन्दिनोक्तप्रकारेण तृतीय-
सवनेऽप्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्य स्तोत्रियस्यानुरूपं न
कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथात् आरम्भणीया एव ऋजुनीति नो वरुणं
इति मैत्रावरुणस्य मित्रो नयतु विद्वानिति प्रणोता
वा एष होचकाणां यन् मैत्रावरुणस्तस्मादेषा
प्रणोतमती भवतीन्द्रं वो विश्वतस्परीति ब्राह्मणाः
च्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतोन्द्र मेवैतयाहर-
हर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्रं वृक्षे यत्रैव
विद्वान् ब्राह्मणाच्छेता महरहः शंसति यत् सोम
आ सुते नर इत्यच्छावाकस्त्रेन्द्राग्नी अजोहवुरिती-
न्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य
इन्द्राग्नी वृक्षे यत्रैव विद्वानच्छावाक एता महरहः

शंसति' ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्पारिण्यः स्वर्गं मेवैताभिर्लोक मभिसन्तरन्ति ॥ ३(६) ॥

होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपं सुक्ता आरम्भणीया ऋचो विधत्ते—“अथात् आरम्भणीया एव”—इति । ‘अथ’ स्तोत्रियानुरूपानन्तरम्, यस्मात् शस्त्रस्योत्तरभाविन आरम्भो युक्तः, ‘अतः’ अस्मात् कारणात् ‘आरम्भणीयाः’ ऋचो विधीयन्ते । ‘एव’कारो ऽहर्गणेषु चोदकप्राप्ताया ऋचो व्यावृत्त्यर्थः ॥

तत्र मैत्रावरुणास्यस्य होत्रकस्य आरम्भणीयां दर्शयति—“ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य, मित्रो नयतु विद्वानिति ; प्रणेता वा एष होत्रकाणां यमैत्रावरुणस्तस्माद्देवा प्रणेत्वमती भवति”—इति । “ऋजुनीती”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. ६०. १.) मित्रो नयत्विति द्वितीयः पादः । तत्र नयत्विति प्रणेत्ववाचकं पदं दृश्यते, मैत्रावरुणश्च होत्रकाणां प्रणेता ‘प्रवर्त्तकः’ ; तस्माद्देवा प्रणेत्ववाचकशब्दवती भवति । तच्च युक्तं मित्यर्थः ॥

अन्यस्य आरम्भणीयां विधत्ते—“इन्द्रं वो विभ्रतस्सरीति ब्राह्मणाच्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतीन्द्र मेवैतयाहरहर्निह्वयन्ते”—इति । “इन्द्रं वः”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. ७. १०.) हवामहे इति द्वितीयः पादः । तत्राह्वानवाचिनः शब्दस्य विद्यमानत्वात् ‘एतया’ ऋचा प्रतिदिनं मिन्द्रं नितरा माह्वयन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति—“न हेषां विह्वे ऽन्य इन्द्रं वृह्णे, यत्रैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंस्येता महरहः शंसति”—इति । ‘एवं विद्वान्’ इन्द्राह्वानप्रतिपादिकेयं ऋचि विद्वान्, यत्र शंसति, तस्मिन् ‘एषां’ यजमानानां सम्बन्धिनि ‘विह्वे’ विशेषणाह्वानयुक्ते यत्र ‘अन्यः’

कश्चिच्छब्दः इन्द्रं 'न ह' नैव 'वृक्के' वर्जयति, एतदीये यञ्चे
इन्द्रागमनं निराकर्त्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥

अन्यस्यारभणीयां विधत्ते — “यत् सोम आ सुते नर इत्य-
ष्वावाकस्येन्द्राग्नी अजोहवुरितिन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते ;
न ह्येषां विह्वे ऽन्व इन्द्राग्नी वृक्के यत्रैवं विद्वानष्वावाक एतत्
महरहः अंसति”-इति । “यत्सोमः”-इत्यस्या मृचि (सं० ७,
८४.१०.) इन्द्राग्नी इति द्वितीयः पादः । अजोहवुरिति होमार्थं
षाह्वानार्थो वा धातुः * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्तावा मारभणीयाना मृचां त्रयं प्रअंसति—“ता वा एताः
स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्भारिण्यः, स्वर्गं भवैताभिर्लोकं मभि
सन्तरन्ति”-इति । ‘ताः’ पूर्वोक्ताः “ऋजुनीती”, “इन्द्रं वो”,
“यत् सोम”-इत्येतास्त्रिस्रः स्वर्गप्राप्तये मौखानीयाः, सम्यक्
षारं वयन्तीति ‘सम्भारिण्यः’ । यथा नावा नदीं तरति, तथा
‘एताभिः’ ऋग्भिः स्वर्गम् ‘अभि’-लक्ष्य नदीस्थानीयं प्रौढं मार्गं
सम्यक् तरन्ति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाषवीश्वे वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तविंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (६) ॥

* “ऋजु-स्यर्वायां ऋच्-व”-इति भू० १००८, “हु दानादानभोः”-इति जु० १ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथातः परिधानीया एव ते स्याम देव वरु-
 शेति मैत्रावरुणस्त्रेषं स्वस्य धीमहीत्ययं वै लोकं
 इष मित्त्वसौ लोकः खरित्युभावेवैतया लोकावा-
 रभग्ते व्यन्तरिक्त मतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो
 विवत्तृचं स्वर्गं मेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति मदे
 सोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनइल मिति सिषा-
 सवो वा एते यद्दीक्षितास्तस्मादेषा वलवती भव-
 त्युद्धा आजदङ्गिरोश्च चाविष्कृष्वन् गुहा सतीः
 अर्वाञ्चं मुनुदे बल मिति सनि मेवैभ्य एतयाव-
 रुभ इन्द्रेण रोचना दिव इति स्वर्गो वै लोकं
 इन्द्रेण रोचना दिवो दृळ्हानि दृंहितानि च
 स्थिराणि न पराणुद इति स्वर्ग एवैतया लोके ऽह-
 रहः प्रतितिष्ठन्तो यन्त्याहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावा-
 कस्य वाग्वै सरस्वती वाग्वतोरिति हैतदाहेन्द्राग्न्यो-
 रवो वृण इत्येतद् वा इन्द्राग्नोः प्रियं धाम यद्वा-
 गिति प्रियेणैवैनौ तद्वाम्ना समर्द्धयति प्रियेण धाम्ना
 समृद्धते य एवं वेद ॥ ४ (७) ॥

द्योतकाणां शस्त्रारक्षणसाधनभूता ऋचो विधाय समाप्ति-
 साधनभूता ऋचो विधत्ते — “अथातः परिधानीया एव”-इति ।

‘अथ’ शस्त्रप्रारम्भानन्तरं यस्मात् ‘परिधानं’ समापन मपेक्षितम्, तस्मात् परिधानीया ऋवो विधीयन्ते; एवकारः प्रकृतव्याहृत्यर्थः ॥

एकस्य होचकस्य परिधानीयां विधत्ते—“ते स्वाम देव वरु-
चेति मैत्रावरुणस्येवं स्वश्च धीमहीत्ययं वै लोक इष मित्वसी
लोकः स्वरित्युभावेवैतया लोकावारभन्ते”—इति । “ते स्वाम”—
इत्यस्या मृचि (सं० ७. ६६. ८.) इषं स्वचेति तृतीयः पादः । तत्र
इष मित्वनेन पदेनाभीष्टत्वादयं लोको विवक्षितः, स्वरित्यनेन
पदेन ‘असी’ स्वर्गी लोकः । तथा सति लोकद्वयं ‘धीमहि’
ध्यायेमिति मन्त्रे ऽभिधानात् ‘एतया’ ऋचा हावपि लोकी ‘धार-
भन्ते’ प्राप्नुवन्ति ॥

अन्वस्य परिधानीयां विधत्ते—“व्यन्तरिच मतिरदिति
ब्राह्मणाच्छंसिनो विवत्तृचं स्वर्गं मेवैभ्य एतया लोकं विहृषोति”—
इति । यस्मिंस्तृचे “व्यन्तरिचम्”—इत्यृगेणा (सं० ८. १४. ७.)
श्रूयते, सोऽयं विगृह्ययुक्तत्वात् ‘विवत्तृच’-शब्देनाभिधीयते । तेन
दृचेन साध्यो यः स्वर्गी लोकः, तम् ‘एतया’ व्यन्तरिच मित्वृचा
यजमानेभ्यो ‘विहृषोति’ विहृतहारं करोति । तस्या मृचि द्वितीय-
द्वितीयपादौ पठति—“मदे सोमस्य रोचना, इन्द्रो यदभिनहन्न
मिति”—इति । तस्या ऋचो ऽयं मर्थः— इन्द्रो देवः सोमस्य
‘रोचना’ रक्षिं प्राप्येति शेषः । ततो ‘मदे’ इर्धे सति अन्तरिचं
‘व्यतिरत्’ विशेषेण यजमानानां गमनयोग्यं मकरोत् । ‘यद्’
यस्मात् कारणात् बलनामान मसुरम् ‘अभिनत्’ विदारितवान्,
तस्मादन्तरिचमार्गः सुगमः ॥

अत्र बलभेदन ममिप्रेत्य ता वृचं प्रशंसति—“सिषासवो वा
एते यद् द्वीक्षितास्तस्माद्देषा बलवती भवति”—इति । ये

दीक्षिताः सन्ति, ते 'सिषासवः' लुब्धकामाः फलार्थिनः । तस्मात् कारणाद्दोषा 'वलवती' वलनामकासुरभेदप्रतिपादिका कर्त्तव्या भवति । अथपीय मृक् परिधानीया न भवति, तथापि एतदादिके ढचेऽन्तिमाया ऋचः परिधानीयत्वात् तद्वदर्थनाय ढच उपक्रान्तः ॥

तस्मिन् प्रथमा मृच मनुष्य व्याख्याय, द्वितीया मृच मनुष्य व्याचष्टे—“उक्ता आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः, अर्वाचं गुनुदे वल मिति (सं० ८.१४.८.) ; सनि मेवैभ्य एतयारुन्धे”—इति । ‘अङ्गिरोभ्यः’ महर्षिभ्यः ‘सतीः’ विद्यमानाः गाः ‘उदा-जत्’ ऊर्ध्वं प्रेरितवान् । किं कुर्वन् ? ‘गुहा’ वलस्यासुरस्य सम्बन्धि मूढं स्नानम् ‘आविष्कृण्वन्’ ब्रकटीकुर्वन् ‘अर्वाचम्’ अतिनीचं वलनामकासुरं ‘गुनुदे’ विनाशितवान् । अथ मर्थः— वलनामा कश्चिदसुरो महर्षीणां गाः अपहृत्य कस्मिंश्चिद् बिलेऽवस्थाप्य पाषाणेन बिलदार माच्छाद्यावस्थितः । तं वृत्तान्तं मिन्द्रोऽवगत्य, गुहादारमुद्वाक्य, वलनामानासुरमपनुष्य, तत्रावस्थिता महर्षीणां गाः बिलादुद्गत्य, महर्षिभ्यो दत्तवानिति । अथ मर्थः शाखान्तरे विस्मृतं मान्नायते—“इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्षीत्, स य उत्तमः पशुरासीत्, तं पृष्ठं प्रति सङ्गृह्यो-दक्खिदत्, तत्सहस्रं पशवोऽनूदायन्स उन्नतोऽभवत्”—इति (तै० सं० २. १. ५. १.) * । ‘एतया’ ढचमतया द्वितीयर्चा ‘सनि मेव’ लाभ मेवैभ्यः ‘अवरुन्धे’ सम्पादयति † ॥

अथ ढतीया मृचं परिधानीयां विवक्षुः प्रथम पाद मनुष्य-

* “असुराणां वै वलसमसा प्राष्ठतोऽश्मापिधान आसीत्”—इति ता० ब्रा० १८. ७. १ ।

† इह वलस्यसहस्रं पशुभिरुत्तमान्यस्यादिः ख-ग-पुलकयोः ; बर्ग्यादिः घ-पुलकौ ।

व्याचष्टे—“इन्द्रेण रोचना दिव इति (सं० ८. १४. ८.) ; स्वर्गो वै लोक इन्द्रेण रोचना दिवः”—इति । ‘दिवः’ स्वर्गविशेषाः ‘इन्द्रेण’ देवेन ‘रोचना’ रोचमानाः दीप्तियुक्ताः, कृता इति शेषः । अनेन पादेन स्वर्गलोकवर्णनं विवक्षितम् ; इन्द्रेणेत्यादिकस्यार्थस्य तत्र विद्यमानत्वात् ॥

द्वितीयतृतीयपादावनुवदति—“दृढहानि दृंहितानि च, स्थिराणि न पराणुद इति”—इति । तस्मिन् स्वर्गे यानि ‘दृढहानि’ प्रकाशरूपाणि नक्षत्राणि, यानि च पूर्वं महद्गान्धपि ‘दृंहितानि’ इन्द्रेण दृढीकृतानि, तानि सर्वाण्यपि स्थिराणि कृत्वा ‘न पराणुदे’ इन्द्रो न विनाशितवान् । “स्वर्ग एवैतया लोके ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । अस्या मृचि स्थिराणां स्वर्गस्थानानां नक्षत्रादिशरीराणां श्रूयमाणत्वादेतयर्चा परिधाने सति प्रतिदिनं स्वर्ग एव लोके प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो ‘यन्ति’ वर्त्तन्ते ॥

अन्यस्य परिधानीयां विधत्ते—“आहं सरस्वतीवतोरित्य-
च्छावाकस्य ; वाग्वै सरस्वती, वाग्वतोरिति हैतदाहेन्द्राम्बोरवो
वृष इत्येतद् वा इन्द्राम्बोः प्रियं धाम यद्वागिति, प्रियेणैवैनी तद्
धान्ना समर्चयति”—इति । आह मित्यादिः प्रथमः पादः, इन्द्रा-
म्बोरित्यादिः द्वितीयः पादः । तस्यार्धर्चस्वाय मर्थः—‘अहम्’
अनुष्ठाता ‘सरस्वतीवतोः’ सरस्वतीयुक्तयोरिन्द्राम्बोर्देवयोः सम्बन्धि
यत् ‘अवः’ सुरक्षितं स्थान मस्ति, तत् ‘आहणे’ सर्वतः प्रार्थयति ।
अत्र प्रथमपादे सरस्वतीशब्देन वेदशास्त्रस्वरूपा वागेव विवक्षिता ;
अतः ‘सरस्वतीवतोरिति’ एवंप्रथमो मन्त्रो ‘वाग्वतोरिति’ एत मेवार्थ
माह । द्वितीयपादे त्ववःशब्देन सुरक्षित मिन्द्राम्बिदेवतयोः
यत् प्रियं धाम विवक्षितं, तद् वायूप मेव ; वाग्व्यवहारे तयो-

रत्नप्रतीतिमत्त्वात् । तस्मादेता सृष्टं * षष्ठमेव त्विन्द्राग्नी
 प्रियेष्वेव 'धान्ना' स्थानेनैव 'समर्हयति' समृद्धी करोति ॥ वेदनं
 प्रशंसति— "प्रियेषु धान्ना समृद्ध्यते य एवं वेद"—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (७) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

उभय्यः परिधानीया भवन्ति होचकाणां प्रातः-
 सवने च माध्यन्दिने चाहीनाश्चैकाहिकाश्च तत
 एकाहिकाभिरेव मैचावरुणः परिदधाति तेनास्मा-
 ल्लोकान्न प्रच्यवते ऽहीनाभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक
 स्यात्प्रा उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी तेनो स उभौ
 व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोक मयो मैचा-
 वरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संव-
 स्वरं चाग्निष्टीमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण
 एत्यथ तत एकाहिका एवं तृतीयसवने होचकाणां
 परिधानीया भवन्ति प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठाया
 मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयत्यनवानं प्रातःसवने

* "माहं सरस्वतीवतीरिन्द्राग्नीरवी इषे । याम्नां गायम सृष्यते"—इति सं० ५. १८. १० ।

यजेदेकां इ न स्तोम मतिशंसेत् तद्यथाभिहेषते *
 पिपासते' क्षिप्रं प्रयच्छेत्तादृक्तदथो क्षिप्रं देवेभ्यो
 ऽन्नाद्यं सोमपीथं प्रयच्छानौति क्षिप्रं हाचिंल्लोके †
 प्रतितिष्ठत्यपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमितो
 वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्तौ कामं तद्धोता
 शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः
 प्राणो वै होताङ्गानि होत्रकाः समानो वा अयं प्राणो-
 ऽङ्गान्यनु सञ्चरति तस्मात् तत्कामं होता शंसेद्
 यद्धोत्रकाः पूर्वद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः
 सूक्तान्तैर्हीता परिदधदेत्यथ समान्य एव तृतीयसवने
 होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताङ्गानि
 होत्रकाः समाना वा इमेऽङ्गाना मन्तास्तस्मात्समान्य
 एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति
 भवन्ति ॥ ५ (८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ परिधानीयां स्तोतु सुपक्रमते— “उभयः परिधानीया
 भवन्ति होत्रकाणां,— प्रातस्सवने च माध्यन्दिने चाहीनासै-
 काह्निकाश्च”—इति । ‘होत्रकाणां’ मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस-

* “हेषते” न ।

† “हाचिंल्लोके”, “हाचिन् लोके”, “हाचिंल्लोके”—इति पाठश्च पूर्वपूर्वेवन् ।

च्छावाकानां * सवनदये परिधानीया द्विविधा भवन्ति । कथम् ? तदुच्यते—‘अहीनाः’ अहर्गणेषु विहिताः, ‘ऐकाहिकाः’ एकाहे प्रकृतिरूपे विहिताः ; इत्येवं द्वैविध्यम् † ॥

तत्र होचकविशेषस्य परिधानीयाविशेषं दर्शयति—“तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति; तेनास्मासोक्तान् प्रच्यवते”—इति । ततस्तासुभयविधासु मैत्रावरुणाख्यत्विगैकाहिकाभिरेव परिदध्यात् । “ते स्याम देव वरुण”—इति (सं० ७.६६.८.) प्रकृती प्रातस्सवने मैत्रावरुणस्य परिधानीया विहिता ‡; माध्यन्दिनसवने “नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः”—इत्येषा (सं० ४.१६.२१.) विहिता § । अहीने विकृतिरूपे ऽपि सवनदये तदेव परिधानीयादयं मैत्रावरुणस्य द्रष्टव्यम् । कथं मिति, तदुच्यते—अहर्गणस्य प्रातस्सवने हि मैत्रावरुणस्य “प्रति वां सूर उदिते”—इत्यस्य (सं० ७.६६.७-८.) पर्यायद्वयस्यान्वया, “ते स्याम देव वरुण”—इत्येषा (सं० ७.६६.८.) परिधानीया ; ऐकाहिकापि सैव परिधानीया भवति । तथाहि प्रकृती मैत्रावरुणस्य “प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवायातं मित्रावरुणैति याज्या”—इति-

* ‘अग्निं ब्राह्मं मुख्यवर्जिता दादमर्त्विजी होचका इत्युच्यन्ते’—इति आश्र० श्रौ० १. २.६.४०। मुख्यासु चत्वारः—होता, अज्यर्थुः, ब्रह्मा, उद्गाता चेति (आश्र० श्रौ० ४. १.४.)। एवं आश्र० श्रौ० ५. ६. १७. द्रष्टव्यम् । तत्र च होचकेषु चयः ब्रह्मिणः । १ भा० ४४८ पृ० २ पं०, २ भा० २४२ पृ० १९ पं०, आश्र० श्रौ० ५. १०. १०. ८० ।

† “अग्निं गृह्णन्तु वीरुं स खीचिवः । यजिष्णुः सोऽनुवपः । एकस्तीषियेष्वहः सु जी ऽन्वी ऽनरः सो ऽनुवपो न चेत् सर्वो ऽहर्गणः षडहो वा । ऐकाहिकस्य सति”—इति आश्र० श्रौ० ६. २. ५—८ ।

‡ आश्र० श्रौ० ७. २. १२ । २४३ पृ० ३ पं० ।

§ आश्र० श्रौ० ७. २. ९ ।

सूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५. १०. २८.) नवाना मन्थ्या
 जैवेति ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधातीत्येतदुपपन्नं
 भवति । तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि “आ सखी वातु”-इत्यहीन-
 सूक्त मिति (सं० ४. १६. १.) वक्षति * । याहीनसूक्तान्वा,
 साहीनस्य तत्र परिधानीया । अहीनसूक्तान्तं हि माध्यन्दिनसवने
 मैत्रावरुणशकम् । तस्य “नू हुत इन्द्र नू गृथानः”-इत्येवान्तर
 (सं० ४. १८. ११.) । तथा प्रकृतावपि सैव परिधानीया ;
 तथाहि— “कया नखित आ भुवत्, कया त्वं न जत्वा, कस्त
 मिन्द्र त्वा वसुं, सद्यो ह जात, एवा त्वा मिन्दीश्वरु पु षः सुमना
 उवाक इति वाज्या”-इतिसूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५.
 १६. १.) “एवा त्वा मिन्द्र वञ्चिन्न”-इत्येतस्यैकादशशब्दस्य (सं०
 ४. १८. १-११.) अन्त्या “नू हुत इन्द्र नू गृथानः”-इत्येवै-
 वेति † मैत्रावरुणस्य प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने च ऐकाहि-
 काभिः परिधानं सुपपन्नं भवति । ऐकाहिकाभिरेवेत्येवकारे-
 ऽन्वयं शक्याव्यावृत्त्यर्थः । या ऐकाहिकाः परिधानीयास्ता एव
 वाहर्गंशे मैत्रावरुणस्य परिधानीया, न त्वन्या इत्यर्थः । यद्यपि
 मैत्रावरुणस्य प्रकृते सवनयोरुभयोः हे एव परिधानीये, तथापि
 प्रयोनवहुत्वापेक्षं मैकाहिकाभिरिति बहुवचनम् ॥

मैत्रावरुणस्य प्रकृतिविलक्षणोः परिधानीयं शिवा मुक्ता,
 अष्टावाकस्य प्रकृतिविलक्षणं सवनदये परिधानीयादयं दर्शयति
 —“अहीनाभिरष्टावाकः स्वर्गस्य शोकस्यातौ”-इति । योऽय
 मष्टावाकः, सोऽय महीनयताभिर्ऋग्भिः परिदध्यात् ; न त्वैका-
 हिकाभिः । तथाहि— “आहं सरस्वतीवतीरिच्छावाकस्य”-इति

* ४ व० २ ख० (आश्व० श्रौ० ७. ४. ८) । † अग्नेमा वसुषु सूक्तोपु मुतेति धातवम् ।

पूर्वस्निग्धं खण्डे (२४२ पृ०) विहितत्वात् प्रातस्सवने एषा अहर्गणसम्बन्धिनी परिधानीया । एकाहिके तु “गोमहिरण्यवद्”—इत्येषैव (सं० ७. ८४. ८.) परिधानीया * । माध्यन्दिने त्वच्छावाकस्य “नूनं सा ते”—इत्यहर्गणगता (सं० ३. ११. २१.) परिधानीया † ; एकाहे तु “शुनं हुवेम”—इति (सं० ३. ३०. २२.) माध्यन्दिने परिधानीया ‡ । एवं सति अच्छावाकस्यैकाहिकपरिधानीयापरित्यागेनोपरितनस्याहर्गणस्य सम्बन्धिनाः परिधानीयायाः स्वीकारः, उपरि च स्वर्गलोकप्राप्तौ सम्पद्यते ॥

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीयां दर्शयति — “उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी ; तेनो स उभौ व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोकमथो मैत्रावरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संवत्सरं चाम्निष्टोमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण एति”—इति । योऽथ ब्राह्मणाच्छंसी, सोऽथ मुभयविधाभिरैकाहिकाभिरहीनगताभिश्च ऋग्भिः परिदध्यात् । प्रातस्सवने प्रकृतौ “स न इन्द्रः शिवः सखा”—इति (सं० ८. ८३. ३.) परिधानीया § ; विकृतौ तु “इन्द्रेण रोचना दिवः”—इति पूर्वखण्डे ऽभिहित्वा (२४२ पृ०) । माध्यन्दिनसवने प्रकृतौ विकृतौ च “एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम्”—इत्येकैव (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया ॥ एवं च सत्यस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने ऽच्छावाकसाम्य माध्यन्दिने सवने

* “इयं वामस्य मन्थन इति नव (सं० ७. ८४. १-८.)”—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. २८ ।

† “नूनं सा त इत्यन्व सुप्तमम्”—इति आश्व० श्रौ० ७. ४. १० ।

‡ “इच्छन्ति त्वा (सं० ३. ३०. १-२२.)”—इति आश्व० श्रौ० ७. ५. २० ।

§ “उहेदभीति तिस्रः (सं० ८. ८३. १-३.)”—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. २८ ।

॥ “उदु ब्राह्मणि (सं० ७. २३. १-६.)”—इति आश्व० श्रौ० ७. ४. ८ ।

मैत्रावरुणसाम्यं सम्पन्नम् । 'तेनो' तेनैव, एकाहिकाहीनगती-
 भयविधं सनेनैव 'सः' ब्राह्मणाच्छंसी भूखोकः स्वर्गलोकः 'उभौ'
 अपि 'अग्वारभमाणः' विविधं स्पृशन् 'एति' गच्छति, वर्त्तत
 इत्यर्थः । प्रातस्सवने प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयाविलक्षणत्वाद्
 लोकद्वयस्य पृथगेव स्पर्शः ; माध्यन्दिनसवने प्रकृतिविकृत्योः परि-
 धानीयैक्यात्लोकद्वयस्य सह स्पर्शः ; इत्थेवं विविधस्पर्शो 'अग्वार-
 रभण'-शब्देन विवक्षितः । 'अथो' अपि चायं ब्राह्मणाच्छंसी
 मैत्रावरुणं चाच्छावाकम् 'उभौ' ऋत्विजौ 'अग्वारभमाण एति'
 विविधं मुपस्पृशन् वर्त्तते । कथं मिति, तदुच्यते— यथा मैत्रा-
 वरुणस्य प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयैक्यम्, तथा ब्राह्मणाच्छं-
 सिनोऽपि माध्यन्दिनसवने तदैक्यम् । यथाच्छावाकस्य प्रकृति-
 विकृत्योः परिधानीयावैलक्षण्यम्, एवं ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने
 तद्वैलक्षण्यं मिति । यथा मैत्रावरुणाच्छावाकविषयोऽयं विविध-
 स्पर्शः, तथैवाहीनैकाहविषयोऽपि विविधः स्पर्शं ऊहनीयः । कथं
 मिति, तदुच्यते— प्रातस्सवने अहीनैकाहयोर्वैलक्षण्येन स्पर्शः,
 माध्यन्दिने सवने सादृश्येन स्पर्शः, इति उभयविधत्वम् । तथा
 संवत्सरं गवामयनमूलं प्रकृतिपूर्वं मन्निष्टोमं च विविधं स्पृशति ;
 अहीनैकाहस्पर्शवदेतदुभयस्पर्शस्य योजनीयत्वात् ॥

इत्थं होत्रकाणां सवनद्वयगताः परिधानीयाः प्रशस्य तृतीय-
 सवनगताः परिधानीयाः प्रशंसति— "अथ तत एकाहिका-
 एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, प्रतिष्ठा वा
 एकाहः, प्रतिष्ठाया मेव तन्नन्न मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति"—इति ।
 एकाहे मूलप्रकृती ज्योतिष्टोमे होत्रकाणां या एव परिधानीयाः,
 ता एवाहर्गणे तृतीयसवने द्रष्टव्याः । तथाहि— "आवां राजाना

विति नित्य मैकाहिकम्”—इतिवचनात् मैत्रावरुचस्य “आवां राजानी”—इति- (सं० ०. ८४. १.) -सूक्तस्याख्या परिधानीया भवति । तथा ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि “अच्छाम इन्द्र मिति नित्य मैकाहिकम्”—इतिवचनात् (आश्व० त्रै० ८. ३. ३४.) “अच्छाम इन्द्रम्”—इति- (सं० १०. ४३. १.) -सूक्तस्याख्या परिधानीया भवति । तथा ऋवाकस्य “ऋतुर्जनिद्रीति नित्यान्वैकाहिकानि”—इतिवचनात् (आश्व० त्रै० ८. ४. ३.) “सं वां कर्मणां”—इति- (सं० ६. ६८. १.) -सूक्तस्याख्या परिधानीया भवति । योऽय मैकाहः, स मुखप्रकृतित्वात् ‘प्रतिष्ठा’ सर्वासां विद्वतीनां साधारः । अतस्त्रैकाहिकापरिधानीयाशंसनेन यज्ञम् ‘अन्ततः’ अवसानकाले ‘प्रतिष्ठायां’ सर्वाधारे प्रतिष्ठापयन्ति ॥

इत्थं परिधानीयाः प्रशस्य प्रातस्सुवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अवसानाभावं विधत्ते—“अनवानं प्रातस्सवने यजेद्”—इति । ‘अनवानम्’ अनुच्छासम्, उच्छासो मध्ये यथा न भवति तथा याज्यां पठेत् * ॥

स्तोमवृद्धौ नियमविशेषं विधत्ते—“एकां ईं न स्तोम मति-
ग्रंसेत् ; तद्यथाभिद्वेषते पिपासते चिमं प्रयच्छेत्, तादृक्तदधो चिमं
देवेभ्यो ऽन्नाद्यं स्तोमपीथं प्रयच्छानीति ; चिमं द्वास्मिंस्तोके प्रति-
तिष्ठति”—इति । विद्वत्पक्षदशसप्तदशैकत्रिंशत्त्रिष्वन्वयस्त्रिंशदाद्यः
स्तोमा विहितः । विहितस्य सप्तदशस्तोमस्य विद्वद्वा अष्टादश-
दाद्यः स्तोमा निष्याद्यन्ते । तथाहि विहितस्त्रैकविंशस्य विद्वद्वा
त्राविंशदाद्यः स्तोमाः सम्प्राद्यन्ते । अनेनैव दृष्टान्तेन शंसनेऽप्या-

* १ भा० ३६० प०, २ भा० १६० प० । आश्व० त्रै० ५. १. ४, ५ ।

धिस्यं प्रसक्तम् ; “यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्”—इतिन्यायात् * । सन्ति तत्र प्राकृताः स्तोमाः ; स्तोमि वर्धमाने सति तां स्तोमगता सृक्सङ्घा मतिक्रम्य शंसनं तदतिशंसनं यदा क्रियते, तदानी मेकस्या हयोर्वा ऋचोरभ्यनुष्ठाने त्वधिकाना सृषा * * * । अक्षरार्थसु— यदा ‘स्तोम मतिशंसेत्’ स्तोमसङ्घा मतिक्रम्य शंसनं कुर्यात्, तदानी मेकां हेनातिक्रम्य शंसेत्, किं त्वेकयैव वा हाभ्या मेव वातिशंसेत् । तथाच सूत्रकार आह— “अतिशंसन मेकया हाभ्यां वा प्रातरुसवने”—इति (आश्व० श्रौ० ६. १२. ४.) † । ततोऽधिकानां शंसनाभावे युक्तिर्दृष्टान्तसुखेनोच्यते, अत्रायं दृष्टान्तो ऽवगन्तव्यः । यथा लोके ‘अभिहेपते’ घासार्थं भाभिसुखेन ‘हेपा’-शब्दं कुर्वते ऽस्त्राय वा, ‘पिपासते’ अत्यन्तदृषार्थाय पुरुषाय वा ‘अन्नाथ’ पानीयं क्षिप्रं प्रयच्छेत्, तादृगेव ‘तत्’ ऋग्वाङ्मुख्य-भावेनातिशंसनम् । ‘अथो’ अपि च क्षिप्रं मेव देवेभ्यः सोमपानरूप मन्नाथं प्रयच्छतीत्यभिप्रेत्य ऋग्वाङ्मुख्येन विलम्बं मत्तत्वा एकया हाभ्यां वा अतिशंसनं कुर्यात् । तथा सति ‘क्षिप्रं’ शीघ्रं मेवा-स्मिन् लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

सवनान्तरयोर्दृक्त्ववैपरीत्यं विधत्ते—“अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमिता वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्वामैर”—इति ‡ । इत्यत्र एवेत्येवं नियमरहिताभिर्बद्धीभिर्ऋग्भिर्ऋतिशंसनं सवन-श्रये कुर्यात् ; स्वर्गलोकस्वेयत्तारहितत्वात्, तस्य लोकस्य प्राप्तार्थं मिद् मतिशंसनं सम्पद्यते ॥

* १ भा० ४५१ पृ० १ पं० । “यथाव स्तोत्रं तच्छस्त्रं”, यासु ज्ञेयं स्रुवते ता एवाह-
 संसति”—इति अत० ब्रा० ८.१.३.४ । “स्तोम मधं शस्त्रात्”—इति च आश्व० श्रौ० ५.१०.१ ।

† ‡ “अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः”—इति च सदुत्तरस्यम् । साङ्गा० श्रौ० १२.२.१६ ।

यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत्र तदर्थं मृचा मागमनं कर्त्तव्यम् ; तासां मृचां देशविशेषं दर्शयति—“कामं तद्धोता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेंदुः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः ; प्राणो वै होताङ्गानि होत्रकाः ; समानो वा अयं प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरति ; तस्मात्तत्कामं होता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेंदुः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः”—इति । अहर्गणेषु वर्तमानदिनात् ‘पूर्वेंदुः’ मैत्रावरुणादयो ‘होत्रकाः’ ‘यत्’ सूक्तं शंसेयुः, तदेव सूक्तं परेदुरर्होता ‘कामम्’ अविशङ्क्यैव शंसेत् ; — यदि होतुरतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वेंदुरर्होत्रकैः शस्तात् सूक्तादृच आनेतव्याः ; यदि तु होत्रकाणां मतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वेंदुरर्होता यत् सूक्तं शंसति, तस्मात् सूक्ताहोत्रकैरपेक्षिता ऋच आनेतव्याः । होतुः प्राणस्थानीयत्वाहोत्रकाणां हस्तपादाद्यवयवस्थानीयत्वात् परस्परसूक्तादृगानयने सत्ययं प्राणः सर्वेष्ववयवेषु पक्षपात मन्तरेण तुल्य एवानुसञ्चरति । “तस्मात्तत्कामम्”—इति उक्तार्थोपसंहारः ॥

इत्थं परिधानीयाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थयाज्यायां अनवान्तत्व मतिशंसनं च निर्णय, अथ प्रकृतमेव परिधानीयास्तुति मनुसरति— “सूक्तान्तैर्होता परिदधदेत्यथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताङ्गानि होत्रकाः समाना वा इमेऽङ्गाना मन्तास्तस्मात् समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति भवन्ति”—इति । सूक्तानां मन्तिमा ऋचः ‘सूक्तान्ताः’ ताभिर्ऋग्भिर्होता ‘परिदधत्’ शस्त्रसमापनं कुर्वन् अतिवर्त्तते । ‘अथ’ होतुरनन्तरं होत्रकाणां मुच्यते,— तेषां तृतीयसवने परिधानीयाः ‘समान्यः’ तुल्या एव भवन्ति । एकाहेयाः परिधानीयाः, ता एवाहर्गणेषु भवन्ति । तथाच पूर्वं मुक्तम्—

“ऐकाहिका एव तृतीयसवने”-इति (२५१ पृ०), तदेवात्र होना सह प्रशंसार्थं मनूयते । योऽयं होता, सोऽयम् ‘आत्मा वै’ देह एव ; होत्रकास्तु हस्तापादाद्यवयवाः, तीर्षां च हस्तादीना मन्ताः ‘समानाः’ तुल्या एव दृश्यन्ते । दक्षिणहस्तस्यान्तो यादृशः, पञ्चाङ्गुल्युपेतः, तादृश एव वामहस्तस्यान्तोऽपि । एवं पादयोः, स्तनकर्णादियुग्मयोस्तुल्यान्तत्वं द्रष्टव्यम् । “तस्मात् समान्य एव”-इत्युपसंहारः ॥

पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विश्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरशुक्लभूपालसाम्नाथधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ आ त्वा वहन्तु हरय इति प्रातःसवनं उन्नीय-
मानेभ्यो ऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवती-
र्मद्वती रूपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्री वै यज्ञो गायत्री-
रन्वाह गायत्रं वै प्रातःसवनं नव न्यूनाः प्रातःसवने
ऽन्वाह न्यूनै वै रेतः सिद्ध्यते दश मध्यन्दिने ऽन्वाह
न्यूनै वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै * प्राप्य स्थविष्ठं भवति
नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह न्यूनाहै प्रजाः
प्र जायन्ते तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह यजमान
मेव तद्गर्भं भूतं प्र जनयति यज्ञाद्देवयोन्यै ते हैके
सप्त-सप्तान्वाहुः सप्त प्रातःसवने सप्त माध्यन्दिने
सप्त तृतीयसवने यावत्स्यो वै पुरोनुवाक्यास्तावत्स्यो
याग्याः सप्त वै † प्राञ्चो यजन्ति सप्त वषट् कुर्वन्ति
तासा मेताः पुरोनुवाक्या इति वदन्तस्तत् तथा न
कुर्याद्यजमानस्य ह ते रेतो विलुम्पन्त्यथो यजमान
मेव यजमानो हि सूक्तं नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो

* “स्त्रियं” क ।

† “वे” क-पुस्तके नास्ति ।

ऽस्त्राल्लोकादन्तरिक्षलोक मभि प्र वहति' दशभिरन्त-
रिक्षलोकादमुं लोक' मध्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठो'
नवभिरमुष्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभि न ह वै
ते यजमानं' स्वर्गं लोक मभि वोळ्हु महन्ति' ये
सप्त-सप्तान्वाहुस्तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनु-
ब्रूयात् ॥ १ (६) ॥

प्रातस्सवने हीत्रकशस्त्राख्यनुरूपो
यस्मिन्नेव सुवते स्तोत्रिय एषः ।

भारभाष्या आहवनीयाः परिधानीया

इषे स्त्रोमे स्यादतिशंसार्थदृचश्च ॥ १ ॥

अथोन्नीयमानसूक्तानि * विधातु सुपक्रमते—“आ त्वा वहन्तु
हरय इति प्रातस्सवन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह ; इषखतीः पीतवतीः
सुतवतीर्मदती रूपसमृद्धाः”—इति । यदा अमसा ‘उन्नीयन्ते’
सोमेन पूर्यन्ते, तदानो मध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः “आ त्वा
वहन्तु”—इति (सं० १. १६. १—६.) सूक्त मनुब्रूयात् । तस्मिन्
सूक्ते स्थिता ऋचो इषशब्देन पीतशब्देन सुतशब्देन मदशब्देन च
युक्ताः । तत्र द्वितीयपादे “इषणं सोमपीतये”—इति इषशब्द-
पीतशब्दौ विद्यते ; चतुर्थ्या मृचि “सुते हि त्वा हवामहे”—
इतिश्रवणात् सुतशब्दो विद्यते ; अष्टमाया मृचि “इन्द्रो मदाय
गच्छति”—इति मदशब्दो विद्यते । यद्यप्येते शब्दाः सर्वास्त्वृक्षु न

* “उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाहा त्वा वहन्त्वसावि देव मिहोपयातेत्यनुसववम्”—इति
भाष्य० त्री० ५. ५. १. । तानि च सूक्तावीह प्रथमद्वितीयचतुर्थखण्डैर्विधीयन्ते ।

सन्ति, तथापि कश्चिच्छ्रवणात् सर्वा अपि हृत्त्रिन्यासेन तैः शब्दैर्युक्ता भवन्ति । वर्षवक्षस इन्द्रः सोमं पीत्वा मास्यतीत्यस्यार्धस्त्रीक्त-शब्दचतुष्टयेन प्रतीयमानत्वात् विवक्षितार्धांशुकूप्येन रूप-समृद्धत्वम् ॥

देवताहारा ता ऋचः प्रशंसति—“ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञः”—इति । “इन्द्रं त्वा सूरचक्षसः”—“इन्द्रं सुखतमे रथे”—इति-श्रवणात् * इन्द्रदेवताका ऋचः ; सोमयागश्चेन्द्रदेवताकः † ; अतस्तत्र ता युज्यन्ते ॥

हृन्दीहारा प्रशंसति—“गायत्रीरन्वाह ; गायत्रं वै प्रात-स्सवनम्”—इति । प्रातस्सवनस्य गायत्रीच्छन्दस्कत्वात् तच्छन्दस्का ऋचः तत्र योग्याः ॥

ऋक्सङ्गाहारा प्रशंसति—“नव न्यूनाः प्रातस्सवने ऽन्वाह ; न्यूने वै रेतः सिच्यते”—इति । मध्यन्दिनसवने दशसङ्गाका वक्ष्यन्ते (३ ख०) ; तां सङ्गा मपेक्ष्यात् या नव सङ्गाकास्ता एक-यर्षा न्यूनाः ; लोकेऽपि ‘न्यूने’ स्वल्पे गर्भस्थाने रेतः सिच्यते । अतो न्यूनत्व मत्र युक्तम् ॥

अथ माध्यन्दिने सवने “असावि देवङ्गोऋजौक भन्धः”—इत्ये-तत्सूक्तगता दशसङ्गाका ऋचो (सं० ७. २१. १-१०.) विधत्ते—“दश मध्यन्दिने ऽन्वाह ; न्यूने वै रेतः सित्तं मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्वविष्टं भवति”—इति । लोके स्वल्पे गर्भस्थाने सित्तं रेतः स्त्री-शरीरस्य ‡ मध्यस्थानं प्राप्य गर्भरूपेण ‘स्वविष्टम्’ अतिस्थूलं

* सं० १. १६. १, २ । “विदेवत्सेशरन्ति”—इत्यादिः आच० श्रौ० ५. ५. १. ३० ।

† “इन्द्रः सोमस्य काण्डका”—इति सं० ८. ७७. ४ । निच० ५. २. ६ ।

‡ मूले ‘स्त्रिये’—इति षट् भक्तिः; तस्मैवाचोऽयम् । षष्ठ्यर्थे षतुर्थी (पा० २. ३. ६२. वा०) ।

भवति । अतो ऐतच्छेकस्त्वानीयायाः ऋचो गर्भस्त्वानीयायाः सङ्ख्याधिक्यं युक्तम् * ॥

तृतीयसवने “इहोपयात शबसी नपातः”—इत्येतत्सूक्तगता नवसङ्ख्याका ऋचो (सं० ४. ३५. १-८.) विधत्ते—“नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह; न्यूनाहै प्रजाः प्र जायन्ते”—इति । पूर्ववद् दशसङ्ख्यापेक्षया न्यूनत्वम् । लोके हि ‘न्यूनाद्’ अस्याद् योनिद्वारात् प्रीडाः प्रजा उत्पद्यन्ते ; अतो गर्भोत्पादनार्थं सच न्यूनत्वं युक्तम् † ॥

एतेषु सूक्तेषु मतद्वय मस्ति । सम्पूर्णसूक्तानुवन मित्येकं मतम्, प्रतिसूक्तं सप्ताना मिवर्षा मनुवचनत्व मिति द्वितीयं मतम् । तत्र प्रथमं मतं प्रशंसति—“तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह, यजमान मिव तद्गर्भं भूतं प्र जनयति यन्नादेवयोन्धै”—इति । ‘केवल’-शब्दः सम्पूर्णवाची । तदनुवचनेन सम्पूर्णगर्भं प्राप्तं यजमान मिव यज्ञ-रूपाद् ‘देवयोन्धै’ देवसम्बन्धियोनिस्थानादुत्पादयति । अतः सम्पूर्णानुवचनं युक्तम् ॥

द्वितीयं मतं दर्शयति—“ते ष्टैके सप्त-सप्तान्वाहः,—सप्त प्रात-स्सवने, सप्त माध्यन्दिने, सप्त तृतीयसवने, यावत्ती वै पुरीनुवाक्शा-स्तावत्यो याव्याः ; सप्त वै प्राञ्चो यजन्ति, सप्त वषट् कुर्वन्ति, तासा मिताः पुरीनुवाक्या इति वदन्तः”—इति । ‘ति’ प्रसिद्धा ऋत्विजः ‘एके’ केचित् तत्तद्यज्ञेषु यद्योक्तसूक्तगता ऋचः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहः, न तु सम्पूर्णसूक्तानि । तस्यैव व्याख्यानं “सप्त प्रातस्सवने”—इत्यादि । “यावत्यः”—इत्यादिना तदीया

* त्रितीयतृतीययोः खण्डयोः द्रष्टव्यम् (भाष० त्री० ५. ५. १४.) ।

† त्रितीयचतुर्थयोः खण्डयोः द्रष्टव्यम् (भाष० त्री० ५. ५. १४.) ।

युक्तिरुच्यते । पुरोनुवाक्यानां याज्यानां च सङ्ख्या प्रायेण समानैव दृश्यते । तथा सत्यत्र 'सप्त' सप्तसङ्ख्याका ऋत्विजः— होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी, नेष्टा, पोता, आग्नीध्रः, अश्वाकश्वेत्येते * प्राङ्मुखाः 'यजन्ति' याज्याः पठन्ति । तस्यैव व्याख्यानं "सप्त वषट् कुर्वन्ति"—इति । 'तासां' सप्तभिः पठ्यमानानां याज्यानाम् 'एताः' सूक्तगताः सप्तसङ्ख्याका ऋचः पुरोनुवाक्या भवन्तीति । एके तादृशीं युक्तिं वदन्तः सप्त-सप्तान्वाहुरित्यन्वयः ॥

तदिदं मतं दूषयति— "तत् तथा न कुर्याद् ; यजमानस्य ह ते रेतो विलुम्पन्त्यथो यजमान मेव ; यजमानो हि सूक्तम्"—इति । सप्त-सप्तेति यश्नतम्, तत्तथा न कुर्यात् । 'ते' सप्त-सङ्ख्यावादिनः सम्पूर्णसूक्ताभावाद्यजमानस्य प्रजोत्पादकं 'रेतः' विनाशयन्ति । 'अथो' अपिच यजमान मेव विनाशयन्ति । सूक्तस्य यजमानरूपत्वेन सम्पूर्णसूक्तविलोप एव यजमानविलोपः ॥

परमते दोषं दर्शयित्वा स्वमते गुणं दर्शयति— "नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो ऽस्माह्नोकादन्तरिक्षलोक मभि प्र वहति ; दशभिरन्तरिक्षलोकादमुं लोक मभ्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठो नवभिरमुष्माह्नोकात् स्वर्गं लोक मभि"—इति । प्रथमसूक्तगताभिर्ऋग्भिः 'नवभिः' † 'एतं' यजमानं भूलोकादन्तरिक्षलोकम् 'अभि'लक्ष्य नयति । द्वितीयसूक्तगताभिः 'दशभिः' ‡ ऋग्भिरन्तरिक्षलोकाद्

* "आग्नीधीयं पूर्वम् । सिकताशोपरि रौद्रेणेति सर्वत्र । षट् सदसि । प्रत्यङ्मुखी द्वार मपरिण हीतुः । दक्षिणपूर्वेष्वौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य । हीटधिष्ठा मुत्तरेण चतुरः समानरान् ब्राह्मणाच्छंसी-पोद-नेष्ट्रश्वाकाकानाम्"—इति कात्या० श्रौ० ८. १. १६—२१ ।

† प्रातस्सवने "आ त्वा वहन्तु"—इति नवर्षं सूक्तं विहितम् प्रथमखण्डे (२५७७०) ।

‡ नाप्यन्दिने सवने "असावि देवम्"—इति दशर्षं सूक्तं विधास्यते तृतीयखण्डे ।

‘अमुं लोकं’ नाकपृष्ठाख्यं लोकम् ‘अभि’लक्ष्य नयति । अन्तरिक्षस्य यः समीपवर्ती स्वर्गभागः, स नाकपृष्ठाख्यो लोकः ; स च प्रवृद्धादन्तरिक्षाद् * ‘ज्येष्ठः’ अतिप्रवृद्धः ; तं दशभिः प्राप्य तस्मान्नाकपृष्ठाख्याद् ‘अमुष्मात्’ स्वर्गालोकादुपरितनं बहुभोगयुक्तं ‘स्वर्गं लोकं’ तृतीयसूक्तगताभिः ‘नवभिः’ † ऋग्भिर्भयजमानमभि वहति ॥

स्वमते गुणान् दर्शयित्वा तद्राहित्यं परमते दर्शयति— “न ह वै ते यजमानं स्वर्गं लोकमभि वोळुहु मर्हन्ति, ये सप्त-सप्तान्वाहुः”—इति । ‘ये’ पूर्वपक्षिणः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहुः, ‘ते’ सङ्ख्यान्यूनत्वात् पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गं प्रति यजमानं वोळुं नार्हन्ति ॥

स्वमतं निगमयति— “तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनुब्रूयात्”—इति । ‘केवलशः’ प्रतिसूक्तं सम्पूर्णं मेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथाह यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् द्वावेव
प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजती

* अन्तरिक्षशब्द इह सर्वत्र दीर्घमध्यः ख-न-पुस्तकयोः ।

† तृतीयसवने “इहोपयात”—इति नवर्षं सूक्तं विधास्यते चतुर्थखण्डे ।

होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी' चेदं ते सोम्यं मध्विति
 होता यजतीन्द्र त्वा वृषभं वय मिति ब्राह्मणा-
 च्छंसी' नानादेवत्याभिरितरे' कथं तेषा मैन्द्रो
 भवन्तीति' मिचं वयं हवामह इति मैत्रावरुणो
 यजति' वरुणं सोमपीतय इति' यद्वै किञ्च पीतवत्
 पदं' तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति' मरुतो यस्व हि
 क्षय इति पीता यजति' स सुगोपातमो जन
 इतीन्द्रो वै गोपास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्यग्ने
 पत्नीरिहावहेति नेशा यजति' त्वष्टारं सोमपीतय
 इतीन्द्रो वै त्वष्टा' तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्यु-
 च्छान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति' सोमपृष्ठाय
 वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति'
 प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू' इन्द्राग्नी सोम-
 पीतय इति स्वयं समृष्टाच्छावाकस्यैव मु हैता ऐन्द्रो
 भवन्ति यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति'
 यदु गायत्रस्तेनाग्नेय्य' एतदु हैताभिस्त्रय मुपा-
 प्रीति ॥ २ (१०) ॥

अथ प्रस्थितयाज्याविषयं चोद्य मुद्गावयति— “अथाह
 यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् हावेव प्रातस्सवने प्रस्थितानां प्रत्य-
 चादैन्द्नीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी चेदं ते सोम्यं

मन्विति हाता यजतीन्द्र त्वा हृषभं वय मिति ब्राह्मणाच्छंसि,
 नानादेवत्याभिरितरे ; कथं तेषा मैन्द्रो भवन्तीति ?”-इति ।
 ‘अथ’ उन्नीयमानसूक्तनिर्णयानन्तरं कश्चिद् ब्राह्मणादी सोद्य माह ।
 वक्ष्यात् कारणात् यज्ञः ‘ऐन्द्रो वै’ इन्द्रदेवताक एव । तथैवं सति
 सर्वेषा मृत्विजा मिन्द्रदेवताका एव याज्या अपेक्षिताः ; अत्र तु
 प्रस्थितसोमानां यागे प्रातस्सधनकालीने होतब्राह्मणाच्छंसिनो
 हावेव ‘प्रत्वक्षात्’ शोषप्रख्येण वा श्रूयमाणाभ्या मिन्द्रदेवता-
 काभ्या मृग्भ्यां यजतः ; न त्वितरे । “इदं ते सोम्वम्”-इति (सं०
 ८. ६५. ८.) होतुर्याज्या । तस्यास्तृतीयपादे “सुषाण इन्द्र”-
 इति प्रत्यक्ष एवेन्द्रशब्दः श्रूयते ; “इन्द्र त्वा हृषभं वयम्”-इति
 (सं० ३. ४०. १.) ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्या ; तत्र स्पष्ट एवेन्द्र-
 शब्दः । ‘इतरे’ पञ्चत्विजो ‘नानादेवत्याभिः’ ऋग्भिर्व्यजन्ति ;
 तेषा मृत्विजां ता ऋचः कथं मिन्द्रदेवताका भवन्ति ? इति
 शोद्यम् । तत्र पञ्चानां मृत्विजां याज्यास्त्रिन्द्रदेवताकत्वं सम्पाद-
 नीयम् ॥

तत्रैकस्यां याज्यायां तत् सम्पादयति—“मित्त्रं वयं हवामह
 इति मैत्रावरुणो यजति ; वरुणं सोमपीतव इति, यद्वै किञ्च
 पीतवत् पदं, तदेन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति”-इति । मैत्रावरुणस्य
 “मित्त्रं वयम्”-इति (सं० १. २३. ४.) येयं याज्या, तस्यां
 द्वितीयपादे वरुण मित्त्रादिकं ‘पीतवत्’ पिबतिधातुयुक्तं यत्
 किञ्चित् पदं मस्ति, तदिन्द्रसम्बन्धि रूपम् ; इन्द्रस्य सोमपान-
 मियत्वात् । ‘पीन’ हि पीतवत्पदेनेन्द्रं परितोषयति ॥

पोतुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं दर्शयति—“मरुतो यस्य हि चय इति
 पीता यजति ; स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गोपास्तदेन्द्रं रूपं,

तेनेन्द्रो प्रीणाति"—इति । "मसतः"—इत्यस्यां (सं० १.८६.१.) याज्यायां ढतीयपादे 'गोपा'शब्देनेन्द्रो ऽभिधीयते । गोमृत्वं रक्षकत्वं मिन्द्रसम्बन्धि रूपम्, तेनेन्द्रस्य प्रीतिः ॥

नेष्टुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति ; त्वष्टारं सोमपीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"—इति । "अग्ने पत्नीः"—इत्यस्या याज्यायाः (सं० १. २२. ८.) ढतीयपादे यस्त्वष्टा, स एवेन्द्रः, शत्रूणां तनूकरणादिन्द्रस्य त्वष्टृत्वम् ॥

आग्नीध्रस्य याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादति— "उच्चान्नाय वशा-
न्नायेत्याग्नीध्रो यजति ; सोमपृष्ठाय वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"—इति । "उच्चान्नाय"—इतियाज्यायाः द्वितीयपादे यो वेधाः ; स एवेन्द्रः, इन्द्रस्य जगद्व्यवस्थाविधायकत्वेन वेधःशब्दवाच्यत्वात् ॥

अच्छावाकस्य याज्यायाः ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "प्रातर्याव-
भिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू, इन्द्राग्नीः सोमपीतय इति स्वयं समु-
द्वाच्छावाकस्य"—इति । हे इन्द्राग्नी ! 'जेन्यावसू' जेन्यं जेतव्यं वसु
धनं ययोस्तौ तादृशौ भूत्वा 'प्रातर्यावभिः' प्रातस्सवनगामिभिः
'देवेभिः' देवैः सह 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'आगतम्' आग-
च्छतम् । अस्या मृचि 'इन्द्राग्नी'—अवधेऽपि इन्द्रशब्दस्य प्रत्यक्षस्य
विद्यमानत्वात् स्वयं भेवेन्द्रत्वाय 'समृद्धा' सम्पूर्णा ; न त्वेन्द्रत्वं
सम्पादनीयं मस्ति (सं० ८. ३८. ७.) ॥

ऋचां सम्पादितं मैन्द्रत्वं निगमयति— "एव सु हैता ऐन्द्रो
भवंन्ति"—इति ॥

तासृष्टु देवतान्तरप्रीतिं दर्शयति— "यन्नानादेवत्वास्तेनाग्या

देवताः प्रीणाति”-इति । मित्रावरुणौ मरुतो ऽग्निर्वेषा इन्द्राग्नी
इत्येताभिः ‘नानादेवताभिः’ युक्ता ऋचः इति यदस्ति, तेनेन्द्र-
व्यतिरिक्ता देवतास्तोषयति ॥

तत्र त्वं छन्दः प्रशंसति— “यद् गायत्रस्तेनाग्नेय्यः”-इति ।
अग्निगायत्रोः प्रजापतिमुखजत्वसम्बन्धाद् * गायत्रीच्छन्दसां
तासा मग्निदेवताकत्वं सम्पद्यते ॥

उक्तां प्रशंसां निमग्नयति— “एतदु हेताभिस्त्रय मुपाप्नोति”
-इति । ‘एताभिः ऋग्भिः’ ‘एतदु ह’ पूर्वोक्त मिव ‘त्रयं’ त्रिविध-
देवतासम्बन्धत्वं प्राप्नोति । तत्र तत्र प्रतीयमाननानाविधदेवता-
कत्वं, पूर्वोक्तरीत्या सम्पादित मैन्द्रत्वं, गायत्रीहारिणाग्नेयत्वं चेति
द्वयं वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्वायवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्ठाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

असावि देवं गोऋजीक मन्थ इति मध्यन्दिनं
उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुत-
वतीर्महती रूपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञ-
स्त्रिष्टुभो ऽन्वाह चैष्टुभं वै माध्यन्दिनं सवनं तदा-

हुयत्तृतीयसवनस्यैवं रूपं महदथ कस्मान् मध्यन्दिने
 मदृतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति माद्यन्तीव वै
 मध्यन्दिने देवताः स मेव तृतीयसवने माद्यन्ते
 तस्मान् मध्यन्दिने मदृतीरनु चाह यजन्ति चाभिस्ते
 वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षा-
 दैन्द्रीभिर्यजन्त्यभितृषवतीभिरेके पिबा सोम मभि
 च मुयं तर्द इति होता यजति स ईं पाहि य
 ऋजिषी तसत्र इति मैचावरुणो यजत्येवा पाहि
 प्रत्रथा मदन्तु त्वेति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्यर्वाङ्घ्रि
 सोम कामं त्वाहुरिति पोता यजति तवायं सोमस्त्व
 मेह्यर्वाङ्घ्रिति नेशा यजतीन्द्राय सोमाः प्र दिवो
 विदाना इत्यच्छावाको यजतापूर्णो अथ कलशः
 स्वाहेत्याग्नीध्रो यजति तासा मेता अभितृषवत्यो
 भवन्तीन्द्रो वै प्रातःसवने न व्यजयत स एताभिरेव
 माध्यन्दिनं सवन मभ्यतृणद्यदभ्यतृणत्तस्मादेता
 अभितृषवत्यो भवन्ति ॥ ३ (११) ॥

अथ माध्यन्दिने उच्येयमानसूक्तं विधत्ते — “असावि देवं
 गोऋजीक मन्त्र इति मध्यन्दिन उच्येयमानेभ्यो ऽन्वाह; हृषण्वतीः
 पौतवतीः सुतवतीर्महती रूपसमृद्धाः”-इति । माध्यन्दिने सवने
 अश्वर्षुणा प्रेषितो “असावि देवम्”-इत्यादिकं (सं० ७. २१. १०)
 सूक्तं मनुष्यया । तत्रत्या ऋषः हृषण्वीत सुत-मद-मन्द्दीपिताः ।

पूर्वच “दश मध्यन्दिने ऽग्राह”-इति सङ्ख्येवोक्ता, न तु सूक्तं दर्शितम् (२५८ पृ०) ; अत्र त्वसावि देव मिति सूक्तं प्रदर्शयते । अस्य सूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि “वृषणो वृषा च”-इति वृषणवत्त्वव्युत्पत्तः । द्वितीयस्या मृचि “दृष्यो धेना”-इति धेनाशब्दः पिबतिधात्वर्थः, तेन पीतवत्त्वम् ; “धेट् पाने”-इति (भा० ८०२.) द्वि धातुः । “असावि”-इति सुनोतिधातोः (स्था० १.) अयुमावत्वात् सुतवत्त्वम् । प्रथमाया ऋचो ऽवसाने “अन्वसो मदेषु”-इति महस्वञ्च्युतम् । रूपसमूहत्वं पूर्ववचीक्यम् ॥

देवताद्वारा ह्यन्वोद्वारा च ता ऋचः प्रशंसति— “ऐन्द्रीरन्वा-
हेन्द्री वै यन्नस्त्रिदुभोऽग्राह चैदुभं वै माध्यन्दिनं सवनम्”-इति ।
द्वितीयपादे “अन्वस्त्रिन्दिन्द्र”-इतिश्रवणाद्देन्द्रत्वम् । एव मृगन्त-
रेष्वप्युदाहरणीयम् ॥

माध्यन्दिनसवनस्य वैदुभत्वं प्रसिद्धम्, महतीरिति यदुक्तं, तस्यो-
च्चेप मुद्गावयति—“तदाहुर्यत् द्वितीयसवनस्यैव रूपं महदद्य कस्मान्
मध्यन्दिने महतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति”-इति । द्वितीय-
सवने सर्वेषां देवानां सोमपानादूर्ध्वं हर्षसम्भवान् महस्वञ्च्युतं द्वितीय-
सवनस्यैव रूपम् । तथा सति मध्यन्दिने सवने महतीना मृचा मनु-
वचनम् ‘आभिः’ महतीभिर्यजनं च कस्मात् कारणादिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तरमाह— “माद्यन्तीव वै मध्यन्दिने देवताः स जैव
द्वितीयसवने माद्यन्ते ; तस्मान् मध्यन्दिने महतीरनु चाह यजन्ति
आभिः”-इति । माध्यन्दिने सवनेऽपि देवानां सोमपानसङ्गा-
वाप्ताः माद्यन्त्येव ; द्वितीयसवने तु निरवशेषाणां देवानां सोम-
पानसम्पत्त्या ‘सम्पादयन्ते’ सम्भूय ह्यन्वन्तीत्येतावानेव विशेषः ।
तस्मात् ‘मोदस्य’ हर्षस्य माध्यन्दिनसवनेऽपि सङ्गावात्, तस्य

‘मदतीः’ ऋषो मैत्रावरुणोऽन्वाह । होत्रादयश्च सप्तर्विजः ‘आभिः’
मदतीभिर्यजन्ति ॥

अथ ताः प्रस्थितयाज्या विधत्ते— “ते वै खलु सर्व एव माध्य-
न्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभिर्यजन्ति”—इति । ‘ते’ होत्रादयः
सप्तर्विजः सर्वेऽपि ‘माध्यन्दिने’ सवने प्रस्थितसोमानां सम्बन्धि-
नीभिः ‘प्रत्यक्षात्’ प्रत्यक्षेण पठ्यमानेनैवेन्द्रशब्देन प्रयुक्ताभिरिन्द्र-
देवताकाभिः ऋग्भिर्यजेयुः । तेषु सप्तखृदु मध्ये होत्र-मैत्रावरुण-
ब्राह्मणाच्छंसिनां त्रयाणां सम्बन्धिनीषु याज्यासु न केवल मैन्द्रत्वं
किन्तु अभिट्शवत्त्वम् ॥

अपरं विशेषं दर्शयति—“अभिट्शवतीभिरेके”—इति । अभि-
यूर्वस्य ढदिधातो रूपं यास्वस्ति, ताः ‘अभिट्शवत्वः’ ॥

तत्र होतुर्याज्यां दर्शयति—“पिबा सोम मभि य सुग्र तर्द-
इति (सं० ६. १७. १.) होता यजति”—इति । तत्राभिग्रब्दस्य
तर्दशब्दस्य च विद्यमानत्वात् अभिट्शवत्त्वम् ॥

मैत्रावरुणस्य याज्यां दर्शयति—“स ईम्याहि य ऋजीषी-
तरत्र इति (सं० ६. १७. १.) मैत्रावरुणो यजति”—इति ।
“स ईम्याहि”—इत्यस्या ऋचश्चतुर्थपादे अभिट्शवत्त्वम् ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्यां दर्शयति—“एवा पाहि प्रत्रबा-
मन्दतु त्वेति (सं० ६. १७. ३.) ब्राह्मणाच्छंसी यजति”—इति ।
“एवा पाहि”—इत्यस्या ऋचि चतुर्थपादे “अभि मा इन्द्र ढन्धि”-
इतिश्रवणादभिट्शवत्त्वम् । एतांस्त्रीवृत्विजो ऽभिप्रेत्याभिट्श-
वतीभिरेक इत्युक्तम् (१० पं०) ॥

पोतुर्याज्यां दर्शयति—“अर्वाडेहि सोम कामं त्वाङ्गुरिति-
(सं० १. १०४. ८.) पोता यजति”—इति ॥

नेष्टुर्याण्यां दर्शयति— “तवायं सोमस्व मेघ्यर्वाङ्घ्रि (सं० ३. ३५. ६.) नेष्टा यजति”—इति ॥

अच्छावाकस्य याण्यां दर्शयति— “इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना (सं० ३. ३६. २.) इत्यच्छावाको यजति”—इति ॥

आग्नीध्रस्य याण्यां दर्शयति— “आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेत्याग्नीध्रो (सं० ३. ३२. १५.) यजति”—इति ॥

उक्तानां सप्तानां याण्यानां मध्ये “पिवा सोमम्”, “स ईम्वाहि”, “एवा पाहि”—इति तिस्र ऋचो ऽभिदृषवस्त्वेन प्रशंसति— “तासा मेता अभिदृषवत्यो भवन्तीन्द्रो वै प्रातस्सवने न व्यजयत ; स एताभिरेव माध्यन्दिनं सवन मभ्यदृषद्यदभ्यदृषत्तस्मादेता अभिदृषवत्यो भवन्ति”—इति । अभिपूर्वतर्दनधातु-युक्त्वाद्भिदृषवस्त्वं यथा भवति तथैव धात्वर्थसम्भवादप्यभिदृषवस्त्वं द्रष्टव्यम् । कथं मेतदिति, तदुच्यते— इन्द्रः पुरा प्रातस्सवने समाप्ते सति तावता ‘न व्यजयत’ विजयं न प्राप्तवान् ; माध्यन्दिनसवनस्य गुरुत्वेन गलितत्वात् । तदानीं मिन्द्रस्तस्य माध्यन्दिनसवनस्य स्थितिसिद्धार्थम् “पिवा सोमम्”—इत्यादिभिस्तिसृभिः ऋग्भिर्माध्यन्दिनसवनम् ‘अभितः’ प्रथमतः तीययोर्मध्ये ‘अदृषत्’ तर्दनं मकरोत्, इदं बन्धेन स्थितिं कृतवानित्यर्थः । ‘तस्मात्’ तर्दनस्यार्थस्य युक्त्वादेतासां तिसृषा मभिदृषवस्त्वम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां षट्तीयाध्याये

(अष्टाविंशाध्याये) षट्तीयः खण्डः ॥ ३ (११) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इहोपयात शवसो नपात इति तृतीयसवन
 उन्नीयमानेभ्यो ऽग्वाह वृषखतीः पीतवतीः सुत-
 वतीर्मदती रूपसमृद्धास्ता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति तदा-
 हुर्यन्नार्भवीषु स्तुवते ऽथ कश्चादार्भवः पवमान इत्या-
 चक्षत इति प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्त्वतो
 ऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत् तस्मान्नार्भ-
 वीषु स्तुवते ऽथार्भवः पवमान इत्याचक्षते ऽथाह
 यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयोः सवनयोरग्वाह गायत्रीः प्रातः-
 सवने त्रिष्टुभो माध्यन्दिने ऽथ कश्चाज्जागते सति
 तृतीयसवने चिष्टुभो ऽग्वाहेति धीतरसं वै तृतीय-
 सवन मथैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दो यत् चिष्टुप्
 सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादथो इन्द्र मेवैतत्स-
 वने ऽग्वा भजतीत्यथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन
 मथ कश्चादेष एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षा-
 दैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋभुभिर्वाजवग्निः समुच्चित
 मिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषां मैन्द्रा-
 र्भव्यो भवन्तीतीन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुत मिति
 मैत्रावरुणो यजति युवो रथो अध्वरं देववीतय
 इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपमिन्द्रस्य सोमं

पिबतं वृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्रावां
 विशन्विन्दवः स्वाभुव इति बहूनि वा इ तद्-
 भूणां रूपं मा वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यद इति
 पीता यजति रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिरिति
 बहूनि वा इ तद्भूणां रूपं ममेव नः सुहवा आ
 हि गन्तनेति नेष्टा यजति गन्तनेति बहूनि वा इ
 तद्भूणां रूपं मिन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अखेत्य-
 ष्वावाको यजत्रा वा मन्धांसि मदिराण्यग्म-
 न्निति बहूनि वा इ तद्भूणां रूपं मिमं स्तोम
 मर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति रथ मिव सप्त-
 हेमा मनीषयेति बहूनि वा इ तद्भूणां रूपं मेव
 सु हेता ऐन्द्रार्भ्यो भवन्ति यन्नानादेवत्वास्तेनान्या
 देवताः प्रीणाति यद् जगत्प्रासाहा जागतं वै तृतीय-
 सवनं तृतीयसवनस्यैव समृद्धौ ॥ ४ (१२) ॥

अथ तृतीयसवने उच्यमानं सूक्तं विधत्ते— “इहोपयात
 शवसो नपात इति (सं० ४. ३५. १-८.) तृतीयसवन उच्य-
 मानेभ्यो ऽन्वाह ; इषश्चतीः पीतवतीः सुतवतीर्महती इमससृ-
 चास्ता ऐन्द्रार्भ्यो भवन्ति”—अध्वर्युणा चमसोबयनकाले प्रेषितो
 मैत्रावरुचः “इहोपयात”—इति सूक्तं मनुब्रूयात् । तत्रत्या ऋषो
 इष-पीत-सुत-सद-शश्वोपेताः । “आ तच्छत इषस्रः”—इति ‘इषन्’-
 शब्दः । “सु सुतस्य पीतिः”—इति मुनोतिधातुना पिकतिधातुना

च योगः । “अनु वो मदासः”—इति मदिधातुयोगः । तत्रत्या
 ऋचः ‘गिन्द्रार्भव्यः’ इन्द्रश्च ऋभवश्च तासां देवताः ; “सौधन्वना
 ऋभवः”—“गन्ध्वन्द्वम्”—इति तत्र श्रवणात् ॥

ऋभुदेवताप्रसङ्गेन ढतीयसवनगते पवमानस्तोत्रे किञ्चिद्विद्य
 सुज्ञावयति—“तदाहुर्व्यन्नाभंवीषु सुवते ऽथ कक्षादाभंवः पवमान
 इत्याचक्षते इति”—इति । ‘तत्’ तस्मिन्नुभुसम्बन्धविषये चोद्यं
 माहः । यस्मात् कारणादृभुदेवतास्त्वृक्षु सामगास्त्वृतीयसवने
 पवमानस्तोत्रेषु न सुवते, किन्तु “स्वादिष्ठया मदिष्ठया”—इत्यन्ध-
 देवताकास्त्रेव सुवते * । अथैवं सति कस्मात् कारणात् पवमान-
 स्तोत्रस्याभंवल्व माचक्षते ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह—“प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्कतो
 ऽमर्त्यान् कृत्वा ढतीयसवन आभजत् ; तस्मान्नाभंवीषु सुवते ऽथा-
 भंवः पवमान इत्याचक्षते”—इति । पुरा प्रजापतिः पिता भूत्वा
 ‘मर्त्यान्’ मनुष्यान् सतः ऋभून् ‘अमर्त्यान्’ देवान् कृत्वा ढतीय-
 सवने ‘आभजत्’ भागिनः अकरोत् । तदिदं सुपास्थानम् “आभंवं
 शंसति”—इत्यत्र प्रदर्शितम् † । एवं च सति ऋभूणां स्तोत्रदेवता-
 त्वाभावाद् ‘आभंवीषु’ ऋक्षु उज्ञातारो न सुवते ; ‘अथ’ अपि
 ऋभूणां ढतीयसवनसम्बन्धसङ्गात्वात् ढतीयसवनगतस्य पवमान-
 स्तोत्रस्याप्याभंवल्वं व्यवहरन्ति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत एव सूक्ते चोद्यं सुज्ञावयति—
 “अथाह यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयोः सवनयोरन्वाह,— गायत्रीः प्रात-
 सवने त्रिष्टुभो साध्यन्दिने, ऽथ कक्षाज्जागते सति ढतीयसवने

* ङ० भा० १ १ १५ ; ता० ब्रा० ८. ४. ५ (२ भा० ६२ ५०) ।

† १ प० २ च० ६ ख० (२ भा० १३५ ५०) ।

त्रिष्टुभो ऽन्वाहेति”-इति । ‘अथ’ एन्तीयमानसूक्तविधानानन्तरं तत्र कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘यद्य-
हृन्दसं’ तत्र-तत्रोचितं हृन्दोऽनतिक्रम्य सवनहये गावत्रीः त्रिष्टु-
भश्च क्रमेणान्वाह, तृतीयसवनं तु जागतम् । तथा सति जगती
सतिक्रम्य “इहोपयात”-इत्याश्वासितुभः कस्मादनुभूते ? इति
चोद्यम् ॥

तत्रोत्तरं दर्शयति— “धीतरसं वै तृतीयसवन मथैतद्धीत-
रसं शुक्रियं हृन्दो यत् त्रिष्टुप्, सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादधो
इन्द्र मेधैतन्नवने ऽन्वाभजतीति”-इति । यदेतत् तृतीयसवनं,
तदेतद् ‘धीतरसं’ तदीयो रसो मायत्रा पीतः सोमाहरणकाले
पद्भ्यां सवनहयं मुखेन तृतीयसवनं च ऋहीत्वा तत्रत्यं रसं मायत्री
धीतवती । तत्राचान्वाह न्यूयते— “पद्भ्यां हे सवने समष्टभूषान्,
मुखेनैकं ; यन् मुखेन समष्टभूषात्, तदधयत् ; तस्माद् हे सवने
शुक्रवती प्रातश्चवचं माध्यन्दिनश्च, तस्मात् तृतीयसवन ऋजीव
मभिसुखन्ति ; धीत मिव हि मन्त्रो”-इति (तै० सं० ६.
१. ७. ४.) । तथैव त्रिष्टुप् हृन्दो यदस्ति, एतद् ‘अधीतरसम्’
अधीतरसम् ; माध्यन्दिनसवनसम्बन्धित्वात् । अत एतत् शुक्रियो
रसः तदुपेतं ‘शुक्रियम्’ । अतो ऽस्य तृतीयसवनस्य सरसत्वार्थं
त्रिष्टुभोऽन्वाहेत्युत्तरं ब्रूवात् । ‘अधो’ अपि च वेध सरसत्वेनेन्द्र
मेध तृतीयसवनं भागवन्तं करोति ; त्रिष्टुप्हृन्दसः ऐन्द्रत्वात् ।
सिनेन्द्रार्भवत्वं युक्तम् ॥

उक्तं चोद्यं समाधाय प्रस्मितयान्वाविषये चोद्यं मुद्गावयति—
“अथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेव एव तृतीयसवने
प्रस्मितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋभुभिर्वाजवङ्गिः समु-

चित् मिति होतैव, नानादेवत्याभिरितरे ; कथं तेषां मैन्द्रा-
 र्भव्यो भवन्तीति”—इति । ‘अथ’ उच्यमानसूक्तकथनानन्तरं
 कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् तृतीय-
 सवनम् ‘ऐन्द्रार्भवम्’, तच्च पूर्वं मुपपादितम् (२७१ पृ०) ; एवं
 सत्वेक एव होता प्रस्थितसोमानां ‘प्रत्यक्षात्’ प्रत्यक्षेण, मुखे-
 नेवेन्द्रशब्देन ऋभुशब्देन च युक्तयर्चा यजति । “इन्द्र ऋभुभिः”—
 इत्याद्या (सं० ३. ६०. ५.) सेय मृगवगन्तव्या । होतैव तया
 यजति ; न त्वितरे षडृत्विजः ; ते तु नानाविधदेवताकाभिर्वर्ष-
 माणाभिर्ऋग्भिर्यजन्ति । तस्मात् कारणादेतत् कथं सम्पन्नम् ?
 किञ्च तेषां षष्ठा मृत्विजां सम्बन्धिन्यो याज्याः कथं मैन्द्रार्भव्यो
 द्विविधदेवताका भवन्ति ? इति चोद्यम् ॥

तत्र होतुर्याज्याया मैन्द्रार्भवत्वेन परितोषात्तां तथैवाङ्गीकृत्वे-
 तरेषां याज्यासु क्रमेण ऐन्द्रार्भवत्वं दर्शयितुं कामः प्रथमतो
 मैत्रावरुणस्य याज्यायां तद्दर्शयति— “इन्द्रावरुणा सुतपाविमं
 सुत मिति मैत्रावरुणो यजति ; युवो रथो अश्वरं देववीतय इति
 बहूनि वा ह तद्भूणां रूपम्”—इति । “इन्द्रावरुणा”—इत्यस्यां
 याज्यायां (सं० १. १७. ८.) “युवो रथो”—इत्यस्मिन् पादे “देव-
 वीतये”—इति पदं विद्यते । देवानां वीतिः प्राप्तिः देववीतिरिति
 तस्य समासः । तस्य समासे षष्ठौ बहुवचनान्तेन शब्देन बहून्वैव
 रूपाणि प्रतीयन्ते । तत्र बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ; मनुष्यरूपाणां
 मृभुशब्दवाच्यानां महर्षीणां बहुत्वात् । तस्मादर्थतः ऋभुसंज्ञावा-
 दिन्द्रशब्दस्य च साक्षात् श्रवणादियं मैन्द्रार्भवी ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्यायां मार्वत्वं सम्पादयति— “इन्द्रेभ्य
 सोमं पिबतं ब्रह्मस्य इति ब्राह्मणाच्छंसि यजत्या वां विशन्तिवन्दवः

स्त्रामुव इति बहूनि वा ह तद्वभूणां रूपम्”—इति । “इन्द्रम्”—
इत्यादियाज्यायाम् (सं० ४. ५०. १०.) “आ वां विशन्तु”—इत्य-
स्मिन् पादे “विशन्तु”—इत्यादीनि बहुवचनान्तानि पदानि श्रूयन्ते,
तैरभिधेयं बहुत्व मृमूषां स्वरूपम् ॥

पोतुर्याज्याया मार्मवत्वं दर्शयति— “आ वो वहन्तु समयो
रघुष्वद इति पोता यजति ; रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिरिति
बहूनि वा ह तद्वभूणां रूपम्”—इति । “आ वो वहन्तु”—इति-
याज्यायां (सं० १. ८५. ६.) “रघुपत्वानः”—इत्यस्मिन् पादे बहु-
वचनान्तैः पादैरभिधेयं बहुत्व मृमूषां स्वरूपम् ॥

नेष्टुर्याज्याया मार्मवत्वं दर्शयति— “अमेव नः सुहवा आ हि
गन्तनेति नेष्टा यजति ; गन्तनेति बहूनि वा ह तद्वभूणां रूपम्”
—इति । “अमेव नः”—इतियाज्यायां (सं० २. ३६. ३.) तस्मिन्नेव
पादे “गन्तन”—इतिपदस्य गच्छेतेत्यर्थे सति लोपमध्यमपुरुष-
बहुवचनान्तेन प्रतीतं बहुत्व मृमूषां स्वरूपम् ॥

अच्छावाकस्य याज्याया मार्मवत्वं दर्शयति— “इन्द्राविष्णू
पिबतं मध्वो अस्येत्यच्छावाको यजत्या वा मन्धांसि मदिरास्य-
ग्मन्निति बहूनि वा ह तद्वभूणां रूपम्”—इति । “इन्द्रा विष्णू”—
इत्यस्यां याज्यायाम् (सं० ६. ६८. ७.) “आ वाम्”—इत्यस्मिन्
पादे बहुवचनान्तैः “अन्धांसि”—इत्यादिभिः पदैः प्रतीतं बहुत्व
मृमूषां स्वरूपम् ॥

आग्नीध्रस्य याज्याया मार्मवत्वं दर्शयति— “इमं स्तोम महते
जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति ; रथ मिव सन्महेमा मनीषयेति
बहूनि वा ह तद्वभूणां रूपम्”—इति । “इमं स्तोमम्”—इत्यस्यां
याज्यायां (सं० १. ८४. १.) “रथ मिव”—इत्यस्मिन् पादे “महेसा”

—इत्युसमपुरुषबहुवचनान्तेन पदेन प्रतीयमानं बहुत्व मृमूणां स्वरूपम् ॥

उक्तं मर्थं मुपसंहरति— “एव मु हेता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति”— इति । उक्तेन प्रकारेण याज्यास्वृभुसम्बन्धसम्पादनादिन्द्रसम्बन्धस्य च साक्षादेव श्रुतत्वादेता ऋच ऐन्द्रार्भव्यः सम्भवन्ते ॥

इन्द्रस्यर्भूषां चोक्तसम्बन्धेन प्रीतिः सिद्धत्वादितरदेवतामा मपि ताभिर्याज्याभिः प्रीतिं दर्शयति—“यन्नानादेवत्वास्तेनान्या देवताः प्रीणाति”—इति । इन्द्रवरुणबृहस्पत्यादिनानाविधदेवतायुक्ता ऋच इति यदस्ति, ‘तेन’ कारणेन ‘अन्याः’ इन्द्राद्यभुव्यश्च व्यतिरिक्ता देवतास्तोषयति ॥

याज्यास्वस्थितं छन्दः प्रशंसति—“यदु जगत्प्रासाहा जागतं वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्यैव समृद्धौ”—इति । जगच्छन्देन जगतीच्छन्दो ऽभिधीयते, प्रासाहशब्दो बाहुष्यवाची ; जगत्प्रः प्रासाहाः बहुला यासृक्तासु प्रस्थितयाज्यासु ता ‘जगत्प्रासाहाः’ ; तृतीयसवनञ्च जागत मिति प्रसिद्धम् । अतो ‘यदु’ यदेव जगती-बाहुष्य’, तेन तृतीयसवनस्य समृद्धिर्भवति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टाविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१२) ॥

* “इदमे सौम्यं—० उषान्नाय वशान्नायेति प्रातस्सवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः (२ख०), पिवा सोम मभि ०—० आ पूर्णा अस्य कलशः साहेति माध्यन्दिन्यः (१ख०), इन्द्र ऋसुभिः ०—० इमं सोम मर्हते जातवेदस इति तार्क्षीयसवनिक्यः (४ख०)”—इति आश्व०

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था
 अन्याः कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा
 भवन्तीति यदेवैनाः सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते
 तेन समा यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्या-
 स्तेनो विषमा एव मु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः
 समाः समृद्धा भवन्त्यथाह शंसन्ति प्रातःसवने
 शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः कथ मेषां तृतीयसवने
 शस्तं भवतीति यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंस-
 न्तीति ब्रूयात्तेनेत्यथाह यद् हुक्थो होता कथं
 होत्रका हुक्था भवन्तीति यदेव द्विदेवत्याभिर्यज-
 न्तीति ब्रूयात्तेनेति ॥ ५ (१३) ॥

होत्रकाणां प्रस्थितयाज्याः सवनत्रये ऽभिधाय परस्परं साम्यं
 वैषम्यञ्च विवेक्तुं प्रश्न मुद्गावयति— “अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या
 होत्रा, अनुक्था अन्याः, कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः
 समृद्धा भवन्तीति”—इति । होत्रकाणां याज्याकथनानन्तरं कश्चिद्
 ब्रह्मवादी चोद्य माह । होत्रकाणां क्रियाः ‘होत्रा’शब्देन विव-
 चिताः । तामु ‘अन्याः’ काञ्चित् क्रियाः ‘उक्थिन्यः’ शस्त्रयुक्ताः,

श्री० ५. ५. १८, १९ । इह चैताः २६३—२७६ पृष्ठेषु विहिता द्रष्टव्याः । ता एवेताः
 ‘प्रस्थितयाज्याः’—इत्युच्यन्ते । “होत्रा यचत्०—० इति प्रेषितः प्रेषितो होत्रानुसवनं प्रस्थित-
 याज्याभिर्यजति, नामादेश मितरे, प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पीता नेष्टा ऽऽग्नीमी ऽष्वावाकथ”
 —इति आश्व० श्री० ५. ५. १५—१७ ।

‘अन्याः’ इतराः क्रियाः ‘अनुकथाः’ शस्त्ररहिताः । मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छस्यच्छावाक इत्येतेषां त्रयाणां शस्त्रसम्नावादेतदीयाः क्रियाः ‘उक्थिन्यः’, नेष्टृपोत्रादीनां शस्त्रराहित्यात् तदीयाः क्रियाः ‘अनुकथाः’ * । एवं वैषम्ये स्पष्टे सति ‘अस्य’ यज्ञस्य यजमानस्य वा सम्बन्धिन्यः ‘एताः’ होत्राः सर्वाः ‘उक्थिन्यः’ शस्त्रयुक्ता भूत्वा ‘समाः’ वैषम्यरहिताः अत एव ‘समृद्धाः’ सम्पूर्णाः कथं भवन्ति ? इति चोच्यम् ॥

तस्योत्तर माह — “यदेवैनाः सम्प्रगीर्यं होत्रा इत्याचक्षते, तेन समाः”—इति । ‘यदेव’ यस्मादेव कारणात् ‘एनाः’ मैत्रावरुणादिक्रियाः पोढनेष्टादिक्रियाश्च ‘सम्प्रगीर्यं’ सम्भूय प्रकर्षणेत्ना ‘होत्रा’—इतिशब्देन याज्ञिका आचक्षते, तेन समाः । यथा लोके ह्यत्रयुक्तान् तद्रहितांश्च सम्भूय ह्यत्रिण इत्येकेनैव शब्देन व्यवह्रियन्ते, एव मत्रापि शस्त्रयुक्ता मैत्रावरुणादयः, शस्त्ररहिताः पोढनेष्टादयश्च सम्भूय एकेनैव होत्राशब्देन व्यवह्रियन्ते । अतः शस्त्रिभिः समभिव्याहारात् अशस्त्रिणा मध्युपचरितं शस्त्रित्वम् ; ‘तेन’ व्यवहारैक्येन समा भवन्ति ; न चैतावता स्वाभाविकं शस्त्रित्वाशस्त्रित्ववैषम्यं भगच्छति ॥

तदेतद् वैषम्यं दर्शयति— “यदुक्थिन्योऽन्या होत्रा अनुकथा अन्यास्तेनो विषमाः”—इति । ‘उ’-शब्दोऽपिशब्दार्थः । ‘तेन’ उक्थित्वानुक्थित्वधर्मद्वयेन विषमा अपि भवन्ति ॥

सत्यपि वैषम्ये औपचारिकोक्थित्वेन साम्यं यदुपपादितम्, तदुपसंहरति—“एव मु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्ति”—इति ॥

* १ भा० ४४९ पृ०, भाष० श्रौ० ४, १०. १० । मैत्रावरुणः = प्रशाखा ।

होत्रकेषु चोद्यान्तर मुञ्जावयति—“अथाह शंसन्ति प्रात-
स्सवने, शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः ; कथं मेषां तृतीयसवने
शस्तं भवतीति”—इति । अग्निष्टोमि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसंश्चावा-
कानां सवनद्वये शंसनं विहितम्, तद्दृष्टान्तेन तृतीयसवनेऽपि
शंसनं मपेक्षितम् ; तच्च न विहितम् । तथा सति कथं मेषां
तृतीयसवने ‘शस्तं भवति’ शंसनं सिध्यति ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तरं दर्शयति—“यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंसन्तीति
ब्रूयात्तेनेति”—इति । मैत्रावरुणस्य “सद्यो ह जातो वृषभः
कनीनः”—इत्येकं (सं० ३.४८.) सूक्तम्, “एवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्”
—इति (सं० ४. १८.) द्वितीयम् ; ब्राह्मणाच्छंसिनः “इन्द्रः
पूर्भिदु”-इत्येकं (सं० ३. ३४.) सूक्तम्, “उदु ब्रह्मणि”—इति
(सं० ७. २३.) द्वितीयम् ; अश्वाकस्य “भूयः”—इत्येकम्
(सं० ६. ३०.), “इम मू षु”—इति (सं० ३. ३६.) द्वितीयम् ।
एव मेते त्रयो माध्यन्दिने सवने प्रत्येकं द्वे द्वे सूक्ते शंसति * ।
तत्रैकं माध्यन्दिनसवनार्थं द्वितीयन्तु तृतीयसवनार्थं मित्युपचारेण
तत्रापि शंसनं सिध्यतीत्युत्तरं ब्रूयात् ॥

तेष्वेव चोद्यान्तर मुञ्जावयति—“अथाह यद् हुक्थो होता,
कथं होत्रका हुक्था भवन्तीति”—इति । ‘अथ’ तृतीयसवने
शंसनसम्पादनानन्तरं पुनरपि ब्रह्मवादी चोद्यान्तर माह । ‘यद्’
यस्यात् कारणाद्गोता ‘हुक्थः’ द्वे उक्थे शस्त्रे यस्यासी
हुक्थः । प्रातस्सवने आज्य-प्रसंगे द्वे, माध्यन्दिनसवने मरु-
त्वतीय-निष्केवस्ये द्वे, तृतीयसवने वैश्वदेवाग्निमारुते द्वे । एवं
स्थिते होतृदृष्टान्तेन होत्रकाणां मपि उक्थद्वयोपेतत्वं मपे-

* सूचितचेतसर्वं मात्रवायनेन होत्रकाणां मिति कश्चिकायाम् (५. १६.) ।

द्वितम्, न चोक्त्यद्वयं विहित मस्ति ; अतस्तत् केन प्रकारेण सिध्यति ? इति चोद्यम् * ॥

तस्योत्तर माह—“यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्तीति ब्रूयात्, तेनेति”—इति । प्रस्थितयाज्यानां त्र्युपमाशुदेवतया सम्प्राद्यमान-
देवतया च द्विदेवत्वम् † ; तादृशीभिर्ऋग्भिर्यज्मात् यजन्ति,
तेन विश्वत्वम् ; तत्रैका देवता याज्यार्था, इतरा द्वितीया शस्त्र-
शैलेव सुत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्ठाविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथाह यदेतास्तिश्च उक्थिन्यो होत्राः कथ-
मितरा उक्थिन्यो भवन्तीत्याज्य मेवाग्नीधीयाया
उक्थं मरुत्वतीयं प्रोचीयायै वैश्वदेवं नेष्टीयायै ता
वा एता होत्रा एवं न्यङ्गा एव भवन्त्वथाह यदेक-
प्रैषा अभ्ये होत्रका अथ क्रन्वाद् द्विप्रैषः शीता द्वि-

* आज्यप्रसगादीनि षट् शस्त्राणि पुरस्ताद् द्रष्टव्याणि, — २प० ५प० ४ख०, ३प०
१प० १ख०, ३प० २प० ३ख०, ३प० २प० १०ख०, ३प० ३प० ७ख०, ३प० ३प० ४ख०
(१भा० ४४५ प०—२भा० १८० प०) ।

† इन्द्रः त्र्युपमाशुदेवता, ऋभवश्च सम्प्राद्यमानाः (२७४—२७६ पृ० द्र० ।

प्रैषो नेष्टेति यचादो गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम
 माहरत्तदेतासां होत्राणा मिन्द्र उक्त्यानि परि-
 लुप्य होत्रे प्रददौ यूयं माभ्यह्वयध्वं यूय मत्यावेदि-
 ष्टेति ते होचुर्देवा वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति
 तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचाम्नीध्रीयाम् प्रभावया-
 ष्चक्रुस्तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्त्य-
 ष्वाह यद्द्वीता यच्चद्वीता यच्चदिति मैत्रावरुणो होत्रे
 प्रेष्यत्यथ कस्मादहोत्रभ्यः सदृश्यो होत्राशंसिभ्यो
 द्वीता यच्चद्वीता यच्चदिति प्रेष्यतीति प्राणो वै द्वीता
 प्राणः सर्व ऋत्विजः प्राणो यच्चत् प्राणो यच्चदित्येव
 तदाहाथाहास्त्युद्गातृणां प्रैषाः ना इति *
 अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैतत्प्रशास्ता जपं जपित्वा सुध्व
 मित्याह स एषां प्रैषो ष्वाहास्त्यच्छावाकस्व
 प्रवराः ना इति † अस्तीति ब्रूयाद्यदेवेन मध्वर्यु-
 राहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्य मित्येषो ऽस्य प्रवरो
 ऽषाह यदैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंस-
 त्यथ कस्मादस्त्राग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इत्य-
 म्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्त्येभ्यो निर्जम्बु-
 स्त्रस्मादस्त्राग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतो ऽषाह
 यदैन्द्रावाहस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंस-

* , † “ना इति” ख, ग, घ, ङ ; “ना इति” व ।

तैन्द्रावैष्णव मच्छावाकः कथ मेनयोरैन्द्राः * स्तोत्रि-
यानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह आ वा असुरानुक्थेभ्यः
प्रजिगाय सो ऽब्रवीत् कश्चाहञ्चेत्यहञ्चाहञ्चेति
ह स्म देवता अन्ववयन्ति स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजि-
गाय तस्मादेनयोरैन्द्राः † स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति
यहहञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्ना-
नादेवत्यानि शंसतः ॥ ६ (१४) ॥

सर्वत्र होत्रकशब्दस्य व्यवहारसाम्येन शस्त्ररहिताना मध्यप-
चरित मुक्थिल मित्युक्तम् ; इदानीं प्रकारान्तरेण तेषा मुक्-
थिलं सम्पादयितुं प्रश्न मुञ्जावयति— “अथाह यदेतास्त्रिस्त उक्-
थिन्यो होत्राः, कथ मितरा उक्थिन्या भवन्तीति”—इति । ‘अथ’
द्वितीयशस्त्रसम्पादनान्तरं ब्रह्मवादी चोद्य माह । “यद् यस्मात्
कारणात् ‘एताः’ पूर्वोक्ताः ‘होत्राः’ मैत्रावरुणादीनां क्रियास्त्रिस्तः
‘उक्थिन्यः’ शस्त्रीपेताः, तद्दृष्टान्तेन ‘इतराः’ षोडशोऽदीनां क्रिया
अपि शस्त्रयुक्ता इति वक्तव्यम् । न चात्र शस्त्रं विहितम्, अतः
कथ मेता उक्थिन्यः ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तर माह—“आज्य मेवाग्नीध्रीयाया उक्थं, मरुत्वतीयं
पोत्रीयायै, वैश्वदेवं नेट्टीयायै ; ता वा एता होत्रा एवं न्यज्ञा एव
भवन्ति”—इति । होतुः प्रातस्सवने यत् प्रथमम् “आज्य”शस्त्रं
तदेव ‘आग्नीध्रीयायै’ आग्नीध्रेण क्रियमाणायाः क्रियायाः ‘उक्थं’
शस्त्रम् । एवं मरुत्वतीयवैश्वदेवयोरपि योज्यम् । तथा सति ताः

* , † ग-उ-प-पुसकेष्विह विसर्गो नास्ति ।

एवैताः 'होत्राः' होत्रकाणां क्रियाः 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण
'न्यङ्गाः' तत्तच्चिह्ना एव भवन्ति । अग्नि साम्नीध्रो यजति †,
आज्यशस्त्रं चानेयम् ; पोता मरुतो यजति ‡ मरुत्वतीये च
मारुतानि सूक्तानि शंसति ; "अग्ने पत्नीरिहावह"—इति (सं०
१. २२. ६.) नेष्टा यजति ††, तत्र "देवानां सुशतीः"—इत्यत्र
"देवानाम्"—इति श्रवणं मस्ति । एवं त्रयाणां अपि साम्नीध्र-
पोष्ट-नेष्टृणां मानेयत्व-मारुतत्व-वैश्वदेवत्व-चिह्नानि विद्यन्ते ।
तस्मादाज्यादिभिरुक्थैरितरेषां मुक्थित्वम् ॥

तेषां मेव होत्रकाणां ऋतुयाजेषु ‡ कस्यचिद् विशेषस्य प्रश्न
भवतारयति— "अथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद्
द्विप्रैषः पोता द्विप्रैषो नेष्टेति"—इति । प्रैषसूक्ते । ये ये प्रैषा उक्ताः,
तेषु प्रैषेषु एकैक एव प्रैषो नेष्टृ-पोतृ-व्यतिरिक्तानां होत्रकाणाम् ;
पोतुर्नेष्टृश्च द्वौ द्वौ प्रैषौ । तथा च यज्ञसम्प्रदायविदः पठन्ति—
"हो-पो-ने-ऽग्नीद्-ब्र-प्र-हो-पो-ने-ऽच्छा-ऽध्वर्यु-ऽष्टहपतीति च"—इति ।
अस्याय मर्थः— तत्र नाम्ना मास्यक्षरेणैने क्रतुपुरुषा निर्दिश्यन्ते ।
तथाच होता, पोता, नेष्टा, साम्नीध्रः, ब्राह्मणाच्छंसौ, प्रशास्ता,
होता, पोता, नेष्टा, अच्छावाकः, अध्वर्युर्गृहपतिश्च क्रमेणोक्ताः ।
एतेषां प्रैषसूक्ते हादश प्रैषाः क्रमेण सन्ति । तथा सति पोतुर्दि-

*, †, ‡ २६३, २६४ पृ० ३० ।

§ २ भा० २४२ पृ० 'ऋतुयाजाः षण्च'—इति द्रष्टव्यम् ।

॥ अस्ति पञ्चाध्यायात्मक ऋक्परिशिष्टः । तत्र पञ्चमः प्रैषाध्यायः । स एव 'प्रैष-
समावायः'—इति, 'प्रैषसम्यः'—इति चोच्यते । तस्मिंश्च पञ्च सूक्तानि । तदीय-पञ्चमे सूक्ते
सुत्यायां सवनीय प्रैषा उक्ताः । तत्रैवेत्यर्थः । तदुक्तं साम्नायनेन— "ऋतुयाजैश्चरन्ति,
तेषां प्रैषाः, पञ्चमं प्रैषसूक्तम्"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १—३ । 'प्रैषसमावाये यत्
पञ्चमं प्रैषसूक्तं तदेषां प्रैषा भवन्ति'—इति तद्गणितः ।

तीयोऽष्टमश्च द्वौ प्रैषी ; नेष्टुस्तृतीयो नवमश्च द्वौ प्रैषी । “होता यच्चन् मरुतः पोत्रात्”—इत्येकः (प० ५. ५. १०.) प्रैषः, “होता यच्चदेवं द्रविणोदां पोत्राद्दत्तुभिः”—इति (प० ५. ५. १६.) द्वितीयः ; एतौ द्वौ पोतुः प्रैषी । “होता यच्चद् यावो नेष्टा”—इति (प० ५. ५. ११.) एकः, “होता यच्चदेवं द्रविणोदां नेष्टात्”—इति (प० ५. ५. १७.) द्वितीयः ; एतौ द्वौ नेष्टुः प्रैषी । इतरिषा माम्नीध्राष्वाकादीना मेकैक एव प्रैषः । तथा सति पोतृनेष्टोः द्विः-प्रैषत्वे किं कारणम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्मिन्नाह माह—“यत्रादो गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्, तदेतासां होत्राणा मिन्द्र उक्थानि परिलुप्य होत्रे प्रददी ; यूयं माभ्यद्रयध्वं, यूय मस्यावेद्विष्टेति ; ते होचुर्देवा वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति ; तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचाम्नीध्रीयां प्रभावयाञ्च क्रुस्तस्मात् तस्यैकयज्ञां भूयस्यो याज्या भवन्ति”—इति । ‘यच्’ यस्मिन् काले ऋदो गायत्री त्रिष्वपि इन्द्रःसु या शौर्ययुक्ताभूत् [असी गायत्री सुपर्णी भूत्वा दुर्लोक्यात् सोम माहरत्,— सोऽङ् इत्तान्तः पूर्वं मेवात्कालः *], ‘तत्’ तस्मिन् काले केनापि निमित्तेन क्रुद्धः इन्द्रः ‘एतासां’ होत्राणाम् ‘उक्थानि’ शस्त्राणि परिलुप्य होत्रे प्रददी । होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते । पोतृनेष्टाम्नीध्राणां होत्रकाणा माज्य-मरुत्वतीय-वैश्वदेव-शस्त्राणि पूर्वं मासन्, तानि क्रुद्ध इन्द्रस्तेभ्यो निवार्यं होत्रे दत्तवान् । ततो होता प्रतिसवनं शस्त्रद्वययुक्तो बभूव । गायत्र्या सोमे ऽपहृते सति शोकाभिभूत मिन्द्रं साग्वयितु ऋत्विजाभिमानिन्यो देवताः सर्वा उपतस्थिरे, पोतृनेष्टा-

* २ प० ६ अ० १, २ ख० (२ भा० ११५—१२२ प०) ।

ग्रीध्रदेवासु नागताः ; तदिदं कोपकारणम् । स च कुपित इन्द्रः
शस्त्राणि निवार्य्य पुनरप्येव सुवाच,— हे गर्वाधिकाः पोत्रादये
यूयं 'मा आभ्यङ्गयध्वम्' "शीसावीम्"—इत्याह्वान मपि मा कुरुत,
दूरे युष्माकं शस्त्राणि ; यतो यूयम् 'अस्य' मम साग्वनं 'मा
अवेदिष्ट' न ज्ञातवन्तः । निषेधार्थी मा-शब्दोऽत्रानुवर्त्तनीयः ।
'इति' एव मिन्द्रेणोक्ते सति तत्समीपवर्त्तिनः 'ते' देवा इन्द्रं सम्प्रा-
र्थ्यैव मूषु,— 'इमे होत्रे' एतौ पोतृनेष्टारौ शस्त्रगून्यावतिभीतौ
येन केनापि प्रकारेणानुग्रहणीयी । तस्माच्छस्त्राभावेऽपि 'वाचा'
अधिकप्रैषरूपया 'प्रभावयाम' प्रकर्षेण भावितौ तोषितौ करवा-
मेति । 'तस्मात्' कारणात् 'ते होत्रे हिप्रैषे भवतः' तौ होत्रकौ
पोतृनेष्टारौ प्रैषदययुक्तौ भवतः । तथैव 'आग्नीध्रीयाम्' आग्नीध्र-
क्रियाम् 'ऋचा' कयाचिदधिकया 'प्रभावयाञ्चक्रुः' प्रभूतां कृत-
वन्तः । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'तस्य' आग्नीध्रस्य एकयर्चा याज्या
'भूयस्यः' अत्यन्त मधिका भवन्ति । सप्ताना मपि होत्रकाणां
प्रस्थितयाज्यास्तिस्त्र एव भवन्ति, आग्नीध्रस्य "ऐभिरन्ने सर-
धम्"—इत्येषा (सं० ३. ६. ८.) अधिका । सा च पाद्वीवतः
ग्रहवर्त्तिनी * । तथा च सम्प्रदायविद आहुः—

“तिस्त्रः प्रस्थितयाज्यास्तु सप्ताना मभवन् खलु ।

अग्नीधस्तिष्ठभिः सार्धं मैभिरन्ने चतुर्थभूत् ॥”—इति ।

यद्यप्याग्नीध्रविषये ब्रह्मवादिना प्रश्नो न कृतः, तथापि पीठ-
नेष्टृभ्यां समानयोगचेमत्वेन तद्ब्रह्मन्तोऽप्यभिहितः ॥

होत्रकविषये प्रश्नान्तरं सुज्ञावयति— “अथाह यज्ञोता यज्ञ-
ज्ञोता यज्ञदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेथत्यथ कस्मादहोत्रभ्यः

* "पाद्वीवतस्य युज्यैभिरन्ने सरधं याज्यर्वाङ्गितुपांशेव"—इति आश्र श्री० ५. १८. ७ ॥

सद्भ्यो हीताशंसिभ्यो हीता यच्चहोता यच्चदिति प्रेष्यतीति”-
इति । ‘अथ’ द्विप्रैषत्वनिमित्तकथनानन्तरं ब्रह्मवादिनां प्रश्न
माह । ‘मैत्रावरुणः’ सर्वेषां हीतादीनां प्रैषकर्त्ता * ; स च
प्रैषभूक्तगतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु आदौ “हीता यच्चद्”—इत्येव तत्र
तत्र पठति † । तत्र ‘होत्रे’ होत्रकार्यार्थं तेन मन्त्रेण यत् प्रेष्यति,
तदुक्तम् ; मन्त्रादाववस्थितस्य होतृशब्दस्य तद्वाचकत्वात् ; ये तु
‘अहीतारः’ होतृव्यतिरिक्ताः सन्तो ‘होत्राशंसिनः’ हीता हीता त
माशंसन्ति तेषां होत्रनामरहितानां प्रैषेषु तत्र तत्र “हीता
यच्चद्”—इति ‘कस्मात्’ कारणाहोत्रशब्दं प्रयुक्ते ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह — “प्राणो वै हीता, प्राणः सर्वं ऋत्विजः,
प्राणो यच्चप्राणो यच्चदित्येव तदाह”—इति । योऽर्थं मुख्यो
हीता, स प्राणस्वरूप एव ; ऋतदेहस्य होत्रत्वाभावात् । तथा-
श्वेषा मपि सर्वेषा ऋत्विजां प्राणस्वरूप एव । तथा सति प्राण-
विवक्षया प्रयुक्तो होत्रशब्दः सर्वेषूपपद्यते । “हीता यच्चहोता
यच्चद्”—इत्युक्ते ‘प्राणो यच्चप्राणो यच्चद्’—इत्येव मैत्रावरुणो
ब्रूते । तस्मादुक्तः सर्वेषु होत्रशब्दप्रयोगः ॥

उक्ताहविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “अथाहास्युहातृषां प्रैषाः
नौ३ इति ? अस्तीति ब्रूयाद् ; यदेवैतत्प्रशास्ता जपं जपित्वा
स्तुध्वमित्याह, स एषां प्रैषः”—इति । हीतादयो मैत्रावरुणेन

* “तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति”—इति आश्र० शी० ५. ८. ४ ।

† तथाथा—“हीता यच्चद्—० हीतयंज । हीता यच्चद्—० पीतयंज । हीता
यच्चद्—० नेटयंज । हीता यच्चद्—० अग्नीध्रज । हीता यच्चद्—० ब्रह्मन्वज ।
हीता यच्चद्—० प्रशास्यंज । हीता यच्चद्—० हीतयंज । हीता यच्चद्—०
पीतयंज । हीता यच्चद्—० नेटयंज । हीता यच्चद्—० अष्ठावाक यज । हीता
यच्चद्—० अश्वरूँ यजतम् । हीता यच्चद्—० ऋहपते यज”—इति प० ५. ५. ९—२० ।

प्रेषिताः स्त्र-स्त्र-व्यापारं कुर्वन्तीति तददृष्टान्तेनाद्गातृणा मपि
प्रेषितत्वं युक्तम्, न चोद्गातृप्रेषाः प्रेषसूक्ते समान्नाताः ;
तस्मादेषां प्रेषोऽस्ति न वेति संशयः । भ्रुतिहयं विचारार्थम् ।
नकारस्य सानुनासिकत्वं छान्दसम्* । अत्र प्रेषोऽस्तीत्येव
मुत्तरं ब्रूयात् । प्रकर्षेण सर्वानृत्विजः 'शास्ति' प्रेषमन्त्रेण तत्तद-
व्यापारे प्रवर्त्तयतीति 'प्रशास्ता' मैत्रावरुणः † ; स च "सुप्त
देवेन सवित्वा"—इत्यादिमन्त्रजपं ‡ जपित्वा, अनन्तरं "सुध्वम्"
—'इति' यदेवैतदचनं प्राह, स एव 'एषाम्' उद्गातृणां प्रेषः ॥

अच्छावाकविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाहास्यच्छावा-
कस्य प्रवराः नः इति ? अस्तीति ब्रूयाद् ; यदेवैनमध्वर्यु-
राहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाय मित्येषो ऽस्य प्रवरः"—इति ।
अच्छावाकव्यतिरिक्तानां वषट्कर्त्तृणां 'प्रवरः' प्रकर्षेण वरण-
मस्ति । तथा च सूत्रकार आह— "प्रवृत्ताहुतीर्जुह्वति वषट्-
कर्त्तारोऽन्येऽच्छावाकात्"—इति (आश्व० श्रौ० ५. ३. १२.) । सूत्रा-
न्तरेऽप्येव मुक्तम्— "यथाप्रवृत्तं § प्रवृत्तहोमौ जुह्वति"—इति
(कात्या० श्रौ० ८. ८. १६.) । अतोऽन्येषां प्रवरसङ्गावोऽवगतः,
अच्छावाकस्य नावगतः ; न्यायेन त्वितरदृष्टान्तेन प्रवरो ऽपेक्षितः ;
अतो ऽस्ति नवेति संशयः । तत्रास्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । यद्यप्यन्येषा

* "अणो ऽप्रयच्छानुनासिकः"—इति पा० ८. ४. ५७ ।

† "मित्रावरुणो प्रशास्तारो प्राशस्नात्"—इति कात्या० श्रौ० ८. ८. १० । अत्र
एव ऋत्विक्नामपरिगणनसूत्रेषु प्रशास्तेति न दृश्यते, दृश्यते मैत्रावरुण इति (आश्व० श्रौ०
४. १. ६ ; कात्या० श्रौ० ७. १. ६ ; आप० श्रौ० १०. १. ८.) ।

‡ "मन्त्रं जपन्"—इति दृश्यमानसर्वभाष्यपुस्तकेषु ।

§ "यथाप्रवृत्तं इति । प्रथमं हीता, ततो ऽध्वर्युः, ततः प्रतिपञ्चता, प्रशास्ता,
प्राशस्नाच्छी, पीता, नेटा, आशीमः, यजमान इति च तदीकायां याज्ञिकदेवः ।

मिव स्पष्टः प्रवरो नास्ति, तथापि पुरोडाशशकलं प्रक्तं मिडा-
मिवोद्यम्यासीन मच्छावाकम्, अच्छावाक ! यत्ते 'वाद्यं' वक्तव्य-
मस्ति, तद्दस्व इति *, सोऽयं मच्छावाकसम्बोधनेन प्रवरसमा-
नत्वात् प्रवर इत्युच्यते ॥

इत्य मग्निष्टोमसंख्ये होत्रकविषयव्यापारं परिसमाप्याधुना
उक्थसंख्येष्वहस्सु प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “अथाह यदैन्द्रावरुषं
मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसत्यथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ
भवत इत्यग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नस्तस्मा-
दस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः”-इति । ‘अथ’ अच्छावाक-
प्रवरसम्पादनानन्तरं ब्राह्मवादी प्रश्न माह । मैत्रावरुणस्तृतीयसवने
“इन्द्रावरुणा युवम्”-इत्यादिकं मैन्द्रावरुषं (सं० ७. ८२.) सूक्तं
शंसति । तस्य शस्त्रादी “एङ्गु घु”-इत्याग्नेयः (सं० ६. १६.
१६-१८.) स्तोत्रियः, “आग्निरगामि”-इत्याग्नेयोऽनुरूपः (सं०
६. १६. १८-२१.) ; तदेतद् व्यधिकरणत्वाद् अयुक्तम् ; ऐन्द्रा-
वरुणाभ्यां स्तोत्रियानुरूपाभ्यां भवितव्यम् ? इति प्रश्नः । अग्नि-
नेत्यादिना तस्योत्तरम् । यदा देवा असुरानुक्थेभ्यो ‘निर्जघ्नः’
निःश्रेष्ठेषु हतवन्तः, दूरे अपसारितवन्तः ; तदानीं मग्निः ‘मुखं’
प्रधानभूतं कृत्वा तन्मुखेन निस्सारितवन्तः । एतच्च “अग्निष्टोमं
वै देवा अश्रयन्त”-इत्यादी विस्पष्टं सुदीरितम् † । ‘तस्मात्’
असुरनिस्सारणेऽग्नेर्मुख्यत्वादानेयौ स्तोत्रियानुरूपौ युक्तौ ॥

ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकविषयप्रश्नोत्तरे दर्शयति— “अथाह

* तथाहि सूत्रम्—“पुरोडाशशकलं प्रक्तं मिडा मिवोद्यम्याच्छावाकं वदस्वेषुक्तौ
ऽच्छावाकौ अग्निं मवस इति तृचं मन्वाह”-इति आश्र० श्रौ० ५. ७. २ ।

† १ प० ५. च० ५. ख० (२ भा० २३५. प०) ।

वदेन्द्राबाह्वस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसि तृतीयसवने शंसत्येन्द्रावैष्णव
मच्छावाकः, कथं मेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह
स्य वा असुरानुक्थेभ्यः प्रजिगाय ; सो ऽब्रवीत्,— कश्चाहश्चेत्य-
हश्चाहश्चेति ह स्य देवता अन्ववयन्ति ; स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजिगाय,
तस्मादेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति ; यहश्चाहश्चेति ह
स्य देवता अन्ववयुस्तस्मान्नानादेवत्यानि शंसतः”-इति । तृतीय-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः “प्र मंहिष्ठाय”-इत्येन्द्राबाह्वस्यत्वं (सं० १.
५७.) शस्त्रम् । तस्मादौ स्तोत्रियानुरूपावैन्द्री,— “वयं सु त्वा”-
इति (सं० ८. २. १६-१८.) स्तोत्रियः, “यो न इदम्”-इत्यनु-
रूपः (सं० ८. २१. ६, १०.) । तथा अच्छावाकस्य “ऋतुर्ज-
नित्री”-इत्यादिकं मैन्द्रावैष्णवं (सं० २. १३.) शस्त्रम् । तस्या-
दावैन्द्री स्तोत्रियानुरूपो,— “अघाहीन्द्रं गिर्वणः”-इति (सं० ८.
६८. ७-९.) स्तोत्रियः, “इयन्त इन्द्रं गिर्वणः”-इत्यनुरूपः (सं०
८. १३. ४-६.) । तदेतद् वैयधिकरस्य सुपजीव्य पूर्ववत् प्रशुः ।
इन्द्रो हेत्यादिकं मुत्तरम् । इन्द्रः स्वयम् ‘उक्थेभ्यः’ शस्त्रेभ्यः
सकाशादसुरान् ‘प्रजिगाय’ प्रकर्षेण जितवान्, प्राद्रावदित्यर्थः ।
तदानीं मिन्द्र इतरान् देवान् प्रति सहायं मपेक्षमाणो युष्माकं
मध्ये कश्चाहश्चोभौ युष्मार्थं गच्छाव इत्यब्रवीत् । तदानीं देवानां
मध्ये एकैको ऽहं चाहं च तव सहायभूतं इत्युक्त्वा देवतास्तु मिन्द्रम्
‘अन्ववयन्ति’ तस्य पृष्ठतो गच्छन्ति । यस्मात् स इन्द्रः सर्वेषां
देवानां मध्ये स्वयं पूर्वगामी सत्सुरान् प्रजिगाय, ‘तस्मात्’
‘एनयोः’ ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकशस्त्रयोरप्येन्द्रा स्तोत्रियानुरूपा
युज्यन्ते । ‘यद्’ यदप्येतदस्ति, अहं चाहश्च तव सहायभूत इति
सुवत्यो देवता इन्द्रम् ‘अन्ववयुः’ अन्वगच्छन्, ‘तस्मात्’ कारणाद्

देवतांस्तरांश्च मपीन्द्रवत्पूज्यत्वात् नानादेवताकांनि सूक्तानि
ब्राह्मणाच्छंसच्छावाको शंसतः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(षष्ठाविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथाह यद्वै श्वदेवं वै तृतीयसवनं मथ कच्छादेता-
न्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरभ-
णीयानि शस्यन्त इतीन्द्र मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूया-
दथो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत्काम्यैव
तद्यत् किञ्चात् ऊर्ध्वं ऊन्दः शस्यते तच्च सर्वं जागतं
भवत्येतानि चेदैन्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीय-
सवन आरभणीयानि शस्यन्ते ऽथैतत् * चैष्टुभ
मच्छावाकोऽन्ततः शंसति सं वां कर्मथेति यदेव
पनाय्यं कर्म तदेतदभिवदति स मिषेत्यन्नं वा इषो †
ऽन्नाद्यश्चावरुद्धा अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तेति
स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसत्यथाह यज्जागतं वै

* “असनेऽथ” क ।

† “इळी” क ।

तृतीयसवनं मथ कक्षादेषां चिष्टुभः^१ परिधानीया
 भवन्तीति वीर्यं वै चिष्टुब्^२ वीर्यं एव तदन्ततः प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्तीय मिन्द्रं वरुण मष्टमे गीरिति मैचा-
 वरुणस्य वृहस्पतिर्नः परिपातु पञ्चादिति ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्त्रीभौ हि तौ
 जिग्यतुनं^३ पराजयेथे न पराजिग्य इति न हि तयोः
 कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयां^४
 चेधा सहस्रं वि तदैरयेथा मित्तीन्द्रश्च ह वै विष्णु-
 च्चासुरैर्युधाते^५ तान् ह स्म जित्वोचतुः^६ कल्पा-
 महा इति ते ह तथेत्यसुरा जचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो
 यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते^७ तावदस्माकं मथ
 युष्माकं मितरदिति स इमांल्लोकान् * विचक्रमे^८ ऽथो
 वेदानथो वाचं^९ तदाहुः किं तत् सहस्र मित्तीमे
 लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथा मैर-
 येथा मित्यच्छावाक उक्थ्ये ऽभ्यस्यति^{१०} स हि तचान्यो
 भवत्यग्निष्टोमे होता ऽतिराचे च स हि तचान्यो
 भवत्यभ्यस्येत् † षोऽश्विनीं^{११} ‡ नाभ्यस्येत् इति
 अभ्यस्येदित्याहुः कथ मन्येष्वहःस्वभ्यस्यति^{१२} कथ मव
 नाभ्यस्येदिति तस्मादभ्यस्येत् § ॥ ७ (१५) ॥

* “इमान् लोकान्” क, “इमांल्लोकान्” च । † “भवत्यभ्यस्येत्” क ।

‡ “षोऽश्विनीं” छ, म ; “षोऽश्विनीं” च, च । § “तस्मादभ्यस्येत्” क ।

अथ तेषां मेव शस्त्राणां हृन्दोदेवतविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति—
 “अथाह यद् वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं मथ कस्मादेतान्येन्द्राणि
 जागतानि सूक्तानि तृतीयसवनं आरभणीयानि शस्यन्त इतीन्द्र
 मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूयादथो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जग-
 त्काम्यैव ; तद्यत् किञ्चात् जङ्घं हृन्दः शस्यते, तच्च सर्वं जागतं
 भवत्येतानि चेदैन्याणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवनं आरभ-
 णीयानि शस्यन्ते”—इति । ‘अथ’ ऐन्द्रावरुणादिशस्त्रेष्वेन्द्रस्तोत्रि-
 यानुरूपवर्णनानन्तरम्, ब्रह्मवादी प्रश्न माह । तृतीयसवनं वैश्व-
 देवं बहुदेवताकं यस्मात्, तस्माद् वैश्वदेवान्येव सूक्तानि तत्रो-
 चितानि ; अथैवं सति तानि परित्यज्य कस्मात् कारणादेता-
 न्यारभणीयानि सूक्तान्येन्द्राणि शस्यन्ते ? सति चैन्द्रत्वे त्रिष्टुभो
 युक्तत्वात् तत्परित्यागेन जागतानि कस्मात् शस्यन्ते ? “चर्षणी
 घृतम्”—इति (सं० ३. ५१.) मैत्रावरुणस्य सूक्तम्, “प्र मंहि-
 ष्टाय”—इति (सं० १. ५७.) ब्राह्मणाच्छंसिनः सूक्तम्, “ऋतुर्ज-
 नित्री”—इत्यच्छावाकस्य (सं० २. १३.) सूक्तम् । एतेषु सूक्तेष्वेन्द्र-
 प्रश्नोत्तरं मुच्यते । ऐन्द्रत्वे सत्येतेः सूक्तेरिन्द्रं मेवारभ्य प्रवृत्ता
 भवन्ति ; इन्द्रो हि प्रारब्धस्याविघ्नेन समाप्तिकारीत्युत्तरं ब्रूयात् ।
 ‘अथो’ अपि च त्रिष्टुप्परित्यागेन जागतसूक्तं मिति यदस्ति, तत्
 तृतीयसवनस्य जागतत्वात् ‘जगत्काम्यैव’ जगत्कामनयैव प्रवृत्तिः
 कृता भवति । अपि च तथा सत्यत जङ्घं मन्यदपि यत् किञ्चित्
 हृन्दः शस्यते, तत् सर्वं जगतीच्छन्दस्कं मेव सम्प्रद्यते ॥

आरभणीयानां मैन्द्राणां सूक्तानां जागतत्वाद्यस्य हृन्दो-
 न्तरस्य जागतत्वं सम्प्रद्यते, तच्छन्दोन्तरं दर्शयति—“अथैतत्
 त्रैष्टुभं मच्छावाकीऽन्ततः शंसति, सं वां कर्मणेति ; यदेव पनाथं

कर्म, तदेतदभिवदति”—इति । आरम्भणीयशंसनादूर्ध्वं मच्छावाकः
 ‘अन्ततः’ शस्त्रस्यान्ते “सं वां कर्मणा”—इत्येतत् सूत्रं (सं० ६.६८.)
 त्रिष्टुप्छन्दस्कं शंसेत् । अत्रेन्द्राविष्णू सम्बोध्य ‘वां’ युवा मनेन
 कर्मणा ‘संहिनोमि’ सम्यक् प्रीणयामि, इत्येतदुच्यते । तस्य च
 कर्मशब्दस्यार्थी यदेवेत्यादिना अभिधीयते । पनतिधातुस्तुल्यर्थे
 वर्तते ; “पण व्यवहारे सुतौ च, पन च”—इति (भा० ४३८,
 ४४०.) वैयाकरणैर्धातुषु पठ्यमानत्वात् । तथा सति ‘पनाय्यं’
 तुल्यं सोमपानार्थं कर्म ; तदयं मन्त्रो ऽभिवदति * ॥

सं वां कर्मणेत्येतत्प्रथमपादस्य पूर्वभागं व्याख्यायोत्तरभागं
 मनूय व्याचष्टे—“स मिषेत्यन्नं वा इषोऽन्नाद्यस्यावरुचैर”—इति ।
 ‘इषा’ अन्नेन ‘युवाम्’ इन्द्राविष्णू ‘संहिनोमि’—इत्यन्वयः । अत्रान्न
 मेवेषेत्यस्य शब्दस्यार्थः । इषशब्दस्येष्वा इति प्रथमाबहुवचनम् ।
 तस्मादन्नवाचित्वे सति एतच्छंसन मन्नाद्यस्य प्राप्तये भवति ॥

अस्या ऋचश्चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे—“अरिष्टैर्नः पथिभिः
 पारयन्तेति स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसति”—इति । सः अस्मान्
 ‘अरिष्टैः’ हिंसारहितैः ‘पथिभिः’ स्वर्गमार्गैः ‘पारयन्ता’ कर्मणः
 पारं फलरूपं नयन्ती, इन्द्राविष्णू इत्यर्थः । एतस्य पादस्य शंसनं
 ‘स्वस्तिताया एव’ क्षेमार्थं मेव भवति । तस्मादच्छावाकः ‘एतद्’
 वचनं अहर्गणेषु प्रतिदिनं शंसति ॥

परिधानीयानां छन्दसि प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“अथाह यज्जः
 गतं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेषां त्रिष्टुभः परिधानीया भव-
 न्तीति ; वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्य एव तदन्ततः प्रतितिष्ठन्ती यन्ति”

* “सं वां कर्मणा स मिषा हिनोमोन्द्राविष्णू अपसस्यारे अस्य ।

शुषेयां यज्ञं द्रविषं च क्षत मरिष्टैर्न पथिभिः पारयन्ता ॥”—इति सं० ६. ६९. १ ।

—इति । तृतीयसवनस्य जागतत्वेन परिधानीया अपि जगत्स्य एव युक्ताः ; एतत्परित्यागेन त्रिष्टुभां स्त्रीकारे प्रतिदिनं किं कारणम् ? इति प्रश्नः । वीर्यं मित्याद्युत्तरम् । त्रिष्टुभो वीर्यस्वरूपत्वात् तथा परिधाने सति शस्त्रस्यान्ते वीर्यं एव प्रतिष्ठिताः सन्तो 'यन्ति' वर्तन्ते ॥

होत्रकाणां चयाणा मुक्तास्त्रिष्टुभः परिधानीया उदाहृत्य प्रदर्शयति— “इय मन्द्रं वरुण मष्टमे गीरिति (सं० ७.८४.५.) मैत्रावरुणस्य, षडस्यतिर्नः परिपातु पश्वादिति (सं० १०. ४२. ११.) ब्राह्मणाच्छंसिन, उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्य (सं० ६. ६६. ८.)”—इति ॥

तदिदं मन्त्रिमोदाहरणं व्याचष्टे—“उभौ हि तौ जिग्यतुः”—इति । याविन्द्राविष्णू 'तावुभौ' 'जिग्यतुः' युद्धे जयं प्रापतुरिति प्रसिद्धम् ॥

ऋचः पूर्वाह्णे “उभा जिग्यतुः”—इत्यमु मंत्रं व्याख्यायांशान्तर-व्याख्यानं पठति—“न पराजयेथे न पराजिग्य इति”—इति । तस्याहस्य “कतरश्च नैनोः”—इत्ययं शेषो ब्राह्मणेनामुदाहृतोऽप्यर्थावबोधाय द्रष्टव्यः * । तस्य च सर्वस्याय मर्थः— हे 'इन्द्राविष्णू' युवां 'न पराजयेथे' कदाचिदपि पराजयं न प्राप्तवन्तौ । 'एनोः' एनयोः इन्द्राविष्णोर्मध्ये 'कतरश्चन' एकौऽपि 'न पराजिग्ये' पराजयं न प्राप । एकैकस्यापि यदा पराजयो नास्ति, तदानीं सुभयोर्मिलितयोर्नास्तीति किमु वक्तव्यं मिति ॥

उक्तस्वार्हस्य तात्पर्यं दर्शयति—“न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्ये”—इति ॥

* “उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः”—इति ऋक्पूर्वाहः ।

उत्तरार्द्धं पठति—“इन्द्रश्च विष्णोर्यदपसृधेयां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा मिति”—इति । ‘यत्’ यदा हे विष्णो ! त्वञ्च इन्द्रश्च युवां उभौ ‘अपसृधेयां’ अर्द्धा मसुरैः सह युद्धं कृतवन्तौ, ‘तत्’ तदानीं सहस्रं ‘त्रेधा’ विभज्य ‘ऐरयेथां’ तं तं भागं तस्मै तस्मै स्वामिने समर्पितवन्तौ ॥

तस्य तात्पर्यं दर्शयितु मितिहास माह— “इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते ; तान् ह स्र जित्वाचतुः,—कल्पामहा इति ; ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः ; सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्वि- क्रमते तावदस्माक मथ युष्माक मितरदिति ; स इमँल्लोकान्वि- चक्रमे ऽथो वेदानथो वाचं ; तदाहुः किं तत् सहस्र मितेमी लोका इमे वेदा अबो वागिति ब्रूयाद्”—इति । योऽय मिन्द्रो यञ्च विष्णुस्तावुभावसुरैः सह ‘युयुधाते’ युद्धं कृतवन्तौ । तत- स्तावसुरान् जित्वा तैः सहैद मूचतुः,— हे असुराः ! वयं सर्वे ‘कल्पामहे’ विभागं करवामहा इति । असुरास्तथेत्यङ्गीचक्रुः । तदानी मसुरैः सह इन्द्र एव मब्रवीत्,—‘अयं’ विष्णुः ‘यावद्’ वस्तूद्दिश्य ‘त्रिर्विक्रमते’ वसुजाते पादत्रयं प्रक्षिपति, ‘तावद्’ वसु सर्व मस्माकं भवतु ; अथ ‘इतरत्’ अवशिष्टं युष्माक मस्त्विति । एव मसुरैः सह समयं कृत्वा स विष्णुः ‘इमान् लोकान्’ त्रीनपि एकेन पादेन ‘विचक्रमे’ विक्रान्तवान्, लोकत्रयस्योपरि एक मेव पादं प्रक्षिप्तवान् । ‘अथो’ तदनन्तरं ‘वेदान् विचक्रमे’ सर्वेषां वेदाना सुपरि एकां पादं प्रक्षिप्तवान् । ‘अथो’ तदनन्तरं ‘वाचं विचक्रमे’ सर्वस्या वाच उपरि तृतीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । एवं पादत्रयेणाक्रान्तं सर्व मिन्द्राविष्ण्वोर्भाग आसीत् । एवं विभागे व्यवस्थिते सति ‘तत्’ तन्मन्त्रार्थे ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः । त्रेधा

सहस्रमिति मन्त्रे यदुक्तं, तत्र सहस्रशब्देन किमुच्यते? इति। इममित्यादिकं तदुत्तरम्। य इमे त्रयो लोकाः, ये चेमे वेदाः, या चेयं वाक्, तदेतदपरिमितत्वस्योपलक्षकेण सहस्रशब्देन विवक्षितमित्युत्तरं ब्रूयात्। यद्यप्ययं मन्त्रसौत्तिरीयाणां सप्तमे काण्डे ऽतिरात्रस्य यागे * दक्षिणारूपगोसहस्रविषयत्वेन उदाहृतः†, तथाप्यत्र सहस्रशब्दः सर्वजगद्विषयत्वेन श्रुत्यैव व्याख्यायत इत्युभयार्थत्वमसु ॥

यदुक्तमाश्वलायनेन उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचने उत्तमं चतुरक्षरं हिरुक्ता प्रणुयादिति ‡, तमेव चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते—“ऐरयेथा मैरयेथा मित्यच्छावाक उक्थ्ये ऽभ्यस्यति; स हि तत्रान्व्यो भवति”—इति। उक्थ्यनामके क्रतावच्छावाकः “ऐरयेथाम्”—इति चतुरक्षरभागं हिरभ्यस्येत्। ‘स हि’ भागः ‘तत्र’ अच्छावाकशस्त्रे ऽन्व्यो भवति ॥

अच्छावाकस्याभ्यासं विधाय होतुरभ्यासं विधत्ते—“अग्निष्टोमे होतातिरात्रे च; स हि तत्रान्व्यो भवति”—इति। अहर्गणेषूक्थ्यसंख्यायां यथा अच्छावाकस्यान्तिमे शस्त्रे ऽभ्यासः। तथाग्निष्टोमसंख्यायां मतिरात्रसंख्यायां होतान्तिमे शस्त्रेऽग्निमं

* “त्रेषा विभक्तं वै चिराचं”—इति (ए. सी. सु. तै. सं. ६ भा. १८४ पृ. ८ पं.) अथवास्त्ववगम्यते चिराचयागे इति; तदिह खिलकप्रमादप्रवाहेन भवितव्यम्, अपिवाचान्तिरात्रप्रक्रम इति अतिरात्रस्येतेषां गमल्लेखन्यये सायणस्येति।

† “सोमी वै सहस्रमविन्दत्—० उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे—० सहस्रं वि तदैरयेथाम्—० सहस्रतस्या वै यजमानः सुवर्गं लोकं मीतिं—० ता मयोधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वीक्षाचं वाञ्छयेथे वा दद्यात्, सहस्रमस्य सा दत्ता भवति—० देवान् गच्छति”—इति तै. सं. ७. १. ६, ७ अतु.।

‡ “उत्तमानुपाने, चतुरक्षराणि लच्छावाकः”—इति तत्पञ्चम (६. ४. ५, ६.)।

चतुरक्षरभाग मभ्यस्येत् । 'स हि' होता 'तत्र' उभयत्र 'अन्त्यः' शंसिता भवति । अग्निष्टोमे "यज्जरित्वे-यज्जरित्वोम्"—इति चतुरक्षराभ्यासः * ; अतिरात्रे तु "धेहि चित्रं-धेहि चित्रोम्"—इति चतुरक्षराभ्यासः † ॥

षोडशिसंख्यायां विचारपूर्वकं चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते—
 "अभ्यस्येत् षोडशिनींश्च नाभ्यस्येत् इति ? अभ्यस्येदित्याहुः ;
 कथं मन्ये चहस्त्वभ्यस्यति, कथं मत्र नाभ्यस्येदिति, तस्मादभ्य-
 स्येत्"—इति । विचारार्थं श्रुतिद्वयम् । तत्राभ्यस्येदिति निर्णय
 आहुः । तत्रेयं सुपपत्तिः— इतरेष्वहस्त्वु चतुरक्षरभाग मभ्य-
 स्वात्रैव परित्यागे कारणं नास्तीति । तस्मादित्युपसंहारः । "सख्युः
 ऋदे-सख्युः पदेम्"—इति चतुरक्षराभ्यासो द्रष्टव्यः ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (अष्टाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१५) ॥

* "एवा न इन्द्रो मघवा०—० नाहिनं यज्जरित्वे (सं० ४. १७. २०.)"—इत्येवैवर्कं
 अग्निष्टोमीयशस्त्रपरिधानीया । अतोऽस्या अत्याक्षरचतुष्टयस्याभ्यासः । "एवा न इन्द्रो
 मघवा विरपश्रीत्तमया परिदधाति"—इत्यास्मात् पुरस्तात् (२ भा० १७३ पृ० १६ पं०) ।
 "एवा न इन्द्रो मघवा विरपश्रीति परिदध्यात्"—इति च आत्र० श्रौ० ५. २०. ६ ।

† "ब्रह्मस्यते अति०—० द्रविषं धेहि चित्रम्"—इति सं० २. २३. ३५ । "ब्रह्मस्यते
 अति अर्दर्यं अर्चदित्वेतिवा परिदध्यात्"—इति पु० २भा० २९९ पृ० ८ पं० । "ब्रह्मस्यते—०
 इति परिधानीया"—इति च आत्र० श्रौ० ६. ५. १९ ।

‡ "उबद ब्रह्मस्य०—० सप्त सख्युः पदे"—इति सं० ८. ६२. ७ । उबद ब्रह्मस्य विष्टव
 मित्युत्तमया परिदधाति"—इति पु० २भा० २६० पृ० ९ पं० । "उबद०—० मिति परि-
 धानीया"—इति च आत्र० श्रौ० ६. २. १२ ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवनं मथ कस्माद-
 छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति विक्र-
 तिवै नाराशंसं किं मिव च वै किं मिव च रेतो
 विक्रियते तत्तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् मृद्विव
 च्छन्दः शिथिरं यन्नाराशंसं मथैषोऽन्त्यो यदच्छावाक-
 सद् दृढतायै दृढहे प्रतिष्ठास्याम इति तस्माद-
 छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृढह-
 तायै दृढहे प्रतिष्ठास्याम इति दृढहे प्रतिष्ठास्याम
 इति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अच्छावाकविषये पुनरपि प्रश्नं सुत्यापयति — “अथाह यन्ना-
 राशंसं वै तृतीयसवनं मथ कस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनारा-
 शंसीः शंसतीति ?”-इति । ‘अथ’ चतुरक्षराभ्यासकथनानन्तरं
 ब्रह्मवादी प्रश्नं माह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् तृतीयसवनं
 ‘नाराशंसं वै’ नरा मनुष्याः ऋभवीऽङ्गिरसो वा यत्र शस्यन्ते, तत्
 नाराशंसम् ; तत्सम्बन्धिनि तृतीयसवने सति कस्मात् कारणा-
 दच्छावाकोऽन्ततः तृतीयसवनं शिल्पाख्येषु * शस्त्रेषु नाराशंस-

* “अत ऊर्ध्वं मनुष्येभ्यो विक्रतानि शिल्पानि शंसियुः”-इति षाश्व० श्रौ० ८. २. २ ।
 ‘वाखिल्यादीनि शिल्पसंज्ञकानि’-इति तद्दृष्टौ नारायणः । तानि च शिल्पानि विक्रि-

सम्बन्धिरहिता ऋचः शंसति,— “ऋतुर्जनित्नी”-इत्यादिकम्
(सं० २.१३.१-१३.) मच्छावाकः शंसति ॥ ; न च तत्र नराः
शस्यन्ते, तत् कथं सुपपादितम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह—“विक्रतिर्वै नाराशंसं, किं मिव च वै किं
मिव च रेतो विक्रियते, तत् तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् ऋदिव
ऋन्दः शिशिरं यन्नाराशंसं मयैषोऽन्यो यद्दृच्छावाकस्तद् दृळ्ह-
तायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति”—इति । गर्भाशये निषिक्तस्य
रेतसो ‘विक्रतिर्वै’ विकारपरिणामैव ‘नाराशंसं’ सवनम्, अहः-
परिणामक्रमेणैव भवति । लोकेऽपि निषिक्तं रेतः ‘किं मिव च
वै किं मिव च’ क्रमेण किञ्चित् किञ्चिदेव विक्रियते । तथा च
गर्भोपनिषदि— “एकरात्रोषितं कललं भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्-
बुदं भवति, अर्द्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति”—इत्यादि । ‘तत्’
तादृशक्रमेण विक्रियमाणं रेतो यदा साकलेन ‘विकृतं’ विवृद्धं
भवति, तदा ‘प्रजातं भवति’ पुत्रादिरूपेणोत्पद्यते । तस्मात् नारा-
शंसे तृतीयसवने विकारस्थानीयोऽन्तिमो भागः, तत्र सम्पूर्ण-
तयोत्पत्त्यर्थं मनाराशंसीना ऋचां शंसनं मित्यभिप्रायः । अद्या-
न्यदपि कारणं मस्ति । ‘यत् नाराशंसं ऋन्दः’ मनुष्यशंसनसम्बन्धि
ऋन्दोऽस्ति, तत् ‘ऋदिव’ माह्वोपेतं मिव । तस्यैव व्याख्यानं

धानि, विकृतान्यविकृतानीति । विहरण-न्युक्क-निनर्हादीनि विकृतानि; वाक्खिल्यादीन्य-
विकृतानि । एतत्सूत्रे विकृतानां मेव ग्रहणम् ; विकृतानीतिवचनात् । इत उत्तरम्
“कृद् मारम्भाधीयाभ्यः प्रकृत्या शिल्पानि शंसियुः (४. ७.)”—इति सूत्रेऽविकृतानां मेव ;
प्रकृत्येतिवचनात् । “नित्यशिल्पनिवद् महः (४. ५.)”—इत्यादी तृभयविधशिल्पानां
ग्रहणं भवति ; विशेषतो निर्देशाभावात् ।

† “ऋतुर्जनित्नीति नित्यान्यैकादिकानि”—इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ३ ।

‘शिविरम्’-इति, शिविल्ल मडठ मित्यर्थः । अस्यापि च योऽष्ठा-
वाकोऽस्ति, ‘एषोऽन्धः’ ऋत्विक् ; न ह्येतदौयशंसनस्योपरि
किञ्चिदन्यच्छंसन मस्ति । अतोऽन्तिमत्वात् इदं । तस्मात्
‘दृढहतायै’ दार्ढ्यार्थं ‘दृढहे’ स्थाने प्रतिष्ठास्यामः ‘इति’ अने-
नाभिप्रायेण तासा मनाराशंसीना मृचां शंसन मित्यर्थः ॥

उपपादित मर्थं मुपसंहरति — “तस्मादऽष्ठावाकोऽन्ततः शिव्ये-
ष्वनाराशंसीः शंसति दृढहतायै, दृढहे प्रतिष्ठास्याम इति, दृढहे
प्रतिष्ठास्याम इति”-इति ॥ अभ्यासोऽध्यायपरिसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशोऽध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
सुमर्यांसतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरवृक्षभूपालसाम्नाम्बपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
मगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः तृतीयाध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यः * श्वः † स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातः-
सवने ऽहीनसन्तत्यै यथा वा एकाहः सुत एव मही-
नस्तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि
यन्त्येव मेवाहीनस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति
तद्यच्छुः ‡ स्तोत्रिय मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीन-
सन्तत्या अहीन मेव तत्सन्तन्वन्ति ते वै देवाश्च ऋष-
यश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति त एतत्
समानं यज्ञस्यापश्यन्त्समानान् प्रगाथान्त्समानीः
प्रतिपदः समानानि सूक्तान्योकस्सारी वा इन्द्रो
यच वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्यैव तत्रापरं गच्छति यज्ञ-
स्यैव सेन्द्रतायै ॥ १ (१७) ॥

उच्योयमानसूक्तानि तथा प्रस्थितयाज्यकाः ।

प्रश्नोत्तराभ्यां सन्धोक्ताः प्रयोगस्य च निर्णयः ॥ १ ॥

अथाहर्गणेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रकृत्सिर्वक्त्राभ्याः तत्र
प्रथमं तावत् सर्वत्र विहितं मर्थं मनूष्य प्रशंसति— “यः श्वः
स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्यै”-इति ।

* , † , ‡ ग-उ-च-पुसकेष्विह च विसर्गो नास्ति ।

अहर्गणेषु 'श्वः' परेदुर्यस्मिंस्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति, तं स्तोत्रियं पूर्वेदुर्हीतारः शस्त्रेष्वनुरूपं कुर्वन्ति । एतच्च प्रातस्सवने एव * । तच्चानुरूपकरण महीनस्य सन्तत्यै सम्पद्यते । अङ्गां समूहरूपः क्रतुरहीनः, स चैकैकस्मिन्नहनि विच्छिन्नो मा भूदित्यहर्द्वयसन्धानार्थं भविष्यत्यहनि स्तोत्रियस्य भूतेऽहनि अनु-रूपत्वकरण मङ्गां भेदेऽपि फलैक्यात् समूहप्रयोग एक एव ; ततः सन्ततिरपेक्षिता । अयं मर्थः सप्तविंशाध्याये व्याख्यातः— "स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहरेव तदङ्गोऽनु-रूपं कुर्वन्ति"—इति (२३७ पृ०) । तस्य व्याख्यानं मिदम्—“श्वः स्तोत्रियः”—इति ॥

अभिप्रेतविशेषस्य विधानादहर्भेदेऽपि प्रयोगैक्येन सान्त्वत्यं दृष्टान्तेनोपपादयति— “यथा वा एकाहः सुत एव महीनस्तद्यथै-काहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्त्येव मेवाहीनस्या-हानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति; तद्यच्छ्वः स्तोत्रिय मनुरूपं कुर्वन्ति, प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति”—इति । एकस्मिन्नेवाहनि निष्पन्नो ज्योतिष्टोमः 'एकाहः' । स यथा 'सुतः' सोमाभिषवेण कृत्स्नो निष्पादितः, एवम् 'अहीनः' अहर्गणोऽपि सोमाभिषवेण निष्पाद्यते । तावेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ तद्यथे-त्यादिना स्पष्टीक्रियते । 'तत्' तस्यैकाहस्य 'सुतस्य' सोमाभिषव-युक्तस्यैव सतः क्रतोरवयवभूतानि प्रातर्माध्यन्दिनद्वितीयसवनानि 'सन्तिष्ठमानानि' पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि 'यन्ति' यजमाना

* "हीचकाणाम्"—इत्युपक्रम्याश्रलायनीये श्रौते स्तोत्रियानुरूपानां दश युगलानि प्रद-श्लोक्तम्—“स्तोत्रियानुरूपानां यद्यनुरूपे स्ववीरग्स्तोत्रियीऽनुरूपः”—इति ७, ४, ५ । पुर-स्तादपि (२४८ पृ०) स्तोत्रियादिकथा द्रष्टव्या ।

अनुतिष्ठन्ति; एव मेवाहीनस्याहर्गणस्य एकस्यैव सतः क्रतो रवयवभूतानि अहानि पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि यजमाना अनुतिष्ठन्ति । तथा सति यद्युत्तरदिनसम्बन्धिनं 'स्तोत्रियं' ढचं पूर्वदिने प्रातस्सवने 'अनुरूपं' ढचं कुर्वन्ति, तदानी महर्गणस्यै- कस्य क्रतोः 'सन्ततिः' मध्ये विच्छेदराहित्यं भवति । तस्मादन्य- दिने गतस्यान्यदिने प्रयोगेण 'अहीनं' क्रतुं सन्ततं कुर्वन्ति ॥

अथ माध्यन्दिनीयज्ञस्रक्लृप्तिं विधातु माख्यायिका माह—“ते वै देवाश्च ऋषयश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति ; त एतत् समानं यज्ञस्यापश्यन्समानान् प्रगाथान्क्षमानीः प्रतिपदः समा- नानि सूक्तानि”—इति । 'ते वै' प्रसिद्धाः, वस्त्रादयो 'देवाश्च', विश्वामित्रप्रभृतयः 'ऋषयश्च', 'आद्रियन्त' मनस्येव मादर मकु- र्वन्त । कीदृश आदरः ? सोऽभिधीयते—'समानेन' सर्वेष्वेक- विधानेन प्रयोगेण 'यज्ञम्' अहीनं 'सन्तनवाम' सन्ततं करवाम 'इति' मनसि विचार्य 'ते' द्विविधा देवा ऋषयश्च 'एतद्' वक्ष्य- माणं मन्त्रजातं 'यज्ञस्य' अहीनस्य 'समानं' सर्वेष्वहस्सु सदृश मपश्यन् । किं किं सदृश मिति, उच्यते— ये कदत्सञ्जकाः प्रगाथाः, याश्च 'प्रतिपदः' आरभणीया ऋचः, यानि चाहीन- सूक्तानि * ; तेषां सर्वेषा महस्सु सर्वेषु समानत्व मपश्यन् ॥

साम्ये तत्प्रयोजनं दृष्टान्तेन दर्शयति—“ओकस्सारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्यैव तत्रापरं गच्छति यत्रस्यैव सेन्द्रतायै”— इति । 'ओकांसि' स्थानानि गृहाणि, तेषु सरति सर्वदा सञ्चर- तीति 'ओकस्सारी' मार्जारः । 'वै'-शब्द उपमार्थः । यथा मार्जारः

* “ऊर्हं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः०—० कदन्तः प्रगाथाः । ०—० कददभ्यः आरभणीयाः । ऊर्हं आरभणीयाभ्यः०—० अहीनसूक्तानि षडहस्तोत्रियानावपत्सु”—इति षाश्व० त्रि० ७, ४, ६—११ ।

पूर्वस्मिन् दिने येषु गृहेषु सञ्चरति, तेष्वेव गृहेषु परेशुरपि सञ्चरति ; एव मय मिन्द्रोऽप्यवगन्तव्यः । स चेन्द्रो 'यत्र वै' येषु स्थानेषु 'पूर्वम्' अहः गच्छति, 'तत्र' तेष्वेव स्थानेषु 'अपरम्' अहरागच्छत्येव ; अतो ऽहीनस्य 'यत्रस्य' सर्वस्यापि सेन्द्रत्वायै पूर्वोक्तं समानत्व मादरणीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तान् वा एतान्त्वम्पातान् विश्वामित्रः प्रथम
मपश्यत् तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृज-
तैवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नच यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च
वष्टि कथा महा मवृधत् कस्य हीतुरिति तान् क्षिप्रं
समपतद्यत् क्षिप्रं समपतत् तत् सम्पातानां
सम्पातत्वं स हेक्षाञ्चक्रे विश्वामित्रो यान् वा अहं
सम्पातानपश्यं तान् वामदेवो ऽसृष्ट कानि ग्वहं
सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमान्त्वृजेयेति स एतानि
सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमानसृजत सद्यो ह जातो

वृषभः कनीन' इन्द्रः पूभिंदातिरहास मर्कैरिमा मू
 षु प्रभृतिं सातये धा' इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः
 शासद्वृद्धिर्दुहितुर्नग्राङ्गादभि तष्टेव दीधया मनीषा
 मिति य एक इद्व्यञ्चर्षणीना मिति भरद्वाजो'
 वस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उदु ब्रह्माण्यैरत श्रव-
 ख्येति वसिष्ठो ऽद्या इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त
 एते प्रातस्सवने षष्ठहस्तोत्रियाञ्छ्रुत्वा माध्यन्दिने
 ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति तान्येतान्यहीनसूक्तान्या
 सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सत्यवन् मैत्रावरुणो'
 ऽद्या इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा
 इन्द्र ब्रह्माणि गीतमासो अक्रन्निति ब्रह्माणवद्
 ब्राह्मणाच्छंसी शासद्वृद्धिर्जनयन्त वृद्धि मिति वृद्धि-
 वदच्छावाकस्तदाहुः कस्मादच्छावाको वृद्धिवदेतत्
 सूक्तं मुभयच शंसति पराश्विषु चैवाहः स्वभ्यावर्तिषु
 चेति वीर्यवान् वा एष बह्वृचो वृद्धिवदेतत् सूक्तं
 वहति ह वै वृद्धिर्धुरो यासु युज्यते तस्मादच्छा-
 वाको वृद्धिवदेतत् सूक्तं मुभयच शंसति पराश्विषु
 चैवाहः स्वभ्यावर्तिषु च तानि पञ्चस्वहःसु भवन्ति
 चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विष्वज्जिति महाव्रते
 ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि न ह्येषु किञ्चन हीयते

पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावतीनि तस्मा-
 देनान्येतेष्वहःसु शंसन्ति यदेनानि शंसन्त्यहीना-
 न्त्स्वर्गाङ्गोकाङ्त्सर्वरूपान्तसर्वसमृद्धानवाप्रवामेति य-
 देवैनानि शंसन्तीन्द्र मेवैतैर्निह्वयन्ते यथऋषभं वाशि-
 तायै यद्देवैनानि शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या अहीन मेव
 तत् सन्तन्वन्ति ॥ २ (१८) ॥

अथ सम्पातनामकानि सूक्तान्याख्यायिकया दर्शयति—“तान्
 वा एतान्सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममपश्यत् ; तान् विश्वा-
 मित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृजतैवा त्वा मिन्द्र वञ्चिन्नत्, यन्न इन्द्रो
 जुञ्जुषे यच्च वष्टि, कथा महा महधत् कस्य होतुरिति; तान् चिप्रं
 समपतद् ; यत् चिप्रं समपतत् ; तत् सम्पातानां सम्पातत्वम्”
 -इति । ‘तान् वै’ शास्त्रप्रसिद्धानेव ‘एतान्’ अत्रैवोदाहरिष्य-
 माणान् सम्पातनामकान् सूक्तविशेषान् ‘विश्वामित्रः’ महर्षिः
 ‘प्रथमं’ सृष्ट्यादौ ईश्वरानुग्रहेण ‘अपश्यत्’ मनसा वेदमध्ये
 ज्ञातवान् । विश्वामित्रेण सृष्टा ये सूक्तविशेषाः, तानधीत्य
 ‘वामदेवः’ महर्षिः ‘असृजत’ स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान् ।
 ते सूक्तविशेषा उदाक्रियन्ते । “एवात्वाम्”—इत्येकं (सं० ४. १८.)
 सूक्तम्, “यन्न इन्द्रः”—इति (सं० ४. २२.) द्वितीयम्, “कथा
 महाम्”—इति (सं० ४. २३.) तृतीयम् । ‘तान्’ त्रीन् सूक्त-
 विशेषान् वामदेवः ‘चिप्रं समपतत्’ कालविलम्बे सति विश्वामित्र
 आगत्य स्वकीयत्वं प्रकटीकरिष्यतीति भीत्या स्वयं शीघ्रमेव ‘सम-
 पतत्’ सम्यग्ध्येतृन् शिथान् प्राप्तवान्, स्वकीयत्वप्रसिद्धार्थं बहून्

शिष्यान् सहसाध्यापयामासेत्यर्थः । 'तत्' तेषु सूक्तेषु 'यद्' यस्मात् कारणात् क्षिप्रं समपतत्, 'तत्' तस्मात् कारणात्, सम्यक् पतनं प्रकटीकरण मेषां सूक्ताना मिति व्युत्पत्त्या सम्पातं नाम सम्यग्मम् ॥

अथ सूक्तान्तराणां सृष्टिं दर्शयति— "स हेचाञ्चक्रे विश्वामित्रो यान्वा अहं सम्पातानपश्यं, तान् वामदेवो ऽसृष्ट, कानि न्वहं सूक्तानि सम्पातांस्तप्यतिमान्त्वृजेयेति ; स एतानि सूक्तानि सम्पातांस्तप्यतिमानसृजत ; सद्यो ह जातो वषभः कनीन, इन्द्रः पूर्भिदातिरहास मर्कै, रिमा मू षु प्रभृतिं सातये धा, इच्छन्ति त्वासीम्यासः सखायः, शासद्वह्निर्दुहितुर्नस्रज्ञा, दभितष्टेव दीधया मनीषा मिति"—इति । वामदेववृत्तान्त मवगत्य स विश्वामित्रः 'हेचाञ्चक्रे' मनस्येवं विचारितवान्, 'यान्' सम्पातानह मीश्वरानुग्रहेण दृष्टवानस्मि, तान् अयं वामदेवः 'असृष्ट' गुरुद्रोहभीतिरहितः सन् स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान् । इतः परं केषाञ्चित् सूक्तानां मदीयत्वप्रसिद्धिरपेक्षिता ; अतोऽहं कानि नाम सूक्तानि 'तप्यतिमान्' पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'सृजेय' लोके प्रकटीकरवाणि ? 'इति' विचार्य विश्वामित्रः 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सूक्तानि पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'असृजत' प्रकटीकृतवान् । तेषु "सद्यो ह जातः"—इत्येकं (सं० ३. ४८.) सूक्तम्, "इन्द्रः पूर्भित्"—इति (सं० ३. ३४.) द्वितीयम्, "इमा मू षु"—इति (सं० ७. ८३.) तृतीयम्, "इच्छन्ति त्वा"—इति (सं० ३. ३०.) चतुर्थम्, "शासद्वह्निः"—इति (सं० ३. ३१.) पञ्चमम्, 'अभितष्टेव'—इति (सं० ३. ३८.) षष्ठम् * । एतानि सूक्तानि विश्वामित्रसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धान्यभवन् ॥

* भा० श्रौ० ७. ५. २० द्रष्टव्यम् ।

अथ भरद्वाजवसिष्ठनोषसां त्रयाणां ऋषीणां सम्बन्धीनि सूक्तानि दर्शयति — “य एक इद्व्यञ्जर्षणीना मिति भरद्वाजो, यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम, उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति वसिष्ठो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोषाः”—इति । भरद्वाजो “य एक इदु”—इति (सं० ६. २२.) एकं सूक्त मसृजत । वसिष्ठो “यस्तिग्मशृङ्गः”—“उदु ब्रह्माणि”—इति सूक्तद्वयम् (सं० ७. १८, २३.) असृजत । नोषाः “अस्मा इदु प्र तवसे”—इत्येकं (सं० १. ६१.) सूक्त मसृजत । एतेषां सर्वेषां सूक्तानां तत्र तत्र विनियोगो वक्ष्यते ॥

इदानीं महीनसूक्तानि विधत्ते—“त एते प्रातस्सवने षष्ठहस्तोत्रियाच्छ्रवा माध्यन्दिने ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति”—इति । ‘ते’ प्रसिद्धाः ‘एते’ प्रयोगकाले सन्निहिता होतृकाः, अहर्गणेषु प्रातस्सवने षष्ठहस्तसन्धिः ‘स्तोत्रियान्’ वृचान्, “आ नो मित्रावरुणा”—“मित्रं वयम्”—इत्यादीन् सूचकारपठितान् वृचान् * श्रुत्वा, ‘माध्यन्दिने’ सवने त्वहीनसूक्तानि शंसेयुः ॥

कान्यहीनसूक्तानीत्याशङ्कोदाहरति—“तान्येतान्यहीनसूक्तान्या सत्यो यातु मघवां ऋजीषीति सत्यवन् मैत्रावरुणो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा इन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रविति ब्रह्मण्वद् ब्रह्मणाच्छंसी, शासदङ्गिर्जनयन्त वङ्गिमिति वङ्गिवदच्छाषाकः”—इति । ‘तानि’ पूर्ववाक्ये विहितानि अहीनसूक्तान्येतान्युदाह्रियन्ते,—“आ सत्यो यातु”—इति (सं० ४. १६.) ‘सत्यवत्’ सत्यशब्दोपेतं सूक्तं मैत्रावरुणः शंसेत् ।

* “आ नो मित्रावरुणा, मित्रं वयं वृचामहे, मित्रं हुवे पूतदक्ष, मयं वां मित्रावरुणा, शुद्धवचा चिह्नवति, प्रति वां सुर उदित इति षष्ठहस्तीषिया मैत्रावरुणस्य”—इति आश्व० त्रै० ७. २. २ । ‘षष्ठहस्त्येन षष्ठ्यामिष्वौ चञ्चते’—इति तत्र ना० ३० ।

“अस्मा इत्”-इति (सं० १. ६१.) सूक्तम् । तस्य “इन्द्राय ब्रह्मा-
षि”-इति चतुर्थः पादः । तत्र ब्रह्माशीतिश्रुतत्वात् इदं सूक्तं
‘ब्रह्मणत्’ ब्रह्मणशब्दोपेतम् । तथा तत्रैव सूक्ते “इन्द्र ब्रह्माषि”
-इतिश्रुतत्वादिन्द्रब्रह्मणणत् । तदेतदुभयं ब्रह्मणाच्छंसी शंसेत् ।
“शासदङ्घ्रिः”-इति (सं० ३. ३१.) सूक्तं ‘वङ्घ्रिवत्’ वङ्घ्रिशब्दो-
पेतम् ; तस्मिन् सूक्ते “जनयन्त वङ्घ्रिम्”-इतिश्रुतत्वात् । तदेत-
दच्छावाकः शंसेत् ॥

अथाच्छावाकविषयं प्रश्नमुद्गावयति— “तदाहुः कस्मादच्छा-
वाको वङ्घ्रिवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति,—पराश्विषु चैवाहस्त्व-
भ्यावर्तिषु चेति ?”-इति । गवामयने हि द्विविधान्यहानि,—
आवृत्तिरहितानि तत्सहितानि च । तत्र वक्ष्यमाणानि चतु-
र्विंशादीन्यावृत्तिरहितानि ; अभिन्नवषडङ्घ्रगतानि पृष्यषडङ्घ्र-
गतानि आवृत्तिसहितानि , तयोः षडङ्घ्रयोरसङ्घ्रदशुष्ठानस्य
विहितत्वात् । एवं सति ‘पराश्विषु’ आवृत्तिरहितेषु चतुर्विंशादि-
ष्वहस्य वङ्घ्रिवत् सूक्तमच्छावाकः शंसति , तथैव ‘अभ्यावर्तिषु’
षडङ्घ्रगतेष्वहस्यु च तं सूक्तं शंसति । तत्र उभयत्र शंसने किं
कारणम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तरमाह— “वीर्यवान् वा एष बहृचो वङ्घ्रिवदेतत्
सूक्तं, वहति ह वै वङ्घ्रिधुरो यासु युष्यते ; तस्मादच्छावाको वङ्घ्रिवदे-
तत् सूक्तमुभयत्र शंसति,—पराश्विषु चैवाहस्त्वभ्यावर्तिषु च”-
इति । ‘एषः’ अच्छावाको ‘बहृचः’ बहूना सृचा मनेनाधी-
तत्वात् तादृशः । अच्छावाकत्वं पूर्वत्रैव मात्रातम् —“तस्माद्यो
ब्रह्मणो वीर्यवान्स्यात् , सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्”-इति * ।

* १भा० ४४६ पृ० १६ पं० ।

बहृचत्वादेवायं 'वीर्यवान्' शक्तिमान्, यज्ञभारं वोढुं शक्तः ; सूक्तं चैतद्विज्ञानेऽपेतत्वात् तस्य योग्यम् ; लोकेऽपि 'वज्रिः' वोढाश्वो वलीवर्दी वा 'यासु' रथशकटसम्बन्धिनीषु धुषु 'युज्यते' बध्यते, ता धुरो वहत्येव । 'तस्माद्' यज्ञभारं वोढुं समर्थत्वाद्च्छावाकः 'उभयत्र' द्विविधेष्वप्यहस्सु वज्रिवत् सूक्तं शंसति ॥

तत्राहृत्तिरहितेष्वहस्सु, पूर्वोक्तसूक्तानां शंसनं प्रशंसति—
 "तानि पञ्चस्रहस्सु भवन्ति,—चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्व-
 जिति महाव्रते ; ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि, न ह्येषु किञ्चन
 हीयते ; पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि ; तस्मा-
 देनान्येतेष्वहस्सु शंसन्ति"—इति । गवामयने चतुर्विंशत्य मा-
 रभणीयं द्वितीय महः, महाव्रताख्य मुपान्य महः, विषु-
 वदाख्यं मध्यवर्त्ति प्रधानमहः, अभिजिद्विश्वजिदाख्ये विषु-
 वत उभयभागवर्त्तिनी द्वे अहनी । एतेषु 'पञ्चस्रहस्सु' 'तानि'
 पूर्वोक्तानि अहीनसूक्तानि होत्रकाः शंसन्ति । एतेषा मङ्गा मही-
 नत्वात्तानि सूक्तानि तत्र योग्यानि । यस्मादेतेष्वहस्सु, किं मप्यङ्गं
 न हीयते, तस्मादेतान्यहीनानि; किञ्चेतान्यहीनानि 'पराञ्चीनि'
 सक्रदेव प्रयोज्यत्वात् । तेष्वहस्सु, सामर्थ्यातिशयाय तानि सूक्तानि
 शंसेयुः ॥

प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— "यदेनानि शंसन्त्यहीना-
 न्स्वर्गांल्लोकान्स्वर्वरूपान्स्वर्वसृष्टानवाप्रवामेति"—इति । 'ये' स्वर्ग-
 लोकाः 'अहीनाः' भोग्यैर्वस्तुभिर्हीना न भवन्ति, अत एव 'स्वर्-
 वसृष्टाः', उक्तममध्यमाधमकर्मफलरूपत्वात् 'स्वर्वरूपाः' बहुविधा
 भवन्ति; तांल्लोकान् प्राप्रवामेत्यनेनाभिप्रायेण तानि (३०८५०)
 सूक्तानि शंसेयुः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदेवैनानि शंसन्तीन्द्र
मेवैतैर्निह्वयन्ते यथऋषभं वाशितायै”—इति । ‘एनानि’ सूक्तानि
यदा शंसन्ति, तदानीं मेतैरिन्द्र मेव ‘निह्वयन्ते’ नितरा माह्व-
यन्ति, गर्भग्रहण मिच्छन्ती धेनुः ‘वाशिता’, तदर्थं ऋषभं पुङ्गवं
यथाह्वयति तददिन्द्राह्वानं द्रष्टव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— “यदेवैनानि
शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या, अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति”—इति ।
‘यद् उ एव’ यस्मादेव कारणात् ‘एनानि’ सूक्तानि सर्वेष्वहस्व-
शंसन्ति, तस्मादेव कारणादेतत् शंसनम् ‘अहीनस्य’ अहर्गणस्य
सन्तत्यर्थं सम्पद्यते । ‘तत्’ तेन शंसनेन ‘अहीन मेव’ अहर्गण
मेव ‘सन्तन्वन्ति’ सन्तर्तं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

ततो वा एतांस्त्रीन्त्सम्पातान्^१ मैत्रावरुणो
विपर्यास^१ मेकैक महरहः शंसत्येवा त्वा मिन्द्र
वञ्चिन्नचेति प्रथमे ऽहनि^१ यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च
वष्टीति द्वितीये^१ कथा महा मवृधत् कस्य होतुरिति
तृतीये^१ चीनेव सम्पातान् ब्राह्मणच्छंसी^१ विपर्यास

मेकैक महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरहास मकै-
 रिति प्रथमे ऽहनि य एक इहव्यश्चर्षणीना मिति
 द्वितीये यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये
 चीनेत्र सम्पातानच्छावाको विपर्यास मेकैक मह-
 रहः शंसतीमा मू षु प्रभृतं सातये धा इति प्रथमे
 ऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये
 शासद्विद्धिर्दुहितुर्नष्टं गादिति तृतीये तानि वा
 एतानि नव चीणि चाहरहःशस्थानि तानि द्वादश
 सम्पद्यन्ते द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः
 प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं
 यज्ञ माप्नुवन्ति तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः
 प्रतितिष्ठन्तो यन्तितान्यन्तरेणावाप मावपेरन्नन्वूङ्गा
 विराजो वैमदीश्वतुर्ये ऽहनि पङ्कीः पञ्चमे पारुच्छेपीः
 षष्ठे ऽथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः को अद्य
 नर्या देवकाम इति मैत्रावरुण आवपेत वनेन
 वा यो न्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंश्यायाश्चर्वा-
 ङुप बभुरेष्टा इत्यच्छावाक एतानि वा आवपनान्ये-
 तैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतैर्ऋषयस्तथै-
 वैतद् यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जय-
 न्ति ॥ ३ (१९) ॥

अथ पूर्वोक्तानां सम्पातसूक्तानां विनियोगं दर्शयति— “ततो वा एतांस्त्रीन्सम्पातान् मैत्रावरुणो विपर्यासं मेकैकं महरहः शंसति”—इति । ‘ततो वै’ तस्मादेव पूर्वोक्तात् चतुर्विंशत्तद्वहः-षष्ठकादन्यत्र षड्विंशति शेषः । तेषु मैत्रावरुणः त्रीन् सम्पातान् स्यूक्तविशेषान् ‘विपर्यासं’ विपर्ययस्य शंसेत् । स एव विपर्यास एकैकं महरह इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । प्रतिदिनं मेकैकं सूक्तमित्यर्थः ॥

तदेवोदाहृत्य प्रदर्शयति— “एवा त्वा मिन्द्र वञ्चिन्नवेति (सं० ४. १८.) प्रथमे ऽहनि, यत्र इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति (सं० ४. २२.) द्वितीये, कश्चा मह्ना महवत् कस्य होतुरिति (सं० ४. २३.) तृतीये”—इति ॥

मैत्रावरुणवद् ब्राह्मणाच्छंसिनोऽपि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— “त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छंसी विपर्यासं मेकैकं महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरहास मर्कैरिति (सं० ३. ३४.) प्रथमेऽहनि, य एक इद्व्यश्वर्षणीना मिति (सं० ६. २२.) द्वितीये, यस्तिम्मशुङ्गो वषभो न भीम इति (सं० ७. १८.) तृतीये”—इति ॥

तथाच्छावाकस्यापि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— “त्रीनेव सम्पातान्च्छावाको विपर्यासं मेकैकं महरहः शंसतीमा मू षु प्रभृतं सातये धा इति (सं० ३. ३६.) प्रथमे ऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति (सं० ३. ३०.) द्वितीये, शासदङ्गिर्दुहितुर्नमंरा गादिति (सं० ३. ३१.) तृतीये”—इति ॥

उक्तानां सूक्तानां मिलित्वा सङ्ख्यां दर्शयति— “तानि वा एतानि नव”—इति ॥

दिनविशेषेण सूक्तविशेषान् विधाय प्रतिदिनं शंसनीयानि सूक्तानि विधत्ते—“त्रीणि चाहरहःशस्यानि”—इति । यानि प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीणि सूक्तानि, तान्युपरितनखण्डे “सद्यो ह जातः इत्यादिना (३१६५०) स्पष्टीकरिष्यन्ते ॥

दिनविशेषगतानि प्रतिदिनगतानि च मिलित्वा प्रशंसति—“तानि द्वादश सम्यद्यन्ते; द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञं प्राप्नुवन्ति; तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । ‘तानि’ पूर्वीक्तानि नव त्रीणि च मिलित्वा द्वादश सम्यद्यन्ते । अतो मास-संवत्सर-तन्निमाद्यप्रजापति-द्वारा प्रजापतिस्मृष्टत्वेन प्रजापतिरूपो यो यज्ञस्तादृशं संवत्सरात्मकं प्रजापतिरूपं यज्ञं मनुष्ठातारः प्राप्नुवन्ति । ‘तत्’ तेन शंसनेन संवत्सरात्मकप्रजापतिरूपे यज्ञे प्रति-दिनं प्रतिष्ठिताः सन्तो ऽनुतिष्ठन्ति ॥

अथ षष्ठ्यषडहस्य उत्तरकिंस्त्राहे कासाञ्चिद्वचा मावापं विधत्ते—“तान्यन्तरेषावाप मावपेरन्”—इति । यानि विपर्या-स्येन शंसनीयानि नव सङ्ख्याकानि सूक्तान्युक्तानि, यानि च प्रति-दिनं शंसनीयानि त्रीण्युक्तानि, ‘तान्यन्तरेण’ तेषां सुभयविधानां मन्तराले स्थाने किञ्चिदावपनीयं सृक्समूहं मावपेरन् ॥

कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इत्याशङ्क्य तत् सर्वं विविच्य दर्शयति—“अन्यूह्या विराजो वैमदीसतुर्थे ऽहनि, पङ्क्तौः पञ्चमे, पारुष्येपीः षष्ठे”—इति । उच्चारणविशेषोपेताः ओकाराः ‘न्यूह्याः’, ते च पूर्वं नैव “मुखतो मध्यन्दिने न्यूह्यन्ति”—इत्यत्रा-भिहितः (२४ ष्ट०) * ; ता अनर्हन्तीति ‘अन्यूह्याः’ ; ‘विराजः’ विराट्कन्दस्ता ऋचः ; ताः षष्ठ्यषडहस्य चतुर्थेऽहन्त्यावपनीयाः ।

“न ते गिरो अपि मृथे”—इत्याद्याद्यतस्त ऋवः (सं० ७.२२.५-८.);
 “प्र वो महे महिष्ठधे भरध्वम्”—इत्याद्यास्तिक्तः (सं० ७. ११.
 १०-१२.) ; एताः सप्त विराजः त्रयाणां ह्योत्रकाणां त्रयस्तृचा
 भवन्ति । प्रथमा मारभ्यैकस्तृचो मैत्रावरुणस्य, तृतीया मारभ्यै-
 कस्तृचो ब्राह्मणाच्छंसिनः, पञ्चमी मारभ्यैकस्तृचो ऽच्छावाकस्य ।
 तदेवं सप्तस्तृचु त्रयस्तृचा विभज्य प्रक्षेपणीयाः । सोऽयं विराजां
 प्रक्षेपः एकः पक्षः । वैमदीरावपन्निति प्रक्षान्तरम् । विमदा-
 ख्येन महर्षिणा दृष्टा वैमद्यः । ताश्च “यजामह इन्द्रम्”—इत्या-
 द्याः सप्तर्चः (सं० १०. २३.१-७.) । ता अपि पूर्ववत् त्रय-
 स्तृचाः कर्त्तव्याः । पञ्चमे ऽहनि “यच्चिच्चि सत्य सोमपाः”
 —इत्याद्याः पङ्क्तिच्छन्दस्ताः सप्तर्चः (सं० १. २६.१-७.) पूर्ववदाव-
 पनीयाः । तथा षष्ठेऽहनि परुच्छेपेन दृष्टा “इन्द्राय हि धीः”
 —इत्याद्याः सप्तर्चः (सं० १. १३१. १-७.) पूर्ववदावपनीयाः ॥

स्तोमवृद्धावतिशंसनार्थान्यावपनीयानि सूक्तानि दर्शयति—
 “अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः, को अथ नयीं देवकाम
 इति मैत्रावरुण आवपेत; वने न वायो * न्यधायि चाकन्निति
 ब्राह्मणाच्छंस्यायान्छर्वाङ्गुप वन्धुरेष्ठा इत्यच्छावाकः”—इति । ‘अथ’
 पूर्वोक्तविराडाद्यावापकथनानन्तरम्, अन्य आवाप उच्यत इति
 शेषः । यान्यहानि ‘महास्तोमानि’ सप्तदशैकविंशादिस्तोमिभ्यो
 ऽधिकैश्चतुर्विंशादिस्तोमैर्युक्तानि स्युः, तेष्वहस्य, स्तोमसङ्ख्या मति-
 क्रम्याधिकाना मृचां शंसनं कर्त्तव्यम् । तत्र मैत्रावरुणः “को
 अथ”—इति (सं० ४. २५.) सूक्त मावपेत । ब्राह्मणाच्छंसी

* “वायः—वेः पुत्रः । ०—०। वेति च य इति च चकार प्राकल्पः, उदात्तं लेख
 माख्यात नभविष्यदसुसमाप्तार्थः”—इति निष्० ६. ५. ५ ।

“वने न”-इति (सं०. १० २८.) सूक्तं मावपेत । अच्चावाकः
 “आयाहि”-इति (सं०. ३. ४३.) सूक्तं मावपेत ॥

तेषां सूक्तानां प्रशंसां दर्शयति— “एतानि वा आवपनान्ये-
 तैर्वा आवपनेर्देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्नेतैर्ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना
 एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जयन्ति”-इति । कोषधेत्यादीनि
 सूक्तानि ‘आवपनानि’ आवापधोग्यानि, एतैर्देवानां स्वर्गजयाद्यज-
 मानानां अपि तैः स्वर्गजयो भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः
 पुरस्तात् सूक्तानां महारहः शंसति तदेतत् सूक्तं
 स्वर्ग्यं मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्ने-
 तेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं
 जयन्ति तदु वैश्वामिचं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वा-
 मित्र आस विश्वं हास्यै मित्रं भवति य एवं वेद
 येषां चैवं विद्वानेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्तानां

महरहः शंसति तदृषभवत् पशुमहवति पशूना मव-
रुहैः तत् पञ्चवं भवति पञ्चपदा पङ्क्तिः पङ्क्तिर्वा
अग्न मग्नाद्यत्यावरुह्या उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति
ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मणवत् समृद्धं सूक्तं महरहः
शंसति तदेतत् सूक्तं स्वर्गं मेतेन वै सूक्तेन देवाः
स्वर्गं लोकं मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना
एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति तदु वासिष्ठ मेतेन
वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोकं
मजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
य एवं वेद तद्वै षडृचं षड्वा ऋतव ऋतूना माप्तैः
तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्याप्तैव तत् स्वर्गं लोकं
यजमाना अस्मिंल्लोके * प्रतितिष्ठन्त्यभि तष्टेव
दीधया मनीषा मित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्य-
भिवत् तस्यै रूपं मभि प्रियाणि मर्मशत् पराणीति
यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभि-
मर्मशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माह्लो-
कात् स्वर्गो लोकस्त मेव तदभिवदति कवी रि-
च्छामि † सन्दृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वे

* “अस्मिन् लोके” ख, “अस्मिंल्लोके” ग, “अस्मिंल्लोके” घ, ङ, च ।

† “ऋच्छामि” ङ, च ।

प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति तदु वैश्वामि-
 मिचं विश्वस्य ह वै मिचं विश्वामिच आस विश्वं
 हास्यै मिचं भवति य एवं वेद तदनिरुक्तं प्राजापत्यं
 शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्तौ सकृदिन्द्रं
 निराह तेनैन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते तद्वै दशर्चं दशाक्षरा
 विराळन्नं विराळन्नाद्यस्यावरुद्धै यदेव दशर्चांश्च*
 दश वै प्राणाः प्राणानेव तदाप्नुवन्ति प्राणानात्मन्
 दधते तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्याप्तुवै तत्
 स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंस्लोके † प्रतिति-
 ष्ठन्ति ॥ ४ (२०) ॥

एवं तावत् प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रस्तुत मारभते—
 “सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति (सं० ३. ४८.) मैत्रावरुणः
 पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति”—इति । पूर्वच (३१४ पृ०)
 त्रीणि चाहरहःशस्यानौति यदुक्तं, तस्यैवैतद् व्याख्यानं सद्योह-
 जात इत्यादिकम् । मैत्रावरुणः स्वकीयस्य सूक्तस्य पुरस्तात्
 प्रतिदिनं शंसेत् । सूक्ताना मिति बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ॥

उक्तं सूक्तं प्रशंसति— “तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्यं मेतेन वै सूक्तेन
 देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन
 स्वर्गं लोकं जयन्ति”—इति । ‘स्वर्ग्यं’ स्वर्गाय हितम् । अन्यत्
 पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऋषिसम्बन्धेन पुनः प्रशंसति— “तदु वैश्वामितं विश्वस्य ह

* “दशर्चांश्च” क, दशर्चांश्च” ऊ, च । † “अस्मिन् लोके” क, ऊ, च ।

वै मित्रं विश्वामित्र भास”-इति । ‘तद्’ तत् सूक्तं विश्वामित्रेण दृष्टत्वात् ‘वैश्वामित्रम्’ । विश्वस्य मित्र मिति निरुक्त्या विश्वामित्रशब्दोऽभूत् * ॥

वेदनं तत्पूर्वं मनुष्ठानञ्च प्रशंसति— “विश्वं हाक्मै मित्रं भवति य एवं वेद, येषां चैवं विदामेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति”-इति ॥

वृषभः कनीन इति योऽयं वृषभशब्दस्तदन्तर्गतं वकारव्यतिरिक्त वृषभशब्द मुपजीव्य प्रशंसति— “तद्वृषभवत् पशुमङ्गवति पशूना भवरुधै”-इति । ‘तत्’ सूक्तं मृषभशब्दोपेतम्, ऋषभस्य च पशुत्वात् सूक्तं पशुमङ्गवति । अतः पशूनां प्राप्तेर सम्पद्यते ॥

ऋक्सङ्घा मुपजीव्य प्रशंसति— “तत् पञ्चशं भवति, पञ्चपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्वा अत्र मन्नाद्यस्यावरुधै”-इति । ऋग्गतया पञ्चसङ्घया पादपञ्चकोषेतपङ्क्तिश्चन्दःस्वरूपत्वम् ; अत्रश्च पञ्चसङ्घोपेतत्वात् पङ्क्तिरेव,—प्राशयं, पेयं, खाद्यं, लीह्यं, निगीर्यं मिति । एव मन्नाप्राप्तेर सम्पद्यते ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः सूक्तं विधत्ते— “उदु ब्रह्माखैरत अवस्येति (सं० ७. २३.) ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मण्वत् समृद्धं सूक्तं महरहः शंसति”-इति । ब्रह्माधीति ब्रह्मशब्दयोगादिदं सूक्तं ब्रह्मण्वत् ‘समृद्धम्’ समृद्धिकारणम् ॥

तस्य प्रशंसा दर्शयति— “तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्यं मितेन वै सूक्तेन दिवाः स्वर्गं लोकं मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद् यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति”-इति ॥

* “विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरीहितो बभूव ; विश्वामित्रः सर्वमित्रः”-इति निरु० २. ७. २ । “निर्षे चर्षी”-इति पा० ६. २. १२० ।

पुनरप्यृषिसम्बन्धेन प्रशंसति— “तदु वासिष्ठ मेतेन वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्, स परमं लोकं मजयत्”—इति ॥

वेदनं प्रशंसति— “उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”—इति ॥

ऋक्सङ्ख्या सुपजीव्य प्रशंसति— “तद्वै षष्ठृचं षड्वा ऋतव ऋतूना मातैः”—इति ॥

तस्य सूक्तस्य स्थानं विधत्ते— “तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्याद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति”—इति । सम्पातसूक्तस्योपरिष्ठात् तत् सूक्तं शंसेत् । तेन शंसनेन ‘स्वर्गलोकमाद्यैव’ देहपाताद्दृष्ट्वा भाविनीं स्वर्गप्राप्तिं सम्पाद्यैवेदानीं मस्मिन् लोके यजमानाः प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अच्छावाकस्य सूक्तं विधत्ते— “अभितष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यभिवत् तल्यै रूपम्”—इति । अभितष्टेत्यादिकं (सं० ३. ३८.) सूक्तं अच्छावाकः प्रतिदिनं शंसेत् । तच्च ‘अभिवत्’ अभिशब्दोपेतम् । अभिशब्दस्य चाभितः सर्वत इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानत्वात् सूक्तं ‘तल्यै’ सन्तल्यै, विच्छेदराहित्यस्वरूपं भवति ॥

तस्या ऋचस्तृतीयपादं मनूद्य व्याचष्टे— “अभि प्रियाणि मर्मृशत् पराणीति ; यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि ; तान्येव तदभिमर्मृशतो यन्मभ्यारभमाणाः ; परो वा अस्माह्लोकात् स्वर्गो लोकस्तु मेव तदभिवदति”—इति । अनया ऋचा (सं० ३. ३८. १.) विष्णामित्रः प्रजापतिं तुष्टाव । तथा सत्यस्य पादस्यायं मर्थः— ‘पराणि’ उत्तराणि कर्माणि प्रजापतेः प्रियाणि ‘अभि मर्मृशत्’ सर्वतः पुनः पुनः स्पृशन्नहं वर्त्तं इति । यान्येवेत्यादिकं तदु-

व्याख्यानम् । वर्त्तमानादङ्गः 'पराणि' उत्तराणि यान्येवाहानि सन्ति, तानि देवस्य प्रियाणि ; अतस्तेन पादपाठेन तान्येव 'अभिमर्मशतः' अभितः पुनः पुनः स्पृशन्तः । तस्यैव व्याख्यान मभ्यारभमाणा इति । तादृशा यजमाना 'यन्ति' वर्त्तन्ते । किञ्चात्माहोकात् परः स्वर्गो लोकः, त मेव लोकं 'तत्' तेन परशब्देनाभिवदति ॥

चतुर्थपाद मनुवदति—“कवौ रिच्छामि सन्दृशे सुमेधा इति” —इति । 'सुमेधाः' शोभनया मेधया युक्तोऽहं 'सन्दृशे' सम्यग्-दर्शनाय 'कवीन्' महर्षीन् इच्छामि ॥

त मेव पादं व्याचष्टे—“ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति । 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनः पूर्वे ऋषयः ये, 'ते' प्रसिद्धाः 'प्रेताः' परलोकं गताः, त एवात्र 'कवयः' कविशब्देन विवक्षिताः । अतस्तानेव 'अभि'लक्ष्य तेन पादेन 'अतिवदति' अतिशयेन ब्रूते ॥

ऋषिसम्बन्धेन प्रशंसति—“तदु वैश्वामित्रं, विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस ; विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अस्पृष्टदेवताक सुपजीव्य प्रशंसति—“तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्तैर”—इति । 'तत्' सूक्तम् 'अनिरुक्तम्' न हि तत्र काञ्चिद्देवतां विस्पष्टं निरुच्यते ; अतः प्रजापतिदेवताकम्, तत् शंसेत् । प्रजापतिश्च सृष्टेः पूर्वं मूर्त्ति-राहित्यात् 'अनिरुक्तः', अतः सूक्तं प्रजापतिप्राप्तैर सम्पद्यते ॥

सूक्तस्य प्राजापत्यत्वे सत्यैन्द्रत्वं प्रच्यवतेत्याशङ्क्याह—“सकदिन्द्रं निराह, तेनैन्द्राद्रूपात् प्रच्यवते”—इति । कस्याञ्चिद्वचि “शुनं

दुवेम भववान मिन्द्रम्"—इति सक्तदिन्द्रं निर्ब्रूते, तेन कारखेनेन्द्र-
सम्बन्धिस्वरूपादपि प्रच्युतिर्नास्ति ॥

ऋक्सङ्गा सुपजीव्य प्रशंसति — "तद्वै दशर्षं, दशाक्षरा
विराठसं विराठन्नाथस्वावहृदौ"—इति ॥

पुनरप्यृक्सङ्गा सुपजीव्य प्रशंसति— "यदेव दशर्चांश्च,
दश वै प्राणाः, प्राणानिव तदाप्नुवन्ति, प्राणानात्मन् दधते"—इति ।
'यदेव' यस्मादेव कारणादिदं सूक्तं 'दशर्चांश्च' [उतिः प्राणसादृश्ये-
नाश्चर्यार्था । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, इन्द्रिय-
रूपाः प्राणा दशैव । यदा प्राणापानादयः पञ्च वायवो नामकूर्मा-
दयश्च पञ्च वायव इति दश प्राणाः ।] अतस्तच्छंसनेन प्राणा-
नेव प्राप्य, तान् प्राणान् स्वार्त्मन्वेव स्थापयन्ति ॥

तस्य सूक्तस्य स्वानं विधत्ते — "तदुपरिष्ठात् सम्पातानां
शंसत्वाच्चैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति"—
इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

कस्त मिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्यो अतसीनां कटू
न्वस्त्वा कृत मिति कदन्तः प्रगाथा आरम्भायीया

अहरहः शस्त्रन्तं की वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्तौ
यदेव कदन्ताः* अन्नं वै क मन्नाद्यास्त्रावद्द्वै यदेव
कदन्ताः† अहरहर्वा एते शान्तान्यहीनसूक्ताव्युप-
युञ्जाना यन्ति तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति
तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति तान्येनाञ्छान्तानि
स्वर्गं लोक मभि वहन्ति चिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसे-
युस्ता हेके पुरस्तात्प्रगाथानां शंसन्ति धाय्या इति
वदन्तस्तत् तथा न कुर्व्यात् क्षत्रं वै होता विशो
होत्राशंसिनः क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः
पापवस्त्रसं त्रिष्टुभो म इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव
विद्यात् तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरग्नेवं हैव ते प्रप्लवते ये
संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते तद्यथा सैरावतीं नावं
पारकामाः समारोहेयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारो-
हन्ति न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोक
मुपावर्त्तते वीर्यवत्तमं हि ताभ्यो न व्याह्वयीत
समानं हि छन्दो ऽथो नेहाय्याः करवाणीति यदेनाः
शंसन्ति प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समा-
रोहामेति यदेवैनाः शंसन्वीन्द्र मेवैताभिर्निह्वयन्ते
यथऋषभं वाशितायै यद्देवैनाः शंसन्त्यहीनस्य
सन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति ॥ ५ (२१) ॥

* , † "कदन्ताः" ख ।

अथ त्रीन् प्रगाथान् विधत्ते— “कस्तु मिन्द्र त्वा वसुं, कन्नव्यो
अतसीर्गा, कद्रु न्वस्या क्तत मिति कदन्तः प्रगाथा आरभणीया
अहरहः शस्यन्ते”-इति । “कस्तुम्”—इत्यादिरेकः (सं० ७. ३२.
१४, १५.) प्रगाथः, “कन्नव्यः”—इति (सं० ८. ३. १३, १४.)
द्वितीयः, “कद्रु तु”—इति (सं० ८. ६६. ८, १०.) तृतीयः ।
यद्यपि प्रथमे कच्छब्दे नास्ति, तथापि छत्रिन्यायेन साहचर्याद्वा
सर्वे कदन्तः, ‘प्रगाथाः’ ऋग्द्वयात्मकाः ; ते च वैकृतारभहेतुत्वात्
‘आरभणीयाः’ ते च प्रतिदिनं शंसनीयाः ॥

प्रथमं प्रगाथं शंसति— “को वै प्रजापतिः, प्रजापतेरासौ”—
इति । प्रथमस्यादौ श्रूयमाणस्य क-शब्दस्य प्रजापतिरर्थः ; अतो
ऽयं प्रजापतिप्राप्तौ सम्पद्यते ॥

सर्वान् प्रगाथान् प्रशंसति— “यदेव कदन्ताः अन्नं वै क
मन्नाद्यस्यावरुद्धै”—इति । ‘यदेव’ यस्मादेव, कारणादेते प्रगाथाः
कदन्ताः [भ्रुतिः प्रशंसार्था] ; कच्छब्दैकदेशरूपं यत्नं, तदन्न
मेव ; कशब्दस्य सुखवाचित्वाद्दन्तस्यापि सुखहेतुत्वात् ; अतो
ऽन्नप्राप्तौ तत् सम्पद्यते ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदेव कदन्ताः अहर-
हर्वा एते शान्तान्यह्वीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति ; तानि कदङ्गिः
प्रगाथैः शमयन्ति ; तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति ; तान्ये-
नाञ्छान्तानि स्वर्गं लोकं मभि वदन्ति”—इति । ‘यदेव’ पुनरपि
यस्मादेव कारणात् एते प्रगाथाः कदन्तः शस्यन्ते [भ्रुतिः पूर्व-
वत्] , तस्मादेव कारणात् प्रतिदिनम् ‘एते’ यजमानाः
‘शान्तानि’ सर्वोपद्रवशमकरणानि अह्वीनसूक्तान्युपयुञ्जानाः
‘यन्ति’ वर्तन्ते । कथं सूक्तानां शान्तत्व मिति, तदुच्यते—‘तानि’

सूक्तानि 'कहङ्गिः' सुखवाचकशब्दोपेतैः प्रगाथैर्यजमानाः 'शम-
यन्ति' शान्तानि कुर्वन्ति । 'तानि' च सूक्तानि शान्तानि भूत्वा
'एभ्यः' यजमानेभ्यः 'कं भवन्ति' सुखकारणानि भवन्ति । 'तानि'
सूक्तानि शान्तानि भूत्वा 'एनान्' यजमानान् स्वर्गं लोकम् 'अभि-
वहन्ति' प्रापयन्ति ॥

कहत्-प्रगाथेभ्य जर्षम् "अप प्रा च इन्द्र"—इत्याद्याः त्रिष्टुप्-
छन्दस्का ऋचः (३२८ पृ०) प्रतिदिनं शंसनीयसूक्तादित्वेन
विधत्ते—“त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुः”—इति ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षमुक्तावयति—“ता हैके पुरस्तात् प्रगा-
थानां शंसन्ति, धाय्या इति वदन्तः”—इति । यथा होतुर्निष्केवल्ब-
शस्त्रे प्रगाथात् पुरस्तात् धाय्या भवन्ति, तद्वत् “अप प्राचः”—
इत्याद्यास्त्रिष्टुभोऽपि धाय्यास्तस्मात् पूर्वोक्तानां कहत्-प्रगाथानां
पुरस्तात् शंसितुं योग्या इति वदन्तः केचिद्याज्ञिकाः 'ताः' ऋचः
तेषां पुरस्तात् शंसन्ति ॥

तं पूर्वपक्षं निराचष्टे—“तत् तथा न कुर्यात्”—इति ॥

तस्मिन् पक्षे दोषं दर्शयति—क्षत्रं वै होता, विशो होत्रा-
शंसिनः; क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः पापवस्यसम्”—
इति । निष्केवल्बस्य शंसको यो होतास्ति, असी 'क्षत्रं वै' क्षत्रियो
राजैव । होत्रत्वे समुत्पन्नाः क्रिया होत्राः, ताः शंसतीति मैत्रा-
वरुणादयो 'होत्राशंसिनः', ते च 'विशः' राष्ट्रवर्तिन्यः; प्रजाः
'तत्' तथा सति, होत्रदृष्टान्तेन प्रगाथेभ्यः पूर्वं त्रिष्टुभः शंसने सति,
तां 'विशं' प्रजां 'क्षत्रायैव' राज्ञ एव 'प्रत्युद्यामिनीं' प्रतिकूलो-
द्योगयुक्तां कुर्युः । तच्च 'पापवस्यसम्' अतिशयेन पापरूपम्;
स्वामिनां राज्ञा सह मात्सर्यस्य स्वामिद्रोहरूपत्वात् ॥

परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं निगमयति—“त्रिष्टुभो म इमाः सूक्त-
प्रतिपद इत्येव विद्यात्”—इति । ‘इमाः’ “अप प्राचः”—इत्याद्याः
(३२८८०) त्रिष्टुभ ऋचः ‘मे’ मम शंसितुः ‘सूक्तप्रतिपदः’ अह-
रहःशंसनीय सूक्तप्रारम्भरूपाः इत्येव निश्चिन्यात् ; न पुनः प्रगा-
येभ्यः पुरस्तात् त्रिष्टुभा मवस्थानं युक्तम् ॥

सूक्तप्रतिपत्यचे गुचं दर्शयति—“तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरकेवं
हैव ते प्रप्लवते, ये संवत्सरं द्वादशाहं वासते; तद्यथा सैरावतीं नावं
पारकामाः समारोहेषुरेव भवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति”—इति ।
‘तत्’ तस्मिन्निहितेऽर्थे दृष्टान्तोऽभिधीयते,— यथा लोके समुद्रं
प्रप्लवेरन् । ‘प्रप्लवः’ परतीरगमनम् । स्वल्पेण नदीतट्टागादिषु
परतीरगमनं सुशकं भवति, समुद्रस्य तु तद्दुःशकम् ; तथा संव-
त्सरसत्रस्य द्वादशाहस्य वानुष्ठातृणां ‘प्रप्लवः’ पारगमनं सम्पादन
मत्स्यन्तदुःशकम् ; प्रयोगस्यातिबहुलत्वात् । ‘तत्’ तथा सति,
यथा लोके समुद्रस्य परतीरगमनकामाः पुरुषाः ‘सैरावतीं नावं
समारोहेषुः’ इरा अन्नम्, तन्नमूहः ऐरम्, तेन सह वर्त्तत इति
‘सैरं’ नौक्यं वस्तुजातम्, तादृशं सैरं यस्यां नाव्यस्ति, श्रेयं नौः
सैरावती । समुद्रपारगमनस्य चिरकालसाध्यत्वात्, तावतः
क्रालस्य पर्याप्तिमानेन सह सर्वं अपेक्षितं वस्तुजातं तस्यां नावि
सम्पाद्य पञ्चाङ्गाविकास्यां नावमारोहेषुः, एव भवानुष्ठातारः
तथाविध-नौसदृशा एतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति । सर्ववस्तुसदृशा
नौरिवैतास्त्रिष्टुभः पारं नेतुं समर्था इत्यर्थः ॥

तदेव सामर्थ्यं स्पष्टीकरोति—“न ह वा एतच्छन्दो गम-
यित्वा स्वर्गं लोकं मुपावर्त्तते; वीर्यवत्तमं हि”—इति । समुद्रं
बाहुभ्यामुडुपेन वाप्लवन् पारगमनक्षमं न भवति, सैरावत्या तु

नावा पार मवश्यं प्राप्यते ; एव मेव त्रिष्टुप् छन्दो यजमानान् स्वर्गं लोकां गमयित्वा नैवोपावर्तते, किन्तु सर्वथा स्वर्गं गमयत्येव । यस्मादेतच्छंसन मतिशयेन वीर्यवत्, तस्मादुत्तं पारगमयित्वत्वम् । एवंविधास्त्रिष्टुभो यदि सूक्तप्रतिपदः स्युः, तदानीं सूक्तच्छन्दसोऽपि त्रिष्टुप्त्वात् तस्माद्वाक्येन वीर्यवत्तमत्वं मुपपद्यते । प्रगाथानां तु त्रिष्टुप्भाभावात् तेभ्यः पुरस्तात् शंसने वीर्यवत्तमत्वं न सिध्येदित्यभिप्रायः ॥

एताभ्यस्त्रिष्टुभ्यः पूर्वं शीसावो मिति व्याहाव मितरदृष्टान्तेन प्रसक्तं प्रतिषेधति — “ताभ्यो न व्याह्वयीत; समानं हि च्छन्दो ऽथो नेदाय्याः करवाषीति”—इति । ताभ्यस्त्रिष्टुभ्यः पूर्वं शीसावो मिति व्याहावं न कुर्यात् * । यस्मात् सूक्तैः सहैतासां छन्दः समानम्, तस्मात् सूक्तान्तर्भूतानां सृगन्तराणां भिवैतासां व्याहावो वास्ति । यदि धाय्यादृष्टान्तेन व्याहावः क्रियेत, तदानीं मेता अपि धाय्याः क्रियेरन्, अहं तु तासां धाय्यात्वं 'नेत् करवाषि' सर्वथा न करवाषीत्यभिप्रेत्य धाय्यारूपाङ्गीतः सन् व्याहावं न कुर्यात् ॥

उक्तास्त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः प्रशंसति— “यदेनाः शंसन्ति, प्रभ्राताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समारोहामेति”—इति । ‘एनाः’ ऋचो यदा शंसन्ति, तदानीं महानीस्त्रानीयानां त्रिष्टुप्छन्दस्कानां समारोहणम् ‘एनाभिः’ सूक्तप्रतिपद्भिः प्रभ्राताभिर्भविष्यतीति शंसितृणां मभिप्रायः । यथा प्रीठायाः नावः समारोहणं यत्र कापि कर्त्तुं न शक्यते, किन्तु जित्रेण्यादिसाधनेनैव कर्त्तुं शक्यते, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

* २ मा० ८६ पृ० २३ पं० व्याहावव्याख्यानं कृतं द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारहयेन प्रशंसति— “यदेवैनाः शंसन्तीन्द्र मैवै-
ताभिर्निहयन्ते यथञ्चषभं वाशितायै, यदेवैनाः शंसन्त्यहीनस्य
सन्तत्या अहीन मैव तत् सन्तन्वन्ति”—इति । “अप प्राच इन्द्र”—
इतिश्रुतत्वादिन्द्राह्वानं भवति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशत्याध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति मैत्रा-
वरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसत्यपापाचो
अभिभूते नुदस्व अपोदीवो अप शूराधराच उरौ
यथा तव शर्मन् मदेमैत्यभयस्य रूप मभय मिव हि
यन्नितीच्छति ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति ब्राह्म-
णाच्छंखहरहः शंसति युनज्मीति युक्तवती युक्त
इव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपं मुहुं नो लोक मनु नेषि
विद्वानित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यनु नेषीत्येतीव
ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपं नेषीति सत्रायणरूपं ता वा
एता अहरहः शस्यन्ते समानीभिः परिदध्युरोकः-

सारी हैषा मिन्द्रो यज्ञं भवतीं ३* यथऋषभो
वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं मेवं हैषा मिन्द्रो
यज्ञं मैव गच्छति न शुनंहुवीययाहीनस्य परिदध्यात्
क्षत्रियो ह राष्ट्राञ्चावते यो हैव परो भवति त
मभि ह्वयति ॥ ६ (२२) ॥

यदुक्तं त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुरिति (३२५ पृ०), तत्रस्था-
स्त्रिष्टुभः उदाहृत्य प्रदर्शयति— “अप प्राच इन्द्र विश्वां अमि-
त्रानिति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सुक्ताना महरहः शंसति”—इति ।
“अप प्राचः”—इत्येता सूचं (सं० १०. १३१. १.) मैत्रावरुणः
प्रतिदिनं स्वकीयसूक्तादी शंसेत् । हे इन्द्र ! ‘विश्वान् अमित्रान्’
सर्वानपि शत्रून् ‘प्राचः’ शब्दमुखान् कृत्वा ‘अप नुदस्व’—इतिवक्ष्य-
माणेनान्वयः । सोऽयं प्रथमपादस्यार्थः ॥

अवशिष्टं पादत्रयं पठति— “अपापाचो अभिभूते नुदस्व,
अपोदीचो अप शूराधराच, उरौ यथा तव शर्मन्मदेमेति”—इति ।
हे ‘अभिभूते’ शत्रु मभिभवितुं समर्थ ! ‘अपाचः’ दक्षिणान् शत्रून्
शब्दमुखान् कृत्वा अप नुदस्व । तथैव ‘उदीचः’ उदङ्मुखान्
कृत्वा अप नुदस्व । हे शूर ! ‘अधराचः’ अधोमुखान् कृत्वा अप
नुदस्व । ‘उरौ’ विस्तौर्णे ‘तव शर्मन्’ त्वत्सम्बन्धिनि गृहे ‘यथा
मदेम’ येन प्रकारेण हृष्टा भवेत् तथा कुर्विति शेषः ॥

ऋचस्तात्पर्यं दर्शयति— “अभयस्य रूपं मभय मिव हि
यद्वितीच्छति”—इति । एतत् मन्त्रवाक्यं मभयस्य स्वरूपम् ; शत्रु-

* “भवतीं ३” ख, घ, च ।

निराकरणस्य स्वकीयहर्षस्य चात्र प्रार्थ्यमानत्वाद् । भयरहित मेव
स्थान मयं मैत्रावरुणो 'यन्' प्राप्नुवन् 'इच्छति' प्राप्तु मपेक्षते ।
तस्माद्योग्येय सृक् ॥

ऋगन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनो विधत्ते — “ब्राह्मणा ते ब्रह्मयुजा
युनज्मीति ब्राह्मणाच्छंस्यहरहः शंसति ; युनज्मीति युक्तवती ;
युक्त इव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपम्”—इति । अस्या मृषि (सं०
३.३५.४.) युनज्मीतिश्रवणादिय मृग् युजिधात्वर्थवती । अहीनो
ऽहर्गणश्च 'युक्त इव' अङ्गां परस्परसम्बन्धवानेव ; अतो युजिधात्वर्थ-
युक्तं मन्त्रवाक्य महीनस्य रूपम् ॥

अनुकूल मृगन्तर मच्छावाकस्य विधत्ते — “उरुं नो लोका
मनुनेषि विहानित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यनुनेषीत्येतीव ह्यहीनो
ऽहीनस्य रूपम्”—इति । अत्र (सं० ६. ४७. ८.) यदेतदनु-
नेषीति पद मस्ति, तस्यार्थः एतीव ह्यहीन इत्यनेनोच्यते । अय
महर्गणः 'एतीव' प्रवर्तत एव । 'अनुषेति' अनुक्रमेण 'नय'
प्रवर्तयेति । एव मुच्यमानत्वात् प्रवर्तमानस्याहीनस्येदं वाक्य मनु-
रूपम् ॥

अनुनेषीतिपदस्याभिप्राय मुक्त्वा तन्मध्यगतस्य नेषीत्येतस्यार्थं
माह — “नेषीति सत्रायणरूपम्”—इति । सत्रस्यायन मनुष्ठानं
'सत्रायणं', 'नेषि' नय, अनुष्ठापयेति तस्यार्थः ; अत एतत् पदं
सत्रायणस्यानुकूलम् ॥

उदाहृतास्तिस्त्र ऋच उपसंहरति — “ता वा एता अहरहः
शस्यन्ते”—इति * ॥

अथ परिधानीया ऋचः स्तोतु मुपक्रमते—“समानीभिः परि-

* “अप प्राचः ०—० कषदभ्य आरभषीयाः”—इति आश्व० श्रौ० ७, ४, ७ ।

दध्युः”—इति । ‘समानीभिः’ एकविधाभिः ऋग्भिर्मैत्रावरुणादयो होत्रकाः ‘परिदध्युः’ शस्त्रसमाप्तिं कुर्युः । “नू ष्टुत”—इति मैत्रावरुणस्य परिधानीया (सं० ४. १८. ११.) । “एवेदिन्द्रम्”—इति (सं० ७. २३. ६.) ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीया । “नूनं सा ते”—इति (सं० २. ११. २१.) अच्छावाकस्य परिधानीया * । अनेन सूक्तसामान्यादेताः समान्य इत्युच्यन्ते ॥

दृष्टान्तद्वयेन परिधानीयाः शंसति— “ओकस्मारी हैषा मिन्द्रो यज्ञं भवती” ३ यद्यच्छेषभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं मोष्ठ मेवं हैषा मिन्द्रो यज्ञं मैव गच्छति”—इति । ‘ओकस्मारी ह’ मार्जार इवेन्द्रः ‘एषां’ यजमानानां यज्ञं ‘भवती’ पुनः पुनः प्राप्नोति । सानुनासिका भ्रुतिः पूजार्था । यथा ‘वाशितां’ गर्भार्थिनीं गा मृषभो गच्छति ; यथा वा गौः ‘प्रज्ञातं’ प्रतिदिन-गमनेनात्यन्तं परिज्ञातं गोष्ठं प्राप्नोति ; एव मेवाय मिन्द्रः ‘एषां’ यजमानानां यज्ञं मागच्छत्येव । अतस्तदागमनार्थं समान्यः परिधानीया इत्यर्थः ॥

समानीभिः परिदध्युरिति यदुक्तम् तत्र “अभितष्टेव”—इत्यच्छावाकस्याहरहःशस्यं सूक्तम् (सं० ३. ३८. १-१०.) † ; तस्मिन् अन्या “शुनं हुवेम”—इत्येषा (१०.) ; तथा परिधानप्राप्ती निषेधति—“न शुनं हुवीययाहीनस्य परिदध्यात् ; क्षत्रियो ह राष्ट्राञ्चवते यो हैव परो भवति त मभि ह्वयति”—इति । शुनं हुवेमेति यस्या मृचि श्रूयते सा ‘शुनं हुवीया’ ; अहर्गणस्य शस्त्रे तथा न परिदध्यात् । परिधाने हि ‘क्षत्रियः’ राजा स्वकीयाद्वाद्वात् चवते ; यस्तु ‘परः’ तदीयः शत्रुर्भवति, तम् ‘अभि’लक्ष्य ‘ह्वयति’

* , † पु० २४६—२५५ पु० ६. २. ५ ; आश्व० श्रौ० ७. ४. ८—१० ।

आह्वानं करोति ; इवेमेत्यन्याह्वानस्य प्रतीयमानत्वात् । अत एव सूत्रकारो ब्राह्मणान्तर माश्रित्य “नूनं सा ते”—इत्येतां (सं० २. ११. २१.) परिधानीया मुक्तवान् * ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिच
मतिरदित्यहीनं युक्त्वा एवेदिन्द्र मिति विमुच्यत्याहं
सरस्वतीवतो नूनं सा त इत्यहीनं युक्त्वा ते साम
देव वरुण नू षटुत इति विमुच्यत्येष ह वा
अहीनं तन्तु महति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च
वेदं तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन् युज्यन्ते सा युक्तिरथ यत्

* “उदु ब्राह्मण्यमितेपेतीतरावहरहःशस्ये, नूनं सा त इत्यन सप्तमम्”—इति आश्र० श्री० ७. ४. ९, १० । यद्यपीह ब्राह्मणे घनंहुवीयावाः परिधानीयात्मनिषिधनाव श्रूयते, न तु “नूनं सा ते”—इत्यस्या विधिरपि ; तथापि तद्विधिब्राह्मणानारादीनावकस्य इत्यभिप्रायः । तच्च ब्राह्मणान्तर मिहैवीचरखण्डे द्रष्टव्यम् “नूनं सा त इत्यहीनं युक्त्वा”—इति । किञ्च अभितष्टीयं मुक्तं यद्यपि संहितायां दशर्चं साम्नातम्, पर मिह नून मित्ये- तस्या आगमादेकादशर्चंत्वेन तच्छंसनविधिः सम्पन्नः । अत एवाचार्यश्लायनवृत्ती नारायण आह— ‘क्त्वागमे ऽप्यङ्गाराभावादधिकेयं भवति’—इति ।

पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते सा विमु-
क्तिस्तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन्नैकाहिकाभिः परिदध्युरनाहैव
यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यदहीनपरिधा-
नीयाभिः परिदध्युर्यथा श्रान्तो विमुच्यमान उत्कृ-
त्येतैवं यजमाना उत्कृत्येरन्नुभयीभिः परिदध्युस्त-
द्यथा दीर्घाश्च उपविमोकं यायात् तादृक्तत् सन्ततो
हैषां यज्ञो भवतीं ३ व्युञ्जन्त एकां द्वे न द्वयोः
सवनयोः स्तोम मतिशंसेहीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति
यत्र बह्वीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते ऽपरिमिताभिस्तृतीय-
सवने ऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्तौ
सन्ततो हास्याभ्यारब्धो विस्रस्तो ऽहीनो भवति य
एवं विद्वानहीनं तनुते ॥ ७ (२३) ॥

एवं तावत् शस्त्रिणां होत्रकाणां प्रातस्सवने माध्यन्दिने च
शस्त्राणि उक्तानि ; तेषां च परिधानीयाः पूर्वं मेव “उभय्यः परि-
धानीयाः”—इत्यत्र (२४६ पृ०) एकाहिका अहीनाश्च विमृष्टाः ।
अथेदानीं कतमास्ता इति विविनक्ति—“अथातो ऽहीनस्य युक्तिश्च
विमुक्तिश्च”—इति । ‘अथ’ परिधानीयाकथनानन्तरं यतस्तदिवेको
ऽपेक्षितः; अतः कारणात् ‘अहीनस्य’ अहर्गणस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च
विवेकायोमे, वक्ष्यते इति शेषः । ‘युक्तिः’ योगः, स्वाधीनत्वेन
क्रतोः सम्पादनम् ; ‘विमुक्तिः’ विमोचनं, स्वाधीनतया निर्बन्ध-
परित्यागः ; तदेतदुभयं परिधानीयावशेन सम्पद्यते ॥

तत्र ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीया मुपजीय्य क्रतोर्योग-
विमोकी दर्शयति — “व्यन्तरिच मतिरदित्यहीनं युक्त्वे एवेदिन्द्र
मिति विमुञ्चति”—इति । प्रातस्सवने ब्राह्मणाच्छंसिनो “व्यन्त-
रिचम्”—इति (सं० द. १. ७-८.) पर्यासस्तृचः †, तस्य “इन्द्रेण
रोचना दिवः”—इति ऋगुत्तमा (८.) ; तथा यत् परिधानं, तेन
'अहीनं' क्रतुं 'युक्त्वे' स्वाधीनतया निबध्नाति । माध्यन्दिने सवने
तु “एवेदिन्द्रम्”—इति (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया ‡ ; तथा
'विमुञ्चति' स्वाधीनतया निगृहीत महीनक्रतुं विश्वश्रव्यवहाराय
नियग्रहपरित्यागेन विमुञ्चति ; स्वाधीनो हि क्रतुरवश्यं फलं दास्य-
तीति युक्तो बन्धविमोकः ॥

अथाच्छावाकस्य परिधानीयया योगविमोकी दर्शयति—
'आहं सरस्वतीवतोर्नूनं सा त इत्यहीनं युक्त्वे’—इति । अयं योगो
विमोकस्याप्युपलक्षणार्थः । “आहम्”—इति (सं० द. ३८. १०.)
प्रातस्सवने परिधानीया † ; तथा क्रतोर्योगो भवति । “नूनं सा
ते”—इति (सं० २. ११. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया ‡ ;
तथा क्रतोर्विमोको भवति ॥

अथ मैत्रावरुणस्य परिधानीयया योगविमोकी दर्शयति—
“ते स्याम देव वरुण, नू हृत इति विमुञ्चति”—इति । अत्र
विमोको योगस्याप्युपलक्षणार्थः । “ते स्याम”—इति (सं० ७.
६६. ८.) प्रातस्सवने परिधानीया † ; तथा अहीनस्य क्रतोर्योगः ।

*, †, ‡ पु० ६. २. ४ । “ऊर्ध्वं मावापात् प्रति वा सूर उदिते (सं० ७. ६६. ७.),
व्यन्तरिच मतिरत् (सं० द. १४. ७.), श्वावाश्रय्य सन्ततः (सं० द. ३८. ८.) इति दृष्टः
पर्यासाः”—इति आश्र० श्रौ० ७. २. १२ । सूक्तानां पर्यासानां वा चत्त्या एव परिधानीयाः ।

†, ‡ आश्र० श्रौ० ७. ४. ९ । पु० ६. २. ५, २४८ पु० द्र० ।

“नू ष्टुत”-इति (सं० ४. १६. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया * ; तथा क्रतोर्विमोकः ॥

यद्यपि तृतीयसवने विमोको वक्तुं युक्तः, तथाप्यग्निष्टोमसंस्थे ऽहनि होत्रकाणां तृतीयसवने शस्त्राभावात् सर्वेष्वहसु अनुगत्यर्थं माध्यन्दिने सवने विमोको ऽभिहितः ॥

यथोक्तयोगविमोकज्ञानं प्रशंसति—“एष ह वा अहीनं तन्तु मर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद”-इति । ‘यः’ पुमानुक्तप्रकारेण ‘एनम्’ अहीनं प्रातस्सवनपरिधानीयया योक्तुं माध्यन्दिनपरिधानीयया विमोक्तुञ्च जानाति, एष एव पुमानहर्गणं तन्तुं विस्तारयितु मर्हति । यथोक्तपरिधानीयानभिन्नस्य नास्ति तत्राधिकार इत्यर्थः । एव मेकैक महुरपेक्ष्य योगविमोकावुक्तौ ॥

अथाहस्रमूह मपेक्ष्य योगविमोकौ दर्शयति—“तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन् युज्यन्ते, सा युक्तिरथ यत् पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते, सा विमुक्तिः”-इति । गवामयनस्य संवत्सरसप्तस्य आयन्ते अहनी अतिरात्रसंस्थे । तत्रोपक्रमगतस्य प्रायणीयातिरात्रस्यान्तरभाविनि चतुर्विंशस्थे आरम्भणीये ऽहनि परिधानीयाभिः सर्वे ऽहर्विशेषा युज्यन्ते । सोऽयं गवामयनस्य योगः । अधोदयनीयस्यातिरात्रस्य पुरस्ताद् वर्त्तमाने महाव्रतीये ऽहनि परिधानीयाभिः सर्वेऽप्यहर्विशेषा विमुच्यन्त इति यदस्ति, सेयं गवामयनस्य विमुक्तिः ॥

तत्र योगविमोकहेतूनां परिधानीयाना मेकैकविधत्वं निन्दित्वा उभयविषयत्वं दर्शयति—“तद्यच्चतुर्विंशे ऽह्नैकाहिकाभिः परिदध्युरत्राहैव यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यद-

ह्रीनपरिधानीयाभिः परिदध्युर्था श्रान्तो विमुच्यमान उल्कृत्ये-
 तैवं यजमाना उल्कृत्येरन्नुभयीभिः परिदध्युः—इति । ‘अहन्’
 अहनि चतुर्विंशत्ये यदि ‘एकाहिकाभिः’ प्रकृतिभूते एकाहे
 ज्योतिष्टोमे विद्यमानाभिः परिधानीयाभिः परिदध्युः, तदानीम्
 ‘अत्रैव’ चतुर्विंशत्ये द्वितीयस्मिन् अहन्येव यज्ञं गवामयनं ‘संस्वा-
 पयेयुः’ समाप्तिं कुर्युः । अत्राहेत्यहशब्दः खेदे ; कष्टमेतत् ।
 अत्रैव समाप्तौ ‘अहीनकर्म’ कृत्स्नाहर्गणकर्तव्यं न कुर्युः । एत-
 देव कष्टम् । ‘अथ’ पूर्वोक्तवैपरीत्येन एकाहिकाः परिधानीयाः
 परित्यज्य यद्यहीनपरिधानीयाभिरेव सर्वे होत्रकाः परिदध्युः,
 इदानीं यथा लोके रथशकटादौ युक्तो ऽश्ववलीवर्दादिः कियद् दूरं
 गत्वा श्रान्तः सन् यदि न विमुच्येत, तदानीम् ‘उल्कृत्येत’ उच्छि-
 ख्येत ; तथैव यजमाना ‘उल्कृत्येरन्’ विनश्येयुः । सर्वेषां होत्रकाणां
 मैकाहिकस्त्रीकारे समाप्तभावः, अहीनगतस्त्रीकारे यजमानो-
 ष्छेदः, इति दोषद्वयपरिहारार्थम् ‘उभयीभिः’ एकाहिकाभि-
 रहीनगताभिश्च परिधानीयाभिः परिदध्युः । तत्र प्रकारविशेषः
 पूर्वं नेवोक्तः,— मैत्रावरुण एकाहिकाभिरेव सवनद्वये परि-
 दध्यात् ; अष्टावाको ऽहीनगताभिरेव सवनद्वये परिदध्यात् ;
 ब्राह्मणाष्टंसी तु प्रातस्सवने अहीनगताभिः परिदध्यात्, माध्व-
 ग्निद्विसवने चैकाहिकाभिरिति निर्णयः । अस्य निर्णयस्य पूर्वं नेव
 सिद्धत्वेऽपि (२४६, २५० पृ०) प्रकारान्तरेण प्रशंसार्थं मत्र पुन-
 रभिधानम् ॥

तदेतदुभयीभिः परिधानं दृष्टान्तेन प्रशंसति— “तद्यथा
 दीर्घाध्व उपविमोक्तं वायात् तादृक्तत्” —इति । लोके यथा वा
 ‘दीर्घाध्वे’ दूरमार्गे गच्छन् पुरुषः ‘उपविमोक्तं’ रथशकटादौ

योजित मन्त्रवस्त्रवदीदिकं तत्र तत्र उपविमुच्योपविमुच्य 'यायात्'
श्रान्तिपरिहारेण शनैर्गच्छेत्, तादृगेव 'तत्' उभयविधपरिधानी ;
यथा मार्गं वह्ननश्रमः विमोकेन निवर्तते, एव महीनगताभि-
रापादितः श्रमः ऐकाहिकाभिर्निवर्तते ॥

उभयविधपरिधाने दोषं परिहृत्य गुणं दर्शयति— "सन्ततो
हैषां यज्ञो भवती" ३ व्युसुञ्चन्तः"—इति । 'एषाम्' उभयविधपरि-
धानयुक्तानां पुरुषाणां यज्ञः 'सन्ततः' विच्छेदरहितो भवति ।
सानुनासिका झुतिः प्रशंसार्था । विशब्दादुपरितन उकार एव-
कारार्थः, तस्य दीर्घच्छान्दसः । यजमानाः श्रमं विमुञ्चन्त एव ॥

अथ स्तोमातिशंसने कश्चिद्विशेषं दर्शयति— "एकां ह न
हयोः सवनयोः स्तोम मति शंसेद्"—इति । यदा सामगैर्विद्वद्भ्यः
स्तोमः क्रियते, तदानीं ह्येचकाः स्तोमसङ्ख्या मतिरुच्यते शंसनी-
यम्, तत्र 'हयोः' प्रातर्माध्यन्दिनयोः सवनयोः 'एकाम्' ऋचं वा
'ह' ऋचौ वातिक्रम्य न शंसेत्, किन्त्वैकया द्वाभ्यां वातिशंसेत् ।
पूर्वत्रायं नियमः प्रातस्सवन एवोक्तः, उत्तरयोस्तु सवनयोरपरि-
मिताभिः अतिशंसनं मुक्तम् * ; तथा सति माध्यन्दिने सवने पूर्वी-
त्तरविरोधः प्रसज्येतेति चेत्, तर्हि तत्रैकया द्वाभ्यामपरिमिता-
भिविकल्पोऽस्तु † ॥

बहुभिरतिशंसने बाधमाह— "दीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति,
यत्र बह्वीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते"—इति । यथा दीर्घेष्वरण्येषु
गच्छतः पुरुषस्य विश्रामस्थानाभावात् महाप्रयासः, तथा बह्वी-
भिरतिशंसनं दुःखहेतुरित्यर्थः ॥

* "एकां ह न स्तोम मति शंसेत्—० अपरिमिताभिरुत्तरयोः"—इति २५२, २५३४० ।

† "श्रुतिर्वैधं तु यत्र स्नात् तत्र धर्मोऽनुभावपि"—इति म० सं० २. १४ ।

माध्यन्दिनसवन इव तृतीयसवने पञ्चान्तर मस्तीति शब्दां
वारयितुं पूर्वोक्त मेवापरिमितत्वं पुनरप्यभिधत्ते — “अपरिमिता-
भिस्तृतीयसवने ऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्यासौ”
— इति । ‘अपरिमिताभिः’ नियतपरिमाचरहिताभिः । स्वर्गस्य
भोगवाङ्म्यादपरिमितत्वम् ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति — “सन्ततो हास्याभ्यारब्धो
ऽविस्त्रस्तो ऽहीनो भवति य एवं विद्वानहीनं तनुते” — इति । ‘यः’
बुभानुक्तप्रकारेणातिशंसनं जानन् अहीनं मनुतिष्ठति, ‘अस्य’ पुद्-
गस्य ‘अभ्यारब्धः’ आभिमुख्येणोपक्रान्तोऽहर्गन्धः ‘सन्ततः’ नेरन्तर्येण
वर्त्तमानः, कदाचिदपि ‘अविस्त्रस्तः’ विनाशरहितो भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशत्याध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२३) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञेनैवेपंस्ताः
षष्ठेनाङ्गापुवंस्ते प्रातस्सवने नभाकेन वल मनभयं-
स्तं * यदनभयाश्नु अश्रथयन्नेवैनं तत् त उ तृतीय-
सवने वञ्जेण^१ कालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया^२
वलं विहज्य गा उदाजंस्तथैवैतद्यजमानाः^३ प्रात-

* “मनभयंस्तं” ख, ग, ङ ।

स्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति तं यन्नभयन्तीं ३ •
 अथयन्त्येवैनं तत् तस्माद्गोचकाः प्रातस्सवने नाभा-
 कांस्तवाञ्छंसन्ति यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-
 वरणः पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाञ्छंसी
 ता हि मध्यम्भराणा मित्यच्छावाकस्त उ तृतीय-
 सवने वज्जेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं
 विरुज्य गा आप्रवन्ति पच्छः प्रथमं षड् वाल-
 खिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्चुर्चशो द्वितीयं मृक्-
 शस्तृतीयं स पच्छो विहरन् प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां
 दध्यात्स वाचःकूटस्ता एताः पञ्चैकपदाश्चतस्रो दश-
 मादङ्ग एका महाव्रतादथाष्टाक्षराणि माहानाम-
 नानि पदानि तेषां यावद्भिः सम्पद्येत तावन्ति
 शंसेन्नेतराख्याद्वित्रयेताथार्चुर्चशो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः
 शंसेत्तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि प्रधान्यथ
 ऋक्शो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः शंसेत्तानि चैवाष्टाक्ष-
 राणि माहानामनानि पदानि स यत् प्रथमं षड्
 वालखिल्यानां सूक्तानि विहरति प्राणञ्च तद्वाचं च
 विहरति यद् द्वितीयं चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति यत्
 तृतीयं श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति तदुपाप्तो
 विहारे काम उपाप्तो वज्जे वालखिल्यासूपाप्तो

* "यन्नभयन्तीं" क, घ ।

वाचःकूट एकपदाया मुपाप्तः प्राणक्लृप्ता मविहृता-
 नेव चतुर्थं प्रागाथाञ्छंसति पशवो वै प्रगाथाः पशूना
 मवरुद्धौ नाचैकपदां व्यवदध्याद्यदचैकपदां व्यव-
 दध्याद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निर्हृष्याद् य एनं
 तच्च ब्रूयाद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु
 मेन मकरिति शश्वत् तथा स्यात्तस्मात्तचैकपदान्न
 व्यवदध्याद् द्वेवोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहार
 स्तदेतत् सौबलाय सर्पिर्वात्सिः शशंस स होवाच
 भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ
 मा मागमिष्यन्तीति तस्मै ह यथा महङ्गा ऋत्विग्भ्य
 एवं निनाय तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्त्रं तस्मा-
 देतच्छंसति ॥ ८ (२४) ॥

अथ पृष्ठस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि त्रिष्णाराख्यशस्त्रक्लृप्तिसूक्तं
 विधातु माख्यायिका माह—“देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञे-
 नैवेप्यंस्ताः षष्ठेनाङ्गाप्रुवंस्ते प्रातस्सवने नभाकेन वल मनभयंस्तं
 यदनभयाश्न् अश्रयन्नेवैनं तत्, त उ तृतीयसवने वक्ष्येण वाल-
 खिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा उदाजन्”—इति ।
 वलनामकः कश्चिदसुरप्रभुः, तदीयमृत्याः षडहस्यतिप्रमुखानां
 देवानां गा अपहृत्य वलस्य गृहे स्थापितवन्तः । देवाश्च केन-
 विहृतमुखेन ‘वले’ वलस्य गृहे अवस्थापिता गाः ‘पर्यपश्यन्’
 ज्ञातवन्तः । ज्ञात्वा च सामभेदादीन् लौकिकोपायान् परित्यज्य

‘यज्ञेनैव’ उपायेन ‘यिषुन्’ प्राप्तुं मिच्छां कृतवन्तः । कृत्वा च षष्ठपञ्चदशस्य यत् षष्ठ महः, तदहरनुष्ठाय तस्मात्प्रथमं ‘ताः’ गाः प्राप्नुवन् । ‘ते’ देवाः प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा, तद्दृष्टेन मन्त्रेण वा, वलनामक मसुरम् ‘अनभयन्’ [नभतिधातुर्हिंसार्थः] ताडितवन्त इत्यर्थः । ‘तं’ प्रतिबन्धकारणं वलनामान मसुरं यद्यपि ‘अनभयन्’ ताडितवन्तः [भ्रुतिस्ताडनप्रशंसार्था] तदानीं मेव गोपह्वणं ‘अश्रययन्नेव’ रक्षणार्थप्राकारहारोद्घाटनेन निरोधं शिथिलीकृतवन्तः ; यद्वा वलनामान मसुर मेव वलक्षय मापाद्य शिथिलीकृतवन्तः । ‘ते उ’ पुनरपि ते देवाः तृतीयसवने वक्त्ररूपेषावस्थिताभिः ‘वालखिल्याभिः’ ऋग्भिः ‘वाचःकूटैः नैकपद्या’ वलं ‘विरुच्य’ विशेषेण भग्नं कृत्वा स्वकीया गाः ‘उदाजन्’ तदीयाद् दुर्गादुद्गमितवन्तः । वाचःकूटशब्देन विद्वतो मन्त्रविशेष उच्यते इत्युपरिष्ठाद् दर्शयिष्यति ; स एव वाचःकूट एकपदा भवति ॥

अथ नभाकेन दृष्टान् त्वचान् विधत्ते — “तथैवैतद्यजमानाः प्रातस्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति ; तं यन्नभयन्तीं ३ अश्रयन्त्येवैनं तत् ; तस्माद्दोत्रकाः प्रातस्सवने नाभाकांस्तृचाच्छंसन्ति” — इति । यथा देवा नभाकेन वलं हिंसितवन्तः, तथैवैतस्मिन् षष्ठे ऽहनि यजमानाः प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा दृष्टेन मन्त्रेण ‘वलं’ वलनामकासुरवत् प्रतिबन्धकं पाप्मानं ‘नभयन्ति’ हिंसन्ति । ‘तं’ वलं ‘यद्’ यदा नभयन्ति [भ्रुतिः पूर्ववत्], ‘तत्’ तदेवं ‘अश्रयन्ति’ शिथिलं कुर्वन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् मैत्रावरुणादयो ‘दोत्रकाः’ प्रातस्सवने ‘नाभाकान्’ नभाकेन दृष्टान् त्वचान् शंसेयुः ॥

तांस्तृचानुदाहरति — “यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-

वरुषः, पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाच्छंसी, ता हि मध्य-
 क्षराणां मित्यच्छावाकः”-इति । “यः ककुभः”-इत्येकसृष्टः (सं०
 ८. ४१. ४-६.), “पूर्वीष्टे”-इति (सं० ८. ४०. ९-११.) द्वितीयः,
 “ता हि”-इति (सं० ८. ४०. ३-५.) तृतीयः ; मैत्रावरुणादयः
 क्रमेण शंसेयुः ॥

तांस्तृषान् विधाय शिल्पस्वरूपं विधत्ते — “त उ तृतीयसवने
 वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा प्राप्नु-
 वन्ति”-इति । ‘त उ’ ते तु मैत्रावरुणादयः ‘वलं’ प्रतिबन्धकं
 पाप्मानं वैरिणं वज्ररूपेण वालखिल्येन विनाशय गोप्राप्तौ विघ्न-
 रहिताः सन्तो गाः प्राप्नुवन्ति । ‘वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैक-
 पदया’-इति, एतावता शिल्पस्वरूपं ममिहितम् ॥

तदेतद्दिशदयति— “पच्छः प्रथमं षड् वालखिल्यानां सूक्तानि
 विहरत्यर्धचंद्रो द्वितीयं सूक्तं तृतीयं, स पच्छो विहरन् प्रगाथे
 प्रगाथ एवैकपदां दध्यात् स वाचःकूटः”-इति । वालखिल्यनामकाः
 क्षेत्रेण महर्षयः, तेषां सम्बन्धीन्यष्टसूक्तानि विद्यन्ते ; तानि वाल-
 खिल्यनामके ग्रन्थे समाख्यायन्ते ॥ तेष्वेतादौ यानि षट् सूक्तानि,

* “महावालमिदं पच्छंसेदृष्टं मनुष्येभ्य चारुषणीयाभ्यो वा नाभाकांस्तृषानावपेरन्
 गायत्रीकारम्”-इत्यादि आत्र० त्रि० ७. २. १६, १७ । + पु० १९८८ पु० ‘०’ इत्यन्तम् ।

‡ अध्यापक-नीचमूलर-सुद्विगतपुस्तके षट्सप्तसंख्येय-षष्ठानुवाकात्परस्तात् वालखिल्य-
 नामकान्येकादश सूक्तानि सुद्विगतानि दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु यस्याः संहिताया मन्त्रलक्षणी
 विभागः, न तत्र वालखिल्यानां मृषां सन्निवेशः ; ता मीव संहिता मन्त्रलक्ष्यं सायणाचार्येण
 भाष्यं मकारि । अतएवेदोक्तं “वालखिल्यनामके ग्रन्थे”-इति । षट्कविभक्तसंहितायां
 तु षष्ठाष्टकस्य अतुर्थाध्याये अतुर्दश्यायाः समदश वर्गा वालखिल्यीया एवेति न तत्र वाल-
 खिल्याण्यः कश्चन पृथक् ग्रन्थ इति । अथ यदुक्तं मारुतकभाष्ये ‘संहिताया नामात्तानि’-
 इति (५. २. ४. २०), तदपि वालखिल्यसंहितेति पृथक् ग्रन्थ इत्यभिप्रायेणैव ।

तानि प्रथमं 'पञ्चः' पादशो विहरेत् । ततो द्वितीयस्या माहत्ता वर्षर्चशो विहरेत् । तृतीयस्या माहत्तौ ऋक्शो विहरेत् । यदा पञ्चो विहरति, तदानी मेकैकस्मिन् प्रगाथे एकैका मेकपदां दध्यात् । स प्रगाथैकपदयोः समूहो 'वाचःकूटः'—इत्यनेन शब्देनाभिधीयते । त मिमं विहारप्रकार माह्नज्ञायन आह—“षट्सूक्तानि व्यतिमर्शं पञ्चो विहरेद्, व्यतिमर्शं मर्षर्चशो, व्यतिमर्शं ऋक्शः, प्रगाथान्तेषु चानुपसन्तान सृगावान मेकपदाः शंसेत्”—इति (त्री० ८. २. १९, २०) । तेषु षट्सूक्तेषु प्रथमसूक्तादाहृग्द्वय मेव मान्नातम्—

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्षं यथा विदे ।

क्षो जरिद्वभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेषेव शिचति * (१)

शतानीकेष प्र जिगाति धृष्णुया इन्ति इवाणि दाशुषे ।

गिरे रिच प्र रसा अस्य पिन्विरे द्वाणि पुरुभोजसः † (२)”—इति ।

द्वितीयसूक्तेऽपि ऋग्द्वय मेव मान्नातम्—

“प्र सु श्रुतं सुराधस मर्षा शक्र मभिष्टये ।

यः सुन्वते सुवने काम्यं वसु सहस्रेषेव मंहते ‡ (१)

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य सभिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवक्षु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः § (२)”—इति ।

तत्र प्रथमसूक्तगत मेकं पादं च संयोजयेत् । सोऽयं विहारः ।

अस्मिन् विहारे 'व्यतिमर्शः' नाम कश्चिद्विशेषः । स च यथाक्रमं

परित्यज्य प्रकारान्तरेण योजने सति सम्पद्यते । प्रथमसूक्तस्य

प्रथमाया ऋचि प्रथमपादं मुक्ता द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयाया मृचि

(यद्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तथाथा—

*, †, ‡, § एषु खानेभु 'ओम्'—इति अन्तपदं भाव्यपुस्तकेषु ।

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य समिषो महीः”—इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि प्रथमपाद सुक्ता प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

“शतानोक्ता हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्र मर्चं यथा विदोम्”—इति ।

अथ प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि तृतीयपाद सुक्ता द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत्) चतुर्थपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

“यो जरितृभ्यो मघवां पुरुवसुर्यदीं सुता अमन्द्रिषुः”—इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि तृतीयपाद सुक्ता प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) चतुर्थपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

“गिरिर्न भुजमा मघवक्षु पिन्वते सहस्रेषेव शिचतोम्”—इति ।

तदिदं पादयोर्विद्धत मृगुहय मेकः प्रगाथः सम्पद्यते । तत्र प्रगाथस्यान्ते “इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः”—इत्येता मेकपादां सन्ध्यात् । सोऽयं समूहो वाचःकूटसञ्ज्ञकः । अनेनैव न्यायेन सर्वेषु सूक्तेषु सर्वास्वृक्षु बुद्धिमता पादशो व्यतिमर्शविहरण मुच्येयम् ।

अथार्धचंशो विहार उच्यते । प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमार्धचं सुक्ता द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत्) उत्तरार्धं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रं मर्चं यथा विदे ।

गिरिर्न भुजमा मघवक्षु पिन्वते यदीं सुता अमन्द्रिषोम्”—इति ।

एवं सर्वं मुच्येयम् ।

ऋक्षो विहरेत् । तत्र प्रथमसूक्तस्य प्रथमा मृच सुक्ता तथा सह द्वितीयसूक्तस्य द्वितीया मृचं योजयेत् । एवं सर्वं नोहनीयम् ॥

* एष विहारी महाबलभिन्नामकः ; अन्यविधावपि विहारी आत्रत्यायनेनैवामिहितौ
“अथ वाखिल्या विहरेत् ०—० इति तु ह्येखिर्नो”—इति (द. २. ३—१०.) ।

अथ प्रगाथान्तेषु प्रक्षेपणीया एकपदा दर्शयति— “ता एताः पञ्चैकपदाश्चतस्रो दशमादङ्ग एका महाव्रताद्”—इति । या एकपदा ऋचः प्रक्षेप्तव्याः, ता एता एकपदाः पञ्चसङ्ख्याकाः । तासु चतस्र एकपदाः शुत्यन्तरेषु दशमेऽहनि पठिताः * । तन्नाहशमादङ्ग ताश्चतस्र अनितव्याः । तासु “इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः”—इत्येषा प्रथमा, “इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः”—इत्येषा द्वितीया, “इन्द्रो विश्वस्य चेतति”—इत्येषा तृतीया, “इन्द्रो विश्वस्य राजति”—इत्येषा चतुर्थी; अथार्वाशिष्टा शुत्यन्तरेषु महाव्रते श्रुता †, सा च “इन्द्रो विश्वं विराजति”—इत्येतादृशी ; तस्मात् महाव्रतादानेतव्या । ता एताः पञ्च एकपदाः पञ्चसु प्रगाथेषु प्रक्षिपेत् ॥

अवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपणीयान् पादान् दर्शयति — “अथाष्टाक्षराणि महानामनानि पदानि; तेषां यावङ्गिः सम्पद्येत, तावन्ति शंसिन्नेतराण्याद्भियेत”—इति । अथ पञ्चसु प्रगाथेषु पञ्चानामेकपदानां प्रक्षेपादनन्तरं ‘महानामनानि’ महानामशब्देन “विदा मघवन्”—इत्यादयो महानाम्नीसङ्ख्याकाः (ऐ० आ० ४.) विधीयन्ते, तेषां महानाम्ना मृचां सम्बन्धीन्यष्टाक्षराणि पदानि “प्र चेतन प्र चेतया”—इत्येवमादीनि यानि सन्ति, तेषां मध्ये यावङ्गिः अष्टाक्षरैः पादैरवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपः सम्पद्येत, तावन्त्यष्टाक्षराणि पदानि शंसेत् ‡ ; इतराण्यष्टाक्षराणि पदानि महानामसम्बन्धीनि ‘नाद्भियेत’ न प्रक्षिपेत् ॥

* एताश्चतस्रः शाखान्तरीया इति कल्पे प्रपठ्य विहितः (आश्व० श्रौ० ८, २. २१.) ।

† ऐ० आ० ५. ३. १. २ । “इत्येता मेकपदां शाखान्तरगतां पठेत्”—इति तत्र सा० भा० । “एका महाव्रतादाहरेत्”—इति आश्व० श्रौ० ८. २. २२ ।

‡ “त्रयोविंशति मष्टाक्षरान् पादान् महानाम्नीभ्यः सपुत्रीषाभ्यः”—इति आश्व० श्रौ० ८. २. २३ ।

एवं पच्छः शंसने प्रक्षेपणीय मभिधायार्द्धर्चशो विहरणे प्रक्षेप-
णीयं दर्शयति — “अथार्द्धर्चशो विहरंस्तासैवैकपदाः शंसेत् ;
तानि चैवाष्टाक्षराणि माह्वानामनानि पदानि’—इति । यथा
पच्छो विहरणे प्रगाथान्ते प्रक्षेपः, एव मर्द्धर्चशो विहरणेऽपि
योजनीयम् ॥

तदृक्शो विहरणेऽपि प्रक्षेपं विधत्ते—“अथ ऋक्शो विहरं-
स्तासैवैकपदाः शंसेत् ; तानि चैवाष्टाक्षराणि माह्वानामनानि
पदानि’—इति । पूर्ववत्प्रगाथान्ते प्रक्षेपः ॥

यदुक्तं पच्छो ऽर्द्धर्चश ऋक्श इति पर्यायत्रयेण विविधं विह-
रणम्, तदेतत् प्रशंसति—“स यत्प्रथमं षड् वालखिल्यानां सूक्तानि
विहरति, प्राणञ्च तदाचं च विहरति ; यद् द्वितीयं, चक्षुश्च
तस्मिन् च विहरति ; यत् तृतीयं, श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ;
तदुपासो विहारे काम उपासो वञ्चे वालखिल्यासूपासो वाचःकूट
एकपदाया मुपासः प्राणक्लृप्तगाम्”—इति । ‘सः’ अनुष्ठाता ‘प्रथमं’
प्रथमे पर्याये वालखिल्यानां षट् सूक्तानि विहरतीति यदस्ति,
तेन प्रथमेन पच्छो विहरणेन प्राणं वाचं ‘विहरति’ मिश्री-
करोति । द्वितीयपर्याये अर्द्धर्चशो विहरणेन चक्षुर्मनसोर्मिश्री-
करणम् । तृतीयपर्याये ऋक्शो विहरणेन श्रोत्रेन्द्रियजीवात्मनो-
र्मिश्रीकरणम् । ‘तत्’ तथा सति विहरणे यः ‘कामः’ फल-
विशेषः, स ‘उपासः’ प्राप्तो भवति । तथा वञ्चेरूपासु वालखिल्यासु
यः कामः, सोऽपि प्राप्तः । तथा वाचःकूटरूपाया मेकपदायां यः
कामः, सोऽपि प्राप्तः । तथा प्राणवागादीनां क्लृप्तगं विहरणे यः
कामः, सोऽपि प्राप्तो भवति ॥

चतुर्थपर्याये विहार मन्तरेण यथापाठं शंसनं विधत्ते—

“अविहृतानेव चतुर्थं प्रगाथाञ्छंसति ; पशवो वै प्रगाथाः, पशूना मवरुहौ”-इति । प्रगाथानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् ॥

विहरणशंसनवदत्ताप्येकपदाप्रक्षेपप्रसक्तौ निषेधति — “नात्रैकपदां व्यवदध्याद्”-इति । एकपदायाः प्रक्षेपे प्रगाथद्वयस्य मध्ये व्यवधानं स्यात्, तन्न कुर्यात् ॥

तत्कारणे बाधं दर्शयति — “यदत्रैकपदां व्यवदध्याद्, वाचः-कूटेन यजमानात् पशून्निर्हृष्याद् ; य एनं तत्र ब्रूयाद्, वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु मेन मकरिति शश्वत् तथा स्यात्”-इति । यदि ‘अत्र’ चतुर्थपर्याये एकपदाव्यवधानं कुर्यात्, तदानीं वाचःकूटरूपेण एकपदासहितप्रगाथेन वज्रेण पूर्वं विद्यमानान् पशून् यजमानादस्मात् ‘निर्हृष्यात्’ निःशेषेण विनाशयेत् । एवं सति यः कोऽपि विरोधी समागत्य ‘एनं’ शंसितारं तत्र शंसनकाले ‘ब्रूयात्’ शपेत् । कौटुशः श्राप इति सोऽभिधीयते— हे शंसितः ! त्वं वाचःकूटेन वज्रेण यजमानात् पशून् ‘निरवधीः’ निःसार्थं हतवानसि । ‘एनं’ यजमानम् ‘अपशुं’ पशुरहितम् ‘अकः’ कृतवानसीति । तदानीं ‘शश्वत्’ अवश्यं ‘तथा स्यात्’ पशुरहित एव स्यात् ॥

विपक्षे बाध मुक्ता स्वपक्ष सुपसंहरति—“तस्मात् तत्रैकपदां न व्यवदध्यात्”-इति ॥

वालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विहार मुक्ता अवशिष्टयोः सप्तमाष्टमयोः सूक्तयोः* विपर्यासेन शंसनं विधत्ते — “द्वेवोत्तमे सूक्ते पर्य-

* मुद्रिते शाकल्यसंहितापुस्तके तु वालखिल्याना मिकादश सूक्तानि दृश्यन्ते । विरोधस्त्वेव शाखाभिदकृत इत्यपनेतव्यः । अपि वा अष्टावैव वालखिल्यानि, तदितराणि त्रीणि तु खिलसूक्तान्धवेति स्यात् समाधेयम् ।

स्यति, स एव तयोर्विहारः”—इति । ये द्वे उत्तमे सूक्ते, ते विपर्यस्येदेव ; न तु विहरेत् । षष्ठमं सूक्तं मादौ पठित्वा पश्चात् सप्तमस्य पाठो विपर्यासः । ‘तयोः’ द्वयोः सूक्तयोः (सं० ८. ६. ५५ ५६.) ‘सः’ एष विपर्यस्तपाठ एव विहारस्थानीयः ॥

शिल्पनामकं शस्त्रं निरूप्य प्रशंसति—“तदेतत्सौबलाय सर्पिर्वास्त्रिः शशंस ; स होवाच— भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ मा मागमिष्यन्तीति ; तस्मै ह यथा महद्ग्न ऋत्विग्भ्य एवं निनाय ; तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्त्रं ; तस्मादेतच्छंसति”— इति । ‘सौबल’नामकः कश्चिद्यजमानः, तस्मै वटसस्य पुत्रः ‘सर्पिः’—इत्येतन्नामकं ऋत्विक्, ‘तदेतत्’ शिल्पशस्त्रं शशंस च । शंसनादूर्ध्वमेव मुवाच,— अहं मस्मिन् सौबलनामके ‘यजमाने’ ‘भूयिष्ठान्’ अतिशयेन प्रभूतान् पशून् ‘पर्यग्रहैषम्’ परितः सम्पादितवानस्मि । तस्माद् ‘अकनिष्ठा उ’ श्रेष्ठा एव पशवो मा मागमिष्यन्ति । ततः सौबलो यजमानः यथा ‘महद्ग्न ऋत्विग्भ्यः’ होचध्वर्यून्नाह्वयभ्यो दक्षिणां दत्तवान्, अथापि शिल्पशंसिने होत्रकायापि बह्वी उत्तमाः गाः दक्षिणात्वेन निनाय । तस्मादेतत् शिल्पशस्त्रं मिह लोके पशुसाधनं परलोके स्वर्गसाधनञ्च । तस्मात् ‘एतत्’ शिल्पं शंसेत् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनत्रिंशाध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ८ (२४) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणं मैन्द्रे पशुका-
मस्य रोहे दैन्द्रा वै पशवस्तज्जागतं स्याज्जागता वै
पशवस्तन्महासूक्तं स्याद्भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यज-
मानं प्रतिष्ठापयति वरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतं
चैन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेदेतद् देवता वा
एषा होचैतत्प्रतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा तदेनरस्वाया मेव
प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति यदैन्द्रावरुणा इदं
एषा ह वा अत्र निविन्निविदा वै कामा आप्यन्ते स
यदैन्द्रावरुणे रोहेत् सौपर्णे रोहेत्तदुपाप्त ऐन्द्रावरुणे
काम उपाप्तः सौपर्णे ॥ ८ (२५) ॥

शिल्पशंसन मभिधाय शंसनान्तर मभिधत्ते— “दूरोहणं
रोहति, तस्योक्तं ब्राह्मणम्”—इति । दुःशकं रोहणं सुचारणं यस्य
शंसनस्य, तत् ‘दूरोहणम्’, तत् ‘रोहति’ शंसेदित्यर्थः । ‘तस्य’
दूरोहणस्य विधायकं ब्राह्मणं पूर्वं मेव विषुवदहःप्रसङ्गे “आहूय
दूरोहणम्”—इत्यत्राभिहितम् * । अत एव पूर्वाचार्या आहुः—

“स्वर्गा वै लोक इत्यादि पूर्वं विषुवति क्रती ।

दूरोहणब्राह्मणन्तु प्रागवोचाम वै स्फुटम् ।

सप्तरूपा हंसवती दूरोहण मितोरितम्”—इति ।

हंसवती पञ्चः, अर्धचंशः, त्रिपद्या, ऋक्शो जनवानम्,

* २ भा० ३५६ पृ० ४. १. ७. द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि त्रिपद्या, अर्धर्चशः, पच्छ इति सप्तभिः प्रकारैः पठनमिति दूरोहणम् * । तदेतत् 'पूर्व' तार्क्ष्यसूक्ते ऽभिहितम् †, इदानीं फलविशेषाय ऐन्द्रे सूक्ते तद् विधत्ते— "ऐन्द्रे पशुकामस्य रोहेदैन्द्रा वै पशवः"—इति । इन्द्रदेवताके कस्मिंश्चित् सूक्ते पशुप्राप्तार्थं दूरोहणं 'रोहेत्' शंसेत् । इन्द्रस्य वृष्टिद्वारा पशुपोषकत्वात् पशव ऐन्द्राः ॥

तस्मिन् सूक्ते छन्दोविशेषं विधत्ते— "तज्जागतं स्याज्जागता वै पशवः"—इति । सोमाहरणप्रसङ्गे जगत्या पशूना मानीतत्वात् ‡ 'तत्' सूक्तं 'जागतम्' ॥

तस्य सूक्तस्य कश्चिद्विशेषं विधत्ते— "तन्महासूक्तं स्याद् भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति"—इति । द्विविधं सूक्तं क्षुद्रं महच्च । अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति— "ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्च"—इति (२. २. २. ५.) । महासूक्तलक्षणं पूर्वाचार्यैरुक्तम्— "दशर्चताया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधाः"—इति । तेन महासूक्तेन 'भूयिष्ठेषु' अत्यन्तप्रभूतेष्वेव पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

विवक्षितं सूक्तविशेषं दर्शयति— "बरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतच्च"—इति । बरुर्नाम कश्चित् महर्षिः, तेन वृष्टं सूक्तं मपि बरुशब्देनोच्यते । तस्मिन् सूक्ते 'रोहेत्' दूरोहणं शंसेत् । "प्र ते महे"—इत्यादिकं (सं० १०. ६६.) बरुनामकं सूक्तम् । तच्च त्रयोदशर्चत्वात्तन्महासूक्तं, जगतीच्छन्दस्तच्च ॥

* "हंसः श्चिषदिति पच्छीऽर्धर्चं शस्त्रिपद्या चतुर्थं मनवान् सुक्ता प्रणत्यावस्येत् पुनस्त्रिपद्यार्धर्चशः पच्छ एव सप्तम मेतद् दूरोहणम्"—इति आश्व० श्रौ० प. २. १४, १५ ।

† २ भा० ३४६५० ४. ३. ६. द्रष्टव्यम् ।

‡ २ भा० ११५—१३०५० सोमाहरणकथा, तत्र ११७५० द्रष्टव्यम् ।

फलान्तराय सूक्तान्तरं विधत्ते — “ऐन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेद्रेतद्देवता वा एषा होत्रैतत्प्रतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा ; तदेनत्स्वाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति”-इति । यथा पशुकामस्य समरूपहंस-वत्स्वात्मकं दूरोहणम् ऐन्द्रसूक्ते रोहेत्, तथैव प्रतिष्ठाकामस्यैन्द्रा-वरुणके सूक्ते शंसेत् । शंसितुर्मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य क्रिया ‘होत्रा’; एषा चैतद्देवताका ‘एतत्प्रतिष्ठा’ इन्द्रावरुणदेवताकसमाप्तियुक्ता । यस्मादैन्द्रावरुणा, याज्येति शेषः । “इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य”-इति (सं ६. ६८. ११.) याज्याया इन्द्रावरुणदेवताकत्वात् समा-प्तेरिन्द्रावरुणसम्बन्धः । तथा सति ‘एनद्’ दूरोहणं ‘स्वाया मेव प्रतिष्ठाया’ स्वस्योचिताया मेव समाप्तौ ‘अन्ततः’ शस्त्रान्ते प्रतिष्ठापयति ॥

पुनरपि सूक्तं प्रशंसति — “यदेवैन्द्रावरुणाइ एषा ह वा अत्र निविन्निविदा वै कामा प्राप्यन्ते, स यदैन्द्रावरुणे रोहेत्, सौपर्णे रोहेत्तदुपाप्त ऐन्द्रावरुणे काम उपाप्तः सौपर्णे”-इति । ‘यद्’ यस्मात् कारणादैन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहणं रोहति, तस्मात् स्वाया मेव प्रतिष्ठापयतीति पूर्वत्वान्वयः । यद्वा ऐन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहण मिति यदस्ति, एषैव दूरोहणक्रिया अत्र ‘निवित्’ [इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः] निवित्सदृशीत्यर्थः । तथाच दूरोहणरूपया ‘निविदा’ सर्वे कामाः प्राप्यन्ते । ‘सौपर्णे’ सूक्ते दूरोहणं रोहेदिति पञ्चान्तरम् । खिलेषु * समान्नातम् “इमानि वां भागधेयानि”-इति

* “यद्वा सर्वरयीरसम्भिन्नं भवति, खिल इति वै तदाचक्षते”-इति शत० ब्रा० ८. १. ४. १ । “पूर्ववानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम्”-इति शत० ब्रा० १४. ८. १. १. सु० प्र० ।

+ मुद्रितशाकल्यसंहिताया मेतत् सूक्तं बालखिल्येऽन्यत्र मेकादश ।

(सं० ८. ५६. ५) सूक्तं सौपर्णम् ; “इमानि वेति समर्चं सौपर्णं खेलिकं * विदुः”—इति । यदा “प्र धारा यन्त्विति (भाष्य० अ० ३. १२. १४.) षट्स्रोक्तं सूक्तं सौपर्णम् । ऐन्द्रावरुणे सौपर्णे वा दूरोद्दृश्यं सनेन तत्रोभयत्र यः कामः सम्भावितः, सः ‘उपासः’ प्राप्ता भवति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (२५) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुः संशंसित् षष्ठे ऽहाइन् न संशंसिइत् इति
संशंसिदित्याहुः कथ मन्येष्वहस्सु संशंसति कथ मत्र
न संशंसिदित्यथो खत्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गी वै लोकः
षष्ठ महारसमायी वै स्वर्गी लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके
समेतीति स यत्संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ यन्न
संशंसती ३ † तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न संशं-
सेद् यदेव न संशंसती ३ ‡ आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा
वालखिल्याः स यत्संशंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमा-
नस्य प्राणान् वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देवताभ्यां
यजमानस्य प्राणान् व्यगात्र्याण एनं हास्यतीति

* वालखिल्यसूक्तान्यपि खिलविशेषाण्येव । शत० ब्रा० ८. १. ४. १. ६० ।

†, ‡ “०ती” क, ग, घ, ष ।

शंश्रुत्तथा स्यात्तस्मान्न संशंसेत् स यदीचेतांशंसिषं
 वालखिल्या इत्त पुरस्ताद् दूरोहणस्य संशंसानीति ।
 नो एव तस्मात्त मियात्तं यदि दर्प एव विन्देदुपरि-
 ष्टादूरोहणस्यापि बहूनि शतानि शंसेद्यथो तत्
 कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्त मैन्द्रो वालखिल्या-
 स्तासां द्वादशाक्षराणि पदानि तत्र स काम उपाप्तो
 य ऐन्द्रे जागते ऽथेद मैन्द्रावरुणं सूक्तं मैन्द्रावरुणी
 परिधानीया तस्माग््न संशंसेत्तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र
 मेवं शस्त्रं विहृता वालखिल्याः शस्यन्ते विहृतां-
 स्तोत्रां३ अविहृतां३ इति विहृत मिति ब्रूयादष्टा-
 क्षरेण द्वादशाक्षर मिति तदाहुर्यथा वाव शस्त्र मेवं
 आख्या तिस्रो देवताः शस्यन्ते ऽग्निरिन्द्रो वरुण
 इत्यथैन्द्रावरुण्या यजति कथ मग्निरनन्तरित इति
 यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतद्विष्णोक्तं त्व मग्ने
 वरुणो जायसे यदिति तद्यदेवैन्द्रावरुण्या यजति
 तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः ॥ १० (२६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अत्र किञ्चिद् विचार सुझावयति— “तदाहुः संशंसेत् षष्ठे
 ऽहा३न् न संशंसेत्? इति”—इति। ‘तत्’ तत्र सौपथे सूक्ते दूरोहणे
 शस्त्रे सति पश्चाद् ब्रह्मवादिनो विचार माहुः । यान्यैकाहिकानि

तदूहं शंमनीयानि सन्ति, तान्यत्र षष्ठेऽहनि अत्रत्यैः सम्भूय किं शंसेत्, किं वा सम्भूय न शंसेदिति विचारः । झुतिर्विचारार्था ॥

तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति— “संशंसेदित्याहुः”—इति । सम्भूय शंसेदित्येवं केचिद्याज्ञिका इत्याहुः । तत्रोपपत्तिं पृच्छति— “कथम् ?”—इति । उत्तर माह— “अन्येष्वहसु संशंसति, कथं मत्र न संशंसेदिति”—इति । इतरेषु पञ्चस्वहसु मैत्रावरुणः सम्भूय शंसति । तथा सत्यहसामान्यादत्रापि कथं न संशंसेत् ? तत्परित्यागो न युक्तः, किन्तु तदनुष्ठानं मेव युक्तं मित्येकः पक्षः ॥

पञ्चान्तरं दर्शयति— “अथो खस्वाहुर्नैव संशंसेत्”—इति । अहरन्तरवत् सम्भूय शंसनं कर्त्तव्यं मित्यपरे कथयन्ति ॥

तत्रोपपत्तिं माह— “स्वर्गो वै लोकः षष्ठं महारसमायी वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति ; स यत् संशंसेत्समानं तत्कुर्वाद्य यन्न संशंसती” ३ तस्वर्गस्य लोकस्य रूपं ; तस्मान्न संशंसद्यदेव न संशंसती” ३”—इति । यदिदं षष्ठं महः, तदेतत् स्वर्गलोक एव ; प्रयोगबाहुष्येन दुस्साधनत्वात् । तदेवासमायी-त्वादिना स्पष्टीक्रियते । बहुभिः सम्भूतैः ‘एतुं’ गन्तुं योग्यः ‘समायी’ [“इण् गतौ”—इत्यस्माद्वातोरयं शब्दो निघ्नः] उक्त-विपरीतो बहुभिर्गन्तुं मशक्यः ‘असमायी’ ; तादृशो हि स्वर्गो लोकः । ‘कश्चिदेव’ पुण्यकृत् स्वर्गं लोकं ‘समेति’ समीचीनं भोगं प्राप्नोति, न तु सर्वैः ; स्वर्गहेतोः पुण्यस्य दुर्लभत्वात् । एवं सति मैत्रावरुणो यदि षष्ठेऽहनि शिल्पेनान्यानि सूक्तानि सम्भूय शंसेत्, तदानीं मीढृशं स्वर्गरूपं मुत्तमं षष्ठं महरितरैरहोभिः समानं कुर्यात् ; तेषु शंसनीयानां मस्त्रिणपि शंसनात् । अथ तद्वि-परीत्येन यदि षष्ठेऽहनि न संशंसति [पूजार्थां झुतिः] ‘तत्’ एतद्-

संशंसनं स्वर्गलोकरूपत्वात् पूज्यम् ; तस्मात् सम्भूय न संशंसेत् ।
न संशंसतीति यदेवास्ति, तदेवातिपूज्यत्वम् । पूजार्थेयं भूतिः ॥

इत्थं द्वितीयपक्षे मुपपाद्य पुनरपि प्रथमपक्षे दोषान्तरं माह—
“आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्याः स यत्संशंसेदेताभ्यां देव-
ताभ्यां यजमानस्य प्राणान्वीयाद् य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देव-
ताभ्यां यजमानस्य प्राणान् व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा
स्यात् ; तस्मान्न संशंसेत्”—इति । अत्र संशंसनवादी प्रष्टव्यः,—
किं वालखिल्याभ्यः पूर्वं मैत्रावरुणस्य संशंसनं, किं वोपरिष्ठात् ?
इति । तत्र प्रथमपक्षे दूषणं मुच्यते,— योऽय मत्र शिल्पसंशंसने
‘स्तोत्रियः’ सामसाध्यस्य स्तोत्रस्याधारभूतस्तृचोऽस्ति, सोऽयम्
‘आत्मा वै’ जीवस्थानीय एव । ‘वालखिल्याः’ ऋचः प्राणस्था-
नीयाः । तथा सति ‘सः’ मैत्रावरुणो यदि ‘संशंसेत्’ तदानीम्
‘एताभ्याम्’ इन्द्रावरुणदेवताभ्यां ‘यजमानस्य’ स्तोत्रियस्थानीयस्य
‘प्राणान्’ वालखिल्यस्थानीयान् ‘वीयात्’ विगतान् कुर्यात्,
इन्द्रावरुणौ ऋचौ यजमानस्य प्राणान् विनाशयेताम् । एवं सति
‘यः’ कश्चित् मैत्रावरुणस्य विरोधी समागत्य ‘एनं’ मैत्रावरुणं
‘तत्र’ तस्मिन् संशंसने ‘ब्रूयात्’ शपेत् । केन प्रकारेणिति, तदुच्यते—
‘एताभ्याम्’ इन्द्रावरुणदेवताभ्यां यजमानस्य प्राणानसौ मैत्रा-
वरुणो ‘व्यगात्’ विगतान् कृतवान् । तस्मात्प्राणः ‘एनं’ मैत्रा-
वरुणं यजमानं वा ‘हास्यति’ परित्यजतीति । तदानीं तस्य
शापेन ‘शश्वत्’ अवश्यं ‘तथा स्यात्’ प्राणवियोगो भवेत् । तस्मात्
मैत्रावरुणो न संशंसेत् ॥

एवं वालखिल्याभ्यः पूर्वं संशंसने दोष मभिधायोर्ध्वं मपि तत्-
संशंसने, दोषं माह— “स यदीचेताशंसिषं वालखिल्या हन्तं पुर-

स्ताद्दूरोहणस्य संशंसानीति, नो एव तस्याशा भियात्”-इति । ‘सः’
 मैत्रावरुणो यदि मनस्येवम् ‘ईवेत’ विचारयेत् । कथं मिति,
 तदुच्यते - ‘वाल्खिल्याः’ अत्यन्तदुःसाध्याः, अहम् ‘अशंसिषं’
 शंसितवानस्मि, ‘इन्त’ महाहर्षः सम्पन्नः ; इतः परं दूरोहणस्य
 पुरस्तात् ऐकाहिकं सम्भूय शंसानीति । तदानीं तस्य शंसनस्य
 पूर्ववत् प्राणवियोगहेतुत्वात् ‘तस्य’ पक्षस्याशा अपि ‘नो एवेयात्’
 सर्वथा न प्राप्नुयादेव ; मानसो विचारोऽपि न कर्त्तव्यः, दूरे
 तत्संशंसन मित्यर्थः ॥

इदानीं स्थानविशेषेण तत्संशंसन मङ्गीकरोति— “तं यदि
 दर्प एव विन्देदुपरिष्ठाद् दूरोहणस्यापि बहूनि शतानि शंसेद्यस्यो
 तत्कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्तम्”-इति । तं मैत्रावरुणं यदि
 ‘दर्प एव विन्देत्’ गर्वोऽवश्यं लभेत [अत्यन्तदुःशंसं शिल्प मह
 अशंसिषं, किं नाम मया शंसितु मशक्य मित्येतादृशो दर्पः]
 तदानीं तस्य मैत्रावरुणस्यैत्सुक्यानुसारेण दूरोहणस्योपरिष्ठाद्
 बहून्यपि शस्त्राणां शतानि शंसेत् । अस्त्येव तदानीं शंसनस्य-
 शुभा । ‘यस्यो’ यस्यैव फलस्य ‘कामाय’ प्राप्तये ‘तद्’ बहुविधं
 शंसनम् ‘अत्रैव’ स्थाने तथा कुर्यात्, ‘तत्’ फलम् ‘उपाप्तं’
 प्राप्तं भवति । एवं तावदैकाहिकानां सूक्तानां मशंसनं शंसनं
 वेति पक्षद्वय मप्यभिहितं भवति ॥

तत्र कस्य शंसन मङ्गीकृतं, कस्य वा निषिद्धम् ? इत्यपेक्षया
 मुभयं विविच्य दर्शयति— “ऐन्द्रो वाल्खिल्यास्तासां हादशा-
 च्चराणि पदानि ; तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जायते ऽथेद्
 मैन्द्रावरुणं सूक्तं मैन्द्रावरुणी परिधानीया ; तस्मान्न संशंसेत्”-
 इति । “वर्षणी धृतम्”-इत्यादिकं (सं० ३. ५१.), यदेतदैन्द्रं

सूक्त मैकाहिकम्, तदेतन्निराकृत्य यत्सूक्तान्तरम् “आ वां राजानौ”
 -इति (सं० ७. ८४.), ऐन्द्रावरुण मैकाहिकम्, तदेतदङ्गी-
 क्रियते । याः ‘वालखिल्याः’ ऋचस्ताः ‘ऐन्द्रः’ इन्द्रदेवताकाः ।
 तासां मध्ये यानि द्वादशाक्षराणि ‘पदानि’ पादा विद्यन्ते,
 बृहती-सतोबृहतीदयात्मकेषु प्रगाथेषु बृहत्यास्तृतीयपादी ही
 द्वादशाक्षरी, सतोबृहत्या आयस्तृतीयसोभी पादी द्वादशाक्षरी ;
 तेषां पादाना मक्षरसङ्ख्या जागतत्व मस्ति । एवं सत्यैकाहिके
 जागते “वर्षणी धृतम्”—इत्यस्मिन्नैन्द्रे मृक्ते ‘यः’ कामो स्पेक्षितः,
 स कामः ‘तत्र’ तेष्विन्द्रदेवताकवालखिल्यागतेषु द्वादशाक्षरपादेषु
 ‘उपाप्तः’ लब्धो भवति । तस्माच्चर्षणी धृत मित्येतदैकाहिक मैन्द्रं
 सूक्त मत्र परित्याज्यम् । आ वां राजानावित्येतदैन्द्रावरुणं सूक्तम्;
 तत्रेयम् “इन्द्रं वरुणम्”—इति (सं० ७. ८४. ५.) परिधानीयाष्वैन्द्रा-
 वरुणी । तथा सत्येतस्य सूक्तस्यानुकूलतया तदेव शंसेत्, तस्मा-
 दन्यत् न संशंसेत् । अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । अत एव सूत्रकारः
 ऐन्द्रावरुणं सूक्त मङ्गीचकार— “आ वां राजानाविति मित्य
 मैकाहिकम्”—इति (भाष्य० श्रौ० ८. २. १६.) । इत्थं शिल्पाख्यं
 शस्त्रं व्यवस्थाप्य तस्योपरि सूक्तान्तर मप्यङ्गीकृतम् ॥

इदानीं शस्त्र भेवोपजीव्य स्तोत्रे कश्चिद्विचार मुन्नावयति—
 “तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र भवं शस्त्रं ; विद्वता वालखिल्याः शस्यन्ते;
 विद्वतांस्तोत्राँश्च अविद्वताँश्च ? इति”—इति । स्तोत्रशस्त्रयोः सादृ-
 श्यस्यापेक्षितत्वात् शस्त्रगतासु वालखिल्यनामकास्तृक्षु विहरणं
 दृष्ट्वा सामगानां स्तोत्रेऽपि संशयो जायते, किं मिदं स्तोत्रं विद्वत
 माहोस्विद् अविद्वतम् ? इति । भूतिदयं विचारार्थम् ॥

तस्मिन् विचारे निर्णय माह— “विद्वत मिति ब्रूयादष्टाक्ष-

रेण हादशाक्षर मिति”-इति । “अग्ने त्वं नो अन्तमः”-इत्यादिषु हिपदासु सामगाः स्तुवते * । तत्र चाद्याः पादा अष्टाक्षराः, द्वितीयाः पादा हादशाक्षराः ; एवं तत्र छन्दो विद्वत् मित्युत्तरं ब्रूयात् ॥

अथ शस्त्र सुपजीव्य याज्यायां चोद्य मुक्तावयति— “तदा-
दुर्यथा वाव शस्त्र मेवं याज्या ; तिस्रो देवताः शस्यन्ते ऽग्नि-
रिन्द्रो वरुण इत्यथैन्द्रावरुणा यजति, कथ मग्निरनन्तरित इति”
-इति । ‘तत्’ तत्र शस्त्रयाज्यायां चोद्य माहुः । शस्त्रस्य तदीयः
याज्यायाश्च सादृश्य मपेक्षितम् । शस्त्रे च तिस्रो देवताः शस्यन्ते,
— अग्निरिन्द्रो वरुणश्चेति । तत्र स्तोत्रियानुरूपयोरग्निदेवता,
वालखिल्यास्त्रिन्द्रो देवता, “आ वां राजानौ”-इति सूक्ते (सं०
७. ८४.) इन्द्रो वरुणश्च । एवं सति याज्याया मपि देवतात्रय
मपेक्षितम्, तसु नास्ति ; “इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य”-इति-
याज्याया मिन्द्रावरुणयोरुभयोरपि प्रतिपादितत्वेनाग्नेः परित्यक्त-
त्वात् । कथ मत्राग्निः ‘अनन्तरितः’ परित्यक्तो भवेदिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह— “यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतदृषिः
षोक्तं,— त्व मग्ने वरुणो जायसे यदिति ; तद्यदैन्द्रावरुणा यजति,
तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः”-इति । अग्निवरुणयोरत्यन्तभेदो
नास्ति ; परस्परः मतिप्रियत्वेनैकत्वोपचारात् । ‘तत्’ एकत्वम्

* “अग्ने त्वं नः”-इति हि, “तं त्वा श्रीचिष्ठ”-इत्येका (सं० ५. २४. १, २२४.),
एवं मिलितो द्वैपदसृचः स्तोत्रियः (उ० आ० ४. १. २२.) । अथ हि सामनी अधीयते
(ऊ० गा० ३. २. १८; १२. २. १५.) । तथीराद्यं ‘गृह्’ नाम दशराचे, अपरं ‘सचा-
साहीयं’ त्वेकाहे इति विशेषः । इह खलु गृह्स्वैव यद्वचम् “गृही भवति”-इत्यादि हि
तद्ब्राह्मणम् (ता० ब्रा० १२. ४, ५.) ।

‘ऋषिणा’ मन्त्रेणाप्युक्तम् । “त्व मग्ने”-इत्यादिको मन्त्रः (सं०
 पृ. ३. १. *) । हे अग्ने ! त्वं वरुणो भूत्वा ‘जायसे’ प्रादुर्भवसीति
 मन्त्रार्थः । तथा सत्यैन्द्रावरुण्या यजतीति यदेवास्ति, ‘तेन’ अग्ने-
 र्वरुणे एवान्तर्भावात् अय मग्निः ‘अनन्तरितः’ अपरित्यक्तः ।
 अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनत्रिंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (२६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

* संहिताया मन्त्रमन्त्रस्य व्याख्याने सायणाचार्येणैषा श्रुतिलिखीकृता,—“ते देवा विश्व-
 तीऽग्निं प्राविशन् (तै० सं० ६.२.२.६.)”—इति । वस्तुतोऽग्नेः सर्वदेवताकाल मनेकश्च विश्व-
 तम् । निरु० “अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति (१भा० २५१ पृ० १६पं०) ।
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय,— इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुः०—० (ऋ० सं० १६४.४६.) ।
 इम मेवाग्निं महान्ना मात्मान मेक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति”—इत्यादि ३भा० ३८७
 —३९० पृ० । ततः ४१६, ४२९ पृ० । ४भा० ७४ पृ० “॥” टिप्पणौ चैतदर्थिका । पुन-
 सपरिशिष्टेऽपि ४भा० ४०८ पृ० । “अग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वच-
 नाय,—जातवेदसे सुनवाम ०—० (ऋ० सं० १. ९९. १.)”—इति ४भा० ४०८—४१० पृ० ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तप्त)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पान्येतेषां वै
शिल्पानां मनुकृतीह शिल्पमधिगम्यते हस्ती
कंसो वासो हिरण्यमश्वतरोरथः शिल्पं शिल्पं
हास्त्रिन्नधिगम्यते य एवं वेद यदेव शिल्पानीं ३ *
आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि कृन्दोमयं वा एतै-
र्यजमान आत्मानं संस्कुरुते नाभानेदिष्टं शंसति
रेतो वै नाभानेदिष्टो रेतस्तत् सिञ्चति तमनिरक्तं
शंसत्यनिरक्तं वै रेतो गुहा योन्यां सिच्यते स रेतो
मिथ्यो भवति क्षया रेतः सङ्गमानो निषिञ्चदिति
रेतः समृद्ध्या एव तं स नाराशंसं शंसति प्रजा वै
नरो वाक् शंसः प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति तस्मा-
दिमाः प्रजा वदन्तो जायन्ते तं हैके पुरस्ताच्छंसन्ति
पुरस्तादायतना वागिति वदन्त उपरिष्ठादेक उप-
रिष्ठादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेन्
मध्यायतना वा इयं वागुपरिष्ठान्नेदोयसीवोपरि-

* "शिल्पानीं" क, ग, घ, च ।

ष्टान्नेदीयसोत्र वा इयं वाक्त्वं होता रेतोभूतं सिक्ता
मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्राणान् कल्प-
येति ॥ १ (२०) ॥

स्तोत्रियस्यानुरूपत्वं सम्पाताश्च प्रगाथकाः ।

त्रिष्टुभोऽथाहीनयुक्तिमोको शिल्पश्च वर्णितम् ॥

अथ षष्ठपञ्चहस्य षष्ठेऽहनि शिल्पनामकानि शस्त्राणि विधत्ते —
“शिल्पानि शंसति”—इति * ॥

शिल्पत्वं लौकिकनिदर्शनेन प्रशंसति — “देवशिल्पान्येतेषां वै
शिल्पाना मनुकृतीह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो वासो
हिरण्य मश्वतरीरथः शिल्पम्”—इति । शिल्पशब्दश्च आश्चर्यकरं
कर्म ब्रूते । तच्च शिल्पं द्विविधम्— देवशिल्पं मानुषशिल्पश्चेति ।
नाभानेदिष्ठादोनि यानि शिल्पानि सन्ति, तानि देवानां प्रीति-
हेतुत्वाद्देवशिल्पानीत्युच्यन्ते । ‘एतेषाम्’ एव देवशिल्पानाम् अनु-
कृतिं सट्टग्ररूपम् ‘इह’ मनुष्यलोके शिल्पम् ‘अधिगम्यते’ प्रती-
यते । हस्तीत्यादिना तदेवोदाह्रियते । लोके शिल्पिनः कर्मकाराः
शुद्धार्वादिभिः हस्तिषट्श माकारं निर्मिमीते । तथान्यैः शिल्पिभिः
‘कंसः’ दपेणादि निर्मायते । अपरैर्वासो विविधं निर्मायते ।
अथैः सुवर्णमयं कटकमुकुटादि निर्मायते । अपरैश्चाश्वतरीरथो
निर्मायते । गर्हभाश्वाभ्या सुत्यन्तो ऽश्वतरजातिः, तद्युक्तो रथो
ऽश्वतरीरथः । तदेतत्सर्वं मस्त्राभिरधिगम्यमानं मानुषशिल्प मेतद्
दृष्ट्वा नाभानेदिष्ठादि ‘शिल्पम्’ आश्चर्यकर मिति निश्चेतव्यम् ॥

* वालखिल्याना मष्टमूकाना मेव पाठप्रकारैः शिल्प व मभिहितम् (२४२—२४८. ५०) ।

वेदनं प्रशंसति— “शिल्पं हास्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद”—
इति । ‘अस्मिन्’ वेदितरि ‘शिल्प’ कौशलं नानाविधं प्राप्यते ॥

सानुनासिकमुतेन शिल्पानां पूज्यत्वं दर्शयति— “यदेव
शिल्पानीं ३”—इति । यस्मान्नाभानेदिष्ठादीनि शिल्पशब्दवाच्यानि,
तस्मात् सुवर्णाभरणदिवत् पूज्यानीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण शिल्पानि प्रशंसति— “आत्मसंस्कृतिर्वाव
शिल्पानि हृन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्करते”—इति ।
वस्त्रमाणानि नाभानेदिष्ठादिशिल्पानि ‘आत्मसंस्कृतिः’ जीवा-
त्मनः संस्करणानि ; तस्मादेतैर्यजमानो जीवात्मानं ‘हृन्दोमयं’
वेदमयो यथा भवति तथा संस्करते ॥

ह्योतुः शिल्पं विधत्ते— “नाभानेदिष्ठं शंसति”—इति ।
नाभानेदिष्ठाख्येन महर्षिणा दृष्टम् “इद मित्या”—इत्यादि सूक्तं
‘नाभानेदिष्ठम्’ (से० १०.६१.१-२७.) ; तद्योता शंसेत् * ॥

तत् प्रशंसति - “रेतो वै नाभानेदिष्ठो रेतस्तस्मिञ्चति”—
इति । एतैः सूक्तैर्यजमानस्यात्मसंस्कारो वेदमयजन्मरूपो यो
ऽभिहितः, स एव क्रमेणोपवर्ष्यते । तत्र नाभानेदिष्ठाख्यः सूक्त-
विशेषो यजमाद्योत्पादकरेतःस्थानीयः ; ‘तत्’ तेन सूक्तेन ह्योता
रेतः सिञ्चति ॥

तस्मिन् सूक्ते देवताविशेषवाचिनः पदस्य विस्पष्टप्रतीत्यभा-
वाद्यदग्निरुक्तत्वं मस्ति, तदप्रशंसति— “त मग्निरुक्तं शंसत्यग्निरुक्तं वै
रेतो गुह्या योन्यां सिञ्चते”—इति । ‘तं’ नाभानेदिष्ठं सूक्तविशे-
षम् ‘अग्निरुक्तम्’ अस्पष्टदेवताकं शंसेत् । लोके ततः ‘अग्नि-
रुक्तम्’ अस्पष्टमेव ‘गुह्या’ गोप्ये अन्तःस्थाने योन्यां सिञ्चते ॥

* “उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं ऋषिः”—इत्यादीनि आश्र० श्रौ० ८. १. १८—२४ ।

नाभानेदिष्टाख्येन सित्तरेतसा यजमानस्य सम्बन्धं मन्त्रलिङ्ग-
दर्शनेन दृढयति—“स रेतो मिश्रो भवति; अया रेतः सञ्चम्भानी
निषिञ्चदिति रेतःसमुदा एव”—इति । ‘सः’ यजमानो नाभाने-
दिष्टेन रेतसा मिश्रितो भवति । तस्मिन्नर्थे “अया”—इत्यादिक-
स्तसूक्तगतः कश्चिद्वक्त्राद् प्रमाद्यन् । प्रजापतियदा स्वां दुहि-
तरं दिव मुषसं वा ‘अधिष्कन्’ अध्वस्तन्दत्, तदानी मेव ‘अया’
भूम्या स्वदुहिना ‘सञ्चम्भानः’ सङ्गं प्राप्तोऽस्मिन्नोके रोहितो
भूतो मृश्रो भूतो ‘रेतो नि षिञ्चत्’ रेतो निषिक्तवानिति * ।
अतः सूक्ते रेतस्तेकलिङ्ग मस्ति । तस्मादिदं सूक्तं रेतःसमुदायं
मेव सम्पद्यते ॥

तस्य नाभानेदिष्टस्य सूक्तान्तरसाहित्यं विधत्ते—“तं स नारा-
शंसं शंसति; प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्त्रेव तहाशं दधाति;
तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते”—इति । ‘तं’ नाभानेदिष्टाख्यं
सूक्तविशेषं नाराशंसाख्यसूक्तसहितं होता शंसेत् । ‘नराः’ अङ्गि-
रसो महर्षयः, मनुष्यजातावुत्पन्नत्वात्; ते शस्यन्ते यस्मिन् ‘ये
यज्ञेन’—इतिसूक्तविशेषे (सं० १०. ६२. १-११.) सोऽयं ‘नारा-
शंसः’, तेन सहितम् “इदं मित्या रौद्रम्”—इत्येतन्नाभानेदिष्टं सूक्तं
शंसेत् † । तत्र मनुष्यरूपाः प्रजा एव नरशब्देनाभिधीयन्ते,
शंसशब्देन च वागुच्यते; तथा सति नराशंसशब्देन प्रजास्त्रेव वाच
भवस्थापयति; तस्मात् कारणादिमाः प्रजाः ‘वदत्यः’ वाग्व्यवहारं
कुर्वन्त्य उत्पद्यन्ते ॥

अत्रेदं चिन्तनीयम्— किं मिदं नाराशंससूक्तं नाभानेदिष्ट-
सूक्तस्य पुरस्तात् पठनीयम्, उत्तोपरिष्ठात्, अथवा मध्ये ? इति ॥

* २ भा० १४८ प० १. २. ८. ८० । † भाष० श्री० प. १. २१ ।

तत्र प्रथमपक्षं दर्शयति— “तं हेके पुरस्ताच्छंसन्ति, पुरस्ता-
दायतना वागिति वदन्तः”—इति । मनुष्यशरीरस्य ‘पुरस्तात्’
पूर्वभागे ‘आयतनं’ स्थानं यस्या वाचः, सेयं वाक् ‘पुरस्तादायतना’
‘इति’ एव सुपपत्तिं वदन्तः केचिद् यान्निका नाभानेदिष्ठस्य
पुरस्तान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति— “उपरिष्ठादेक उपरिष्ठादायतना
वागिति वदन्तः”—इति । शरीरस्य पूर्वभागेऽपि ‘उपरिष्ठात्’
मूर्धनि ‘आयतनं’ वक्त्रादिरूपं स्थानं यस्या वाचः, सेयम् ‘उप-
रिष्ठादायतना वाक्’ इति युक्तिं वदन्तः केचिदन्वे यान्निकाः
नाभानेदिष्ठस्योपरिष्ठान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति— “मध्य एव शंसेन्मध्यायतना वा इयं
वाग्”—इति । शरीरस्याधोभागः पादरूपोऽपि वाच आयतनं न
भवति, ऊर्ध्वभागः सलाटादिरपि वाचो नायतनम्, किन्वा-
धारादिवक्त्रान्तो मध्यभागः आयतनं यस्या वाचः, सेयं ‘मध्याय-
तना’ ; तस्मान्नाभानेदिष्ठसूक्तस्य मध्य एव नाराशंससूक्तं शंसेत् ।
एवकारेण पूर्वोक्तौ पक्षौ व्यावर्त्तते ॥

मध्यभागेऽपि स्थानविशेषं दर्शयति— “उपरिष्ठान्नेदीयसी
वोपरिष्ठान्नेदीयसीव वा इयं वाग्”—इति । उपरिष्ठान्नाभानेदिष्ठ-
सूक्तस्थीवसानभागो ‘नेदीयान्’ अत्यन्तसमीपवर्त्ती यस्य सूक्तस्य
मध्यभागस्य, स मध्यभागः ‘उपरिष्ठान्नेदीयान्’ ‘इव’शब्द एवका-
रार्थः, तथाविध एव मध्यभागे नाराशंसं शंसेत् । “इद
मित्या”—इत्येतं नाभानेदिष्ठं सूक्तं सप्तविंशत्यृगात्मकम्, तत्रावसाने
हे ऋचाववशिष्य पञ्चविंश्य ऊर्ध्वं मेव नाराशंसं सूक्तं शंसेत् । तथा
चाखलायन आह— “इद मित्या रोद्र मिति प्रागुपोत्तमाया ये

यज्ञेनेत्यावपते”-इति (श्री० ऋ. १. २१, २२.) । वागपि ‘उप-
रिष्टान्नेदीयसि’ अत्यन्तसमीपवर्तिन्येव शरीरमध्यभागे तास्वो-
ष्ठादौ वर्तते । तस्मात् सूक्तस्योक्तस्थाने युक्तम् * ॥

होतुः शंसनं सुपसंहरन् मैत्रावरुणशस्त्रं प्रस्तीति—“तं होता
रेतोभूतं सिक्त्वा मैत्रावरुणाय सम्ययच्छत्येतस्य त्वं प्राणान् कल्प-
येति”-इति । उक्तशंसनेन होता ‘तं’ यजमानं ‘रेतोभूतः’
रेतःप्राप्तो यथा भवति तथा सिक्त्वा तस्मै मैत्रावरुणाय सम्यय-
च्छति । तदा केनाभिप्रायेणेति सोऽभिधीयते— हे मैत्रावरुण !
त्वम् ‘एतस्य’ यजमानस्य रेतोरूपस्य प्राणान् सम्यादय ‘इति’
अनेनाभिप्रायेण यजमानं तस्मै प्रयच्छति ॥ १ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः
प्राणानेवाह्यं तत्कल्पयति ता विद्धताः शंसति

* नामानेदिष्ठस्य वर्षेनं पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (७७—८५, ४०) ।

विहृता वा इमे प्राणाः प्राणेनापानो ऽपानेन व्यानः ।
 स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्धचशो द्वितीये ऋक्-
 शस्तृतीये स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणश्च तद्वाचं
 च विहरति यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति
 यत्तृतीये श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ते द्वैके
 सह बृहत्थी सह सतोबृहत्थी विहरन्ति तदुपाप्तो
 विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्ते ऽतिमर्शमेव
 विहरेत्तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते प्रगाथा वै बाल-
 खिलास्तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यदेवातिमर्शा ३
 आत्मा वै बृहती प्राणाः सतोबृहती स बृहती
 मशंसीत् स आत्माथ सतोबृहती ते प्राणा अथ
 बृहती मथ सतोबृहती तदात्मानं प्राणैः परिवृह-
 न्नेति तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यदेवातिमर्शा ३
 आत्मा वै बृहती पशवः सतोबृहती स बृहती मशं-
 सीत् स आत्माथ सतोबृहती ते पशवोऽथ बृहती
 मथ सतोबृहती तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति
 तस्मादतिमर्शमेव विहरेद् द्वेवोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति
 स एव तयोर्विहारस्तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्प-
 यित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छत्येतं त्वं प्रजन-
 येति ॥ २ (२८) ॥

होतुः शिल्पशस्त्र सुक्ता मैत्रावरुणस्य शिल्पशस्त्रं विधत्ते—
 “वालखिल्याः शंसति ; प्राणा वै वालखिल्याः, प्राणानेवास्य
 तत्कल्पयति”—इति । वालखिल्याख्यैर्मुनिभिर्दृष्टाः “अभि प्र वः
 सुराधसम्”—इत्यादिके (सं० ६ अष्ट० ३ अ०) अष्टके स्थिता ऋचो
 वालखिल्याभिधाः ; ता एव वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समान्नाताः *
 ताः सर्वा मैत्रावरुणः शंसेत् । वालखिल्यानां शिल्पानां प्राण-
 रूपत्वेन तच्छंसने सति ‘अस्य’ रीतीरूपस्य यजमानस्य प्राणानेव
 सम्पादयति ॥

इतरशस्त्रवदत्रापि यथापाठशंसनप्रसक्तौ विशेषं विधत्ते—“ता
 विह्वताः शंसति ; विह्वता वा इमे प्राणाः, प्राणेनापानो ऽपान-
 नेन व्यानः”—इति । ‘ताः’ वालखिल्या ऋचो ‘विह्वताः’ परस्पर-
 व्यतिषक्ताः शंसेत ; प्राणाश्वेमे शरीरे ‘विह्वता वै’ परस्परव्यतिषक्ता
 एव वर्तन्ते । ऊर्ध्वगामिना प्राणवायुना निरोधात् अपानवायु-
 र्व्यतिषक्तः, तेन चापानवायुना तद्वायुद्वयमध्यवर्त्ती व्यानो व्यतिषक्तः ;
 “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः”—इतिश्रुत्यन्तरात् (छा०
 उप० १. ३. ३.) ॥

व्यतिषङ्कप्रकारं विधत्ते — “स पच्छेः प्रथमे सूक्ते विह्वरत्यर्ध-
 र्चशो द्वितीये ऋक्शस्त्रुतीये”—इति । वालखिल्याना मष्टसु सूक्तेषु
 सप्तमाष्टमे सूक्ते परित्यज्य यान्यवशिष्टानि षट् सूक्तानि, तेषु
 द्वीणि युग्मानि । तत्र प्रथमयुग्मगते द्वे सूक्ते ‘सः’ मैत्रावरुणः
 ‘पच्छो विह्वरेत्’ प्रथमसूक्तगतं पाठं द्वितीयसूक्तगतेन पादेन
 योजयेत् । द्वितीययुग्मगते द्वे सूक्ते ‘अर्धर्चशो विह्वरेत्’ तस्मिन्

* अष्टादशविभक्त्यायां वाक्कलसंहितायां वालखिल्यानां षष्टादशान्तर्गतत्वेऽपि सायण-
 व्याख्यातायां दाशतय्यां शाकलसंहितायां तेषा मनन्तर्भावाद गयान्तरख्यत्वम् ।

युग्मे एकसूक्तगत मर्हचं द्वितीयसूक्तगतेनार्हचंन योजयेत् ।
द्वितीययुग्मगते द्वे सूक्ते 'ऋक्शो विहरेत्' तस्मिन् युग्मे एक-
सूक्तगता ऋचं द्वितीयसूक्तगतयर्चा योजयेत् । तदुक्त माश्व-
लायनेन — "अथ वालखिल्या विहरेत्, तदुक्तं षोडशिना ; सूक्तानां
प्रथमद्वितीये पच्छस्तृतीयचतुर्थे ऽर्हचंश ऋक्शः पञ्चमषष्ठे"—
इति (श्री० ८. २. ३-६.) । यद्यपि पूर्वाध्याये "पच्छः प्रथमं
षड्वालखिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्हचंशो द्वितीय ऋक्शस्तृतीयम्"
—इति विहारो ऽभिहितः (३४२ पृ०), तथाप्यत्रास्ति विशेषः ।
तत्र हि षष्ठा मपि सूक्तानां पादविहारः, अर्हचंविहारः ; ऋग्-
विहार इति त्रिराहन्तिरभिहिता ; अत्र तु प्रथमयुग्मे पादविहारः,
द्वितीययुग्मे ऽर्हचंविहारः, द्वितीययुग्मे ऋग्विहार इति । तत्रापि
सक्तदेव पादादिविहारः, न त्वाहन्तिः ; तथा वाचः सहभावा-
भावाभ्या मप्यस्ति विशेषः । अत एवोभयत्र नामभेदोऽस्ति,—
महावालभिह्वार इति पूर्वस्य नामधेयम्, ह्रीण्डिनो विहार इति
एतस्य नामधेयम् । अत एव सूक्तकारो नामधेयद्वयं दर्शयति—
"इति तु ह्रीण्डिनावथ महावालभिद्"—इति (आश्व० श्री० ८.
२. १७, १८.) हुण्डिनाखेन महर्षिणा दृष्टौ ह्री विहारी, महा-
वालभिदाखेन महर्षिणा दृष्ट एको विहारः * ॥

अत्रोक्तौ ह्रीण्डिनविहारी प्रथंसति— "स यद्यथमे सूक्ते विह-
रति प्राणञ्च तद्वाचं च विहरति, यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्ननश्च
विहरति, यत्तृतीये श्रोत्रञ्च तदात्मानं च विहरति"—इति । पूर्व-
वद् व्याखेयम् (३४६ पृ०) ॥

योऽय मत्रोक्तो ह्रीण्डिनविहारस्तस्यापि मतभेदेन द्वौ प्रकारौ ;

* पृ० ३४४पृ० " * " टिप्पणी द्रष्टव्या ।

तत्र प्रथमप्रकारं सुपन्थस्य, तत्र किञ्चिदपरितोषं दर्शयति—
 “ते हेके सह बृहत्पत्नी सह सतोबृहत्पत्नी विहरन्ति, तदुपाप्तो विहारो
 कामो नेत्, प्रगाथाः कल्पन्ते”—इति । याः [षट्त्रिंशदक्षरा बृहती,
 चत्वारिंशदक्षरा सतोबृहती] बालखिल्यसूक्तेषु प्रथमा बृहती
 द्वितीया सतोबृहती, तृतीया बृहती, चतुर्थी सतोबृहती, इत्येवं
 मणिप्रवालन्यायेन एकान्तरिताः पठिताः, तत्र प्रथमाद्युजो
 बृहत्पत्नी, द्वितीयचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्पत्नी । एवं सति प्रथमसूक्ते
 द्वितीयसूक्ते चादिभूते हे बृहत्पत्नी सह विहरेत्, तदनन्तरभा-
 विन्यौ हे सतोबृहत्पत्नी सह विहरेत् । इयं विहारं ‘ते’ प्रसिद्धाः
 याञ्चिकाः केचिदिच्छन्ति । तस्मिन् पक्षे विहारस्य विद्यमानत्वात्
 विहारनिमित्तो यः कामः स उपाप्तो भवेदेव, किन्तु प्रगाथाः
 ‘नेत् कल्पन्ते’ नैव सम्पद्यन्त इति । परिभवद्योतनार्थं नेच्छब्दः ।
 छन्दोद्वयं मिलित्वा एकः प्रगाथो भवति । स्वाध्यायपाठे क्त-
 क्षात्रां विद्यमानत्वात् विहारोऽपि प्रगाथान्तं एवापेक्षितः । ते-
 न केवलबृहतीभ्यां केवलसतोबृहतीभ्यां वा सम्पद्यन्ते, किन्तु
 छन्दोद्वयेन सम्पद्यन्ते । प्रथयनेन द्वयोर्कृत्वा बृहतीत्वसम्पाद-
 नार्थं प्रगाथान्त्रयणम् । तच्च छन्दोद्वये सुकारम् । तथाहि— प्रथमा
 बृहती यथापाठ मेव पठितव्या, ततोऽष्टाक्षरचतुर्थ्यपादं हिरा-
 चर्यं च सतोबृहत्याः प्रथमार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन
 च द्वितीया बृहती सम्पद्यते ; त मध्यष्टाक्षरपादं हिरभ्यस्य सतो-
 बृहत्या उत्तरार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन च तृतीया
 बृहती सम्पद्यते । अतः प्रगाथेषु छन्दोद्वय मपेक्षितम् ; केवलयो-
 र्बृहत्पत्नीः सतोबृहत्पत्नीर्वा यद्योक्तप्रथयनासम्भावात् ॥

इयं होत्रिणविहारे प्रथमप्रकारं निराकृत्य द्वितीयं च प्रकाशं

विधत्ते — “अतिमर्शं मेव विहरेत् ; तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते ; प्रगाथा वै वालखिल्यास्तस्मादतिमर्शं मेव विहरेद्यदेवातिमर्शां३” — इति । ‘अतिमर्शम्’ अतिमृश्यातिमृश्य, प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमपाद मुक्ता तदनन्तरभावि सर्वं मतिलङ्घ्य द्वितीयसूक्ते द्वितीयस्या मृचि द्वितीयपादेन योजयेत् ; सोऽयं मतिलङ्घ्य मृश्यमानत्वादतिमर्शं इत्युच्यते । तत्र बृहतीपाद-सतोबृहतीपादयोर्मिश्रणरूपो विहारो भवति । एवकारेण पूर्वीक्तविहारो व्यावर्त्तयते । स तु केवलबृहत्योः केवलसतोबृहत्योः सम्पद्यते, न तु मिलितयोः ; अतो न तत्र प्रगाथभावः । इह तु ‘तथा’ सति, अतिमृश्य मेलने सति, छन्दोदयसम्बन्धात् प्रगाथाः सम्पद्यन्ते । या वालखिल्या ऋच आस्मातास्ताः प्रगाथरूपादय एव ; तस्माद्विहारेऽपि प्रगाथरूपत्वं युक्तम् । तस्मादित्युपसंहारः । यदेवातिमृश्य विहरणं तत् पूज्य मिति भूतेरर्थः ॥

अथ छन्दोदयं तदीयं मतिमर्शनं च प्रशंसति — “आत्मा वै बृहती, प्राणाः सतोबृहती, स बृहती मशंसीत्, स आत्माय सतोबृहतीं ते प्राणा अथ बृहती मथ सतोबृहतीं तदात्मानं प्राणैः परिबृहन्नेति ; तस्मादतिमर्शं मेव विहरेत्” — इति । पूर्वीदाहृतं यदेवेति वाक्यं मत्र योजनीयम् । अतिमृश्यातिमृश्य पूज्यं विहरणं यदस्ति, तस्मिन् विहरणे सा बृहती ‘आत्मा वै’ मध्यदेह एव ; या तु सतोबृहती, सा प्राणाः ; तथा सति ‘सः’ मैत्रावरुणो यदादौ बृहतीः ‘अशंसीत्’ शंसनं कृतवात्, ‘सः’ बृहतीशंसनरूपः ‘आत्मा’ मध्यदेहः सम्पद्यते । ‘अथ’ अनन्तरं सतोबृहती मशंसीत्, ‘ते’ सतोबृहतीरूपाः प्राणाः सम्पद्यन्ते । ‘अथ’ पुनरपि बृहतीं, तत ऊर्ध्वं सतोबृहतीं बहुकृत्वः शंसति । ‘तत्’ तेन

व्यतिषक्तशंसनेन 'आत्मानं' मध्यदेहं 'प्राणैः' वायुविशेषैः 'परि-
हृहन्' परितो वर्हयन् 'एति' गच्छति ॥

पुनरपि व्यतिषङ्ग मनुष्य प्रकारान्तरेण प्रशंसति— 'यद्दे-
घातिमर्शांश्च आत्मा वै हृहती, पशवः सतोहृहती स हृहती मश-
सीत् ; स आत्माथ सतोहृहतीं ते पशवोऽथ हृहती मथ सतो-
हृहतीं, तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति ; तस्मादतिमर्श मेव विहृ-
रेत्"—इति । यदेवातिमृश्यातिमृश्य पूज्यं शंसन मस्ति, तत्र हृहती
यजमानः, सतोहृहती पशुरूपा । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याखेयम् ॥

इत्थं षष्ठां सूक्तानां विहरण मुक्ता सप्तमाष्टमयोर्विपर्यासं
विधत्ते— "द्वेऽवोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति, स एव तयोर्विहारः"—इति ।
अष्टमं सूक्तं मादौ पठित्वा पश्चात् सप्तमं सूक्तं पठेदित्येव मन्त्रिमं
सूक्तं विपर्यस्येदेव, न तु पादारुर्चादि व्यतिषङ्गं कुर्यात्, 'सः' विप-
र्यास एव तयोर्विहार इत्युच्यते ॥

मैत्रावरुणस्य शस्त्रं मुपसंहरन् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं
प्रस्तौति— "तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छं-
सिने सम्प्रयच्छत्येतं त्वं प्रजनयेति"—इति । 'तस्य' होतृशस्त्रेण
निष्पन्नस्य रेतोरूपस्य यजमानदेहस्य मैत्रावरुणः स्वकीयेन शस्त्रेण
प्राणवायून् सम्पाद्य, तं प्राणविशिष्टं यजमानदेहं ब्राह्मणाच्छंसिने
सम्प्रयच्छति । हे ब्राह्मणाच्छंसिन् ! 'एतं' यजमानदेहं त्वं 'प्रज-
नय' उत्पादयेति तस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

सुकृतिं शंसति देवयोनिर्वै सुकृतिंस्तद्यज्ञा-
 हेवयोन्वै यजमानं प्रजनयति वृषाकपिं शंसत्यात्मा
 वै वृषाकपिरात्मान मेवास्य तत् कल्पयति तं
 न्यूह्यत्यन्नं वै न्यूह्यस्तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रति-
 दधाति यथा कुमाराय स्ननं स पाङ्गो भवति पाङ्गो
 ऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस
 मस्थि मज्जा स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं
 संस्क्रोति तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वा ऽष्वावाकाय
 सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति ॥ ३ (२६) ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं विधत्ते — “सुकृतिं शंसति ; देवयो-
 निर्वै सुकृतिंस्तद्यज्ञाहेवयोन्वै यजमानं प्रजनयति”—इति । “अथ
 प्राचः”—इत्यादि सूक्तं (सं० १०. १३१. १-७.) सुकृतिशब्देना-
 च्यते । तत् सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसी शंसते * । सुकृतिर्देवप्रियत्वात्
 देवयोनित्वम् । तस्य देवयोनिरूपात् सुकृतिर्वात्मकत्वात्, यज्ञावय-
 वाद्यजमानं ब्राह्मणाच्छंसी ‘प्रजनयति’ उत्पादयति ॥

तस्यैव सूक्तान्तरं विधत्ते — “वृषाकपिं शंसत्यात्मा वै वृषा-
 कपिरात्मान मेवास्य तत् कल्पयति”—इति । “वि हि सोतो-
 ररुद्धत”—इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८६. १-२३.) वृषाकपिना
 दृष्टत्वात् तच्छब्देनाभिधीयते † । तस्य वृषाकपिसूक्तस्य जीवात्म-

* “सुकृतिं ब्राह्मणाच्छंसी”—इति आश्व० त्रै० ८. ४. ६ ।

† “वृषाकपिश्च पञ्क्तिशंसम्”—इति आश्व० त्रै० ८. ४. ६ ।

स्थानीयत्वात् । तेन 'अस्य' यजमानदेहस्य जीवात्मान मेव सम्पादयति ॥

तस्य सूक्तस्य मध्ये न्यूङ्गं विधत्ते — “तं न्यूङ्गयत्यन्नं वै न्यूङ्ग-
स्तदक्षौ जातायान्नाद्यं प्रतिदधाति, यथा कुमाराय स्तनम्”—इति ।
'तं' वृषाकपिं 'न्यूङ्गयति' न्यूङ्गयुक्तं कुर्यात् । ऋस्वैस्त्रयोदशसि-
रोकारैर्युक्ता दीर्घास्त्रय ओकारा मिलित्वा न्यूङ्गा भवन्ति । एतच्च
पूर्वं मेवोक्तम् (२१, २४ पृ०) न्यूङ्गस्यान्नसाधनत्वेनान्नरूपत्वात्
तेन न्यूङ्गेन 'अक्षौ' यजमानायोत्पन्नाय अन्नाद्यं समर्पयति ;—
यथोत्पन्नाय कुमाराय माता स्तनं प्रयच्छति, तदत् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति — “स पाङ्क्तो भवति ; पाङ्क्तो ऽयं
पुरुषः,—पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्त्रि मज्जा ; स
यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्करोति”—इति । 'सः' वृष-
कपिनामकः सूक्तविशेषः पङ्क्तिच्छन्दोयुक्तो भवति, पुरुषोऽपि
लोमादिभिः पञ्चधा सृष्टत्वात् पञ्चसङ्ख्यायोगेन 'पाङ्क्तः' । तथा
सति 'सः' पुरुषः स्वकीयैरवयवैर्यावानेव भवति, तावन्तं सर्वं
मपि यजमान मनेन संस्करोति ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रमुपसंहरन् अश्वावाकस्य शवं प्रस्तौति —
“तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वाच्छाकाकाय सम्ययच्छमेतस्य त्वं
प्रतिष्ठां कल्पयेति”—इति । 'तं' यजमानं ब्राह्मणाच्छंसी स्वकी-
येन शस्त्रेणोत्पाद्य प्रतिष्ठासम्पादनार्थं मच्छावाकाय सम्ययच्छति ।
इह अश्वावाक ! 'एतस्य' यजमानस्य त्वं प्रतिष्ठां सम्पादयेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एवयामरुतं शंसति^१ प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्प्रतिष्ठा
मेवास्य तत् कल्पयति^२ तं न्यूङ्ख्यत्यन्नं वै न्यूङ्खो^३ ऽन्नाद्य
मेवास्त्रिंस्तद्वधाति^४ स जागतो वातिजागतो वा^५ सर्वं
वा इदं जागतं वातिजागतं वा^६ स उ मारुत आपो वै
मरुत आपो ऽन्न मभिपूर्वं मेवास्त्रिंस्तदन्नाद्यं दधाति^७
तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते^८ नाभानेदिष्टं बाल-
खिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं तानि सह वा शंसेत्^९
सह वा न शंसेद्^{१०} यदेनानि नाना शंसेद्यथा पुरुषं वा
रेतो वा विच्छिन्द्यात्^{११} तादृक्तत्स्मादेनानि सह वा
शंसेत्^{१२} सह वा न शंसेत्^{१३} सह बुलिल आश्वतर आश्वि-
वैश्वजितो होता^{१४} सन्नीचाञ्चक्र^{१५} एषां वा एषां शिल्पानां
विश्वजिति सांवत्सरिके द्वे मध्यन्दिन मभि प्रथेतो-
हन्ताह मित्य^{१६} मेवयामरुतं शंसयानीति^{१७} तद्वा तथा
शंसयाञ्चकार^{१८} तद्वा तथा शस्यमाने^{१९} गौश्ल आज-
गाम स होवाच होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत
इति^{२०} किं ह्यभूदित्येवयामरुदय मुत्तरतः शस्यत इति
स होवाचैन्द्रो वै मध्यन्दिनः कथेन्द्रं मध्यन्दिनाग्नि-
नीषसीति^{२१} नेन्द्रं मध्यन्दिनाग्निनीषामीति होवाच^{२२}
छन्दस्विद ममध्यन्दिनसाच्यं जागतो वाति-

जागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा
 स उ मारुतो मैव शंसिष्येति स होवाचारमाच्छा-
 वाकेत्यथ हास्मिन्ननुशासन मीषे स होवाचैन्द्र
 मेष विष्णुं न्यङ्गं शंसत्वथ त्व मेतं होतरुपरिष्ठा-
 द्रौद्यै धाय्यायै पुरस्तान्मारुतस्याप्यस्याथा इति
 तद् तथा शंसयाञ्चकार तदिद मप्येतर्हि तथैव
 शस्यते ॥ ४ (३०) ॥

अच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—“एवयामरुतं शंसति ; प्रतिष्ठा
 वा एवयामरुप्रतिष्ठा मेवास्य तत् कल्पयति”—इति । “प्र वो महे
 मतयः”—इत्यादिकं (सं० ५. ८७. १-८.) सूक्तम् ‘एवयामरुत्’-
 शब्देनोच्यते । तत् सूक्त मच्छावाकः शंसेत् । तच्च ‘प्रतिष्ठा वै’
 प्रतिष्ठारूपत्वात् । तेन यजमानस्य प्रतिष्ठा मेव सम्पादयति * ॥

तस्मिन् सूक्ते न्युङ्क्तं विधत्ते—“तं न्युङ्कयत्यन्नं वै न्युङ्को ऽन्नाद्य
 मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“स जागतो वातिजागतो वा,
 सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा”—इति । सूक्तविशेषो हाद-
 शाक्षरपादत्वात् जगतीच्छन्दस्त्री भवति, चतुर्थपादे षोडशाक्षर-
 त्वात् अतिच्छन्दस्त्वादतिजगतीच्छन्दस्त्रीऽपि भवति । ‘सर्वम्’
 अप्येतत् प्राणिजातं जगच्छब्दाभिधेयत्वात् जागत मतिजागतं वा
 भवति । अतः सर्वरूपत्वेन छन्दोदयं प्रशस्तम् ॥

देवतादारेण सूक्तं प्रशंसति—“स उ मारुत आपो वै मरुत

* “एवयामरुदुक्तो षष्ठाकपिना”—इति आश्व० श्रौ० ८. ४. २ ।

आपो ऽत्र मभिपूर्वं मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं दधाति”-इति । ‘स ष’ सोऽपि सूक्तविशेषो ‘मारुतः’ मरुदेवताकः । मरुतश्च वृष्टिदारेण ‘आपो वै’ आप्र एव । अपां चाकहेतुत्वादत्रत्वम् ‘अभिपूर्व-मेव’ उक्तानुपूर्व्येव वायुसम्पादितजलद्वारा यजमाने अन्नाद्यं स्थापयति ॥

होत्रादिभिः प्रयोज्याना मुक्तानां चतुर्णां शिल्पाना मेकस्मिन्न-हनि प्रयोगसहभावं विधत्ते— “तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते, —नाभानेदिष्ठं वालखिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं; तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत्”-इति । नाभानेदिष्ठादीनि चत्वारि शिल्पानि यान्युक्तानि, तानि एतानि ‘सहचराणि’ एकस्मिन्न-हनि सह वर्तन्ते ‘इति’ एव मभिज्ञा आचक्षते * । तस्माद्यस्मिन्न-हनि शंसनीयानि, तस्मिन् चत्वार्यपि शंसेत् ; यस्मिन्न शंसनी-यानि, तस्मिंश्चत्वार्यपि परित्यजेत् ॥

विपक्षे वाधक मुक्ता स्वपक्ष मपसंहरति—“यदेनानि नाना शंसेद् यथा पुरुषं वा रेतो वा विच्छिन्द्यात्, तादृक्तत् ; तस्मादे-नानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत्”-इति । तदेकस्मिन् अहनि ‘एनानि’ चत्वारि शिल्पानि ‘नाना शंसेत्’ नाना विच्छिद्य विच्छिद्य अवशिष्ट महरन्तरे शंसेत्, तदानीं लोके यथा सम्पूर्णगर्भादुत्पन्नं ‘पुरुषं वा’, तत्कारणं ‘रेतो वा’, ‘विच्छि-न्द्याद्’ विकासयेत्, तादृशं तद्ववेत् । ‘तस्मात्’ कारणादेर्तेर्ना चतुर्णां साहित्यमेव ; न तु परस्परवियोगः कर्तव्यः ॥

अथ शिल्पेष्वेव कश्चिद्विशेषं वक्तुं माख्यायिका माह—“सह बुखिल आश्वत्तर आश्विर्वैश्वजितो होता सक्तीचाक्षक एषां वा

* “तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते”-इत्युक्तं पुराणादपि (८५५०) ।

एषां शिल्पानां विश्वजिति सांत्सरिके हे मध्यन्दिन मभि प्रत्येतो-
 हंताह मित्य मेवयामरुतं शंसयानीति ; तच्च तथा शंसयाञ्चकार”-
 इति । ‘ह’-शब्द एतिह्यद्योतनार्थः † । ‘सः’ प्रसिद्धः बुलिलनामको
 महर्षिः, ‘आश्वतरः’ आश्वतरनाम्नो महर्षेर्गोत्रे समुत्पन्नः, ‘आश्विः’
 आश्वनाम्नो महर्षेः पुत्रः ‡, कदाचित् ‘विश्वजितः’ विश्वजिद्याग-
 सम्बन्धी होता सन्, स्वमनसि ‘ईक्षाञ्चक्रे’ विचारितवान् । सां-
 त्सरिके गवामयनाख्यसंवत्सरसत्रसम्बन्धिनि ‘विश्वजिति’ विषुवतो-
 ऽङ्कः ऊर्ध्वं मुत्तरपक्षगतं विश्वजिन्नामके † चतुर्थेऽहनि ‘एषां’
 होतृमैत्रावरुणादीनां सम्बन्धीनि शस्त्राणि शिल्पनामकानि
 चत्वारि सन्ति, ‘एषां शिल्पानां’ मध्ये द्विशिल्पे मैत्रावरुण-ब्राह्म-
 णाच्छंसिनोः सम्बन्धिनी, मध्यन्दिनसवनम् ‘अभि’लख्य ‘प्रत्येतोः’
 प्रत्येतुं, कुशलोऽस्मीति शेषः । ‘हन्त’ ह्यष्टोऽह मेवयामरुतं
 शंसयानीत्येवं महर्षिर्विचारितवान् । अय मर्थः । तृतीयसवन-
 गतान्येतानि शिल्पशस्त्राणि तान्यन्येष्वहसु सम्भवन्ति, विश्व-
 जिति त्वग्निष्टोमे तृतीयसवने होतृकाणां शस्त्राभावात् मैत्रा-
 वरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोः सम्बन्धि शस्त्रद्वयं माध्यन्दिने सवने
 समानेतुं तावदच्छावाक मस्मिन् मध्यन्दिने एवयामरुतं शंस-
 यानि । तथा सति ततः पूर्वभाविनोः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसि-

* ‘इतिह’-इति निपातसमुदायः, ततो ख्ये रूपम् ऐतिह्यम् (पा० ५. ४. २१.) ।
 † ‘अतिः प्रत्येच मैतिह्य मनुमानचतुष्टयम्’-इति तै० ब्रा० १. २. १ । ‘ऐतिह्यम्—इति-
 ह्यसपुराणमहाभारतब्राह्मणादिकम्’-इति तद्भाष्ये सायणः ।

‡ मुडिल इति वाजसनेयिष्वान्दोग्यब्राह्मणयोः पाठः (शत० ब्रा० ४. ६. १. ९ ; १०.
 ६. १. १ ; १४. ८. १५. ११ ; ह्य० उप० १. ११. १ ।

† विश्वजित्परिचयः पूर्वत्र विस्तृतः (११०पृ०) ।

शस्त्रयोरर्थात् माध्यन्दिने सवने समाकर्षणं भवति । 'इति' इत्थं बुलिलः स्ममनसि विद्यार्थं 'तद्' तस्मिन् एव माध्यन्दिने सवने, तथा स्वविचारितक्रमेण 'एवयामरतं' सूक्तम् अञ्छावाकं 'शंसयाञ्चकार' बलादाञ्चाप्य शंसनं कारितवान् ॥

तत्र दोषं कथामुखेनोद्भावयति— "तद् तथा शस्यमाने गौश्व आजगाम ; स होवाच,— होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं भ्रुवत इति ?"—इति । 'तद्' तस्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने 'तथा' तेन क्रमेण बुलिलप्रेरितेनाञ्छावाकेनैवयामरनामके शस्त्रे शस्यमाने सति, तदानीं गौश्वनामकः कश्चित् * महर्षिरागत्य बुलिलनामकं होतारं प्रत्येव मुवाच । हे होतः ! 'ते' त्वदीय मञ्छावाकप्रयुक्त नैवयामरनामकं शस्त्रं 'भ्रुवते' विनश्यति । तत्र दृष्टान्तः— 'विचक्रं' चक्ररहितं शकटं मिव । अश्रूयमाणोऽपि इवशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । अतः 'कथा' तदेतत् सर्वं कथं घटते ? इत्याक्षेपः ॥

तत ऊर्ध्वं बुलिखस्य वचनं दर्शयति— "किं ह्यभूदिति ?"—इति । अत्राञ्छावाकेन शस्यमाने सति किं वा दूषणं मभूत् ? नास्ति कश्चिदपि दोष इत्यर्थः ॥

तत ऊर्ध्वं गौश्वेनोक्तं दोषं दर्शयति— "एवयामरुदय सुत्तरतः शस्यत इति ; स होवाचैन्द्रो वै मध्यन्दिनः ; कथेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीषसीति ?"—इति । होतुर्धिष्णयादुत्तरतो ह्यञ्छावाकस्य धिष्णम् ; तत्समीपे ऽवस्थितेनाञ्छावाकेनैवयामरनामको

* गौश्वः गौश्वः अभिन्नः । साङ्गान् ३।० १६. ९ ; २३. ४ । स च गुर्धरपत्यम् । बुश्विः कुश्विश्च स्वादभिन्नः । स लोकः "कुश्विर्ध्वश्वचसः"—इति अतः ३।० १०. ६. ५. ९ ; अथापरः "कुश्विर्वाजश्वचसः"—इति अतः ३।० १४. ९. ४. ३३ ; १०. ५. ४. १ ।

यः शस्त्रविशेषः, स पठनीय इति तस्याशय इत्युक्त्वा, पुनरपि 'सः' गौह एव मुवाच । 'मध्यन्दिनः' तत्कालनीयः 'ऐन्द्रः' इन्द्रदेवताकः ; तथा सति हे होतः । त मेत मिन्द्र मस्मात् माध्यन्दिनसवनात् 'कथा निनीषसि' कोन प्रकारेणापनेतु मिच्छसि ? खैव मपन-यनेच्छैव त्वदीयाच्छावाकशंसने दोष इति गौहस्वाभिप्रायः ॥

त मभिप्राय मजानतो बुल्लिलस्य वाक्यं दर्शयति— "मेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीषामीति होवाच"—इति । अस्मात् माध्यन्दिन-सवनात् तस्मात्तमिन्द्र मपनेतु महं नेच्छामि ; तद्विरुद्धस्य कस्यचिदपि अननुष्ठितत्वात् । 'इति' एवं बुल्लिल उक्तवान् ॥

ततो विरुद्धार्थानुष्ठानप्रदर्शनार्थं गौहस्य वाक्यं दर्शयति— "हृन्दिस्विद ममध्यन्दिनसाध्यं जागतो वातिजागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा ; स उ मारुतो मैव शंसिष्टेति"—इति । हे होतः ! त्वं स्वमनसेन्द्र मपनेतुं नेच्छसि, किन्त्विदं हृन्दो ऽच्छावाकोन प्रयुज्यमानं शस्त्रगतम् 'ममध्यन्दिनसाधि' मध्यन्दिनसवनसम्बन्धार्हं न भवति । कथं मिति चेत्, तदुच्यते— 'अयं सूक्तविशेषो 'जागतो वातिजागतो वा' हादृशाश्वरपादेन षोडशाश्वरपादेन चोपेतत्वात् । सर्वं चेदं जागतं मतिजागतं च मन्त्रजातं जागते तृतीयसवने एव योग्यम्, न तु त्रैष्टुभे मध्यन्दिने सवने ; 'स उ' सोऽपि सूक्तविशेषो 'मारुतः' मरुद्देवताको न चैन्द्रः । अतोऽपि कारणात् तृतीयसवने एव योग्यम् । तस्मादयं मच्छावाको 'मैव शंसिष्ट' शंसनं सर्वथा मा करोत्विति दोषं दर्शितवान् ॥

तत ऊर्ध्वं बुल्लिलकृत्यं दर्शयति— "स होवाचारमाच्छावाके-त्यथ हास्त्रिभुवशासन मीषे"—इति । हे अच्छावाक ! त्वम्

‘आरम’ शंसनादुपरतो भव । ‘इति’ एवं बुलिल उवाच । ‘अथ’
अनन्तर मिद मय्युवाच—‘हा’ कष्टं सम्भवम् । इतः पर महम्
‘अस्मिन्’ गीष्ने गुरी ‘अनुशासनम्’ अनुष्ठेयोपदेशनम् ‘इषे’
इच्छामि । एतस्मादवगत्य सर्वं मनुष्ठास्यामीति तस्याभिप्रायः ॥

अथ गीष्णस्योपदेशवाक्यं दर्शयति— “स होवाचैन्द्र मेघ विष्णुं
न्यङ्गं शंसत्वन्न त्वमेतं हेतुरपरिष्ठाद्गौर्द्वै धाय्याथै पुरस्तात्मारुत-
स्याप्यस्याया इति”—इति । ‘सः’ गीष्ण एव मुवाच,— ‘एषः’
अच्छावाकः ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रदेवताकं ‘विष्णुन्यङ्गं’ * विष्णुलिङ्गोपेतं
शंसतु । एवयामरुतं त्वज्जा “अनीर्न य इन्द्र”—इति प्रत्येवयामरु-
त्नामकं † यदैन्द्रं सक्तं मस्ति (सं० ६. २०. १-१३.), तस्मिन्
सूक्ते द्वितीयस्या मृचि चतुर्थपादे एव मान्नायते—“हृवृजीषिन्
विष्णुना सचानः”—इति ; अत इदं विष्णुचिह्नोपेतं सूक्तं
शंसतु । हे ‘होतः’ बुलिल ! त्वम् ‘एतम्’ एवयामरुतं ‡ त्वदीय-
ग्रन्थे ‘अस्याथाः’ प्रक्षिपेः । तत्र स्थानविशेष उच्यते— तृतीय-
सवने “ग्रन्थः करति”—इति (सं० १. ४३. ६.) इन्द्रदेवताका
येयं धाय्या, तस्या उपरिष्ठात्, मारुतसूक्तस्य § पुरस्तात्, तयो-
रभयोर्मध्ये प्रक्षेपस्थानम् । एवं गीष्णउपदेशः ॥

अथानुष्ठानं दर्शयति— “तन्न तथा शंसयाञ्चकार ; तदिदं
मध्येतर्हि तथैव शस्यते”—इति । ‘तन्न’ गीष्णेन यदुक्तं तत् सर्वं,
तथैव बुलिलः ‘शंसयाञ्चकार’ माध्यन्दिनसवने ऽच्छावाकं प्रति

* “विष्णुन्यङ्गम्”—इति अ-पाठ एव भाष्यसम्प्रदायी गण्यते ।

† “प्रत्येवयामरुदितितदाचक्षते”—इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ११ ।

‡ एवयामरुतं= प्रत येवयामरुतं ।

§ “प्र वो सहे”—इत्येवयामरुतसूक्तं निव मारुतं सूक्तम् । ३७५.५० २१५० ३० ।

एवयामरुच्छंसने प्रेषितवान्, स्वयं तृतीयसवने आग्निमारुतशस्त्र-
मध्ये धाय्यामारुतसूक्तयोर्मध्ये एवयामरुतं प्रक्षिप्य शंसनं कृतवान् ।
तस्मादिदानी मपि तदिदं सर्वं होत्रकैस्तथैव शस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र एव षष्ठे
ऽहनि कल्पते यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिः
कथं मचाशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शंसति ते प्राणा रेतो वा अग्रे ऽथ प्राणा
एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ
वृषाकपिं शंसति स आत्मा रेतो वा अग्रे ऽथात्मा
कथं मत्र यजमानस्य प्रजातिः कथं प्राणा अविक्लृप्ता
भवन्तीति यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना
संस्कुर्वन्ति स यथा गर्भी योन्या मन्तरेवं सम्भवञ्छेते
न वै सक्तदेवाग्रे सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः
सम्भवतीति सर्वाणि चेत्समाने ऽहन् क्रियेरन् कल्पत
एव यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैवया-

मरुतं^१ तृतीयसवने शंसति^१ तद्यास्य प्रतिष्ठा^१ तस्या
मेवैनं^१ तदन्ततः प्रतिष्ठापयति^१ ॥ ५ (३१) ॥

संवत्सरसत्रे यदहरग्निष्टोमसंस्थं विश्वजिदास्य मस्ति, तत्र
शिल्पानां शस्त्राणां क्लृप्तिः पूर्वत्वाभिहिता (३६०-३८० पृ०) ;
तत्र किञ्चिच्चोद्य मुग्धावयति — “तदाहुयदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र
एवं षष्ठे ऽहनि कल्पते यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिः ; कथ
मत्राशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो वालखिल्याः
शंसति ; ते प्राणा, रेतो वा अग्रे ऽथ प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छं-
स्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ वृषाकपिं शंसति ; स आत्मा,
रेतो वा अग्रे ऽथात्मा ; कथ मत्र यजमानस्य प्रजातिः, कथं प्राणा
अविक्लृप्ता भवन्तीति”-इति । द्विविधो हि विश्वजित्,— अति-
रात्रसंस्थोऽग्निष्टोमसंस्थश्च । तत्रातिरात्रसंस्थः स्वतन्त्र एकाहः ।
तत्र तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राणि विद्यन्ते । तथा सति
पूर्वोक्तक्रमेण होता नाभानेदिष्ठं शस्त्रा रेतः सिञ्चति, मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शस्त्रा प्राणानवस्थापयति, ब्राह्मणाच्छंसी सुकीर्त्तिं
शस्त्रा प्रजनयति, अष्टावाक एवयामरुतं शस्त्रा प्रतिष्ठां करो-
तीत्ययं क्रम उपपन्नः । एवं षष्ठप्रषष्ठहस्य यदहः षष्ठ मस्ति,
तस्याप्युक्तसंस्थत्वेन तृतीयसवने होत्रकशस्त्रसद्भावात् पूर्वोक्ता
यजमानोत्पत्तिरुपपद्यते । यथा विश्वजिदतिरात्रे षष्ठेऽहनि च
शस्त्ररूपो यज्ञः ‘कल्पते’ उपपद्यते, तदनुसारेण यजमानस्य
‘प्रजातिः’ जनन मप्युपपद्यते । तथा संवत्सरसत्रगते ऽग्निष्टोम-
संस्थे विश्वजित्यहनि तदुपपादयितुं न शक्यते । तथाहि—
तत्राग्निष्टोमसंस्थे विश्वजिति होत्रा नाभानेदिष्ठो माध्यन्दिनसवने

शस्त एव भवति ; तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानत्वात् ।
 अथैवं सति मैत्रावरुणो वालखिल्याः प्रथमं शंसति ; तृतीयसवने
 होत्रकाणां शस्त्राभावेऽपि माध्यन्दिने सवने तेषां शस्त्राणां
 बुल्लिलाख्येन महर्षिणा समाकृतत्वात् । 'ते' च वालखिल्यात्मकाः
 प्राणा इत्युक्तम् (३६५ पृ०) । लोके तु रेत एव 'अग्ने'
 प्रथमं सिक्तं भवति, पश्चात् सिक्ते रेतसि प्राणानां प्रवृत्तिरिति
 क्रमः । इह तु नाभानेदिष्ठराहित्येन रेतःसेको नास्ति, वाल-
 खिल्यानां सङ्गावेन प्राणा विद्यन्ते, कथं मीतदुपपद्यते ? इत्येकं
 शोध्यम् । एवं चोद्यान्तर मस्ति । ब्राह्मणाच्छंसी मध्यन्दिने वृषाकपिं
 शंसति । 'सः' वृषाकपिर्यजमानस्य प्रजायमानस्य 'आत्मा' देहः ।
 अत्रापि नाभानेदिष्ठो ऽशस्त एव भवति, अतो रेतो नास्ति ।
 लोके तु रेत एवाग्रे सिध्यते, 'अथ' पश्चादात्मदेहो जायते ; अतो
 लोकवैपरीत्ये सति कथं मयं यजमानस्य 'प्रजातिः' जन्म ? इति
 द्वितीयं शोध्यम् । यजमानस्य जन्मसम्भवे वालखिल्यरूपाः 'प्राणाः'
 'अविकृताः' विशेषेण स्थानकृतिसिद्धिताः 'कथं भवति' कोन
 प्रकारेण वर्तन्ते ? 'इति' एवं ब्रह्मवादिनशोध्य माहुः ॥

तस्य परिहारं दर्शयति—“यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञ-
 क्रतुना संस्कुर्वन्ति ; स यथा गर्भी योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते ;
 न वै सङ्गदेवाग्ने सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भव-
 तीति”—इति । इह 'यज्ञक्रतु'शब्देन तत्साधनभूतः शिल्पसमूहो
 विवक्षितः । 'एतेन' सर्वेषापि शिल्पसमूहेन यजमानं 'संस्कुर्वन्ति'
 प्राचप्रासर्गता संस्कारः, स एव चात्र क्रियते ; न तु यजमानस्य
 मरणजन्मबहुभिः शिल्पैः क्रमेण संस्कारे दृष्टान्तः । यथा योन्याम्
 'अन्तः' मध्ये 'सः' प्रसिद्धो गर्भी भवति, एव मयं यजमानः

क्रमेण 'सम्भवन्' संस्कृताकारेणोत्पद्यमानः 'शिते' भवतिष्ठते । लोकेऽपि गर्भः 'अग्ने' प्रथमं रेतस्त्रोककाले एव 'सर्वः' सम्पूर्णः सङ्गदेव 'न वै सम्भवति' नैवोत्पद्यते ; किन्तु 'सम्भवतः' उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य एकैक मङ्गं क्रमेण 'सम्भवति' निष्पद्यते । तथा च गर्भीपनिषद्यामान्नातम्—“एकरात्रोषितं कललं भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्धं भवति”—इत्यादि । अतो गर्भवत्क्रमेण संस्कारो युक्त इत्यर्थः ॥

उक्त मेवोत्तरं पुनरपि विस्पष्टयति—“सर्वाणि चेत्समाने ऽहन् क्रियेरन्, कल्पत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिरद्यैतं होतैवयामरुतं तृतीयसवने शंसति ; तथास्य प्रतिष्ठा, तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति । 'सर्वाणि' शिल्पशस्त्राख्येकस्मिन्नेवाहनि क्रियेरन् । तदानीं तावतैवार्यं यज्ञो यजमान-संस्कारे हेतुः शिल्पसमूह उपपद्यते । यजमानस्य 'प्रजातिः' जननोपचार उपपद्यते । अतः सर्वशस्त्रानुष्ठानं मेव संस्कार-साधनम्, न तु हेतुः शस्त्रस्य प्रथमभावित्वादिक्रमविशेषः संस्कारोपयोगी । नन्वत्र सर्वशस्त्रानुष्ठानं नास्ति माध्यन्दिनसवने ; एवयामरुतान्नः सूक्तस्याच्छावाकेनानुष्ठानात् । नायं दोषः । तत्र तदभावेऽपि तृतीयसवने होतुरेवयामरुच्छस्त्रं मस्ति, 'तत्' तथा सति यजमानस्य सर्वशस्त्रानुष्ठानेन या प्रतिष्ठा अपेक्षिता, तस्या मेव प्रतिष्ठायाम्, 'एनं' यजमानं तत् 'अन्ततः' शस्त्राणां मन्ते प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

कृन्दसां वै षष्ठेनाङ्गाप्तानां रसो ऽस्त्वेनेदत्स प्रजा-
 पतिरविभेत् पराङ्घं कृन्दसां रसो लोकानत्येष्य-
 तीति तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णान्नाराशंश्चा
 गायत्र्या रैभ्या चिष्टुभः पारिचित्या जगत्याः कार-
 व्ययानुष्टुभस्तत्पुनश्चन्दस्सु रस मदधात् सरसैर्हास्त्व
 कृन्दोभिरिष्टं भवति सरसैश्चन्दोभिर्यज्ञं तनुते य
 एवं वेद नाराशंसोः शंसति प्रजा वै नरो वाक् शंसः*
 प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो
 जायन्ते य एवं वेद यदेव नाराशंसीः शंसन्तो वै
 देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवेतद्यजमानाः
 शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः प्रयाहं शंसति यथा
 वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति तासु
 न न्यूङ्घयेन्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्घो रैभीः
 शंसति रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायं-
 स्तथैवेतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः
 प्रयाहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषा-
 कपेस्तत्राय मेति तासु न न्यूङ्घयेन्नीवीव नर्देत् स हि
 तासां न्यूङ्घः पारिचित्यैः शंसत्यग्निर्वै परिचिदग्नि-

* "वाक्शंसः" ड ।

हीमाः प्रजाः परिच्छेत्त्वाग्निं हीमाः प्रजाः परिच्छियन्त्य-
 ग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं
 वेद यदेव पारिच्छितोः संवत्सरो वै परिच्छित् संवत्सरो
 हीमाः प्रजाः परिच्छेति संवत्सरं हीमाः प्रजाः परि-
 छियन्ति संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकता
 मश्नुते य एवं वेद ताः प्रयाहं शंसति यथा वृषाकपिं
 वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति तासु न न्यूङ्ग-
 येग्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्गः कारव्याः शंसति
 देवा वै यत्किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वन्तत्कारव्याभिर-
 वाप्नुवंस्तथैतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म
 कुर्वन्ति तत्कारव्याभिराप्नुवन्ति ताः प्रयाहं शंसति
 यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति
 तासु न न्यूङ्गयेग्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्गो
 दिशांक्लृप्तीः शंसति दिश एव तत् कल्पयति ताः
 पञ्च शंसति पञ्च वा इमा दिशश्चतसस्तिरश्वा *
 एकोह्वा तासु न न्यूङ्गयेन्नैवैव च निनर्देग्नेदिमा
 दिशो न्यूङ्गयानीति ता अर्हर्चशः शंसति प्रति-
 ष्ठाया एव जनकल्पाः शंसति प्रजा वै जनकल्पा
 दिश एव तत् कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति

* “०स्तिरश्वा” क, ख, ग।

तासु न ग्यूंखयेन्नैवैव च निनर्देन्नेदिमाः प्रजा ग्यूंख-
यानीति^१ ता अर्द्धर्चशः शंसति^२ प्रतिष्ठाया एवेन्द्र-
गाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगाया-
यैनानत्यायंस्तथैवैतद्वजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं
भाढ्यं मभिगायायै न मति यन्ति ता अर्द्धर्चशः
शंसति^३ प्रतिष्ठाया एव ॥ ६ (३२) ॥

पूर्वच ब्राह्मणाच्छंसिनः शिल्पे शस्त्रे 'सुकीर्त्तिं शंसति', 'वृषा-
कपिं शंसति' इति यत्सूक्तद्वयं विहितम् (३७२ पृ०), तत ऊर्द्धं
कुन्तापास्थं सूक्तं खिले कुन्तापनामके ग्रन्थे समास्नातं त्रिंशदृचं *
पञ्चाव्य मिति तदितिहास माह— "इन्द्रसां वै षष्ठेनास्नातानां
रसो ऽत्यनेदत्, स प्रजापतिरविमेत्पराड्यं इन्द्रसां रसो लोका-
नत्येष्यतीति ; तं परस्ताच्छन्दीभिः पर्यगृह्णान्नाराशस्या गायत्र्या,
रैभ्या त्रिष्टुभः, पारिक्षित्या जागत्याः, कारव्ययानुष्टुभस्तत्पुन-

* अस्मि अतुरध्यायात्मकः खिलरूप ऋक्परिशिष्टी ग्रन्थः । तत्रायो निविदध्यायः,
कुन्तापाध्यायो द्वितीयः, पुरीरुगध्यायस्तृतीयः, ततः प्रैषाध्यायो ऽस्मिन् । तत्र कुन्तापाध्याये
त्वादी नाराशंससिद्धः, अथ रैभक्षिः, अथ पारिक्षित्यश्चतस्रः, अथ कारव्याश्चतस्रः, अथ
दिशान्तृप्तयः पञ्च, अथ जनकत्याः षट्, अथेन्द्रगाथाः पञ्चेति त्रिंशत्सङ्ख्याका ऋचः सन्ति ;
एतावदेव कुन्तापसूक्तम् ; ततश्चेतश्चक्षुषापनामपदसप्ततिः, अथ प्रवद्विका ऋचः षट्, अथ
आजिज्ञासेत्या ऋचश्चतस्रः, अथ पदत्रयात्मकः प्रतिराधः, अथातिवाद एकः, अथ सप्तदश-
पदात्मको देवगीथः, अथ मूर्तेच्छदस्तिः, अथाहनस्या ऋच अष्टाविति पञ्चदशविधा मन्त्राः
समास्नाताः । त एवेहेत आरभ्याध्यायसमाप्तिं यावत् पञ्चसु खल्लेषु क्रमाद् विधीयन्ते ।
तत्रास्मिन् खल्ले लिन्द्रगाथानानां कुन्तापसूक्तौयाना मीवर्चा विधानम्, अत उच्यते त्रिंशदृच
मिति ।

ऋन्दस्सु रस मदधात्”—इति । पृष्ठपठऊहस्य सम्बन्धिनां षष्ठे-
नाङ्गा प्राप्तानां गायत्र्यादीनां छन्दसां 'रसः' सारः 'अत्यनेदत्'
अतिक्रम्यागच्छत् । तदानीं 'सः' प्रजापतिः 'अबिभेत्' भीतवान् ।
केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— अयं छन्दसां रसः 'पराङ्'
पराहृत्य लोकान् 'अत्येषति' अतिक्रम्य गमिष्यति 'इति' अनेनाभि-
प्रायेण । ततो भीतः प्रजापतिः 'तं' रसं 'परस्तात्' परभागे
'छन्दोभिः' गायत्र्यादिभिः 'पर्यगृह्णात्' परितो निरुद्धवान् ।
गायत्र्यादीनां मध्ये कस्याः सम्बन्धि रसं कया पर्यगृह्णादिति,
तदुच्यते— गायत्र्याः सम्बन्धि रसं नाराशंस्या पर्यगृह्णात् । नरा-
शंसशब्दो यस्या ऋग्जातावस्ति, सेयं 'नाराशंसी' । तथा त्रिष्टुभः
सारं 'रेभ्या' रेभशब्दोपेतया ऋग्जात्या पर्यगृह्णात् । जगत्याः
सारं 'पारिश्चित्या' परिश्चिच्छब्दोपेतया ऋग्जात्या पर्यगृह्णात् ।
अनुष्टुभः सारं 'कारव्यया' कारशब्दोपेतया ऋग्जात्या पर्य-
गृह्णात् । 'तत्' तस्मात्परिग्रहादूर्ध्वं पुनः 'छन्दस्सु' गायत्र्यादिषु
'तं' रसम् 'अदधात्' अवस्थापितवान् ॥

वेदनं प्रशंसति—“सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसै-
ऋन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद”—इति । 'अस्य' वेदितुः दर्श-
पूर्णमासादिकं सारयुक्तैर्गायत्र्यादिभिरिष्टं भवति, अथ अग्निष्टो-
मादिकं प्रौढयज्ञं वेदिता सारयुक्तैऋन्दोभिः 'तनुते' विस्तारयति ॥

इदानीं कुन्तापसूक्तमता ऋचो विधत्ते—“नाराशंसीः शंसति ;
प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्त्रेव तद्वाचं दधाति ; तस्मादिमाः
प्रजा वदत्यो जायन्ते य एवं वेद ; यदेव नाराशंसीः”—इति ।
“इदं जनाः”—इत्याद्यास्तिस्त्रर्ची नाराशंस्यः (ऋ० पं० २.१.१-३.);
तत्र “नाराशंसस्त्रविष्यते”—इति नाराशंसशब्दस्य श्रुतत्वात् । तास्ति-

स्वर्षीं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् * । तत्र नर इत्यनेन प्रजा विव-
क्षिता, शंस इत्यनेन वाक् विवक्षिता । अतस्तच्छंसनेन प्रजास्वेव
वाच भवस्थापयति । 'तस्मात्' कारणादिमाः प्रजा लोके
'वदत्यः' वाग्व्यवहारयुक्ता उत्पद्यन्ते । य एवं वेद, तस्य वाचः
व्यवहारक्षमाः प्रकाशयन्त इति शेषः । नाराशंसीरिति यदेवास्ति,
तत् पूज्य मिति भूतेरभिप्रायः ॥

ता ऋचः पुनः प्रशंसति— “शंसन्तो वै देवाश्च स्वर्गं लोकं
मायंस्तथैवैतद्यजमानाः शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति”—इति ।
स्मृत्योऽर्थः ॥

तच्छंसने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“ताः प्रगाहं शंसति, यथा
वृषाकपिं ; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्व्याय मेति”—इति । 'ताः'
नाराशंसीस्तिस्वर्चः 'प्रगाहं' पादे पादे प्रगृह्य, अवसाय शंसेत् ;
यथा वृषाकपिसूक्तं पादे पादे विगृह्य शंसति, तददेतत् † ।
वृषाकपिसूक्ते प्रयश्चिद्विधिरर्थसिद्धौ द्रष्टव्यः । 'हि' यस्मात् कार-
णात् इदं सूचां शंसनं 'वार्षाकपं' वृषाकपिसम्बन्धं कर्त्तव्यम्,
'तत्' तस्मात्कारणात् 'वृषाकपेः' एतन्नामकस्य सूक्तस्य 'न्यायं'
प्रकारम् 'एति' प्राप्नोति । विग्रह एवात्र तन्व्यायः ‡ ॥

* नाराशंसादीनां मिन्द्रगाथान्तानां विंशदृषां कुनापसूक्त मिति समाख्या । “तस्माद्
(वृषाकपेः) ऊर्ध्वं कुनापम्”—इति आश्र० श्रौ० ८. ३. ७ ।

† “तस्य (कुनापस्य) आदितश्चतुर्दश (कारव्यान्ताः) विद्याहं निनर्दं शंसेत्”—इति
आश्र० श्रौ० ८. ३. ८ । इह खित उपर मेव निनर्दं विधास्यति ।

‡ “अथ वृषाकपिं शंसेद् यथा हीताज्याद्याश्चतुर्थे”—इति आश्र० श्रौ० ८. ३. ४ ।
आज्याद्यधर्मास्तु अर्धंशंसनम्, विद्याहः, विरभ्यासः, न्यूहः, निनर्दः, प्रतिगरश्चेति षट् (७.
११.१-२१) । अर्धंशंसनातिदेशं वारयितुं तत उक्तम् “पत्तिशंसन्विह”—इति (५) ।

वृषाकपिसूक्ते न्यूङ्गनिनर्दावपि विदेते, अतोऽत्रापि तदुभय-
प्राप्तौ न्यूङ्गं निराकृत्य इतरं विधत्ते—“तासु न न्यूङ्गयेन्नीवीव
नर्देत्, स हि तासां न्यूङ्गः”—इति । ‘तासु’ नाराशंसीषु न्यूङ्गं
न कुर्यात्, किन्तु ‘नीवीव नर्देदेव’ विशेषेण निनर्दं मेव कुर्यात् ।
‘सः’ एव निनर्दः ‘तासां’ नाराशंसीनां न्यूङ्गस्थानीयः । द्वितीय-
पादस्य द्वितीयक्षरे त्रयोदशभिरोकारैस्तत्र चावसानं कृत्वा
त्रयाणां त्रिमात्राणां मोकाराणां सुच्चारणं न्यूङ्गः (२१, २४ पृ०) ।
द्वितीयपादस्य प्रथमाक्षरं मनुदात्तत्वेन द्वितीयाक्षरं मुदात्तत्वेनो-
च्चारयेदिति यदस्ति, सोऽयं निनर्दः * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—“रैभ्योः शंसति”—इति । रैभ्यश्चो-
पेता ऋचो रैभ्यः । “वच्यस्व रैभ वच्यस्व”—इत्याद्यास्तिस्रः (ऋ०
प० २. २. १-३.), ताः शंसेत् ॥

ता ऋचः प्रशंसति—“रैभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक
मायंस्तथैवैतद्यजमाना रैभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति”—इति ।
‘रैभन्तः’ शब्दं कुर्वन्तः, कीर्त्तिं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

विग्रहादिकं विधत्ते—“ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं;
वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तभ्याय मेति ; तासु न न्यूङ्गयेन्नीवीव
नर्देत्स हि तासां न्यूङ्गः”—इति ॥

पूर्ववत् ऋगन्तराणि विधत्ते—“पारिचित्तीः शंसति”—इति ।
परिचिच्छब्दोपेताः “राज्ञो विश्वजनीनस्य”—इत्याद्याश्चतस्रः ऋचः

* “द्वितीयेषु पादेषुदात्तं मनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत् । तदपि निदर्शनायो-
दाहरिष्यामः—‘इदं जना उपयुत । नाराशंसस्तविष्यते । षष्टिं सङ्घसा नवतिथ कौरम
आरुश मेषु दद्वष्टीशम्’—इति”—इति आश्व० श्रौ० पृ. ३. ८, १० । इह षकारो ऽनुदात्तः,
टिकार उदात्तः, अन्यदेकश्रुतिः ।

पारिच्छित्यः ; तासु “परिच्छितः क्षेम मकरत्”-इतिपरिच्छिच्छब्दस्य श्रुतत्वात् । ता ऋचः शंसेत् ॥

ताः प्रशंसति— “अग्निर्वै परिच्छिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिव्यन्मिं हीमाः प्रजाः परिव्यन्मि”-इति । तास्वृक्षु परिच्छिच्छब्देनाग्निरेवाभिधीयते । अग्निर्हीमाः सर्वाः प्रजाः दाहपाकादिना परिपालयन् ‘क्षेति’ निवसति, प्रजाश्चेमा अग्निं परितः सेवमानाः ‘व्यन्मि’ निवसन्ति ; अतः कर्त्तरि कर्मणि वा व्युत्पत्त्या अयं मग्निः परिच्छिद्भवति ॥

वेदनं प्रशंसति— “अग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्रुते य एवं वेद”-इति । सहवास-समानरूप-समानलोकत्वानि वेदिता प्राप्नोति ॥

तासां मृचां भूतेन पूज्यत्वं दर्शयति— “यदेव पारिच्छित्तीः”-इति ॥

प्रकारान्तरेण ताः प्रशंसति— “संवत्सरो वै परिच्छित्, संवत्सरो हीमाः प्रजाः परिव्यन्मि ; संवत्सरं हीमाः प्रजाः परिव्यन्मि”-इति । अग्निवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

वेदनप्रशंसां प्रगाहविधिं च दर्शयति— “संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्रुते य एवं वेद ; ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं ; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तग्न्याय मेति ; तासु न न्युंख येनीवीव नर्देत्स हि तासां न्युंखः”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— “कारव्याः शंसति”-इति । कारव्यशब्दोपेताः ‘कारव्याः’, “इन्द्रः कारु मबूवुधद्”-इत्याद्याश्चतस्रः (ऋ० प० २. ४. १-४.), ताः शंसेत् ॥

ताः प्रशंसति— “देवा वै यत् किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वं-

स्तत् कारव्याभिरवाप्नुवंस्तथैवेतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत्कारव्याभिरवाप्नुवन्ति”-इति । ‘कल्याणं’ काम्यफलाय कर्म कृतवतां कारव्याभिर्ऋग्भिस्तत्फलप्राप्तिर्भवति ॥

विग्रहादिकं विधत्ते—“ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं ; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तथाय मेति ; तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्देत्स हि तासां न्यूङ्खः”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—“दिशांऋग्मीः शंसति ; दिश एव तत्कल्पयति”-इति । “यः समीयो विदथ्यः”-इत्याद्या ऋचः (ऋ० प० २. ५. १-५.) दिशांऋग्मीः शंसेत् । प्राच्यादिदिग्बत्वात्, “ते देवाः प्रागकल्पयन्”-इति ऋषिधातुश्चयाच्च दिशांऋग्मित्वम् ; तच्छंसनेन दिश एव ‘कल्पयति’ स्वप्रयोजनक्षमाः करोति ॥

तासां ऋचां सङ्ख्यां दर्शयति—“ताः पञ्च शंसति ; पञ्च वा इमा दिशश्चतस्रस्तिरश्च एकोऽर्वा”-इति । दिशांऋग्मित्सङ्ख्याकास्ता ऋचः पञ्च शंसेत् । अर्थमा उपलभ्येत्याद्या दिशः पञ्चसङ्ख्याका एव ; ऐन्द्री, यामी, वारुणी, सौमी, चेत्येवं ‘तिरश्चः’ तिर्यगवस्थिता दिशश्चतस्रः, ऊर्ध्वं चैका ; इत्थं पञ्च सङ्ख्या प्रपद्यते ॥

न्यूङ्खनिर्दौ निषेधति—“तासु न न्यूङ्खयेन्नेवैव च निन्देन्नेदिमा दिशो न्यूङ्खयानीति”-इति । ‘तासु’ दिशांऋग्मिषु न्यूङ्खं न कुर्यात्, तथा निन्दं मपि नैव कुर्यात् । ‘एव’, ‘च’ इति पदद्वयं विषययोः समुच्चयार्थम् । न्यूङ्खवर्जने को ऽभिप्रायः, सोऽभिधीयते— इमा दिशो ‘नेत् न्यूङ्खयानि’ नैव चालयानि ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण । न्यूङ्खनिन्दयोरभिधानादेव वर्जनसिद्धौ निषेधो नित्यानुवादः, पूर्वमन्त्रदृष्टान्तेन शङ्कितयोर्निषेधार्थो वा ॥

* “चतुर्दश्याम् (कारव्यचतुर्थ्याम्) एकेन द्वाभ्याञ्च विग्रहः”-इति आश्व० श्रौ० ८.३.१२ ।

शंसने निषेधं दर्शयति— “ता अर्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव”—इति । पूर्वासा मृचां पादे पादे अवसाय शंसनं सुक्तम्, तासु दिशांक्लृतीरर्धर्चं ऽर्धर्चं ऽवसाय शंसेत् । अर्धर्चस्य प्रत्यृचं द्वित्वात्तच्छंसनं प्रतिष्ठायै सम्पद्यते * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— “जनकल्पाः शंसति ; प्रजा वै जनकल्पा, दिश एव तत्कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति”—इति । “योऽनात्ताक्षः”—इत्याद्याः षडृचो जनकल्पाभिधाः (ऋ० प० २. ६. १-६.), ताः शंसेत् । अनात्ताक्ष इत्यादिना पुरुषविशेषानुपन्यस्यते †, ताः कल्पेषु ‡ कल्पशब्दाभिधानादेव ‘जनकल्पाः’; तासां प्रजारूपत्वात्, पूर्वोक्तदिग्भूपाभिर्ऋग्भिर्दश सम्पद्य ‘तासु’ दिक्षु प्रजाः प्रतिष्ठापयति ॥

पूर्ववत् न्यूङ्गनिर्दनिषेधं मर्धर्चं ऽवसानं च दर्शयति— “तासु न न्यूङ्गयेन्नैवैव च निनर्दंन्नेदिमाः प्रजा न्यूङ्गयानीति ; ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव”—इति ॥

ऋगन्तराणि विधीयन्ते— “इन्द्रगाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं मभिगायाथैन मति यन्ति”—इति । “यदिन्द्रो दाशरान्ने”—इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्रगाथाभिधाः (ऋ० प० २. ७. १-५.), ताः शंसेत् । इन्द्रो गाथ्यते कथ्यते यास्वृक्षु ताः ‘इन्द्रगाथाः’, ताभिर्देवा असुरानभिगाय योषु माभिसुखेन प्राप्य युहेनैनान् ‘अत्यायन्’ अतिक्रान्तवन्तः, जयं प्राप्ता इत्यर्थः । देववद् यजमाना अपि एताभिर्वैरिणं जयन्ति ॥

* “शेषोऽर्धर्चशः”—इति आश० श्रौ० ८. ३. १३ ।

†, ‡ जनकल्पाभिधासु ऋषु द्रष्टव्यम् ।

पूर्ववदर्शनेऽवसानं विधत्ते — “ता अर्धर्षशः शंसति, प्रति-
छाया एव” — इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायशाचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(चिंशध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

ऐतशप्रलापं शंसत्यैतशो ह वै मुनिरग्नेरायु-
र्ददश' यन्नस्यायातयाम मिति हैक आहुः सो
ऽब्रवीत्युचान् पुत्रका' अग्नेरायुरदश' तदभिलपि-
ष्यामि यत् किञ्च वदामि तग्मे मा परिगातेति' स
प्रत्यपद्यतैता अत्रवा आप्लवन्ते' प्रतीपं प्रातिसत्वन्
मिति' तस्याभ्यग्निरैतशावन एत्याकालि ऽभिहाय'
मुख मध्यगृह्णाददृपन्नः पितेति' तं होवाचापेह्य
लसो ऽभूर्यो मे वाच मवधीः' शतायुं गा मकरिष्य'
सहस्रायुं पुरुषं' पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मेत्य
मसक्था इति' तस्मादाहुरभ्यमनय ऐतशायना'
श्रीर्वाणां पापिष्ठा इति' तं हैके भूयांसं शंसन्ति स न
निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येव ब्रूयादायुर्वा ऐतशप्रलाप'

आयुरेव तद्यजमानस्य । प्रतारयति य एवं वेद यदे-
 वैतशप्रलापाः । कृन्दसां ह्येष रसो यदैतशप्रलाप-
 ष्कृन्दस्त्वेव तद्रसं * दधाति सरसैर्हास्य कृन्दोभिरिष्टं
 भवति सरसैश्कृन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद यदेवै-
 तशप्रलापाः । अयातयामा वा अक्षितिरेतशप्र-
 लापो । ज्यातयामा मे यज्ञे । सदक्षितिर्मे यज्ञे । स-
 दिति । तं वा एत मैतशप्रलापं शंसति । पदावग्राहं
 यथा निविदं । तस्योत्तमेन पदेन प्रणीति यथा निविदः ।
 प्रवह्लिकाः शंसति । प्रवह्लिकाभिर्वै देवा असुरान्
 प्रवह्ल्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः । प्रवह्लिकाभि-
 रेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्ल्याथैन मति यन्ति । ता अर्द्ध-
 र्चशः शंसति । प्रतिष्ठाया एवाजिज्ञासिन्याः शंस-
 त्याजिज्ञासिन्याभिर्वै देवा असुरानाज्ञायाथैनान-
 त्यायंस्तथैवैतद्यजमाना । आजिज्ञासिन्याभिरैवाप्रियं
 भ्रातृव्यं मान्नायाथैन मति यन्ति । ता अर्द्धर्चशः शंसति ।
 प्रतिष्ठाया एव प्रतिराधं शंसति । प्रतिराधेन वै
 देवा असुरान्प्रतिराध्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः ।
 प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्याथैन मति
 यन्ति । प्रतिवादं शंसत्यतिवादेन वै देवा असुरानत्यु-
 द्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना । अतिवादेनैवाप्रियं

* "तद्रसं" क ।

भाटव्य मल्युद्याथैन मति यन्ति त मर्द्धर्चशः शंसति
प्रतिष्ठाया एव ॥ ७ (३३) ॥

कुन्तापनामकं त्रिंशद्वचं सूक्तं विधायैतशप्रलापनामकं सप्तति-
सङ्ख्याकं पदसमूहं (ऋ० प० २. ८. १-१०.) विधत्ते—“ऐतश-
प्रलापं शंसति”—इति । ऐतशाखेन मुनिना दृष्टः ‘ऐतशः’,
अनन्विताना मर्थानां वचसां लापः ‘प्रलापः’ ; तं ब्राह्मणाच्छंसी
शंसेत् ॥

त मैतशप्रलापं स्तोतु मास्त्रायिका माह— “ऐतशो ह वै
मुनिरन्नेरायुर्ददर्श, यन्नस्यायातयाम मिति हैक आहुः ; सो
ऽब्रवीत् पुत्रान्,— पुत्रका अन्नेरायुरदर्श, तदभिल्लपिथामि,
यत्किञ्च वदामि, तन्मे मा परिगातेति, स प्रत्यपद्यतेता अग्ना
आप्नवन्ते, प्रतीपं प्रातिसत्वन मिति”—इति । ऐतशनामकः
कश्चित् मुनिः ‘अन्नेरायुः’—इत्येतन्नामकं मन्त्रकाण्डं ददर्श । पूर्व-
वदग्नेः प्रियत्वात् तस्य काण्डस्यान्नेरायुरिति नाम सम्पन्नम् ।
‘एके’ याज्ञिकाः ‘यन्नस्यायातयामम्’—इति तस्य मन्त्रकाण्डस्य
नामधेय माहुः । पुनः-पुनः-पठितैः सार्थकैर्मन्त्रजातैरलसो यज्ञो
गतसारोऽभूत्, तस्य यन्नस्यालस्यपरिहारेण सारोत्पादनादस-
म्बद्धप्रलापरूपस्य मन्त्रकाण्डस्य ‘अयातयामम्’—इति नाम सम्प-
न्नम् । ‘सः’ मुनिरैतशः स्वकीयान् ‘पुत्रान्’ प्रत्येव मब्रवीत्,—
हे ‘पुत्रकाः’ कुक्षिताः पुत्राः ! अहं मन्नेरायुरित्येतन्नामकं मन्त्र-
काण्डं दृष्टवानस्मि, तदहं भवता मये अभिल्लपिथामि । तस्मिन्
सङ्गताथस्य कस्याप्यभावात् यत् किञ्चिद्वाङ्मात्रं वदामि, ‘तत्’ मे
वचनं यूयं ‘मा परिगाता’ अस्य वचनस्य निन्द्यां मा कुरुत । एवं

पुत्रान् मन्त्रयित्वा 'सः' मुनिः 'प्रत्यपद्यत' प्रलापं प्रारब्धवान् । सप्ततिसङ्ख्याकपदरूपे तस्मिन् "एता अस्मा आग्नवन्ते"—इति प्रथमं पदम्, "प्रतीपम्प्रातिसञ्जनम्"—इति द्वितीयं पदम् । 'इति'शब्दः प्रदर्शनार्थः, इत्यादिकं सप्ततिपदसमूहं मुक्तवान् * ॥

तदीयपुत्रवृत्तान्तं दर्शयति— "तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्या-
काले ऽभिहाय मुखं मप्यगृह्णाददृपन्नः पितेति"—इति । तस्य
मुखं मित्यन्वयः । एतशस्य पुत्रः 'एतशायनः', स च 'अभ्यग्निः'
—इति एतन्नामकः, एतादृशः सः प्रत्यपलपन्तं पितरं दृष्ट्वा सहसा
समेत्य, तदानीम् 'अकाले' प्रलापसमाप्तिकालाभावेऽपि 'अभि-
हाय' आभिसुखेनोत्थाय तस्य पितुर्मुखं मपि 'अगृह्णात्' हस्ते-
नाच्छादितवान् । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते—'नः' अस्माकं
पिता तदानीम् 'अदृपत्' दर्पं प्राप्तः, उन्मत्त इत्यभिप्रायेण ॥

अथ मुनेर्वृत्तान्तं माह — "तं होवाचापिङ्गलसो ऽभूर्यो मे वाच
मवधीः, शतायुं गा मकरिषं, सहस्रायुं पुरुषं, पापिष्ठां ते प्रजां
करोमि, यो मेत्य मसक्था इति"—इति । 'तम्' अभ्यग्निनामकं
पुत्रं मुखपिधाने प्रवृत्तं पिता एव मुवाच । हे पुत्र ! त्वम् 'अपेहि'
अस्माद् देशादपागच्छ, 'अलसोऽभूः' महाकथं श्रोतुं मालस्ययुक्तस्त्वं
मभूः । यस्त्वं मे मदीयां वाचम् 'अवधीः' मुखपरिधानेन विना-
शितवानसि ; अहं मुन्मत्त इति तव बुद्धिः ; न त्वहं मुन्मत्तः,
किन्तु मन्त्रकाण्ड मीदृशम् । सामर्थ्यन्तु मदीयं शृणु,— अत्या-
युष्यं गां 'शतायु' शतसंवत्सरायुष्कम् 'अकरिषं' कर्तुं शक्नोमि,
तथा शतायुं पुरुषं 'सहस्रायु' सहस्रसंवत्सरायुष्कं कर्तुं

* "एता अस्मा आग्नवन्ते इति सप्ततिपदानि"—इत्यादीनि आश्व० शो० ८, ३, १४—१७ ।

'सप्ततिपदं शास्त्राकारे कश्चित् षट्सप्ततिपदानि सन्तीति प्रदर्शनार्थम्'—इति तद्वचो ।

शक्नोमि । अतो मा मवजानतस्ते 'प्रजां' पुत्रादिरूपां 'पापि-
ष्ठां' अतिशयेन दारिद्र्यादिहेतुयुक्तां करोमि । यत्स्वं मा
मित्यम् 'असक्थाः' अभिभूतवानसि, तस्मात्तव शापो युक्त इत्येवं
पितोवाच ॥

पितुः शापं लोकप्रसिद्धा दृढयति—“तस्मादाहुरभ्यन्वय ऐत-
शायना और्वाणां पापिष्ठा इति”—इति । यस्मात् पित्रा शापो
दत्तः, 'तस्मात्' कारणात् तद्वृत्तान्ताभिन्ना जना एव माहुः,—
'और्वाणाम्' और्वगोत्रोत्पन्नानां पुरुषाणां मध्ये 'ऐतशायनाः'
ऐतशस्य मुनेः सम्बन्धिनः 'अभ्यन्वयः' अभ्यग्निप्रमुखाः पुरुषाः
'पापिष्ठाः' अत्यन्तपापयुक्ता इति * ॥

ऐतशप्रलापस्य बाहुल्यं विधत्ते—“तं हेके भूयांसं शंसन्ति”
—इति । 'तम्' ऐतशप्रलाप मभिन्नाः केचिद्याग्निक्वाः अतिशयेन
बहुलं शंसन्ति । तथाचाश्वलायन आह—“सप्ततिं पदान्यष्टा-
दश वा”—इति (श्री० ८. ३. १४, १५.) ॥

तत्र किञ्चिन्नियमं विधत्ते—“स न निषेधेद्यावत्कामं शंसे-
त्येव ब्रूयादायुर्वा ऐतशप्रलापः”—इति । 'सः' यजमान औक्कुक्वे-
नैतशप्रलापं शंसन्तं ब्राह्मणाच्छंसिनं 'न निषेधेत्' माभूदयं प्रलाप
इति निषेधं न कुर्यात्, किन्तु 'यावत्कामं' त्वदीयेच्छानुसारेण शंस
इत्येव ब्रूयात् । अयं नैतशप्रलापः आयुःस्वरूपः ; तस्मादत्र प्रवर्त्त-
मानस्य निषेधनं न युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति—“आयुरेव तस्य जमानस्य प्रतारयति य एवं
वेद”—इति ॥

भूतेन पूष्यत्वं दर्शयति—“यदेवैतशप्रलापाः”—इति ॥

* “तस्मादैतशायना आजानेव्याः सन्तो भूगूणां पापिष्ठाः”—इति सायणा० ब्रा० ३०.५ ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “छन्दसां ह्येव रसो यदैतशप्रलाप-
च्छन्दस्त्वेव तद्रसं दधाति”—इति । योऽय मीतशप्रलापः, स एषः
‘छन्दसां’ वेदानां मध्ये ‘रसः’ सारः ; अत एव तच्छंसनेन
‘छन्दसु’ वेदेष्वेव रस मवस्थापयति ॥

वेदनं प्रशंसति— “सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति, सर-
सैश्छन्दोभिवेद्यं तनुते य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पुनरपि पुनतेन पूज्यत्वं दर्शयति— “यद्देवैतशप्रलापाः”—
इति । ‘उ’ अपिचेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “अयातयामा वा अक्षितिरैतश-
प्रलापो ऽयातयामा मे यज्ञे ऽसदक्षितिर्मे यज्ञे ऽसदिति”—इति ।
योऽय मीतशप्रलापः, स ‘यातयामत्वम्’ असारत्वं, तद्वैपरीत्यात्
‘अयातयामः’ सारयुक्त इत्यर्थः । अत एव ‘अक्षितिः’ अक्षय-
फलहेतुः । तस्मात्मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् ‘अयातयामा’ स्वतः
सरसः असु, तथा मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् ‘अक्षितिः’ रसवदक्षय-
फलहेतुत्व मभिप्रेत्य शंसेत् ॥

तत्रैकस्मिन् पदे ऽवसानं विधत्ते— “तं वा एत मीतशप्रलापं
शंसति, पदावशाहं यथा निविदम्”—इति । पदे पदे अवगृह्य
यथा निविदं शंसति, तथैवैतशप्रलापं पदे पदे अवगृह्यावगृह्य
शंसेत् ॥

अन्ते प्रणवं विधत्ते— “तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा
निविदः”—इति । निविदः पदानां शंसने चरमे पदे यथा प्रणवं
करोति । तद्वदत्राप्युत्तमे पदे प्रणवं कुर्यात् ॥

एतशप्रलापं विधाय प्रवञ्चिकास्या ऋचो विधत्ते— “प्रव-
ञ्चिकाः शंसति ; प्रवञ्चिकाभिर्वै देवान् असुरान् प्रवञ्चयाथैना

नत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्निकाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्नारा-
थेन मति यन्ति”-इति । “वितती किरणौ द्वी”-इत्याद्याः षड्-
नुष्टुभः (ऋ० प० २.८.१-६.) प्रवह्निकाख्याः । पुरा किलैताभिः
ऋग्भिर्देवाः असुरान् ‘प्रवह्नय’ अमनस्कं प्रिय सुक्ता, ततस्तान-
सुरानतिक्रम्यागच्छन् । प्रवह्ननं निर्हृदयं सान्त्ववचन मित्युक्तवान् ।
अमनःपूर्वकेषु प्रियवचनेन विरोधिनो ऽसुरान् वञ्चयित्वा तदीय-
देश मतिक्रम्य गतवन्त इत्यर्थः । देवदृष्टान्तेन यजमानाना मपि
तथैव भवति * ॥

तास्वृक्षु अर्चं अवसानं विधत्ते— “ता अर्चंशः शंसति,
प्रतिष्ठाया एव”-इति । अर्चंयोर्द्वित्वात् पादद्वयसाम्येन प्रति-
ष्ठात्वम् ॥

शाखान्तरगताः प्रवह्निकाख्या ऋचो विधाय तथैव शाखा-
न्तरगता आजिज्ञासेन्या ऋचो विधत्ते— “आजिज्ञासेन्याः शंस-
त्याजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरानाम्नायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यज-
माना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं माम्नायाथैन मति
यन्ति ; ता अर्चंशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव”-इति । आकारोऽत्र
अवशब्दार्थे वर्तते ; आम्नातु मवम्नातु मिच्छा ‘आजिज्ञासा’, ता
मर्हन्तीति तत्साधनीभूता ऋचः ‘आजिज्ञासेन्याः’ आम्नायासुराणा
मवम्नां कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् । “इहेत्य प्रागपागु-
दग्”-इति शाखान्तरपठिताश्चतस्र ऋच आजिज्ञासेन्याः (ऋ०
प० २. १०. १-४.) ॥

तासां शंसनं विधाय प्रतिराधाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनं विधत्ते—
“प्रतिराधं शंसति ; प्रतिराधेन वै देवा असुरान् प्रतिराध्याथैना-

* “आम्ना० श्री० प. ३. १८ ।

नत्यायंस्त्वथैवैतद्यजमानाः प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्या-
थेन मति यन्ति”-इति । सूत्रे “मुमित्यभिगत इति त्रीणि
पदानि”-इत्यादिना (आश्व० श्रौ० ८. ३. २२.) योऽयं मन्त्र
ब्रह्मः, सोऽयं ‘प्रतिराधः’ (ऋ० प० २. ११. १.) । विरोधिनां
राधं सृष्टिं प्रतिब्रूयति, प्रतिराधत्वम् ; ‘असुरान् प्रतिराध’
तदीयां सृष्टिं प्रतिब्रूयत्यर्थः ॥

प्रतिराधाख्यं शाखान्तरगतं मन्त्रं विधाय *, अतिवादाख्यं
शाखान्तरगतं मेव † मन्त्रं विधत्ते —“अतिवादं शंसत्यतिवादेन
वै देवा असुरानत्युद्याथैनानत्यायंस्त्वथैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवा-
प्रियं भ्रातृव्यं मत्युद्याथैन मति यन्ति ; त मर्षर्चशः शंसति प्रति-
ष्ठाया एव”-इति । “वीमे देवा अक्रंसत”-इत्याद्यनुष्टुप् शाखान्तर-
पठिता अतिवाद इत्युच्यते (ऋ० प० २. १२. १.) । विरो-
धिनां सत्कार मतिब्रह्मराधिक्षेपरूपो वादः ‘अतिवादः’, तस्मा-
मर्थसाधनत्वात् ऋगप्यतिवाद इत्युच्यते । ‘अत्युद्य’ अतिक्रम्योक्ता,
अधिक्षिप्येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशोऽध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

* , † शाखान्तरगतमन्त्रस्य विधाने तत्स्वरूपज्ञानार्थतद्ब्राह्मणे एव तत्पाठस्याप्यौचित्यम्,
तथा पठ्यते चेह सर्वत्रैव । इत्यने चानयोः पाठः पश्चिमिदृश्ये कृत्वापाठार्थः । आश्वकाय-
नेनापि नायं प्रपद्य विहितः, प्रसूत प्रतीकयद्वयत एव (आश्व० श्रौ० ८. ३. २२, २३.) ।
तदिदो मन्त्रौ न शाखान्तराधिक्यात्कम् ।

‡ “वीमे देवा अक्रंसतेत्यनुष्टुप्”-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २२, २३ ।

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

देवनीयं शंसत्स्वदिवाश्च इ वा अह्निरसस्य स्वर्गे
 लोके ऽस्पृहन्त वयं पूर्वं एष्यामी इत्य मिति ते हाह्निर-
 रसः पूर्वं* इवः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं
 प्रजिघृक्षुरह्निरसां वा एको ऽग्निः परेद्यादित्येभ्यः
 इवः सुर्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति ते हादित्या
 अग्निं वेत्त दृष्ट्वा सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृ-
 शुस्तानेत्यात्रमैच्छुः सुर्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम
 इति ते होचुदव वयं तुभ्यं सद्यः सुर्यां स्वर्गस्य
 लोकस्य प्रब्रूमस्त्वयैव वयं होत्रा* स्वर्गं लोकं मेष्याम
 इति स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम ते होचुः
 प्रावीचाः इति प्रावीच मिति होवाचाथी मे प्रति
 प्रावीचन्निति नो हि न प्रत्यज्ञास्थाः इति प्रति
 वा अज्ञास मिति होवाच यज्ञसा वा एषो ऽभ्येति
 य आतिर्विज्येन तं यः प्रतिक्रभ्येद्यथाः स प्रतिक्रभ्येत्
 तस्मान्न प्रत्यरौक्षीति यदि त्वच्चादपोज्जिगांसेद्यज्ञे-
 नाच्चादपोदियात् यदि त्वयाज्यः † स्वयं मपोदितं
 तस्मात् ॥ ८ (३४) ॥

* "होत्राः"—इति सविसर्गपाठः क-ख-ङ-पुलकितु।

† अथ विसर्गाभावः कादितु षट्सु पुलकितु।

अथ देवनीवाख्यं सप्तदशांशं वदानां समूहं विवर्त्ते—“देव-
नीवं ग्रंथति”—इति । सूत्रकारेण “आदित्या ह जरितरङ्गि-
रोष्णो हविषा मन्वन्विति सप्तदश वदानि”—इति (भाष्य०
श्री० प. १. २५.) श्रोत्रं पदसमूहो ऽभिहितः, स ‘देवनीवः’
(ऋ० ष० २. १३. १-१७.) ; देवकीकनयनहेतुत्वान् ॥

तं प्रथंसितु माख्यायिका माह—“आदित्या ह वा अङ्गि-
रस्य स्वर्गे लोके ऽप्यर्च्यन्ते,— पर्यं पूर्वं एवागमो वय मिति ; ते
हाङ्गिरसः पूर्वं यः सुखां स्वर्गस्य लोकस्य दृष्टुं लोके ऽग्निं प्रजि-
ष्युश्चिरसा वा एको ऽग्निः परेणादित्येभ्यः यः सुखां स्वर्गस्य
लोकस्य प्रभूहीति ; ते हादित्या अग्नि मेव दृष्ट्वा स्वयः सुखां
स्वर्गस्य लोकस्य दृष्टुं क्षानेत्याश्रयीच्छः सुखां वः स्वर्गस्य लोकस्य
प्रभून् इति ; ते होचुरव यवं तुभ्यं सयः सुखां स्वर्गस्य लोकस्य
प्रभून् स्वयैव वयं होत्रा स्वर्गं लोकं निष्याम इति ; स तयेत्युक्त्वा
प्रत्युक्तः पुनराजनाम्”—इति । अहितेः पुत्राः ‘आदित्याः’ देवाः,
‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ; ते विविधाः स्वर्गे लोके सति परस्परं प्रसं-
र्वन्त । तत्रादित्या एव सुक्तवन्तः,— वय मेव ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृताः
सोमयान् अनुष्ठाय स्वर्गं निष्याम इति । तथा अङ्गिरसोऽपि वय
मेव ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृताः स्वर्गं निष्याम इत्युच्यन् । तत्रानीं
‘ते’ अङ्गिरसो महर्षयः ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृताः सन्तः स्वर्गस्य लोकस्य
निमित्तभूता ‘सुखां’ लोकाभिषव ‘श्री दृष्टुः’ परेभ्यः करिष्याम
इति निश्चितवन्तः । निश्चित्य च ‘ते’ अङ्गिरसः आदित्यानां समीपे
स्वकीय मग्निं ‘प्रजिष्युः’ प्रहितवन्त इत्यर्थः । अङ्गिरस्य
मेव महर्षीणां मध्ये अग्निनामको महर्षिरेकोऽस्ति, तं प्रत्येव
सुक्तवन्तः । हे अग्ने ! त्वं ‘परेहि’ परांगच्छ । आदित्यानां समीपे

मत्वा 'ऋः सुत्वा' परेशुरक्षमभिः करिष्यमाणं सोमयागं, स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतम्, आदित्येभ्यः प्रब्रूहि । हे आदित्याः ! परेशुरक्ष्मिरसः सुत्वां करिष्यन्ति, ब्रूय मागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति कथयेत्यर्थः । 'ते' त्वादित्या दूरादागच्छन्त मग्निं दृष्ट्वैव तदभि-
 प्राय मवगत्य भविष्यत्सदीययन्नात् पूर्वं नैव स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां 'सद्यः सुत्वाम्' पद्यतनसोमयागं कर्मविशेषं 'दृष्ट्यः' निश्चितवन्तः । तदानीं मग्निः 'तान्' आदित्यान् 'एत्वं' प्राप्येदं वचनं मन्त्रवीत्, — हे आदित्याः ! स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां मङ्गिरोभिः करिष्यमाणां ऋः सुत्वां 'वः' युष्मभ्यं 'प्रब्रूमः' अहं प्रब्रू-
 वीमि— यूय मागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति । ततः 'ते' आदित्या अग्नि मूषुः । 'अद्य' तद्वचनश्रवणानन्तरं 'वयं' तुभ्यं ब्रूमः, — स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां सुत्वा अस्माभिः सद्यः क्रियते ; तस्मादिदानीं मागतेन त्वयैव 'होवा' आर्त्विज्यं कर्तव्यं ता सह वयं प्रब्रूमतः स्वर्गं लोकं मेष्माम इति । सोऽग्निस्तथेत्युक्त्वा 'प्रत्युक्तः' तैसादित्यैरुक्तं प्रतिवचनं प्राप्तः, स्वकीयानां मङ्गिरसां समीपं माजगाम ॥

अङ्गिरसा मन्त्रेण परस्परं संवादं दर्शयति— "ते होषुः प्रावो-
 चाः इति ; प्रावोच मिति होवाचाधी मे प्रति प्रावोचन्किति ; नो हि न प्रत्यङ्गास्वाः इति ; प्रति वा अज्ञास मिति होवाच"—
 इति । 'ते' चाङ्गिरसस्त मग्नि मूषुः, — हे अग्ने ! त्व आदित्यानां मये किं मत्सदीय मभिप्रायं प्रावोचाः ? इति । भृतिः प्रत्यार्षाः । सोऽग्निस्त मभिप्रायं प्रावोच मित्युक्त्वा पुनरप्येतदुवाच,— 'अद्य' अनन्तरं 'मे' मम 'प्रति प्रावोचन्' त आदित्याः प्रत्युत्तर मेच मुक्तवन्त इति । तद्वीया भृति मनुदितवान् । ता भृति सुत्वा ते ऽङ्गिरस एवं पप्रच्छुः,— हे अग्ने ! 'नो हि न प्रत्यङ्गास्वाः ?'

प्रतिज्ञान मार्त्विज्याङ्गीकारः, तन्निषेधो ऽनङ्गीकारः, तस्यापि निषेधः अत्राङ्गीकारः ; किं मदीय मार्त्विज्यं परिहृत्य अङ्गीकृतवानसि ? इति : प्रश्नार्था । ततोऽग्निः अहं तत् 'प्रत्यशास मेव' प्रतिज्ञा मङ्गीकारं कृतवानिषेत्युक्तवान् ॥

अङ्गिरसा मनभीष्टस्यापि स्वकीयात्विज्यस्याङ्गीकारे युक्तिं दर्शयति—“यशसा वा एषो ऽभ्येति, य आर्त्विज्येन ; तं यः प्रतिरुन्धेद् यशः स प्रतिरुन्धेत् ; तस्मान्न प्रत्यरौक्षीति”—इति । 'यः' पुमानार्त्विज्येन चरति, एष पुरुषो यशसैव युक्तः 'अभ्येति' अभितः सञ्चरति । आर्त्विज्य मत्स्यत्वं यशस्कर मित्यर्थः । 'यः' पुमान् परेष प्रार्थितं मार्त्विज्यं परित्यज्य 'तं' तदीययागं 'प्रतिरुन्धेत्' यागस्य प्रतिरोधं कुर्यात्, स पुमान् स्वकीयं यश एव 'प्रतिरुन्धेत्' विनाशयेत् । 'तस्मात्' कारणादहं 'न प्रत्यरौक्षि' तदीययज्ञस्य प्रतिरोधं न कृतवानस्मि, किञ्चात्विज्यं मयाङ्गीकृतमिति ॥

तर्हि कौटुम्बे विषये परिहर्तव्यं मार्त्विज्यं मित्याशङ्क्य परिहारयोग्यं विषयं दर्शयति—“यदि त्वस्मादपोऽज्जिगासेत्यग्नेनास्मादपोदियाद् ; यदि त्वयाज्यः, स्वयं मघोदितं तस्मात्”—इति । पूर्वत्रार्त्विज्यं परिहर्तुं मशक्यं मित्युक्तम्, तद्वैलक्षण्यार्थः 'तु'-शब्दः । यदि कश्चिद् 'अस्माद्' आर्त्विज्यात् 'अपोऽज्जिगासेत्' अपेत्योहन्तु मिच्छेत्, तदानीं 'यज्ञेन' स्वकीयेन निमित्तभूतेन 'अस्माद्' आर्त्विज्याद् 'अपोदियात्' अपक्रम्योहच्छेद् । यस्मिन् दिने त्वं यज्ञं करिष्यसि, तस्मिन्नेवाहं मपि करिष्यामीत्युक्त्वा तदार्त्विज्यं परिहर्तुं शक्यम् । एककाखीनस्वकीयानुष्ठानं मेकं परिहारनिमित्तम् । निमित्तान्तरं मप्युच्यते—'यदि तु' यदि कश्चिद् 'अयाज्यः' यागार्थी पुरुषः शास्त्रनिषेधाद्यष्ट, मयोग्यः स्मत्,

तादृशदद्यान्वात् पुरपात् कर्त्वीयं जातिष्वं 'स्य मपोदितं'
 भाष्येभ्य निमित्तम्; तादृशे दिवसे नास्वर्त्विष्वपरिहारि दोष
 इत्यर्थः । ८ ।

इति श्रीमन्नावसाफार्वविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां षष्ठभाष्ये
 (त्रिंशोऽध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

ते हादित्यानङ्गिरसो ऽयाजयंस्तेभ्यो याजयन्ना
 इमां पृथिवीं पूर्णां दक्षिणानां मददुस्तानियं प्रति-
 गृहीतातपसान्यवृद्धन्त्या (हि *) सिंही भूत्वा विजृ-
 भन्ती जनानचरत्स्राः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादी-
 र्यन्त ये ऽस्मा इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा
 तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्तेन्मा शुचा
 विद्या शुचा विध्यादिति यदि त्वेनां प्रतिगृह्णी-
 यादप्रियायेनां भ्रातृव्याय दद्यात्परा हैव भवत्यथ
 योऽसौ तपतीं ३ एषो ऽश्वः श्वेतो रूपं कृत्वाशवा-
 भिधान्यपिहितेनारमना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम
 इति स एष देवनीथो ऽनूच्यत आदित्या इ अरित-

* "हि" नास्ति न-पुस्तकादयम् ।

रङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन् । तां ह जरितर्न प्रत्या-
यन्निति न हि त इमां प्रत्यायंस्तां मु ह जरितः
प्रत्यायन्निति । प्रति हि ते ऽमु मायंस्तां ह जरितर्न
प्रत्यगृभ्णन्निति न हि त इमां प्रत्यगृभ्णंस्तां मु ह
करितः प्रत्यगृभ्णन्निति । प्रति हि ते ऽमु मयृभ्ण-
न्नन्न नेतसन्न विचेतनानीत्येष ह वा च्छन्नं विचेत-
यिता । जज्ञा नेतसन्न पुरोगवास इति । दक्षिणा वै
यज्ञानां पुरोगवी यथा ह वा इद मनो पुरोगवं
रिष्यत्येवं हैव यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति । तस्मादाहु-
र्दंतस्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाप्युत श्वेत
शस्तुः पत्वा । उक्तो यस्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु
मान् यिपति । आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते ।
इदं राधः प्रतिगृभ्णीच्छन्निर इति । प्रतियह मेव
तद्राधस ऐच्छन्निदं राधी बृहत्पृथु । देवा ददत्वा वरम् ।
तन्नो अस्तु सुचेतनम् । युषो अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव
गृभासतेति । प्रत्येवैन मेतदजयभैषं तं वा एतं देव-
नीचं शंसति । पद्मावपाहं यथा निक्किदं तन्नोत्तमेन
पदेन प्रवीति । यथा निविहः ॥ ८ (१५) ॥

योऽयं देवनीचः पूर्वं मुक्तः, तस्य सुत्यर्थं कश्चापि पूर्वं कियत्कश्चापि
दर्शिता; तं कश्चापि देवनीचमिति पाश्चात्कर्मति क्तमात्र दर्शयति—
“ते आदित्या नङ्गिरसो ज्याजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्य इमां इषिनीं

पूर्णां दक्षिणां मद्दुस्मानियं प्रतिगृहीतातपसान्ववृक्ष्णम्
 सिंही भूत्वा विजृभन्ती जनान् चरत् ; तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः
 प्रादीर्यन्त ; ये ऽस्या इमे प्रदराः, समेव हेव ततः पुरा”-इति ।
 अङ्गिरसां मध्ये य एकोऽग्निः, सोऽय मादित्यानां यागे आर्त्विज्य
 मङ्गीचकार । त मङ्गीकार मनुसरन्तस्ते सर्वे अङ्गिरसी गत्वा
 तानादित्यानयाजयन् । याजयद्वाः ‘तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्य ऋत्विग्भ्यः
 आदित्याः इमां पृथिवीं ‘पूर्णां’ चतुःसागरपरिवेष्टिताम् ‘अद्भुः’
 दत्तवन्तः । कदा ? दक्षिणाकाले इति शेषः । मध्यन्दिने हि सवने
 दक्षिणा नीयन्ते, तस्मिन् काले दक्षिणार्थं दत्ता च ‘इयं’ पृथिवी
 तैरङ्गिरोभिः प्रतिगृहीता सती, ‘तान्’ परिगृहीतुन् ‘अतपत्’
 तापयुक्तानकरोत् । तदानीं मङ्गिरसः ‘तां’ पृथिवीं ‘न्यवृक्षन्’
 नितरां वर्जितवन्तः । तैरङ्गिरोभिः परित्यक्ता सा पृथिवी सिंह-
 रूपयुक्ता भूत्वा ‘विजृभन्ती’ शिरः कम्पयन्ती, त्रेतेन धामन्ती,
 पुरतोऽवस्थितान् ‘जनान्’ ‘अचरत्’ अभचयत् । तदानीं भीत्या
 सर्वेषु जनेषु पलायितेषु ‘शोचत्याः’ क्षुधाग्निना सक्तापयुक्तायाः
 ‘तस्याः’ भूमेः ‘इमे’ अन्नाभिर्दृश्यमानाः ‘प्रदराः’ रेखाकारा
 विदारणविशेषाः ‘प्रादीर्यन्त’ प्रकर्षेणाभवन् । ‘अन्नाः’ भूमेः सम्ब-
 न्धिनो य इमे प्रदराः, सर्वैर्जनैस्तत्र तत्र दृश्यन्ते ; ते सर्वे अरिती
 भूमेरुपरि विदारणेन निष्पन्नाः ; ‘ततः’ शोकात् पुरा भूमिः सम-
 तलैवासीत् । ‘इव-इ-एव’-इति निपातत्रयसमूहो ऽवधार-
 णार्थः । तदानीं समतलत्वेन ‘प्रदरः’ विदारणरूपः छिद्रविशेषो न
 कोऽप्यासीदित्यर्थः ॥

अङ्गिरसां भूमिपरित्यागप्रसङ्गेन किञ्चिच्छास्त्रज्ञानं वचनं
 सुदाहरति— “तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृहीयाजेषा

शुचा विद्या शुचा विद्यादिति”—इति । यस्मादङ्गिरोभिर्भूषण-
दक्षिणा सर्वात्मना परित्यक्ता, तस्मादन्येऽपि शास्त्रज्ञा एव माहुः—
‘निहतदक्षिणां’ केनापि कारणेन परित्यक्तां दक्षिणां पुनर्न प्रति-
गृह्णीयात् । गोमूहिरण्यरूपादिदक्षिणा सृत्वितिः स्वीकृता सती
यदि किञ्चिद्दोषं दृष्ट्वा परित्यजेत्, तदानीं पुनरपि द्रव्यलोभेन
तत्प्रतिग्रहं न कुर्यात् । केनाभिप्रायेषेति, सोऽभिधीयते— इयं
दक्षिणा ‘शुचा’ शोकोपलक्षितो दोषेण विद्या सती, मा मपि
‘शुचा’ शोकोपलक्षितदोषेण विद्यात् ; मैव’ विध्यत्विति भीतो
न प्रतिगृह्णीयात् ॥

प्रमादात्पुनः प्रतिग्रहे कर्त्तव्यं दर्शयति — “यदि त्वेनां प्रति-
गृह्णीयादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्परा हेव भवति”—इति ।
पुनःप्रतिग्रहपक्षे प्रतिगृह्णीतां दुष्टां दक्षिणा मत्यन्तविरोधिनि
ग्रहणे कृपणा दद्यात् । ततः शत्रुः पराभवत्येव ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य दक्षिणान्तरं दर्शयन्नुपाख्यानस्य देव-
श्रीशोपयोग माह — “अथ योऽसौ तपतीं ३ एषो ऽश्वः श्वेतो रूपं
कृत्वाश्वाभिधान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम इति ;
स एष देवनीयो ऽनूचते”—इति । ‘अथ’ अङ्गिरोभिः पृथिवीरूप-
दक्षिणायां परित्यक्तायां ततोऽनन्तरम्, अदितिपुत्राणां यज-
मानानां सङ्घस्यवशाद् ‘योऽसौ’ मण्डलमध्ये सूर्यस्तप्रति, एषः
‘प्रतिचक्रमे’ सञ्चुष्ट माजगामेत्यर्थः । शानुनासिका श्रुतिः
पूजार्था । ‘असौ’ मण्डलवतीं पुरुषः तेजसा तपन्नपि भूमिवक्षित-
पीडातुष्यं सन्तापं न करोति, तस्मादस्य पूषत्वम् । सूर्यः
केन रूपेणामच्छतीति, तद्रूपं मुच्यते— श्वेते श्वेतोऽश्वो यादृ-
शूपवान्, तादृशं रूपं कृत्वा, ततः ‘अश्वाभिधान्यपिहितेन’ अश्वस्य

बन्धनार्थां रज्जुः 'अस्त्राभिधानी', तथा अपिहित आच्छादित
 आत्मा अस्त्रदेहः, तेन देहेन युक्तः सन्नागत इत्यर्थः । स्वसङ्कल्पितं
 तमस्वरूपं सुख्यं दृष्ट्वा, त आदित्या एव मनुवन्, हे अङ्गिरसः !
 'वः' युष्माकम् 'इमम्' अस्त्रं नयामः दक्षिणात्वेन समर्थयामः ।
 'इति' यस्यां कथायां यो वृत्तान्तो ऽभिहितः, स एष देवनीथो
 भूत्वा वेदेनानूच्यते ॥

तस्य देवनीथस्य सप्तदश पदानि ; तेषु प्रथमं पदमाह—
 "आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन्"—इति । आदि-
 त्याख्या यजमानाः पुरा 'जरित्भ्यः' स्तोत्रभ्यः अङ्गिरोभ्यः भूरूपां
 दक्षिणाम् 'मनयन्' दत्तवन्तः ॥

द्वितीयं पदमनूद्य व्याचष्टे—“तां ह जरितर्न प्रत्यायन्निति ;
 न हि त इमां प्रत्यायन्”—इति । 'जरितः !' जरितारः स्तोतारो
 अङ्गिरसः 'तां ह' तां तु पृथिवीरूपां दक्षिणां 'न प्रत्यायन्' नैव
 प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन् पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'इमां'
 भूमिं न प्रतिगृहीतवन्त इत्यर्थः । प्रसिद्ध इति 'ह'-शब्देन
 द्योतयति ॥

तृतीयं पदमनूद्य व्याचष्टे—“ता मु ह जरितः प्रत्यायन्निति ;
 प्रति हि ते ऽमु मायन्”—इति । 'ता मु ह' ता मादित्यरूपां
 दक्षिणां 'जरितः प्रत्यायन्' स्तोतारः प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन्
 (तस्मिन् ?) पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'अमुम्' आदित्यं प्रत्या-
 यन् । निषेधोऽर्थः प्रसिद्धः (भूप्रतिग्रहनिषेधोऽर्थसिद्धः ?) ॥

द्वितीयपदार्थवैशद्याय प्रवृत्तं चतुर्थं पदमनूद्य व्याचष्टे—“तां
 ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन्ति ; न हि त इमां प्रत्यगृभ्णन्”—इति ।
 पूर्ववद् व्याख्यानयोर्थः स्पष्टः ॥

तृतीयपदार्थवैश्याय पञ्चमं पद मनूय व्याचष्टे—“ता मुं ह
जरितः प्रयच्छन्मृणन्निति ; प्रति हि ते ऽमु मयच्छन्”-इति ।
पूर्वपदवद् व्याख्यानयोरर्थो विस्मयः ॥

षष्ठं पद मनूय व्याचष्टे— “अहा नेत सन्नविचेतनानीत्येष
ह वा अङ्गां विचेतयिता”-इति । हे अङ्गिरसः ! अयं सूर्यः सन्
युष्माकं समीपेऽस्ति, तस्माद् ‘अविचेतनानि’ विशेषप्रकाशरहि-
तानि ‘अहा’ तमोयुक्तान्यहानि ‘नेत’ न गच्छत । ‘एषः’ आदि-
त्योऽङ्गां विचेतयिता ॥

सप्तमं पद मनूय व्याचष्टे—“जज्ञा नेत सन्नपुरोगवास इति ;
दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवी, यथा ह वा इद मनो पुरोगवं रिष्य-
त्येवं हेव यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति ; तस्मादाहुर्दातव्येव यज्ञे दक्षिणा
भवत्यप्यल्पिकापि”-इति । हे ‘जज्ञाः’ ज्ञानयुक्ताः, अङ्गिरसः !
अय मादित्यः सन् भवत्समीपे वर्तते, तस्माद् ‘अपुरोगवास’ मार्ग-
प्रदर्शनेन पुरोगामिना रहिता यूयं ‘नेत’ न गच्छत । अस्मिन्
पदे पुरोगन्तर्यपेक्षा दर्शिता । यज्ञानां तु दक्षिणैव पुरोगवी ।
अत्र दृष्टान्तः— यथा ह वा इदम् ‘अनो ऽपुरोगवं’ बलीवर्दरहितं
शकटं ‘रिष्यति’ विनश्यति । ‘एवं हेव’ अनेनैव प्रकारेण ‘अद-
क्षिणः’ दक्षिणारहितो यज्ञः ‘रिष्यति’ विनश्यति । तस्मात्कारणाद्
याज्ञिका एव माहुः—द्रव्यहीनेनापि यजमानेन ‘अल्पिकापि’
अत्यन्तस्वल्पापि दक्षिणा यज्ञे दातव्या भवति ॥

अष्टमं पद माह—“उत श्वेत आशुपस्वा”-इति । ‘उत’ अपि
तु हे अङ्गिरसः ! युष्माकं मयं श्वेतरूपोऽश्व आदित्यः ‘आशुपस्वा’
शीघ्रगामी ; तस्मादस्ति पुरोगन्तेत्यर्थः ॥

नवमं पद माह—“उतो पद्याभिर्जविष्ठः”-इति । ‘उतो’

अपि च 'पद्याभिः' पादविद्येपैर्हेतुभिः 'जविष्ठः' अयं सूर्योऽति-
शयेन वेगवान् ॥

दशमं पदं माह—“उते माशु मानं पिपत्ति”-इति । 'उत'
अपि च 'ईम्' ईदृशं 'मानं' सत्कारम् 'आशु पिपत्ति' असी सूर्यः
शीघ्रं पुरयति ॥

एकादशं पदं माह—“आदित्या रुद्रा वसवस्त्विळते”-इति ।
हे सूर्य ! आदित्याद्या देवगणाः 'त्वा' त्वाम् 'ईळते' सुवन्ति ॥

द्वादशं पदं मनूय व्याचष्टे—“इदं राधः प्रति गृम्भीञ्जिह्वर
इति ; प्रतिग्रह मेव तद्ग्राधस ऐच्छन्”-इति । हे 'अङ्गिर' जाता-
वेकवचनम् ; अङ्गिरोऽभिधमहर्षिजाते ! 'इदम्' अस्माभिर्दीयमानं
'राधः' सर्वसुखसाधकं मादित्यरूपं धनम् 'प्रति गृम्भीञ्जिह्व'
दक्षिणारूपेण प्रतिष्ठहाणेति यदस्ति, तेन पदेन 'राधसः' सुख-
साधनस्यादित्यस्य 'प्रतिग्रह मेव' स्वीकार मेव 'ऐच्छन्' अङ्गिरस
इच्छन्ति स्म ॥

त्रयोदशं पदं माह—“इदं राधो बृहत्पृथु”-इति । 'इदम्'
अस्माभिर्दीयमानं 'राधः' सुखसाधकं मादित्यरूपं 'बृहद्' गुणैः
प्रबलम्, 'पृथु' स्वरूपेण विस्तृतम् ॥

चतुर्दशं पदं माह—“देवा ददत्वा वरम्”-इति । 'देवाः'
इन्द्राद्याः 'आ' समन्ताद् 'वरं' श्रेष्ठं मादित्यरूपं 'ददत्' प्रयच्छन्तु ॥

पञ्चदशं पदं माह—“तदो असु सुचेतनम्”-इति । हे अङ्गि-
रसः ! 'वः' युष्माकं 'तत्' आदित्यस्वरूपं 'सुचेतनं' सुष्ठु प्रकाशकं
मसु ॥

षोडशं पदं माह—“युषो असु दिवे-दिवे”-इति । हे

अङ्गिरसः ! 'दिवे-दिवे' प्रतिदिनं तदादित्यस्वरूपं 'युष्मे' युष्मा-
स्वेव तिष्ठताम् ॥

सप्तदशं पदं मनूय व्याचष्टे — "प्रत्येव गृभायतेति ; प्रत्येवैन
मेतदजग्रमैषम्"—इति * । हे अङ्गिरसः ! 'प्रतिगृभायतेव' अवश्य
मादित्यरूपां दक्षिणां प्रतिगृह्णीतेति यत्पदं मस्ति, 'एतत्' एतेन
पदेन अङ्गिरसः एतं मादित्यं दक्षिणारूपं 'प्रत्यग्रमैषमेव' अवश्यं
प्रत्यग्रहीषुः ॥

देवनीथाख्यस्य पदसमूहस्य सप्तदशानि पदानि व्याख्याय
तच्छंसनप्रकारविशेषं विधत्ते — "तं वा एतं देवनीथं शंसति,
पदावपाहं यथा निविदं ; तस्योत्तमेन पदेन प्रथीति यथा
निविदः"—इति । 'तं वा' आदित्याह जरितरित्यादिकं प्रत्येव
गृभायतेत्यन्तम्, 'एतम्' इदानीं मुक्तं 'देवनीथं' निविदृष्टान्तेन
'पदावपाहं शंसति' यथा निविदः पदे-पदे ऽवगृह्यावगृह्ण शंस-
नम्, तद्वदत्राप्यवगतव्यम् । यथा च निविद उत्तमेन पदेन
'प्रथवः' ऊँकारः, एव मत्रापि अन्तिमे पदे प्रथवो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशदाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (३५) ॥

* अदिहिमानि देवनीथाख्यसप्तदशपदानि प्रपठ्य विहितानि, ततो ऽवगम्यते यस्याः
ब्राह्मणाया एतद्ब्राह्मणं ऐतरेयकं नाम, न तस्या निमानि पठित्वानीति ; अत्र दृष्टव्यं हिता-
परिच्छिष्टे तु पठितान्येव । आश्वलायनेनापि प्रतीकपद्धतमार्गेणैवेमानि विहितानि
(श्री० प. इ. ३५.) ।

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

भूतेच्छदः शंसति भूतेच्छद्वै देवा असुरानुपास-
 चन्तोतेव युञ्जेनोतेव मायया तेषां वै देवा असुराणां
 भूतेच्छद्वैरेव भूतं ह्यदयित्वाथैनानत्थायंस्रथैवै-
 तद्यजमाना भूतेच्छद्वैरेवाप्रियस्य भ्रातृस्य भूतं
 ह्यदयित्वाथैन मति यन्ति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रति-
 ष्ठाया एवाहनस्याः शंसत्याहनस्याद्वै रेतः सिच्यते
 रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्दधाति ता
 दश शंसति दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेतः
 सिच्यते रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्द-
 धाति ता न्यूङ्गयत्यन्नं वै न्यूङ्गो ऽन्नाद्रेतः सिच्यते
 रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्दधाति दधि-
 क्राव्णो अकारिष मिति दाधिकीं शंसति देवपविचं
 वै दधिका इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्
 तद्देवपविचेण वाचं पुनीते सानुष्टुब् भवति वाग्वा
 अनुष्टुप् तत्स्त्रेण ह्यन्दसा वाचं पुनीते सुतासो मधु-
 मत्तमा इति पावमानीः शंसति देवपविचं वै पाव-
 मान्य इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्तद्देव-
 पविचेणैव वाचं पुनीते ता अनुष्टुभो भवन्ति वाग्वा
 अनुष्टुप् तत्स्त्रेणैव ह्यन्दसा वाचं पुनीते ऽव द्रप्सो

अंशुमती मतिष्ठदित्यैन्द्राबार्हस्पत्यं त्वं शंसति
 विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाह
 इत्यसुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्य आसीत् स इन्द्रो
 बृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णं मभि दासन्त मपाहं-
 स्तथैवैतद्यजमाना इन्द्राबृहस्पतिभ्या मेव युजासुर्यं
 वर्णं मभि दासन्त मप घ्नते तदाहुः संशंसेत् षष्ठे-
 ऽहाश्नं न संशंसेत् इति संशंसेदित्याहुः कथ
 मन्येष्वहःसु संशंसति कथ मत्र न संशंसेदित्यथो
 खल्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः षष्ठ महरसमायी
 वै स्वर्गो लोकः कश्चिद् वै स्वर्गं लोके समेतीति स
 यत्संशंसेत् समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती इ तत्
 स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशं-
 सती इ एतानि वा अत्रोक्तानि नाभानेदिष्ठो वाल-
 खिल्या वृषाकपिरेवयामरुत् स यत्संशंसेदपैव स
 एतेषु कामं राधुयादैन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि कृन्दा-
 स्यैतशप्रलापस्तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते
 ऽयैन्द्र मैन्द्राबार्हस्पत्यं सूक्तं मैन्द्राबार्हस्पत्या परि-
 धानीया तस्मान्न संशंसेन्न संशंसित् ॥ १० (३६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ त्वं मिन्द्र शर्मणे थायास्तिस्त्रीऽनुष्टुभो विधत्ते—“भूते-
च्छदः शंसति”—इति । ‘भूते’ भूतिर्वैरिणा मैश्वर्यं ह्यादयन्ति
तिरस्कुर्वन्तीत्युदाहृता अनुष्टुभो ‘भूतेच्छदः’ ॥

ताः प्रशंसति—“भूतेच्छद्विर्वै देवा असुरानुपासचन्तोतेव
युधेनोतेव मायया, तेषां वै देवा असुराणां भूतेच्छद्विरेव
भूतं ह्यादयित्वाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना भूतेच्छद्विरेवाप्रियस्य
स्त्राढव्यस्य भूतं ह्यादयित्वाथैन मति यन्ति”—इति । भूतेच्छद्वि-
मधेयाभिरनुष्टुभिर्देवा असुरान् युधेन च मायया च ‘उपासचन्त’
समीपे समवेताः । ‘उतेव’—इति निपातसमूहः समुच्चयार्थः । छद्म-
युधेनासुरान् विनाशयितुं समागता इत्यर्थः । आगत्य च देवाः
‘तेषाम्’ असुराणां ‘भूतम्’ ऐश्वर्यं एताभिर्दृग्भिराच्छाद्य,
अनन्तरम् ‘एनान्’ अतिक्रम्यागच्छन् । तथैवैतद्यजमाना अपि
कुर्वन्ति * ॥

तासां ऋचा मर्द्दचावसानं विधत्ते—“ता अर्द्दचंशः शंसति,
प्रतिष्ठाया एव”—इति ॥

अथ शाखान्तरे समान्नाताः “यदस्या अंडुमेथाः”—इत्याद्या
ऋचः (ऋ० प० २.१५.१-८.) विधत्ते—“आहनस्याः शंसति”
—इति । ‘आहनस्याः’ आहननं स्त्रीपुरुषयोः परस्परसंयोगः, तद-
प्यजोत्पत्तिहेतुत्वात् ऋचोऽप्याहनस्याः † ॥

ता ऋचः प्रशंसति—“आहनस्याद्वै रेतः सिच्यते, रेतसः
प्रजाः प्र जायन्ते; प्रजाति मेव तद्घाति”—इति । ‘आहनस्य’
मिथुन मिल्युक्तम्, स्पष्ट मन्यत् ॥

* “त मिन्द्र शर्मरिणेति भूतेच्छदस्तिन्न एता अनुष्टुभः”—इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २७ ।

† “यदस्या अंडुमेथा इत्याहनस्याः”—इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २८ ।

ऋक्सङ्गां प्रशंसति—“ता दश शंसति ; दशाक्षरा विराळ्वं
विराळ्वान्नाद्रेतः सिच्यते ; रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव
तद्दधाति”—इति । स्पष्टोऽर्थः * ॥

षोडशौकारान् विधत्ते— “ता न्यूङ्गयत्यसं वै न्यूङ्गो ऽन्नाद्रेतः
सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव तद्दधाति”—इति ।
‘ताः’ ऋचो ‘न्यूङ्गयति’ षोकारविशिष्टाः कुर्वन्ति † । न्यूङ्ग-
स्यान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “दधिक्राव्णो अकारिष मिति (सं०
४. ३८. ६.) दाधिक्रीं शंसति ; देवपवित्रं वै दधिक्रा, इदं वा
इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्, तद्देवपवित्त्रेण वाचं पुनीते”—
इति । दधिक्रेतिशब्दयुक्तत्वादियं ‘दाधिक्री’ । दधिक्राख्या
देवता । ‘देवपवित्रं’ देवानां शोधकं वाक्यम् । तथा सति
‘व्याहनस्यां वाचं’ विशिष्टमैथुनयुक्तां तदङ्गभूतां वाचं यदवादीत्
[इदं मिति तस्य ग्राम्यवाक्यजातस्य विस्मृत्त्वेनाभिधानम्], ‘तत्’
सर्वं ग्राम्यवाक्यजात मसत्य मपि ‘वाचं’ वाचोच्चारित मनेन देव-
पवित्त्रेण ‘पुनीते’ शुद्धं करोति ॥

तस्या ऋचि छन्दः प्रशंसति— “सानुष्टुम् भवति ‡ ; वाग्वा
अनुष्टुप्, तत् स्वेन छन्दसा वाचं पुनीते”—इति । वाग्देवताया

* यद्यप्यस्यदृष्टे ऋक्परिशिष्टे ऽष्टावेवाहनस्याः, पर मैतरीयकं नाम ब्राह्मणं यस्याः
संहितायाः, तस्या दशैव स्युः । आश्वलायनेन तु चान्नस्यानां विधानं मुक्त्वा तत् उत्तरं
ताभिः सह शंसनीये ऽपरे ऽपि ऋचौ विहिते (८.३.२९,३०.), ते एव नवमदशमौ
आश्वलायनसंहितादीना मिति धेयम् ।

† आश्व० श्रौ० ८. ३. ३१ सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ “दधिक्राव्णो अकार्षं नित्यनुष्टुप्”—इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ३१ ।

अनुष्टुप्छन्दोऽभिमानित्वाद्वाचोऽनुष्टुप्त्वम् । अतस्तच्छन्दो वाचः
सखीयं, तेन वाचं शोधयति ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— “सुतासो मधुमत्तमा इति पात्र-
मानीः शंसति”—इति । “सुतासः”—इत्याद्यास्तिस्रः (सं० ८.
१०१. ४.) शुद्धिहेतुत्वात् पावमान्यः * ॥

ता ऋचः प्रशंसति— “देवपवित्रं वै पावमान्य इदं वा इदं
व्याहनस्यां वाच नवादीत्तद्देवपवित्रेषु वाचं पुनीते; ता अनुष्टुभो
भवन्ति; वास्वा अनुष्टुप्, तत्स्वैनेव छन्दसा वाचं पुनीते”—
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अग्न्यासा सुचां ऋचं विधत्ते— “अव द्रष्टो अंशुमती मतिष्ठः
द्विल्लैन्द्रावाहस्यत्वं ऋचं (सं० ८. ८६. १३. १) शंसति”—इति ॥

इन्द्राहस्यतिदेवताकत्वं दर्शयितुं ऋचस्यान्तिम मर्धचं पठति
— “विशो अदेवीरभ्या चरन्तीर्बृहस्यतिना बुजेन्द्रः ससाह इति”—
इति । ‘अदेवीः’ देवविरुद्धाः ‘अभि’ सर्वतः ‘आचरन्तीः’, ‘विशः’
आसुरीः प्रजाः सर्वाः ‘युजा’ सहकारिणा ‘बृहस्यतिना’ युक्ताः
‘इन्द्रः’ ‘ससाहे’ तिरस्कृतवानित्यर्थः ॥

अस्यार्धशस्यार्थं शंसति— “असुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्यं
आसीत्; स इन्द्रो बृहस्यतिनैव युजासुर्यं वर्षं मभि दासन्त मपाहं-
स्तथैवैतद्यजमाना इन्द्राहस्यतिभ्या मेव युजासुर्यं वर्षं मभिदासन्त
मप घ्नते”—इति । ‘असुरविशम्’ असुरप्रजाः सैन्यरूपाः ‘देवान्’
इन्द्रादीन् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदाचार्यं’ उल्लङ्घनरूप माचरणं कृत्वा
तिरस्कृत्य ‘आसीत्’ देवसमीपे अवस्थिता । तदानीं ‘सः’ इन्द्रो

* “सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः”—इति आश्र० श्रौ० ८. १. ११ ।

† “अव द्रष्टो अंशुमती मतिष्ठदिति तिस्रः”—इति आश्र० श्रौ० ८. ३. १३ ।

ब्रह्मसन्तिनैव 'युजा' सहकारिणा युक्तः सन्, 'असुर्यम्' असुरसैन्यं 'वर्षं' विचित्रपताकादियुक्तम् 'अभिदासन्तं' देवोपक्षयहेतुम् 'अपाहन्' विनाशितवान् । देववद् यजमाना अपि त्वचप्रतिपाद्याभ्याम् 'इन्द्राब्रह्मसन्तिभ्याम्' एव युक्ताः 'असुर्यं वर्षं' बाधकं विचित्रम् 'अभिदासन्तम्' उपक्षयहेतुं पापं विनाशयन्ति ॥

अथात्र प्र मण्डिष्ठायेत्यादिना (सं० १. ५७. १.) प्राक्तनेन वैकृताग्रां सम्भूय शंसनं विचार्य, पूर्वात्तरपक्षाभ्यां निश्चिनोति—
“तद्वाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहा३न्, न संशंसेत् ? इति ; संशंसेदित्याहुः ; कथं मन्येष्वहसु संशंसति, कथं मत्तं न संशंसेदित्यथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै लोकः षष्ठं महारसमायी वै स्वर्गो लोकः, कश्चिद्दे स्वर्गे लोके समेतीति ; स यत्संशंसेत्समानं तत् कुर्यादथ यन्न संशंसती ३, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ; तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशंसती ३”—इति । पूर्वाध्यायस्यान्तिमखण्डवद् व्याख्येयम् * ॥

संशंसनपक्षे दोषान्तरं दर्शयति— “एतानि वा अत्रोक्तानि नाभानेदिष्ठो वास्तुखिख्या वृषाकपिरेवयामरुत् स यत्संशंसेदपैव स एतेषु कामं राधुयात्”—इति । नाभानेदिष्ठादीनि चत्वारि शिल्पानि यानि सन्ति, एतान्येवात्र षष्ठेऽहनि 'उक्तानि' प्रधानशस्त्राणि । तथा सति 'सः' पुमान् यदि प्राक्तनेन "प्र मण्डिष्ठाय"—इत्यनेन सम्भूय शंसेत्, तदानीं 'सः' पुरुषः 'एतेषु' प्रधानशस्त्रेषु 'कामं' फलम् 'अप राधुयाद्' विनाशयेत् ॥

एवं तर्हि प्र मण्डिष्ठायेत्येतस्मिन्ने लभ्यः कामोऽत्र न लभ्येतेत्याशङ्क्याह—“एन्द्रो वृषाकपिः, सर्वाणि छन्दांस्येतशप्रलापस्तत्र

* प. ६. अ० ४. ख० १०. ३५२, ३५३. ३५४ प० ३० ।

स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽयैन्द्र मैन्द्राबार्हस्यत्वं सूक्त मैन्द्रा-
बार्हस्यत्वा परिधानीया ; तस्मान्न संशंसेन्न संशंसेत्”-इति ।
ब्राह्मणाच्छंसिना शंसितव्यो योऽयं ‘वृषाकपिः’ सोऽय मैन्द्रः, ऐतश-
प्रलापश्च सर्वच्छन्दस्थानीयः ; तथा सति “प्र मृच्छिष्ठाय”-इत्या-
दिको इन्द्रदेवताको जगतीच्छन्दस्को यः कामोऽस्ति, स कामः ‘तत्र’
वृषाकपौ ऐतशप्रलापे च प्राप्तो भवति । ‘अथ’ अपि चेदम् “अव
द्रुषः”-इत्यादिकं (सं० ८. ८६. १३.) सूक्त मैन्द्राबार्हस्यत्वम्,
अन्तिमा * परिधानीया चैन्द्राबार्हस्यत्वा †; तत्रोभयत्वेन्द्रनिमित्तः
काम उपाप्तो भवति । तस्मात् कारणात् प्राकृत मत्र सन्भूय न
संशंसेत् । अभ्यासोऽत्राध्यायसमाप्तार्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशोऽध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (३६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायः ॥

* “तचत्यान्तिमा” अ ।

† “अच्छा न इन्द्र मिति (सं० १०. ४३. १.) नित्य सैकादिकम्”-इति आश्व०
श्री० ८. ३. ३४ ।

देवा ह वै वीथि^(१) । देवा वै यज्ञं पञ्च^(२) ।
 आ त्वा वहन्वष्टौ^(३) । यः प्रवः स्तोत्रियो दश^(४) ।
 शिल्पानि दश^(५) ॥ ६ * ॥

देवा ह वा, असावि देवं, कस्त ~~विन्द्र~~, तदाहु-
 र्यदास्मिन्, विप्रवजिति षट् ॥ ६ † ॥

॥ इति षष्ठपञ्चिका समाप्ता ॥

* २१३, २२१, २५७, ३०१, ३६० पृ० (३-५-८-१०-१०=३६ ख०) ।

† २१४, २६५, ३२२, ३८१ पृ० (१०-१०-१०-६-३६ ख०) । भा० २३२ पृ० † ३० ।

CORNELL UNIVERSITY

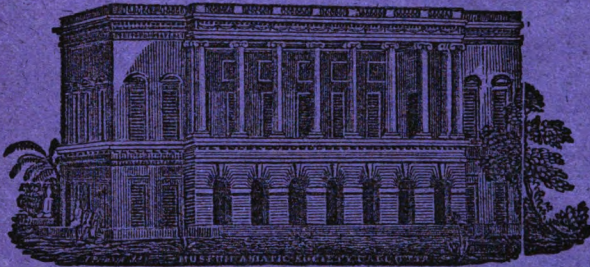
SEP 19 1896

BIBLIOTHECA INDICA

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 874.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE AITAREYA BRÁHMAᅇA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SÁYANA ÁCHÁRYA.

EDITED BY
PAᅇDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. III.
FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY M. N. SARKÁR,
AT THE SATYA PRESS, 16/1 GHOSH'S LANE,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46 GREAT RUSSEL STREET, LONDON, W. C. AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2—14 @ /6/ each	..	4	14
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1	14	
Aitareya Brāhmaṇa of the Rig Veda, (Text) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—5 ; Vol. III, Fasc. 1 @ /6/ each	..	4	2
Āṇu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1—2	0	12
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	0	6
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	2	4
Āśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—4 @ 1/	9	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2—8 @ /6/ each	..	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	0	12
Bṛihadāraṇyaka Upanishad (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Bṛihaddevatā, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1	8
Bṛihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1—25 ; III, Part I, Fasc. 1—18 ; Part II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	..	19	14
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1—6 @ /12/ each	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	..	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	..	3	6
*Lalita Vistara, (Text) Fasc. 3—6 @ /6/ each	..	1	8
Ditto (English) Fasc. 1—3 @ /12/ each	..	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1—11 @ /6/ each	..	4	2
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4—7 @ /6/ each	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1—4 @ /12/ each	..	3	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3—19 @ /6/ each	..	6	6
Nārada Smṛiti (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1—6 ; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	5	4	
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandakī (Sans.) Fasc. 2—5 @ /6/ each	..	1	8
Nyāyabindutīkā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	3	6
Pāriśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14

Prithiráj Rásau, (Text) Part I, Fasc.1, Part II, Fasc.1-5 @ /6/ Rs. 2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0 12
Prákrita Lakshana, (Text) Fasc. 1	1 8
Parásara Smriti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6 12
Parásara, Institutes of (English)	0 12
Srauta Súra of Ápastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
* Ditto Látyáyana (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3 0
Ditto Sánkhyáyana (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1 & 3 @ /6/ each	5 4
*Sáma Veda Samhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12 6
Sánkhya Súra Vritti (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2 4
*Sánkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0 12
*Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. 3 (English preface only)	0 6
Srí Bháshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1 2
Súsruta Samhitá, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1 8
*Taittiríya Áránya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3 12
* Ditto Samhitá, (Text) Fasc. 9-39 @ /6/ each	11 10
Tándya Bráhmaña, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Tattva Chintámani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1&2 @ /6/ each	9 0
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Uvásagadasáo, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4 8
Varáha Purána, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5 4
*Váyu Purána, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4 8
Vishnu Smriti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0 12
Vivádaratnákara (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2 10
Vrihannárádiya Purána, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2 4
Vyihát Soayambhu Purán, Fasc. 1-4	1 8

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Rtogs brjod dpag hkhri Siñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	9 0
Sher Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	9 0

Arabic and Persian Series.

'Álamgirnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
Áin-i-Akbarí, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/12/ each	29 12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0 6
Bádhshánámah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Catalogue of the Persian books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21 0
Farhang-i-Rashidí (Text), Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Fihrish-i-Túsi, or, Túsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3 0
Futúh-ul-Shám Wáqidí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3 6
Ditto Ázadí, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4 8
Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1 2
Isábáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38 4
Magisir-uk-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, 1-9 ; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I, Fasc. 10 & 11 & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	12 0
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1 14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1—15 @ /6/ each ..	Rs 5	10
Muntakhab-ul Tawárikh, (English) Vol. I, Fasc. 1; Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each ..	4	8
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1—19 @ /6/ each ..	7	2
Mu'ásir-i-'Álangiri, (Text), Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ..	0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each ..	1	8
Riyázu-s-Salatin (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each ..	1	8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7—10 @ 1/ each ..	4	0
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each ..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. 1—7 @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each ..	3	6
Tárikh-i-Firoz Sháhi of Shams-i-Siráj-Aif, Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ..	3	0
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1 ..	0	12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each ..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. Rs. 50 0
 Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883..3 0
 General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
 Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
5. Anis-ul-Musharráhin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Iştiláhát-us-Suffiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
9. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ /16/ each 32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
12. Mabáhháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustáni by G. A. Grierson (Extra No., J. A. S. B., 1888) .. 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
15. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Koros .. 10 0
17. Ditto Grammar .. 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

M Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1—26 @ 1/ each .. 26 0
M Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0
W P —All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the

CORNELL UNIVERSITY

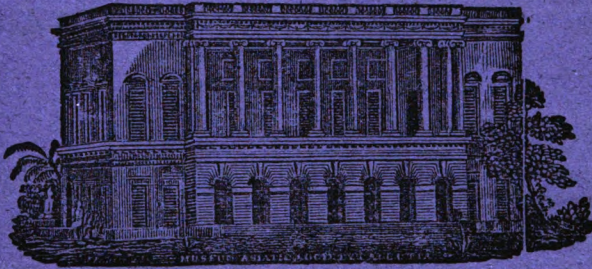
SEP 10 1896

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 878.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE AITAREYA BRÁHMAÑA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SÁYANA ÁCHÁRYA.

EDITED BY
PAÑDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. III.
FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY M. N. SARKÁR,
AT THE SATYA PRESS, 16/1 GHOSH'S LANE,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSEL STREET, LONDON, W. C. AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	Rs. 1 8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2—14 @ /6/ each	..	4 14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda. (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14	
Aitareya Brāhmaṇa of the Rig Veda, (Text) Vol. I, Fasc. 1—5 ;		
Vol. II, Fasc. 1—5; Vol. III, Fasc. 1—2 @ /6/ each	..	4 8
Aṅṅu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1—2	..	0 12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	..	0 6
Ashṭaśāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	2 4
Āśvavāidyaka, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1 14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II,		
Fasc. 1—4 @ 1/	..	9 0
*Bhāmāti, (Text) Fasc. 2—8 @ /6/ each	..	2 10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	..	0 12
Brihadāranyaka Upanishad (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0 12
Brihaddevatā, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1 8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1 14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0 12
Chaturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1—25 ; III, Part I,		
Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	..	19 14
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	..	0 6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0 12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1 8
Kātantra, (Text) Fasc. 1—6 @ /12/ each	..	4 8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	..	10 8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	..	3 6
*Lalita Vistara, (Text) Fasc. 3—6 @ /6/ each	..	1 8
Ditto (English) Fasc. 1—3 @ /12/ each	..	2 4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1—11 @ /6/ each	..	4 2
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1 2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4—7 @ /6/ each	..	1 8
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1—4 @ /12/ each	..	3 0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3—19 @ /6/ each	..	6 6
Nārada Smṛiti (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1 2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1 2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1—6 ; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	5 4	
*N(tisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandakī (Sans.) Fasc. 2—5		
@ /6/ each	..	1 8
Nyāyabandutikā, (Text)	..	0 10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II,		
Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	3 6
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1 14

Prithiráj Rásau, (Text) Part I, Fasc.1, Part II, Fasc.1-5 @ /6/ Rs.	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prákríta Lakshana, (Text) Fasc. 1	1	8
Parásara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6	12
Parásara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
* Ditto Lūtváyana (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3	0
Ditto Sánkhya-yāna (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1 & 3 @ /6/ each	5	4
*Sāma Veda Samhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sánkhya Sūtra Vṛitti (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2	4
*Saṅkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0	12
*Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. 3 (English preface only)	0	6
Sṛi Bháshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Suśruta Samhitá, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1	8
*Taittiríya Āraṇya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3	12
* Ditto Samhitá, (Text) Fasc. 9-39 @ /6/ each	11	10
Tāṇḍya Bráhmāna, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-3 @ /6/ each	9	6
Tul'si Saṭ'saī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Uvāsagadaśo, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Varáha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivádaratnākara (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vṛihannārādīya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Vṛihat Śoayambhu Purān, Fasc. 1-4	1	8

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Ztogs brjod dpag mkhri Siñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	9	0
Sher Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	9	0

Arabic and Persian Series.

*Ālamgírnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/12/ each	29	12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bádshánámah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fibrish-i-Ṭūsī, or, Ṭúsý's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shám Wāqídí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto Azádí, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángirí, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maáfir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, 1-9 ; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I, Fasc. 10 & 11 & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	12	0
Maghází of Wāqídí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1—15 @ /6/ each ..	Rs. 5 10
Muntakhab-ul Tawárikh, (English) Vol. I, Fasc. 1—4; Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each ..	5 4
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1—19 @ /6/ each ..	7 2
Mu'ásir-i-Álamgiri, (Text), Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ..	0 6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each 1	8
Riyázu-s-Salatin (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each ..	1 8
*Suyutý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7—10 @ 1/ each ..	4 0
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1 14
Ditto (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each ..	10 8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. 1—7 @ /6/ each 2	10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each ..	3 6
Tárikh-i-Firoz Sháhi of Shams-i-Siráj-Aif, Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2 4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ..	3 0
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1 ..	0 12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each ..	6 6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. Rs. 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
 General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
 Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Istiláhat-us-Suffiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part 1 .. 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustáni by G. A. Grierson (Extra No., J. A. S. B., 1888) .. 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
15. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Koros .. 10 0
17. Ditto Grammar .. 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1—26 @ 1/ each .. 26 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the

CORNELL UNIVERSITY

SEP 19 1896

BIBLIOTHECA INDICA.

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 879.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE AITAREYA BRÁHMAᅇA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SÁYANA ÁCHÁRYA.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. III.
FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY M. N. SARKÁR,
AT THE SATYA PRESS, 16/1 GHOSH'S LANE,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSEL STREET, LONDON, W. C. AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2—14 @ /6/ each	..	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14
Aitareya Brāhmana of the Rig Veda, (Text) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—5; Vol. III, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	4	14
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1—2	..	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	..	0	6
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14
Avadāna Kalpalātā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—4 @ 1/	..	9	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2—8 @ /6/ each	..	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	..	0	12
Brihadāraṇyaka Upanishad (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Brihaddevatā, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1—25; III, Part I, Fasc. 1—18; Part II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	..	19	14
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	..	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	..	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1—6 @ /12/ each	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	..	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	..	3	6
*Lalita Vistara, (Text) Fasc. 3—6 @ /6/ each	..	1	8
Ditto (English) Fasc. 1—3 @ /12/ each	..	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1—11 @ /6/ each	..	4	2
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4—7 @ /6/ each	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1—4 @ /12/ each	..	3	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3—19 @ /6/ each	..	6	6
Nārada Smṛiti (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	1	2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	..	5	4
*Nīṭisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki (Sans.) Fasc. 2—5 @ /6/ each	..	1	8
Nyāyabinduṭīkā, (Text)	..	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	3	6
Parīkṣiṭha Parvan, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1	14

Prithiráj Rásau, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ Rs.	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prákrita Lakshana, (Text) Fasc. 1	1	8
Parásara Smriti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6	12
Parásara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Súra of Ápastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
* Ditto Lályáyana (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3	0
Ditto Sánkhyáyana (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1 & 3 @ /6/ each	5	4
* Sáma Veda Samhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sánkhyá Súra Vritti (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2	4
* Sánkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0	12
* Sánkhyá Pravachana Bháshya, Fasc. 3 (English preface only)	0	6
Sri Bháshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Súruta Samhitá, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1	8
* Taittiríya Áraya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3	12
* Ditto Samhitá, (Text) Fasc. 9-39 @ /6/ each	11	10
Tánpya Bráhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Tattva Chintámani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-3 @ /6/ each	9	6
Tul'si Saṭ'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Uváśagadaśo, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Varáha Purána, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5	4
* Váyu Purána, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishnu Smriti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivádaratnákara (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vivahánárádiya Purána, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Vrihat Soayambhu Purán, Fasc. 1-4	1	8

Tibetan Series.

Pag-Sam Chi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Rtogs brjed dpag khri Siñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	9	0
Sher Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	9	0

Arabic and Persian Series.

Álamgirnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Áin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/12/ each	29	12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bádsuánámah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrih-i-Túsi, or, Túsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futúh-ul-Shám Wáqidí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto Azádi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, 1-9; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I, Fasc. 10 & 11 & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	12	0
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock and complete series cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1—15 @ /6/ each ..	Rs. 5	10
Muntakhab-ul Tawárikh, (English) Vol. I, Fasc. 1—4 ; Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each ..	5	4
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1—19 @ /6/ each ..	7	2
Mu'ásir-i-Álangiri, (Text), Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ..	0	6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari. (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each ..	1	8
Riyázu-s-Salatin (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each ..	1	8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7—10 @ 1/ each ..	4	0
Tabaqát-i Násiri, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each ..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. 1—7 @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each ..	3	6
Tárikh-i-Firoz Sháhi of Shams-i-Siráj-Arif, Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ..	3	0
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1 ..	0	12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9 ; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each ..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each Rs. 50 0
 2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No. ; and from 1870 to date @ /8/ per No.
 3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883. 3 0
 General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
 Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
 5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
 6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 0
 7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
 8. Istiláhat-us-Sifíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
 9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
 10. Jawámi-ul-ilm ir-riyázi, 168 pages with 47 plates, 4to. Part I .. 2 0
 11. Khizánat-ul-ilm .. 4 0
 12. Mahábhárate, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
 13. Modern Vernacular Literature of Hindustáni by G. A. Grierson (Extra No., J. A. S. B., 1888) .. 4 0
 14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
 15. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
 16. Tibetan Dictionary by Csoma de Koros .. 10 0
 17. Ditto Grammar .. 8 0
 18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1—26 @ 1/ each .. 26 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

CORNELL UNIVERSITY

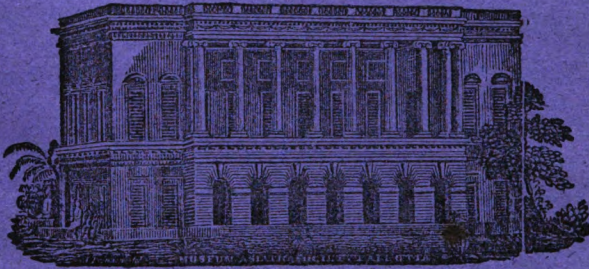
JAN 16 1897

A

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES, No. 881.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE AITAREYA BRÁHMAÑA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SÁYANA ÁCHÁRYA.

EDITED BY
PAÑDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. III.
FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY M. N. SARKÁR,
AT THE SATYA PRESS, 16/1 GHOSH'S LANE,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSEL STREET, LONDON, W. C. AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	Rs. 1 8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2—14 @ /6/ each	4 14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Aitareya Brāhmana of the Rig Veda, (Text) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—5; Vol. III, Fasc. 1—4 @ /6/ each	5 4
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1—2	0 12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	0 6
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1—6 @ /6/ each	2 4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Avadhāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—4 @ 1/	9 0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2—8 @ /6/ each	2 10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	0 12
Brihadāranyaka Upanishad (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Brihaddevatā, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	1 8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Chaturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1—25 ; III, Part I, Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	19 14
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0 6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	1 8
Kātantra, (Text) Fasc. 1—6 @ /12/ each	4 8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	10 8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	3 6
*Lalita Vistara, (Text) Fasc. 3—6 @ /6/ each	1 8
Ditto (English) Fasc. 1—3 @ /12/ each	2 4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1—11 @ /6/ each	4 2
Manuśikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4—7 @ /6/ each	1 8
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1—4 @ /12/ each	3 0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3—19 @ /6/ each	6 6
Nārada Smṛiti (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1—6 ; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	5 4
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandakī (Sans.) Fasc. 2—5 @ /6/ each	1 8
Nyāyabinduśikā, (Text)	0 10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	3 6
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14

Prithirāj Rāsan, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ Rs. 2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0 12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Text) Fasc. 1	1 8
Parāśara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6 12
Parāśara, Institutes of (English)	0 12
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
* Ditto Lātyāyana (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3 0
Ditto Sāṅkhyāyana (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1 & 3 @ /6/ each	5 4
* Sāma Veda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12 6
Sāṅkhya Sūtra Vṛitti (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2 4
* Saṅkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0 12
* Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. 3 (English preface only)	0 6
Srī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1 2
Suśruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1 8
* Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3 12
* Ditto Samhitā, (Text) Fasc. 9-39 @ /6/ each	11 10
Tāndya Brāhmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Tattva Chintāmani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-3 @ /6/ each	9 6
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Uvāsagadasāo, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4 8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5 4
* Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4 8
Vishnu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0 12
Vivādaratnākara (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2 10
Vṛihannārāḍiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2 4
Vṛihat Soayambhu Purāṇ, Fasc. 1-5	1 14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Etogs brjed apag khri Siñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	9 0
Sher Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	9 0

Arabic and Persian Series.

* Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/12/ each	29 12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0 6
Bādsḥānāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Catalogue of the Persian books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21 0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Fihriṣ-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3 0
Futūh-ul-Shām Wāqīdī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3 6
Ditto Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. 1	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4 8
Iqbālunāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1 2
Isabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38 4
Maāsīr-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, 1-9; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I, Fasc. 10 & 11 & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	12 0
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1 14

* - The other fasciculi of these books

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1—15 @ /6/ each ..	Rs. 5	10
Muntakhab-ul Tawárikh, (English) Vol. I, Fasc. 1—4 ; Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each ..	5	4
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1—19 @ /6/ each ..	7	2
Mu'ásir-i-'Álamgiri, (Text), Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ..	0	6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari. (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each ..	1	8
Riyázu-s-Salatin (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each ..	1	8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) fasc. 7—10 @ 1/ each ..	4	0
Ṭabaqát-i-Núqiri, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each ..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. 1—7 @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each ..	3	6
Tárikh-i-Firóz Sháhi of Shams-i-Siráj-Airí, Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ..	3	0
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1 ..	0	12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9 ; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each ..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

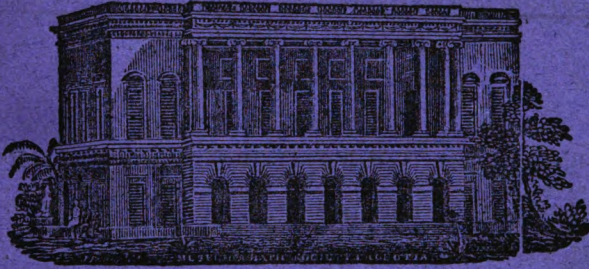
1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. Rs. 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No. ; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B. *The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883. 3 0
 General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
 Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Istiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustáni by G. A. Grierson (Extra No., J. A. S. B., 1888) .. 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
15. Sbaraya-ool-Islám .. 4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Koros .. 10 0
17. Ditto Grammar .. 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

BIBLIOTHECA INDICA : JAN 15 1897

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 882.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE AITAREYA BRÁHMAᅇA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SÁYANA ÁCHÁRYA.

EDITED BY
PAᅇDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. III,
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY M. N. SARKÁR,
AT THE SATYA PRESS, 16/1 GHOSH'S LANE,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSEL STREET, LONDON, W. C. AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	Rs. 1 8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2—14 @ /6/ each	4 14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Aitareya Brāhminya of the Rig Veda, (Text) Vol. I, Fasc. 1—5 ; Vol. II, Fasc. 1—5; Vol. III, Fasc. 1—5 @ /6/ each	5 10
Aṅu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1—2	0 12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	0 6
Ashṭaśaṣṭikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1—6 @ /6/ each	2 4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—4 @ 1/	9 0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2—8 @ /6/ each	2 10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	0 12
Brihadāranyaka Upanishad (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Brihaddevatā, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	1 8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Chaturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1—25; III, Part I, Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	19 14
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0 6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2—3 @ /6/ each	0 12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	1 8
Kātantra, (Text) Fasc. 1—6 @ /12/ each	4 8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	10 8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	3 6
*Lalita Vistara, (Text) Fasc. 3—6 @ /6/ each	1 8
Ditto (English) Fasc. 1—3 @ /12/ each	2 4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1—11 @ /6/ each	4 2
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4—7 @ /6/ each	1 8
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1—4 @ /12/ each	3 0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3—19 @ /6/ each	6 6
Nārada Smṛiti (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1—3 @ /6/ each	1 2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	5 4
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandakī (Sans.) Fasc. 2—5 @ /6/ each	1 8
Nyāyabinduṭīkā, (Text)	0 10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	3 6
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	1 14

Prithirāj Rāsau, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ Rs. 2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0 12
Prākṛita Lakshanam, (Text) Fasc. 1	1 8
Parāsāra Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6 12
Parāsāra, Institutes of (English)	0 12
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
* Ditto Lāṭyāyana (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3 0
Ditto Sāṅkhyāyana (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1 & 3 @ /6/ each	5 4
*Sāma Veda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12 6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛitti (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2 4
*Sānkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0 12
*Sāṅkhyā Pravachana Bhāshya, Fasc. 3 (English preface only)	0 6
Śrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1 2
Saśruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1 8
*Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3 12
* Ditto Samhitā, (Text) Fasc. 9-39 @ /6/ each	11 10
Tāndya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-3 @ /6/ each	9 6
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Uvāsagadaśā, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4 8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5 4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4 8
Vishnu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0 12
Vivādaratnākara (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2 10
Vṛihannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2 4
Vṛihat Soayambhu Purāṇ, Fasc. 1-5	1 14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Siñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Ztogs brjed dpag khkri Siñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	9 0
Sher Pbyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	9 0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4 14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/12/ each	29 12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0 6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7 2
Catalogue of the Persian books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21 0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Fihrih-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3 0
Futūh-ul-Shām Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3 6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1 History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	0 12
Ditto Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	4 8
Ditto Isābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	1 2
Ditto Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, 1-9 ; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I, Fasc. 10 & 11 & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	38 4
Ditto Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	12 0
Ditto	1 14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1—15 @ /6/ each	Rs. 5	10
Muntakhab-ul-Tawárikh, (English) Vol. I, Fasc. 1—4; Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each	..	5 4
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1—19 @ /6/ each	..	7 2
Mu'ásir-i-'Álamgiri, (Text), Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1	..	0 6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	..	1 8
Riyázu-s-Salatin (Text) Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	1 8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7—10 @ 1/ each	..	4 0
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1 14
Ditto (English) Fasc. 1—14 @ /12/ each	..	10 8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. 1—7 @ /6/ each	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1—9 @ /6/ each	..	3 6
Tárikh-i-Firoz Sháhi of Shams-i-Siráj-Aif, Fasc. 1—6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	..	3 0
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1	..	0 12
Wis o Rámin, (Text) Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each	..	6 6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each Rs. 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883. 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 4 0
Introduction to the Maithilí Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
5. Anis-ul-Musharráhin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Istíláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
12. Mabábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustáni by G. A. Grierson (Extra No., J. A. S. B., 1888) .. 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
15. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Koros .. 10 0
17. Ditto Grammar .. 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1—26 @ 1/ each .. 26 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the

